

Departamento de Filoloxía Galega e Latina

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME

Homenaxe a Antón Palacio

EDITORES

Xosé A. Fernández Salgado
Aquilino S. Alonso Núñez

2019

Universidade de Vigo
Servizo de Publicacións

HOMENAXES DA UNIVERSIDADE DE VIGO, N° 11

Edición

Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo
Edificio da Biblioteca Central
Campus de Vigo
36310

- © Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo, 2019
- © Edición ó coidado de Xosé A. Fernández Salgado e Aquilino S. Alonso Núñez
- © Os autores, dos seus textos

Esta editorial é membro da UNE, o que garante a difusión e a comercialización das súas publicacións a nivel nacional e internacional.

Maquetación: Xosé A. Fernández Salgado

Deseño da portada: Tania Sueiro (Área de Imaxe da Universidade de Vigo)

ISBN: 978-84-8158-818-7

Dep. Legal: VG 433-2019

Impresión: Tórculo Comunicación Gráfica, S.A.

Reservados todos os dereitos. Nin a totalidade nin parte deste libro pode reproducirse ou transmitirse por ningún procedemento electrónico ou mecánico, incluídos fotocopia, gravación magnética ou calquera almacenamento de información e sistema de recuperación, sen o permiso escrito do Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

Antón Palacio Sánchez

Gutor, Babarón e Trapobana son tres illas que non hai, i están entre Bengala e illa Java. Gutor nunca se viu, e non se sabe quen a bautizou, pro a oitenta légoas de Canbetún hai que dar unha virada a S.E. pra pasala, e os que se rin de nós, os señores pilotos de Arabia, por faguer esta reverencia, non se decatan de que non haberá illa, pro hai o nome e o erre en que remata é rasgueado, e poderá non chocar un coa illa, pro pode perderse contra o nome, que ese ninguén o nega.

ÁLVARO CUNQUEIRO
Se o vello Sinbad volvese ás illas

ÍNDICE

- 11** Limiar
17 XOSÉ A. FERNÁNDEZ SALGADO
Antón Palacio, filólogo de vocación e estilo
31 AMPARO SOLLA GONZÁLEZ
Amor pola palabra

ESTUDOS DE LINGUA

- 39** AQUILINO S. ALONSO NÚÑEZ
Os numerais e os indefinidos nunha fala galega
55 ROSARIO ÁLVAREZ / ERNESTO GONZÁLEZ SEOANE
Os fragmentos en galego do *Desempeño de un empeño* (1771),
de Benito A. Godoy Figueroa
73 INMACULADA C. BÁEZ MONTERO
¿Una nueva ortografía?
85 ANA IGLESIAS ÁLVAREZ
A importancia da oralidade no ensino-aprendizaxe da lingua galega
97 RAMÓN MARIÑO PAZ
O cambio *dizes* > *dis*, *diz* > *di*, *dizen* > *din* nas fontes do galego medio
115 ALEXANDRE RODRÍGUEZ GUERRA
A lexicografía galega e os marcadores discursivos reformuladores
133 XOSÉ SOTO ANDIÓN
Dous papeis semánticos en contraste: *portador de estado e situado*

ESTUDOS DE LITERATURA

- 149** ANA ACUÑA TRABAZO
As cartas de dona Virxinia Pereira Renda á familia de Ramón Otero Pedrayo.
Un epistolario do íntimo e do exilio
161 ANXO ANGUEIRA
Rexurdimento e romanticismo
173 BURGHARD BALTRUSCH
Crítica dunha tradución esquecida: José Angel Valente en portugués
187 BENIGNO FERNÁNDEZ SALGADO
Ensaio biobibliográfico sobre Avelino Díaz

- 223** MANUEL FORCADELA
Sobre o rostro do pai e os espellos perversos. Unha lectura de *Xoguetes para un tempo prohibido* de Carlos Casares
- 245** CARLOS NOGUEIRA
As teorías barroca e neoclásica da sátira em Portugal
- 263** CAMIÑO NOIA
A alimentación nos contos tradicionais
- 281** XOSÉ LUÍS SÁNCHEZ FERRACES
«O Erro e a Sombra existen-Me». Mario de Sá-Carneiro cara á dispersión total
- 303** DOLORES TRONCOSO
Galdós, Portugal e *La Prensa* de Buenos Aires

ESTUDOS DE ONOMÁSTICA

- 317** XESÚS ALONSO MONTERO
Noticias sobre vinte e sete pseudónimos meus, algúns deles heterónimos
- 331** XOSÉ BIEITO ARIAS FREIXEDO
Tres cantigas en clave onomástica
- 343** ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO
A toponimia galega en branco e negro
- 367** XOSÉ-HENRIQUE COSTAS
A toponimia ameazada da *Galicia exterior*
- 387** VÍCTOR FRESCO BARBEITO
Transliteración de topónimos de Libia
- 411** XOSÉ Mª LEMA SUÁREZ
De Santa Sía a Santa Sía de Roma, un posible engadido onomástico (e non toponímico) de finais do século XVI
- 415** LUZ MÉNDEZ
Apelidos foráneos en Galicia
- 433** GONZALO NAVAZA
Santa Baía das Donas de antano. Notas etimolóxicas
- 445** ANTÓN SANTAMARINA
Edición dun «Fragmento dun caderno de toponimia atribuíble a J. Cornide»

Limiar

Antón Palacio dedicou case toda a súa vida á Universidade. Foi profesor durante máis de catro décadas, primeiro mestre de escola, despois profesor universitario en Ourense e Pontevedra e, por último, no campus de Vigo. Ocupou tamén unha ducia de anos o cargo de Director do Servizo de Publicacións e, por algún tempo, o de Director e Secretario de Departamento e mais o de Decano da Facultade de Humanidades de Vigo, agora de Filoloxía e Tradución.

Con motivo da súa xubilación en setembro de 2017, o Departamento de Filoloxía Galega e Latina decidiu ofrecerlle un libro académico de homenaxe en testemuño do respecto e afecto que nos merece polo seu saber e a súa entrega como colega, como profesor e como investigador, onde sobrancea pola súa erudición en onomástica e a pola súa destreza como tradutor e corrector de estilo.

Neste libro de homenaxe colaboran vinte e oito autores: a maioría colegas do propio Departamento de Filoloxía Galega e Latina, pero tamén outros da Facultade de Filoloxía e Tradución da Universidade de Vigo, da Universidade de Santiago de Compostela, da Real Academia Galega e da Asociación Galega de Onomástica. As súas contribucións organizámolas en tres seccións segundo abordasen temas lingüísticos, literarios ou de onomástica.

O libro ábrese con dúas achegas biográficas, a de Xosé A. Fernández Salgado, que inclúe unha bibliografía cronolóxica, e a da *exalumna* e colega Amparo Solla, quen elabora unha biografía persoal e académica, unha *laudatio*, dende unha perspectiva subxectiva e amical, que tamén incorpora a mirada fraternal de Rosario Palacio, irmá do homenaxeado.

Vén a continuación a sección de estudos lingüísticos, conformada por sete traballos. Iníciase co de Aquilino S. Alonso Núñez. O obxectivo principal do seu estudo consiste en describir os numerais e os indefinidos usados na fala tradicional do municipio de Castrelo do Val (Ourense). A colaboración tamén mostra os elementos dialectais da fala investigada (*cuatro, cuarenta, d[ε] 'dez', dazaseis, algunhos, algunhes, ningunhos, ningunhes, unhos, unhes, tantiño 'un pouco', muito, cualquera* etc.) e os cambios lingüísticos que se están producindo nos numerais e nos indefinidos. En relación con isto último, cabe destacar que *m[ε]rmo* está sendo substituído por *mirmo* e que *algunhes, ningunhes, unhes* e *quenquera* gozan de pouca vitalidade.

Rosario Álvarez e Ernesto González Seoane presentan tres fragmentos en galego inseridos na carta terceira da obra *Desempeño de un empeño, y methodo particular para un nuevo estilo de cartas*. A peza, manuscrita e datada en 1771, está incluída

nun volume facticio que, baixo o título *Papeles varios*, reúne varias obras do século XVIII de diferentes autores. O primeiro fragmento é unha breve anécdota humorística en forma de diálogo entre un rústico e un bispo. O segundo, máis breve, reproduce a resposta que dá Felipe Tenorio cando Pedro Madruga, conde de Caminha, lle ofrece un trato despois de derrotalo. O terceiro é unha décima satírica, atribuída de xeito un tanto enigmático a «cierta musa gallega, feligresa del Pindo, más allá de Noya, en la altura de Currubedo».

O texto de Inmaculada C. Báez Montero foi elaborado a modo de deliberación co homenaxeado sobre os cambios que se están producindo na lingua española do século XXI e as posibilidades de que unha reforma ortográfica axude a consolidar o novo rexistro coloquial da lingua escrita. Delibérase sobre se sería posible e incluso conveniente unha reforma ortográfica na actual situación da lingua española, unha lingua pluricéntrica e multicultural, que ten moitos falantes e que é unha das máis usadas en Internet. Révisanse tamén as repercusións, a posta en marcha e a dirección que debería tomar o proceso de reforma da ortografía da lingua española.

No capítulo de Ana Iglesias Álvarez destácase a importancia da oralidade nas materias de lingua e, en especial, na docencia da lingua galega. Inténtase, polo tanto, contribuír á superación da visión grafocéntrica da lingua. Tras unha breve reflexión sobre esta cuestión, propónse unha ficha destinada á preparación e avaliación dos textos orais, na que se inclúen todos aqueles aspectos que a autora considera que se deben atender no tratamento da oralidade nas aulas, algúns coincidentes co estudo e produción dos textos escritos e outros exclusivos dos orais.

Ramón Mariño Paz fai unha recompilación dos rexistros da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo de *dicir* nas fontes do galego medio hoxe coñecidas. A súa análise complétase con reflexións sobre os seus antecedentes medievais e sobre o seu estado no galego contemporáneo. Para el, os datos aquí reunidos permiten afirmar que, aínda que na segunda metade do século XVIII as variantes innovadoras *dis*, *di* e *din* xa atinxiran unha importante difusión, a pugna entre elas e as conservadoras *dices*, *dice* / *diz* e *dicen* aínda se debeu de manter moi viva no XIX, ao paso que nos primeiros tres cuartos do XX tampouco se produciu unha retirada masiva das máis antigas.

No traballo de Alexandre Rodríguez Guerra investigase a presenza dos marcadores discursivos reformuladores en sete dicionarios galegos monolingües actuais. Seguindo as subdistincións de Freixeiro Mato (explicativos, rectificativos, de distanciamento e recapitulativos), compróbanse os parámetros con que se recollen estas unidades. De media, só un terzo destes valores aparece no corpus lexicográfico manexado, mais con diferenzas entre os propios dicionarios e os subtipos de reformuladores. Alén de ofrecer os exemplos dispoñibles, estúdanse tamén as clases de palabras asociadas a estes marcadores discursivos así coma os tipos de definición a eles vinculados.

Xosé Soto Andiión analiza e contrasta o comportamento de dous papeis semánticos próximos, *portador de estado* e *situado*, que con frecuencia se confunden baixo as comúns etiquetas de *afectado*, *paciente* e outras. Toma como base *corpora* anotados de lingua oral e escrita e a súa competencia como falante. Remata defendendo a relevancia e singularidade destes papeis (*portador de estado* e *situado*), en consonancia coa liña maximalista, na que vén traballando dende hai anos, que avoga pola existencia dunha taxonomía ampla, aínda que finita, de papeis semánticos.

Xa na sección de estudos literarios, formada por nove contribucións, a achega de Ana Acuña Trabazo baséase nas cartas de Virxinia Pereira Renda á familia de Ramón Otero Pedrayo. A súa análise, como un epistolario do íntimo e do exilio, permite coñecer as estratexias da viúva de Castelao para superar a morte do seu home e as súas formas de atadura social. Termina apuntando a importancia de profundar na Virxinia Pereira preocupada pola *polis*, polo espazo público e polas formas de acción colectiva. Mostras dese activismo son a xestión dos dereitos de autor da obra do seu home, a emisión de opinións literarias e teatrais e mesmo a reivindicación do Castelao político.

En «Rexurdimento e romanticismo» Anxo Angueira conclúe que, independentemente de que os escritores de certa filiación romántica escribisen en galego ou en castelán, o romanticismo, mesmo entendido como un fenómeno cultural con claras e importantes implicacións políticas, aínda que puido coadjuvar, non foi realmente determinante na xénese ou na evolución do Rexurdimento. Para el, Sarmiento é moito máis importante có romanticismo e, en todo caso, o levantamento de 1846 foi a clave histórica do Rexurdimento.

Sen pretensión de ser exhaustiva, Burghard Baltrusch realiza unha achega para ofrecer un esbozo de crítica da translación da obra poética de Valente á lingua portuguesa a partir dunha edición bilingüe, en castelán e portugués, dos poemas de José Ángel Valente, traducidos por José Bento e publicados pola editorial Espiral Maior da Coruña no ano 2001. Conclúese que foi unha mágoa que non se aproveitase a posibilidade de difundir a Valente nos mercados lusófonos.

Na súa achega, Benigno Fernández Salgado lamenta o descoñecemento tanto dos lectores galegos coma dos estudosos da literatura galega desta beira do Atlántico da obra poética de Avelino Díaz (Santa Comba de Órrea, 1897-Bos Aires, 1971) e da súa importante actividade xornalística. A compilación do repertorio bibliográfico sobre a súa obra e a súa persoa, froito dos últimos catro anos, pretende dar a coñecer unha bibliografía exhaustiva que recolla o publicado en vida, as fontes impresas do que sobre el dixeron os contemporáneos e mais os poucos artigos e libros académicos que se ocuparon da súa obra en tempos recentes.

Manuel Forcadela, na súa lectura de *Xoguetes pra un tempo prohibido* de Carlos Casares, novela que combina o ton biografista e a cronobiografía, examina como o

personaxe central Elías se vai modificando a medida que pasa da infancia á aduldez e como se vai vinculando ó narrador adulto da historia. Casares proxéctase así como personaxe poliédrico a través de Elías, pero non por medio dunha continuidade de *eus* senón dunha sucesión de *tis*. Forcadela conclúe que Casares institúe nesta novela o tópic do paraíso perdido, un dos fíos isotópicos da súa obra narrativa.

No seu traballo, Carlos Nogueira realiza un comentario crítico de distintos tratados poéticos barrocos e neoclásicos portugueses ou divulgados en Portugal que abordan a cuestión da sátira, que nesa altura recupera a *musa pedestre* horaciana tan apreciada pola sátira galego-portuguesa e polo *Cancioneiro Geral* de García de Resende; amplíase así, de novo, o aspecto satírico. Nogueira observa unha reactualización da contradición entre os principios teóricos de moderación lingüística e temática e a práctica dalgúns poetas que non se privan de usar termos indecorosos e imaxes crúas e realistas.

Camiño Noia revisa no seu capítulo o tema da presenza da alimentación nos contos tradicionais. No seu exame amosa como os contos populares se converten en excelentes documentos para coñecermos a realidade social das aldeas galegas en tempos pasados e, concretamente, para dar conta da fame e da carestía de alimentos que padeceron os nosos paisanos. Logo de achegar algúns datos sobre a alimentación no mundo rural galego, Noia vai analizando a súa manifestación e relación cos distintos personaxes e situacións en distintos tipos de contos: nos de animais, nos maravillosos, nos relixiosos, nos do demo parvo e tamén nos que ela denomina *realistas*.

Na súa contribución sobre o poeta e novelista portugués Mário de Sá-Carneiro (1890-1916), Xosé L. Sánchez Ferraces reconstrúe, a partir dos seus poemas e das súas cartas a Pessoa, o doloroso desacordo existencial que levou a Sá-Carneiro —o «dubio mascarado», o «castrado de alma», segundo dúas definicións que se adxudicou— ó infortunio psicolóxico e ó suicidio en París o 26 de abril de 1916. Era, en palabras de Ferraces, o corolario agardado dunha vida que case nunca se sentiu proxectada, dunha existencia marcada lamentablemente a *Erro* e *Sombra*: fronte ó querer do corpo aparece o non poder da alma.

Dolores Troncoso comenta na súa achega a relación entre Benito Pérez Galdós, Portugal e o xornal *La Prensa* de Bos Aires que reflicten os artigos que o escritor enviou nas dúas últimas décadas do século XIX á publicación porteña, naquela altura o xornal máis importante dos escritos en lingua española. Troncoso glosa a idea de Galdós sobre o paniberismo ou «Unión ibérica» —de aí a importante presenza de Portugal nos textos—, e a de crear a necesaria colaboración entre a Península Ibérica e a América Latina, iso si, respectando a independencia política de todos os países que a conformasen.

A sección de onomástica está integrada por nove traballos. No primeiro, Xesús Alonso Montero comenta vinte e sete pseudónimos ou heterónimos usados por el

mesmo algunha vez, dende 1962, en que asinara como *Alonso Quijano*, ata a actualidade, en que aínda algunha vez se refuxia baixo denominacións como *Fistor de Ventosela*, *Mendiño* ou *señora Consuelo a Virxilia*. O estudo organízao en forma de dicionario cronolóxico no que cada entrada inclúe noticias bibliográficas de todos e «biográficas» dunha parte deles. A motivación dos pseudónimos vén dada sobre todo pola súa admiración a poetas e a persoas apreciadas por el ou relacionadas coas terras nativas do Ribeiro. Na nómina, non son poucos os nomes femininos.

Bieito Arias Freixedo foca a súa participación na homenaxe na análise de tres casos de *loci critici* en dúas cantigas de Joan Airas e noutra de Afonso X que, segundo el, poden atopar unha lectura adecuada se se ten en conta un elemento onomástico. Concretamente, nas de Joan Airas xustifica as lecturas dos topónimos *Crexente* (e non *Quexente*) e mais de *Cornado* (apoiándose nun xogo equívoco onomástico con *encornado* ‘cornudo’). Na de Afonso X, a súa lección de *boudaña* faina non só referida a unha planta senón tamén a un alcume.

No seu traballo, Ana I. Boullón Agrelo examina a presenza das cores branca e negra na toponimia galega nas súas distintas denominacións como *albo*, *branco*, *cao*, *prata* e *claro*, ou como *mouro*, *negro*, *louro*, *preto*, *escuro* e *fuluxento*. Boullón conclúe que as cores branca e negra son as máis frecuentes, pois están presentes en máis do 50% dos topónimos galegos que presentan na súa morfoloxía unha cor. Aparecen sobre todo en compostos e, en número parello, poden adxectivar tanto a vexetación como os núcleos de poboación ou fontes.

Xosé-Henrique Costas analiza na súa achega a situación da toponimia autóctona da que chama *Galicia exterior*, isto é, os occidentes de Asturias, León, Zamora e Cáceres, onde a lingua autóctona é algunha das variedades do galego oriental. Costas determina que a toponimia está nunha situación de deturpación, malia os diversos textos legais que oficializan as formas toponímicas autóctonas, porque as respectivas autoridades municipais, provinciais e autonómicas pouco están a facer para a revitalización e normalización destas variedades.

Obxectivo diferente é o que se propón Víctor Fresco Barbeito no seu traballo: aplicar un sistema de transliteración a topónimos dunha rexión de fala árabe, en concreto, Libia. Tras facer unha panorámica das propostas precedentes e propoñer as convencións que vai usar, ofrece un listado comentado de topónimos libios ordenados temporalmente e por coincidencia co rango administrativo superior.

Na súa nota, Xosé Manuel Lema explica como o nome da actual parroquia soneirá de *Santa Sía* (noutras partes de Galicia *Cecilia*, *Cía* ou *Cilla*) pasou a ter o engadido de *Roma* a partir de finais do século XVI, *Santa Sía de Roma*, por imposición dunha autoridade eclesiástica. O engadido, segundo el, non sería tanto toponímico senón onomástico, pois remitiría á mártir romana do século III.

Luz Méndez contribúe cun estudo sobre a presenza de «apelidos foráneos» no *Diccionario dos apelidos galegos*, obra próxima a saír e da que ela é unha das redactoras. Na análise ofrece unha visión xeral dos distintos sistemas lingüísticos que configuran o corpus galego actual dos apelidos e sinala os apelidos de fóra que se incorporan e os criterios seguidos no dicionario. Finalmente, establece unha cronoloxía de chegada do conxunto dos apelidos foráneos e trata algúns que, pola súa antigüidade ou as súas particularidades, merecen comentario.

Gonzalo Navaza examina na súa contribución a orixe do nome da parroquia de Gondomar *Santa Baia das Donas*. Neste caso, a advocación é tamén haxiotopónimo e o substantivo *donas* (< DOMINAS) refire o significado de ‘monxas, freiras’, e conserva así a memoria das mulleres que habitaron o mosteiro feminino medieval, que, segundo Navaza, deixou pegada no nome do núcleo chamado *O Mosteiro*. O estudo complétase co comentario sobre sete nomes de lugar da parroquia que son exclusivos, sen paralelo na toponimia galega nin noutras áreas.

A sección e o libro de homenaxe péchase coa edición de Antón Santamarina do «Fragmento dun caderno de toponimia atribuíble a J. Cornide», autoría que Santamarina discute xustificadamente. O texto gárdase no arquivo da Real Academia Galega e recolle 37 entradas de topónimos pertencentes ó norte de Lugo e da Coruña. O seu interese actual, segundo o editor, é eminentemente historiográfico, aínda que tamén pode resultar suxestivo para os estudosos do celtismo como elemento constitutivo da identidade galega.

Como non podía ser doutro xeito, o libro vai presidido por unha cita de Álvaro Cunqueiro —tan admirado polo homenaxeado—, tirada do seu texto *Se o vello Sinbad volvese ás illas*. Nesa prosa tan cunqueiriana alúdese á importancia de se chamar, de ter nome propio, e dela extraemos tamén o título do libro: *Non haberá illa, pro hai o nome*. A cita foinos facilitada por Xosé-Henrique Costas, a quen lle damos aquí as grazas. Os agradecementos queremos facer extensivos ó Servizo de Publicacións por se facer cargo da publicación, á Area de Imaxe da Universidade de Vigo polo deseño da portada e tamén a todos os participantes neste libro de homenaxe pola súa boa disposición en todo o proceso de edición.

Vigo, xuño de 2019

Os editores

XOSÉ A. FERNÁNDEZ SALGADO
AQUILINO S. ALONSO NÚÑEZ

ANTON PALACIO, FILÓLOGO DE VOCACIÓN E ESTILO

Xosé A. Fernández Salgado

Universidade de Vigo
xsalgado@uvigo.gal

1. Xosé Antonio Palacio Sánchez

Antón Palacio é filólogo de vocación, experto erudito en onomástica, meticuloso tradutor, fino corrector de estilo e exercitado docente nos distintos graos de ensino. Boa parte dos seus traballos están asinados baixo este nome, pero outros tamén como Xosé Antonio Palacio Sánchez, o nome que figura no seu documento de identidade e, abreviadamente, como Xosé A. ou X. A. Palacio e A. Palacio.

Naceu en Ferreira de Pantón (Lugo) no seo dunha familia acomodada, o segundo entre catro irmás. Fixo as primeiras letras na escola da localidade natal e o Bacharelato primeiro en Lugo e os dous últimos cursos en Ourense, ó tempo que tamén acudía á Escola Normal desta mesma cidade, onde acabou facéndose Mestre en 1968. Trasládouse logo a Santiago de Compostela para completar a súa formación e matriculouse na Facultade de Filosofía e Letras, onde daquela imponían maxisterio os profesores Enrique Moreno Báez en literatura ou Serafín Moralejo Álvarez en Arte; e desde había pouco, tamén os máis novos Ramón Lorenzo e Antón Santamarina. Licenciouse en Filoloxía Románica en 1974 e ese mesmo ano, baixo a dirección do profesor Constantino García, lería a súa tese de Licenciatura que estudaba o léxico de Ferreira de Pantón e, dirixido polo mesmo profesor, conseguiría en 1981 o título de Doutor cunha documentada tese sobre a toponimia do seu concello (Pantón), que mereceu a máxima cualificación.

Desempeñou varios cargos de xestión na Universidade de Vigo. En 1990 ocupou por uns meses o posto de Director, e tamén o de Secretario, do Departamento de Filoloxía Galega e Latina —que acababa de constituírse daquela canda a propia Universidade—, e entre marzo de 1994 e xullo de 1995 tamén o de Decano da Facultade de Humanidades —logo renomeada como Filoloxía e Tradución—. Deulle, así mesmo, un pulo considerable ó Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo que dirixiu entre 1998 e 2010. Con el, o servizo aumentou o número de libros publicados e os títulos en galego, instaurou o sistema de informes por «pares cegos», participou nas feiras do libro máis importantes do mundo e en 2009 acolleu a asemblea anual da Asociación de Editoriais Universitarias (UNE).

Antón Palacio tamén estivo moi vinculado con todo o relacionado coa xestión e organización da coñecida como *selectividade*, logo PAU e actualmente ABAU. Foi membro da Comisión permanente de lingua galega para estas probas de acceso á Universidade, Coordinador de COU na materia de Literatura galega entre 1991 e 2001, Subdirector do grupo de traballo da materia Lingua e Literatura (LOXSE) de 2001 a 2004, e, entre 2009 e 2012, tamén Subdirector do grupo de traballo da materia Literatura universal da Comisión Interuniversitaria de Galicia (CIUGA). Igualmente, entre 2000 e 2018 actuou de Vogal do tribunal para as probas de acceso para os maiores de 25 anos.

Fóra xa do ámbito universitario, ben que moi vencellado ás súas liñas investigación, foi socio fundador en 1985 da Asociación de Tradutores Galegos (ATG) e dende 1992 o seu Secretario por varios anos. É membro tamén da Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia e mais da súa Ponencia de Estudo dende a súa creación en 1984, e socio fundador da Asociación Galega de Onomástica (AGOn), ademais de ser o seu Presidente dende 2011 a 2016. Dende xaneiro de 2012 é membro Correspondente da Real Academia Galega, onde colabora na sección de Onomástica.

Formou parte do Consello de redacción de *Viceversa. Revista Galega de Tradución* (1995-2013) e de varios comités de organización de congresos, entre eles o II Congreso Internacional de Onomástica Galega celebrado en Pontevedra en 2006. Foi tamén habitual a súa colaboración como censor e revisor de revistas e publicacións académicas e a súa participación como conferenciante en seminarios, simposios e outro tipo de reunións académicas.

Finalmente, na súa traxectoria profesional salienta a súa intensa colaboración dende 1985 ata a actualidade co grupo editorial Santillana —dende 1993 coa súa filial galega Edicións Obradoiro— en labores de asesoramento lingüístico e literario, de corrección de estilo e de tradución. En Edicións Obradoiro, é autor tamén de materiais educativos, como libros de texto, guías didácticas ou dicionarios.

2. O abnegado profesor

Como docente de longa experiencia, Antón Palacio percorreu distintos graos do ensino. Foi durante uns meses de 1965 mestre substituto na Escola Nacional de nenos de Ferreira de Pantón e en 1968, xa titulado, substituto na tamén Escola Nacional de nenos de Marce, igualmente en Pantón.

Ós poucos meses de se licenciar comezaría a dar clases no Colexio Universitario de Vigo, daquela aínda da Universidade compostelá. Empezou sendo docente de materias de lingua española (fonética, semántica, comentario lingüístico de textos...), primeiro coa categoría de Profesor Axudante entre os anos 1974 e 1979 e logo xa como Interino dende 1979 a 1982. A partir deste ano, xa como Catedrático Interino (1982-1984), logo como Profesor Titular de Escola Universitaria (1984-1990) e, finalmente, xa como Catedrático de Escola Universitaria (1990-2018), pasou a leccionar só materias relacionadas coa lingua galega, primeiro nas Escolas de Maxisterio de Ourense e de Pontevedra e logo na que sería a Facultade de Filoloxía e Tradución —da acabada de nacer Universidade de Vigo—, nas licenciaturas de Filoloxía Galega e, sobre todo, de Tradución e Interpretación, que foi onde desenvolveu a meirande parte da súa docencia nos últimos anos da súa carreira como docente. As materias que dispensou sempre estiveron relacionadas coa gramática nun senso amplo, ben que nos últimos anos foi especializándose en materias que ofrecían no seu descritor unha visión sistemática da normativa lingüística actual do galego nos seus distintos niveis (gráfico, morfosintáctico e léxico-semántico) e tamén de problemas de tradución na dirección español > galego.

Na primavera de 1991 foi convidado pola Graduate Center da Universidade da Cidade de Nova York a impartir un curso de doutoramento sobre a narrativa galega contemporánea, principalmente da obra de Ánxel Fole, Eduardo Blanco Amor e Álvaro Cunqueiro. Así mesmo, entre 1999 e 2004 impartiu varios cursos de doutoramento na Universidade de Santiago e mais na de Vigo, todos eles relacionados tematicamente coa lectura filolóxica de textos literarios, sobre todo da autoría de Otero Pedrayo.

Antes, dende finais da década de 1970, durante a de 1980 e nos primeiros anos da de 1990, cando a normalización do galego daba os primeiros pasos en ámbitos en que estivera vedado, colaborara frecuentemente coa Universidade de Santiago e coa Xunta de Galicia dando cursos de formación en lingua galega, fosen de iniciación, de perfeccionamento e tamén de especialidade, a moitos mestres de EXB e profesores de BUP e de FP.

A súa práctica como profesor abrangue máis de medio século de abnegada entrega ó ensino, sempre porfiando que o alumnado perfeccionase a súa práctica lingüística e fose consciente diso.

3. O meticuloso e erudito investigador

Á esta faciana de sacrificado profesor, únese a outra do paciente e erudito investigador sobre as palabras, que segue no fundamental catro carreiros: o do estudo onomástico, o da análise da lingua literaria, o da tradución e o da elaboración de material escolar e educativo¹.

A onomástica foi a disciplina que primeiro chamou o seu interese. No ámbito da toponimia, sen dúbida, a súa mellor contribución é a súa tese de doutoramento, aínda inédita, *Toponimia del Ayuntamiento de Pantón (Lugo)* (1981), conformada por dous volumes e máis dun milleiro de páxinas. Nela realiza un detallado estudo de microtopónimos da súa terra natal, organízalos nocionalmente e achega, ademais, a súa localización xeográfica, un estudo etimolóxico e tamén documentación sobre el. Como membro da Comisión de Toponimia, formou parte do equipo que elaborou o *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares* (2004), que fora precedido polos nomemclátorees individuais de cada unha das provincias galegas: o de Ourense (1996), Pontevedra (1998), Lugo (2000) e A Coruña (2003). Noutros traballos estudou os descendentes na toponimia do latín AGRUM (1988), os nomes de lugar da parroquia ribeirá de Ventosela (1999), a substitución de topónimos galegos como *Malos, Perros* e *Cas* por outros eufemísticos como *Os Ánxeles* (2014), ou a formación de topónimos a partir de nomes propios (2017). En relación tamén coa antroponimia está o seu estudo de sobrenomes na obra de Cunqueiro (2004) e a súa ocupación actual como integrante dun equipo que esta a redactar o *Diccionario dos apelidos galegos*, de inminente aparición.

Como interesado pola lingua literaria, as súas análises céntranse en cuestións de pescuda etimolóxica do léxico, sobre todo da obra de Álvaro Cunqueiro, autor no que é especialista. Nestes traballos indaga sobre algúns xentilicios certamente senlleiros, como *jázaro, osterlís* ou *turanés* (1992), sobre nomes particulares de *pedras de precio* (1992), sobre malas traducións ó castelán dalgunhas palabras (1997) ou sobre a fraseoloxía nun tema tan específico como é o da cetrería (2004). Outra parte da súa investigación ten que ver coa edición e anotación lingüística de obras de autores como Antonio López Ferreiro (1985), Celso Emilio Ferreiro (1992) e, sobranceiramente, de Otero Pedrayo (1994, 2012).

Xa no ámbito da tradución, o seu labor abrangue dúas facetas: unha teórica e outra de propiamente tradutor. Na vertente crítica, varios traballos seus examinan a práctica tradutiva galego > castelán de textos de Álvaro Cunqueiro, xa sexa anotando malas traducións (1990), xa contrastando diferentes versións do seu *Hamlet* (1996), xa ofrecendo unha valoración global do Cunqueiro traducido (2007). Neste punto,

¹ Non referimos aquí o título das súas publicacións. Estas poden verse na epígrafe seguinte titulado «Bibliografía cronolóxica de Antón Palacio».

súa é a redacción da entrada do escritor mindoniense e mais a de Aquilino Iglesia Alvariño que figuran no *Diccionario histórico de la traducción en España* (2009).

Canto á súa faceta xa propiamente de tradutor, está moi vinculada á súa colaboración co grupo Santillana, principalmente coas súas filiais Edicións Obradoiro e Alfaguara, da que foi o seu coordinador editorial da colección infantil e xuvenil en galego. No seu currículo poden contarse arredor de medio cento de referencias en que figura como tradutor, as máis delas traducións literarias, pero tampouco é pequeno o número de traducións técnicas de publicacións científicas e de divulgación e mais de libros de texto, na maioría dos casos co castelán como lingua de orixe e o galego como lingua meta. A Antón Palacio débese que poidamos ler en galego algúns dos títulos de máis sona da literatura xuvenil e infantil das derradeiras décadas. Anosou, como tal, *Rebeldes* (1989) e *A lei da rúa* (1994) de S. E. Hinton; *Boy* (1989), *Voando só* (1990) e *O dedo máximo* (1996) de Roald Dahl; *A viaxe de Babar* (1989) e *O rei Babar* (1990) de Jean de Brunhoff; *Manolito Catrollos* (1996), *Coitado Manolito* (2001) e *Manolito ten un segredo* (2004) de Elvira Lindo; *Momo* (2002) e *A historia interminable* (2017) de Michael Ende; ou o celebrado *Os recreos do Nicolasiño* (2017) de Goscinny / Sempé (2017).

Esta súa intensa actividade como tradutor discorreu parella á outros labores de creación e edición vinculados tamén ás editoriais Santillana e Obradoiro. Certamente, neste aspecto, é coautor de máis dunha vintena de libros de texto de lingua e literatura galegas de diferentes niveis, dende a EXB ata o bacharelato; participou na redacción e revisión do *Novo diccionario da lingua galega* (2005) e tamén na súa nova versión de 2012. Cóntanse por centos as publicacións que leva revisado lingüisticamente como corrector de estilo da editorial.

4. Bibliografía cronolóxica de Antón Palacio

1974

1. *Notas sobre el léxico de Ferreira de Pantón (Lugo)*. Tese de licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.

1979

2. Recensión sobre *Toponimia gallega y leonesa* de A. Moralejo Lasso, *Senara I*, 256-259.

1980

3. «A toponimia en Galicia no ano 1979», *Galicia no ano 79*. La Guardia: J. A. Vicente, 147-149.

1981

4. *Toponimia del Ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela. 2. vols.

1983

5. *Galicia*. Madrid: Editorial Anaya. [Tradutor].

1984

6. «Sobre Cotarelo Valledor e a etimoloxía asociativa», *Estación 4*. Ourense.
7. «Relacións entre texto poético e texto musical na lírica galego-portuguesa», de G. Tavani, *Grial. Revista Galega de Cultura* 83, 3-10. [Tradutor].

1985

8. «A adquisición do galego estándar na escola», en *IIª Xornadas da Lingua Galega no Ensino*. Santiago de Compostela: Consellería de Educación e Cultura / Xunta de Galicia, 153-167. [En colaboración con Branca Ana Roig Rechou].
9. *A tecedeira de Bonaval*, de Antonio López Ferreiro. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. [Edición, introdución e notas; en colaboración con Blanca Ana Roig Rechou].

1986

10. *Sociedade 3*. Madrid: Editorial Santillana. [Colaborador].
11. *Sociedade 4*. Madrid: Editorial Santillana. [Colaborador].
12. *Sociedade 5*. Madrid: Editorial Santillana. [Colaborador].
13. *Traíña. Lingua galega 4*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
14. *Balandro. Lingua galega 5*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
15. «Problemas de “normalización” da lingua galega», de Klauss Bochmann, *Grial. Revista Galega de Cultura* 91, 18-28. [Tradutor].
16. «A prensa da emigración: análise e valoración», de M. C. Pérez Pais, en *IIIªs Xornadas da Historia de Galicia*. Ourense: Deputación Provincial, 161-184. [Tradutor].
17. «Un exemplo de intersindicalismo sindical: a Unión Galaico-Portuguesa (1901-1904)», en *IIIªs Xornadas da Historia de Galicia*. Ourense: Deputación Provincial, 223-255. [Tradutor].
18. *A princesa Macaca e outros contos. (Contos populares portugueses)*. Xunta de Galicia. [Tradutor; sen publicar].

1987

19. *Contra morte e amor*, de Marina Mayoral. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. [Tradutor en colaboración con Anxo Tarrío e Branca Ana Roig Rechou].
20. *Guía didáctica. Lingua galega 4*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
21. *Guía didáctica. Lingua galega 5*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
22. *Obradoiro. Lingua galega 6*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
23. *Sociedade 6. Ciencias Sociais 6º de E.X.B.* Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
24. *Sociedade 7. Ciencias Sociais 7º de E.X.B.* Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
25. *Sociedade 8. Ciencias Sociais 8º de E.X.B.* Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].

1988

26. *Obradoiro. Lingua galega 7*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
27. «Sobre unha evolución diverxente do latín *agrum* nalgúns topónimos galegos», en Dieter Kremer (ed.), *Homenagem a Piel*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 85-86.

1989

28. *Rebeldes*, de S. E. Hinton. Madrid: Alfaguara. [Tradutor].
29. *Complementos ó curso de galego para adultos. Iniciación*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. [Coautor].
30. *Complementos ó curso de galego para adultos. Perfeccionamento*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. [Coautor].
31. *Complementos ó curso de galego para adultos. Manual para os cidadáns*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. [Coautor].
32. *Obradoiro da lingua galega 8*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
33. *Guía didáctica Obradoiro 6*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
34. *Guía didáctica Obradoiro 7*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
35. *Guía didáctica Obradoiro 8*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
36. *Prensa literaria en Galicia (1809-1920)*, de César A. Molina. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. [Tradutor].
37. *Viaxeiras da auga (Aves mariñas e acuáticas de Galicia e norte de Portugal)*, de E. Fernández de la Cigoña. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. [Tradutor].
38. *A viaxe de Babar*, de Jean de Brunhoff. Madrid: Alfaguara. [Tradutor].
39. *Boy (Relatos de infancia)*, de Roald Dahl. Madrid: Alfaguara. [Tradutor] [Nova edición en 2015, en Sushi Books, Cangas do Morrazo].

1990

40. «Cunqueiro, traducido e traizoado», *Cadernos de Lingua* 4, 87-98.
41. *O paxaro e o seu niño*, de David Burnie. Madrid: Editorial Altea. [Tradutor].
42. *Bolboretas e avelaiñas*, de Paul Whalley. Madrid: Editorial Altea. [Tradutor].
43. *O rei Babar*, de Jean de Brunhoff. Madrid: Alfaguara. [Tradutor].
44. *Voando só*, de Roald Dahl. Madrid: Alfaguara. [Tradutor].
45. *O pasado quedou atrás*, de Anke de Vries. Madrid: Ediciones S.M. [Tradutor].
46. *Guía didáctica. Sociedade 7º*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
47. *Follas de traballo*. Madrid: Editorial Santillana. [Coautor].
48. *O enxeño fidalgo Don Quixote da Mancha*, de Miguel de Cervantes. A Coruña: Xuntanza Editorial. [Cotradutor].

1992

49. «Un poema castelán inédito de Celso Emilio», en Rosario Álvarez (coord.), *Estudios dedicados a Celso Emilio Ferreiro*. Santiago de Compostela: Universidade, t. I, 297-300. [En colaboración con Xosé M. Domínguez Sío].
50. «Jázaro, osterlís, maluínos, sabauda, turanés: xentilicios en Cunqueiro», *A trabe de ouro* 11, 427-435.
51. «Espinela e xerigonza: pedras de precio no teatro de Cunqueiro», *Cadernos de Lingua* 6, 77-84.

1993

52. «A psicanálise. As regras do ego», *O Correo da Unesco*, marzo - abril de 1993. [Tradutor].
53. *Xogamos coa lingua 3. Caderno de actividades*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
54. *Xogamos coa lingua 4. Caderno de actividades*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].

1994

55. *O fidalgo e outros relatos*, de Ramón Otero Pedrayo. Vigo: Editorial Galaxia. [Edición, introducción e notas].
56. *A lei da rúa*, de S. E. Hinton. Madrid: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

1995

57. *Rebeldes*, de S. E. Hinton. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor; nova edición revisada e actualizada].
58. *Bandido*, de Xoán Farias. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

59. «The Training in Galician Language for Primary and Secondary Teachers», en A. Dekkers (ed.), *Teacher Training of Minority Languages for primary and Secondary Education* 3. Ljouwert: Fryske Akademy, 711-719. [En colaboración con X. Rubal Rodríguez e Mercedes González Sanmamed].

1996

60. «Dúas traducións ó castelán do *Hamlet* de Cunqueiro», *Viceversa. Revista Galega de Traducción* 2, 105-125.
61. *Lingua e Literatura. Curso 1º ESO*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
62. *Carpeta de recursos. Lingua e literatura. 1º Ciclo. Secundaria*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
63. *Nomenclátor de Galicia. Ourense*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública. [Coautor].
64. *A cabana da árbore*, de Gillian Cross. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].
65. *Manolito Catrollos*, de Elvira Lindo. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].
66. *O dedo máxico*, de Roald Dahl. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

1997

67. «'Palabras salvaxes'. Sobre léxico de Cunqueiro a partir das súas traducións», en B. Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso Internacional de Estudos Galegos*. Oxford: Oxford Centre for Galician Studies, 415-428.
68. «Ánxel Fole, tradutor», en *Anxel Fole. Día das letras galegas 1997*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 89-103.
69. *Lingua e Literatura. Curso 2º ESO*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
70. *Pasa-lo límite*, de Xavier Alfaya. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

1998

71. *Lingua galega e Literatura. 1º Bacharelato*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
72. *Nomenclátor de Galicia. Pontevedra*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública / Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. [Coautor].

1999

73. *Lingua galega e Literatura. 2º Bacharelato*. Vigo: Obradoiro / Santillana. [Coautor].

74. «Toponimia de Ventosela», en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade, t. I, 767-774. [En colaboración con Gonzalo Navaza].

2000

75. *Nomenclátor de Galicia. Lugo*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública e Administración Pública / Consellería de Educación e Ordenación Universitaria. [Coautor].
76. *A selva dos números*, de Ricardo Gómez. Santiago de Compostela: Alaguara / Obradoiro. [Tradutor].
77. *Un baúl cheo de piratas*, de Ana Rosetti. Vigo: Alaguara / Obradoiro. [Tradutor].
78. *O bocexo do puma*, de Gonzalo Moure. Santiago de Compostela: Alaguara / Obradoiro. [Tradutor].

2001

79. *Coitado Manolito*, de Elvira Lindo. Santiago de Compostela: Alaguara / Obradoiro. [Tradutor].

2002

80. *Lingua galega e Literatura. 1º Bacharelato*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
81. *Momo*, de Michael Ende. Santiago de Compostela: Alaguara / Obradoiro. [Tradutor, en colaboración con Sonia Pérez].

2003

82. *Lingua galega e Literatura. 2º Bacharelato*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana. [Coautor].
83. *Nomenclátor de Galicia. A Coruña*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública / Consellería de Educación e Ordenación Universitaria.

2004

84. «*Proba-la cachirula*, unha imaxe de cetrería en Cunqueiro», en Rosario Álvarez / Antón Santamarina (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Praza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 611-624. [Foi un relatorio presentado co mesmo título no IIIº Congreso da Asociación Internacional de Estudos Galegos celebrado en Nova York do 3 ó 5 de outubro de 1991].

85. «Os sobrenomes como materia literaria en Cunqueiro», en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao profesor Dr. Dieter Kremer*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 519-548.
86. *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Consellería da Presidencia e Administración Pública. [Contén un CD].
87. *Manolito ten un segredo*, de Elvira Lindo. Santiago de Compostela: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].
88. *Tranquila Tragaleguas e outros contos*, de Michael Ende. Santiago de Compostela: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

2005

89. *Novo dicionario da lingua galega*. Santiago de Compostela: Edicións Obradoiro. [Redactor, corrector e coordinador da revisión].
90. Recensión sobre *Babel entre nós. Escolma de textos sobre a tradución en Galicia*, de Xosé M. Dasilva, *Viceversa. Revista Galega de Tradución* 11, 291-297.
91. *Rebeldes*, de S. E. Hinton. Vigo: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor; nova edición, revisada e actualizada].

2006

92. *Lingua galega e Literatura. 1º Bacharelato*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana.
93. *Lingua galega e Literatura. 2º Bacharelato*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana.

2007

94. «Cunqueiro tradutor e anosador», *Viceversa. Revista Galega de Tradución* 13, 171-203.

2008

95. *Lingua e Literatura. 1º Bacharelato*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana.
96. *Novo dicionario da lingua galega. Guía. Recursos Didácticos para o profesorado: 170 actividades co dicionario*. Santiago de Compostela: Obradoiro. [Coautor].

2009

97. «Cunqueiro, Álvaro», en Francisco Lafarga / Luis Pegenaute (eds.), *Diccionario histórico de la traducción en España*. Madrid: Gredos, 274-275.

98. «Iglesia Alvariño, Aquilino», en Francisco Lafarga / Luis Pegenaute (eds.), *Diccionario histórico de la traducción en España*. Madrid: Gredos, 559-560.
99. *Lingua e Literatura. 2º Bacharelato*, Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana.

2010

100. Recensión de *Fitotoponimia galega*, de Gonzalo Navaza, *Estudos de Lingüística Galega* 2, 308-311.

2012

101. *Novo dicionario da lingua galega*. Santiago de Compostela: Obradoiro. [Redactor, revisor e editor].
102. «Dúas mulleres no *Libro dos amigos II* de Otero Pedrayo. Retallos de dúas amizades», en Bieito Arias Freixedo / Xosé Mª Gómez Clemente / Gabriel Pérez Durán (eds.), *Sementar para os que veñan. Homenaxe a Camiño Noia*. Vigo: Universidade, 197-223.

2014

103. «Malos, Perros e Cas, topónimos interditos», *Estudos de Lingüística Galega* 6, 217-231.
104. *O ferreiro da lúa chea*, de Mª Isabel Molina, Santiago de Compostela: Alfaguara / Obradoiro. [Tradutor].

2015

105. *Homenaxe a Xosé Luís Sánchez Ferraces*. Vigo: Universidade. [Coeditor, con Ana Acuña Trabazo e Aquilino S. Alonso Núñez]

2017

106. «Antropónimos en topónimos galegos», en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Estudar Toponimia. Aproximacións metodolóxicas e interpretativas. Anexo 72 de Verba*. Santiago de Compostela: Universidade, 115-136.
107. *Os recreos do Nicolasiño*, de Renè Goscinny / Jean-Jacques Sempé. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana. [Tradutor].
108. *A historia interminable*, de Michael Ende. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana. [Tradutor].

EN PUBLICACIÓN

109. *Diccionario dos apelidos galegos*. [En colaboración con Ana I. Boullón Agrelo, (coord.), Luz Méndez e Gonzalo Navaza].

5. Unha lembranza de Antón

Gustaríame acabar esta breve biobibliografía sobre Antón Palacio lembrando a primeira imaxe que gardo del: a dun home corpulento de bigote e lentes grosos redondos unha tarde na biblioteca do Instituto da Lingua Galega, á beira da ventá que daba para a Facultade de Historia. Era pola primavera ou quizais xa o outono de 1991 e, disque, acababa de chegar de Nova York. El xa pertencía á Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia e eu acababa de ser nomeado vogal dela. Esa tarde xuntabámonos na biblioteca para examinar os topónimos do concello de Pontevedra. Despois desas reunións, entre 1993 e 1998 volvemos coincidir en Edicións Obradoiro / Santillana, daquela radicada en Vigo, onde el xa había tempo que era asesor e colaborador, e eu editor. Dende 1999 ata agora fomos colegas e amigos no Departamento de Filoloxía Galega e Latina da Universidade de Vigo.

En 2002, Antón Palacio actuou de vogal do tribunal que xulgou a miña tese de doutoramento *Marcial Valladares (1821-1903). Lingua, literatura e folclore* e non podo máis que pensar que en moitos aspectos o noso Antón lémbreme o erudito de Vilancosta, a quen levo dedicado boa parte da miña investigación. Vexo nun e outro a súa largueza e honorabilidade, a súa ilustración e humanismo, o apego á tradición, a inclinación pola aldea, o amor por Galicia, pola súa lingua, literatura e cultura, a vocación por saber do valor das palabras, do porqué dos nomes dos seus lugares... E ambos, Marcial e Antón, comparten igualmente unha grande preocupación pola boa ortografía e o bo uso do idioma. En fin, Valladares e Palacio teñen tamén un aquel de fidalguía romántica. A gran estima que teño polo fidalgo de Vilancosta, a quen tanto tempo lle levo consagrado, profésolla tamén a Antón Palacio, un filólogo de vocación e estilo.

AMOR POLA PALABRA

Amparo Solla González

Universidade de Vigo
asolla@uvigo.es

De entre todos os homes da terra, Deus escolleu a Noé como o mellor para salvar a humanidade e tamén os animais. Hoxe por hoxe, se eu fora Deus, escollería a Antón, pero cruzaría os dedos para que durante os corenta días non lle dese un dos seus «arrebatos» e os animais acabasen saltando pola borda fartos de tantos insultos e improperios «descualificativos» como poden saír pola boca de Antón. Ese é o meu irmán.

ROSARIO dixit¹.

1. Un neno nas terras de Lemos

Santa María de Ferreira de Pantón acubillou a chegada ó mundo dun cativo, o segundo de cinco irmáns, que sería bautizado como Xosé Antonio Palacio Sánchez. *Antón* para nós e para sempre.

Non puideron escoller eses ollos que se abrían por vez primeira mellor escenario: a cerna da Ribeira Sacra. Abanado polas calmas augas do Sil, ó amparo dos verxeis dos canóns, da pegada do románico, dun dos camiños de Santiago, das

¹ Nunca agradecerei o suficiente a axuda agarimosa e entregada de Rosario Palacio sen a cal a elaboracion desta pequena *laudatio* resultaría case imposible. Na súa memoria repousan, serenos e pouco esvaídos, os datos que, sobre os primeiros anos da vida de Antón, só ela podía proporcionarme.

pedras eternas e mudas do convento cisterciense das Bernardas e do castelo de Lemos, onde resoa aínda o eco dos heroes *irmandiños*, aquel pequecho foi medrando coma todos medramos: ó tempo que a terra que nos viu nacer.

Porén, se a paisaxe física nos determina, máis o fai a paisaxe psicolóxica. Para entender quen un é e por que é así precísase volver á orixe, ó comezo. E o comezo está na familia, fundamentalmente nos pais.

Rosario e José Antonio casaron na igrexa de Pantón ás sete da mañá do 31 de decembro de 1944 sen máis convidados que dúas testemuñas. Catro horas máis tarde, ás once da mañá, asistiron á voda de Carme, irmá maior de Rosario. A cerimonia contaba con moitos convidados e un gran banquete... Pois ben: marcharon despois da liturxia e non asistiron ó banquete. A anécdota reflicte a singularidade da parella: uns pais «atípicos», diferentes, liberais.

O pai, home intelixente, idealista e honrado, botou a vida envorcado en proxectos, case sempre inconclusos, que permitisen mellorar a vida dos demais: coidar da «propagación da raza rubia galega», experimentar con novas sementes e cultivos, investigar o uso do metano na explotación gandeira para xerar electricidade ás vivendas... Xeneroso e idealista ocupaba así boa parte do seu tempo.

A nai, Rosario, era unha muller inqueda, «feminista» (nos seus longos oitenta anos de vida nunca pisou a cociña) e, sobre todo, moito máis práctica. Tanto amañaba con perfección un abano estragado como restauraba do mesmo xeito unha porcelana antiga. Cinéfila, sempre ó tanto das novidades editoriais e da moda, devecía por viaxar e pintar.

Pais atípicos como dixemos: noctámbulos, amantes dos faladoiros, dos debates, lectores incansables... Pouco pisaban a casa. Era á hora de comer cando aproveitaban para se xuntar cos fillos, inculcarlles os seus principios e, por suposto, os bos modais.

Non hai dúbida de que do pai lle vén a Antón a honestidade e o sentido ético. Da nai, o sentido estético, o amor polas coleccións e as antigüidades... e ese certo verniz do gusto polo ben feito en calquera aspecto da vida.

Mais nesta recreación do ambiente familiar no que o cativo medraba inda falta a influencia doutra muller que debe ser lembrada: a tía Lola. Lola veu vivir con Antón rematada a guerra. A Pantón chegou con algunhas xoias e papeletas do *Monte de Piedad*. O levantamento sorprendéraa en Madrid onde deixara dous fillos, mortos de fame e tuberculose.

A tía Lola, refinada pero non culta², aprendeulle ó rapaz finura de modais, sentido da autoestima e a aceptación da diferenza á vez que o vernizaba dun certo

² Porén admiraba a Pereda, sobre todo o seu libro *Pequeñeces*.

misticismo. En medio dunha reclusión voluntaria no seu cuarto propio, só acompañada dos seus recordos e os seus libros de santos, Antón, daquela un neno grandón, tímido, un chisco introvertido e moitas veces privado da presenza dos pais, converteuse para a tía Lola no centro do seu particular universo. No cuarto da tía, o rapaz, subido nun tallo, oficiaba e predicaba ós irmáns nun altar improvisado sobre a mesiña. Cando alguén turraba do mantel do altar, velaí que remataba a homilía. Tamén se rezaba o rosario e se choraba a morte de Pío XII. Antón, daquela, «íá para cura». Pero non foi tal.

2. Amor polas palabras

Seica Antón foi sempre un neno diferente. Diferente ós irmáns e ós outros nenos da vila. Responsable, solitario, algo torpe... Grande «coleccionador» de obxectos: cromos, contos de Calleja, postais, selos, galletas, *chocolatinas...*, tesouros estes últimos que nunca daba comido porque «outros» se encargaban de facelo por el.

O que é indubidable é que, se non para cura, ía para lingüista. Desde moi pequeno soletreaba palabras de ortografía difícil. Neno precoz, con catro anos lía e escribía. Foi daquela cando comezou a usar gafas e «non as quitaba nin cando durmía para ver mellor o que soñaba» (Rosario *dixit*). Pola escola de dona Estrella, don Benigno, don Javier e pola academia de Evaristo, que ensinaba máis do que sabía, pasou este rapaz a quen lle «podían» as palabras.

Algo dos pais deixaba pouso. Ambos os dous dábanlle moita importancia á forma de expresarse. O pai era moi esixente no uso da sintaxe e dos verbos. A nai posuía un grande vocabulario e usaba con absoluta precisión os adxectivos. Antón medrou amando as palabras, respectándoas como só quen tanto as ama pode facelo. Coido que o seu destino estaba escrito.

3. Estudante en Compostela

Os comezos dos sesenta foron anos difíciles. Circunstancias alleas e persoais levárono a exercer como mestre substituto en distintas escolas³ á vez que proseguía cos seus estudos e conseguía axudas económicas que lle permitiron cumprir o seu soño de cursar unha carreira superior en Santiago.

³ Durante o outono de 1965 exerceu como mestre substituto na Escola de Nenos de Ferreira de Pantón. De xaneiro a xuño de 1968 na Escola Nacional de Nenos de Marce (Pantón).

Antón chegou a Compostela no outono de 1968. A Casa Rosa, na mesma praza de Galicia, A Caserna e o Burgo das Nacións acubillárono nestes anos de formación universitaria en Santiago. Na cafetería Monroy, na rúa da Raíña e ante a praza de Fonseca, almorzaba un café con leite e unha torrada por doce pesetas. E esas son cousas que nunca se esquecen.

En primeiro curso, matriculado na Facultade de Filosofía e Letras (hoxe Facultade de Historia) optou polo estudo do árabe. Fixera, malia o seu amor polas palabras, o Bacharelato por Ciencias e era consciente da superioridade dos compañeiros de Letras no dominio do grego. Así, da man dunha profesora nova e ourensá, aprendeu o alifato e o árabe clásico. Pouco lembraría da lingua semítica agás algunha frase da crestomatía de Asín Palacios (que inda conserva) coa que estudaban: «muslimuna cabiruna» ('os musulmáns son uns cans').

A materia de latín, daquela ó cargo do equipo de don Manuel Díaz e Díaz, custáballe... E moito. Cun grupo de compañeiros e compañeiras reuníase no bodegón do Hotel Compostela e, entre cafés, traducían *A guerra das Galias*. Seguiríanlle máis tarde Catulo e Ovidio.

A Literatura Española e sobre todo a Historia da Arte eran as súas materias preferidas. No que atinxe á primeira, garda a lembranza do estudo pormenorizado do Quixote que ocupaba un trimestre enteiro. No que atinxe á segunda, o recordo inesquecible dunha clase «in situ» no Pórtico da Gloria impartida polo profesor Serafín Moralejo, primeiro catedrático español contratado pola prestixiosa Universidade de Harvard. Ambos os dous reencontraríanse máis tarde en Florencia e, sentados na *loggia dei lanzi*, ó pé do Perseo de Cellini, manterían unha longa conversa. Momento máxico que permanece imborrable na súa memoria.

En terceiro ano de carreira, o profesor don Constantino García sorteou entre os seus dez mellores alumnos de Filoloxía Románica unha bolsa para un curso estival de italiano. E velaí que a sorte fixo que Antón fose un dos agraciados. Embarcou cara a Italia desde Barcelona nun barco chamado *La Tiziana* e durante un mes recibiu clases nun *castello* na comuna de Cison de Valmarino, en Treviso. Esa viaxe supuxo para Antón un coñecemento máis profundo do Véneto. Inda atesoura o cacho de escuma que mercou para sentar nos marmóreos e irregulares banzos das gradas da area de Verona, onde asistiu a unha representación de *Aida*.

4. Profesor, compañeiro e amigo

Rematada a carreira e a tese de doutoramento, a partir de 1974 exerceu a docencia en lingua galega nos campus de Ourense, Pontevedra e Vigo. Á vez ocupouse dun labor fundamental cara á normalización do idioma: a impartición de cursos de

iniciación, perfeccionamento e especialización en lingua galega. Foron anos de traballo intenso. Especializado na lectura filolóxica de Otero Pedrayo, impartiu numerosos cursos de doutoramento en Santiago e Vigo. No ano 1991 viaxou a Nova York co gallo dun curso sobre a narrativa galega. Derivadas do seu amor polo ensino, son innumerables as súas colaboracións na elaboración de libros de texto, fundamentalmente para a editorial Santillana e logo Obradoiro / Santillana. Nos eidos da investigación da Onomástica, a Toponimia e a Tradución faltaría espazo para reflectir toda unha vida entregada ó traballo⁴.

Coñecín a Antón no ano 1977. O chamado daquela Colexio Universitario de Vigo inda cheiraba a pintura e o entullo amoreábase en cada un dos recunchos daqueles edificios que non por novos deixaban de ter o encanto que inda hoxe teñen. Eramos unha promoción curiosa, inqueda e crítica. Foron anos de formación pausada, gozada e inesquecible. Asistíamos ás súas clases de fonética co entusiasmo propio de quen ten todo por aprender. Eramos poucos, moi poucos, pero todos o lembramos. El, en maior ou menor medida, sei que tamén nos lembra.

Non volví saber del ata moitos anos despois. No ano 1992, reencontreino en Pontevedra nunha reunión do departamento de galego de escasos membros á que asistía por primeira vez. Porén non me cabe a menor dúbida de que non me esquecera. Eu a el tampouco. De alumna convertínme en colega e de colega en amiga.

De aí en diante sería imposible resumir en tan pouco espazo a relación que nos une e a que el estableceu co resto dos compañeiros que se foron incorporando, vagariño, a un departamento que daquela medraba a prol da defensa dun idioma ameazado, por veces ignorado ou infravalorado. Anos de loita e complicidade académica e humana.

Antón, e regreso á cita coa que empezaba esta *laudatio*, é puro volcán, mais un volcán de erupción facilmente controlable. Detrás dos berros ós alumnos, dos improprios ós colegas, dos malos humores e das saídas de ton, agóchase un ser bondadoso, sensible, dotado dun sentido do humor inefable, dunha disciplina espartana, dunha xenerosidade extrema e dunha certa melancolía que xa forma parte do seu encanto. Amante da beleza, das cousas ben feitas, do saber estar, da puntualidade, da honestidade e das boas persoas.

Moito daquel pequecho de Ferreira, das bernardas e do val de Lemos permanece aí. E así debe ser. Só lle pediría que na súa infinita misericordia non me corrixa a berros os erros de estilo.

Antón é Antón.

⁴ Abonda coa consulta da súa bibliografía incluída nesta homenaxe (pp. 21-28).

1. ESTUDOS DE LINGUA

OS NUMERAIS E OS INDEFINIDOS NUNHA FALA GALEGA

Aquilino Santiago Alonso Núñez

Universidade de Vigo
aalonso@uvigo.es

1. Introducción

O obxectivo deste traballo é facer unha descrición dos numerais e indefinidos da fala do concello de Castrelo do Val e, ademais, salienta-los aspectos dialectolóxicos principais da fala mentada e dar conta dos cambios lingüísticos que se están producindo nela en relación con estes elementos.

O método desta investigación mestura as enquisas ós informantes cos datos recollidos en gravacións e con outros datos escoitados a falantes do municipio estudado. A maiores, tamén se tivo en conta o estudo realizado por Taboada (1979) sobre a comarca verinesa.

Verín é a cabeza dunha comarca que comprende os concellos de Laza, Castrelo do Val, Riós, Vilardevós, Monterrei, Cualedro, Oímbra e Verín. A fala do val de Verín foi estudada por Taboada (1979, 1988); a fronteira lingüística entre as falas verinesas do bloque central (municipios de Laza, Castrelo do Val e Riós), con plurais do tipo *pantalós*, e as falas vianesas e gudiñesas do bloque oriental (municipios de Vilaríño de Conso e A Gudiña), con plurais do tipo *pantalois*, foi analizada en Alonso Núñez (2002).

O concello de Castrelo do Val está formado por 16 entidades de poboación: Portocamba, Campobecerras, Sanguñedo, Veiga de Nostre, Fontefría, Vilar, Servoi,

San Paio, Piornedo, Monteveloso, Pepín, Ribas, Gondulfes, Marbán, Nocedo do Val e Castrelo do Val.

Seguindo a Fernández Rei (1990: 106-160), a fala do concello de Castrelo do Val pode adscribirse dialectalmente á área oriental de transición do bloque central, xa que o autor citado caracteriza o bloque central polos plurais do tipo *pantalós* e a área oriental de transición pola presenza do pronome persoal *el* e o demostrativo *este* (véxase tamén Alonso Núñez 1995; 1999: 127). Agora ben, en traballos posteriores de Alonso Núñez (2008b: 343-344, 2010: 113-118 e 2012) deféndese que a fala do municipio de Castrelo do Val é un subtipo de verinés.

Despois desta breve introdución sobre os obxectivos, o método e a fala estudada (1), faise unha aproximación ós numerais e ós indefinidos (2), trátanse os numerais (3) e os indefinidos da fala obxecto de investigación (4). Como cabo, figura unha síntese conclusiva (5).

2. Aproximación ós numerais e ós indefinidos

Neste traballo usarei a terminoloxía tradicional tal como se fai na gramática de Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 227-277). Estes autores dedícanlles o capítulo nove ós indefinidos e o capítulo dez ós numerais. Eu trato neste traballo os numerais na epígrafe 3 e os indefinidos, na epígrafe 4.

Baixo a denominación de *indefinidos* os autores citados (Álvarez / Monteagudo / Regueira 1986: 228) agrupan vocábulos que dan unha idea de imprecisión, de indeterminación, referidas ás nocións de número ou cantidade ou á identidade de algo ou alguén. Ademais, os autores citados son conscientes de que os *identificadores* son indefinidos que inciden na semellanza ou na diferenza de identidade.

Para Enríquez (2000: 320-321), as formas numerais xunto coas formas indefinidas incorporan a cuantificación como característica fundamental. Nos numerais a cuantificación é precisa. Os seus compoñentes poden desempeñar funcións sintácticas exclusivamente substantivas (*cerro, ducia*), ou admitir usos tanto substantivos como adxectivos (*xa chegaron vinte, xa chegaron os vinte nenos*).

Como indefinidos (Enríquez 2000: 323) son considerados tradicionalmente un grupo complexo de formas que sinalan cara a un conxunto do cal seleccionan, mediante o indefinido, un número indeterminado e impreciso de elementos.

Neste traballo entendo a cuantificación como unha subfunción da determinación. Para Moreno Cabrera (1987: 25-29), a cuantificación é un método de determinación, é dicir, de concreta-lo acto de referencia. O método cuantitativo establece un número exacto ou cantidade relativa das entidades que son relevantes.

Moreno Cabrera (1991: 227) coida que as categorías adnominais determinantes como os artigos e os cuantificadores expresan unha propiedade extensional ou externa; en cambio, o adxectivo *grande* en *casa grande* expresa unha propiedade da entidade *casa*.

A cuantificación máis débil é aquela que só indica que hai máis dunha entidade. Para isto, pode usarse o morfema de número (*vendín camisas*). Pode empregarse o singular cando se denota unha soa entidade (*busco coche*) ou ben cando o substantivo denota unha entidade non cuantificable (*bebín viño*). No galego, a determinación con plural é tan débil que non pode ocupar normalmente a función de suxeito sen apoiarse na función de univocidade (*os gatos non son xente* vs. **gatos non son xente*). En inglés, non é necesaria a función de univocidade nestes casos (*Humans are mammals*).

Só os substantivos descontinuos, que denotan unidades discretas, poden ser determinados cuantitativamente (*teño cinco libros*). No entanto, os substantivos continuos non poden ser determinados cuantitativamente a non ser que se bote man de palabras mediadoras de carácter discreto. Katz (1982) clasifica en tres tipos estas construcións:

- a) As construcións mensurativas do tipo *un vaso de viño*.
- b) As construcións formativas do tipo *unha lasca de xamón*.
- c) As construcións colectivas do tipo *un enxame de abellas*.

Os substantivos continuos tamén poden ser determinados cuantitativamente cando se recategorizan en substantivos descontinuos ou discretos (*bebín dous viños* 'bebín dous vasos de viño').

En chinés, tódolos nomes comúns son continuos e por iso non poden ser determinados cuantitativamente directamente; polo contrario, necesitan unha palabra que faga discretos os nomes comúns. Esas palabras reciben o nome de *clasificadores* (*èr bèn shū* 'dous clasificador libro').

Así pois, para min, os cuantificadores¹ son os elementos especializados na función cuantificadora. Nesta investigación, trato ó mesmo tempo os elementos que

¹ Sánchez López (1999) considera que cuantificar é expresar unha cantidade e que os cuantificadores poden definirse de maneira informal como elementos que din qué cantidade de individuos ou obxectos dun dominio dado teñen unha determinada propiedade ou en qué medida unha propiedade é posuída por un individuo ou obxecto. Esta autora caracteriza os cuantificadores a partir dunha propiedade semántica que os une: tódolos elementos da clase obedecen a un mecanismo interpretativo común, consistente en desencadea-la interpretación cuantitativa dos termos ós que modifican. A cuantificación, para esta autora, é un fenómeno definido no ámbito da oración. Por último, esta autora distingue entre *cuantificadores propios* e *cuantificadores focais* ou *presuposicionais*. Nestes últimos distingue

cumpren unha función nuclear ou pronominal e os elementos que cumpren unha función adxacente ou adxectiva². Unha crítica á duplicidade de categorías faina Bosque (1989: 48-53), quen explica a contradición de que non se fale de *entidade pronominal* para a *maioría* na secuencia *acudiron uns dous mil*. A *maioría non estaba de acordo coa nosa proposta*. Bosque prefere postular unha categoría nominal baleira en exemplos como *Xoán recibiu poucos regalos de Natal*³, *pero María recibiu muitos [SN ∅]*. Onde \emptyset é *regalos de Natal*.

3. Os numerais

Estes elementos expresan unha cantidade precisa (*tres nenos, media ducia de ovos*). Os numerais cuantificadores poden ser cardinais (3.1.), colectivos (3.2.), multiplicativos (3.3.) e partitivos⁴ (3.4.). Ademais, hai numerais ordinais (3.5.), que non son exactamente cuantificadores.

3.1. Os numerais cardinais

Os principais numerais cardinais⁵ do concello de Castrelo do Val son:

entre os *incluíntes* (tales como *tamén*) e os *excluíntes* (tales como *só*). Os cuantificadores propios divídeos entre *numerais, indefinidos e gradativos*. Dentro dos indefinidos distingue *universais e non universais* e dentro dos gradativos entre *comparativos e proporcionais*. Sánchez López coloca dentro dos cuantificadores a adverbios, determinantes, adxectivos, nomes e pronomes e sostén que os cuantificadores non poden ser definidos pola súa categoría gramatical, senón pola súa unidade semántica. Ademais, para esta autora, non hai cambio gramatical en, por exemplo, *teñen muitas mazás*, e *nada muito, Ramona nadou muito antes* e *Manuel nadou muito antes*, senón que o que acontece é que o cuantificador non manifesta os seus trazos nominais como consecuencia da súa combinatoria sintáctica cun verbo (*nada*) e cun adverbio (*antes*).

² Álvarez / Xove (2002: 483) coidan que estes elementos poden desempeñar función de determinante (*repartín varias mantas*), función de nome substituto (*repartín varias mantas, pero nós tamén quedamos con algunhas*) e función de nome autónomo (*dáme algo que me sirva*).

³ *Natal* é unha forma que se usa no galego tradicional de Castrelo do Val.

⁴ Álvarez / Xove (2002: 525-526) denominan *fraccionarios* os partitivos. O termo *fraccionarios* tamén o usa Enríquez (2000: 320-323) para os numerais partitivos do castelán. Esta autora non cita entre os numerais do castelán os denominados *colectivos*.

⁵ Lémbrese que este subtipo de numerais forma un grupo aberto.

Cero	Dez (d[ɛ] ⁶)	Vinte	Noventa
Un / unha	Once	Vinte e un / vinte e unha	Cen
Dous / dúas	Doce	Vinte e dous / vinte e dúas	Cento un / cento unha
Tres	Trece	Trinta	Douscentos / duascentas
Cuatro (catro ⁷)	Catorce	Trinta e un	Trescentos / trescentas
Cinco	Quince	Cuarenta (corenta)	Cuatrocentos ⁸ / cuatrocentas
Seis	Dazaseis	Cincuenta	Quinientos / cincocentos ⁹
Sete	Dazasete	Sesenta	Mil
Oito	Daz[ɔ]jito	Setenta	Dous mil / dúas mil
Nove	Dazanove	Ochenta ¹⁰	

Cadro 1. Principais numerais cardinais.

As formas do tipo *dazaseis* fórmanse a partir de DECEM AC SEX coa partícula copulativa AC (Bourciez 1956: 256). A pronuncia de *vinte e sete* acostuma ser *vint[ɛ]sete* e a de *vinte e un*, *vint[ɛ]un*.

⁶ Atestei *d[ɛ]* nos lugares nororientais do concello de Castrelo do Val de Campobecerros, Veiga de Nostre e Sanguñedo (Alonso Núñez 2010: 119-122). A tendencia a elimina-lo [θ] final dáse en todo o concello citado como proba a existencia de *rapá* en tódolos lugares do municipio; agora ben, en xeral pódese dicir que no val, que está situado no sur, ten menos forza esta tendencia (Alonso Núñez 2010: 119-122; Alonso Núñez 2013: 23).

⁷ *Catro* dío algunha persoa do concello estudado e *cuatro* é a forma maioritaria. Taboada (1979: 127) considera que *catro* está en regresión no val de Verín e que só usan moi esporadicamente esta forma algunhas persoas maiores.

⁸ Hai vellos no municipio de Castrelo do Val que usan *catrocentos*.

⁹ Só os vellos utilizan *cincocentos* e fano, especialmente, cando falan de verzas. Quizás fose máis adecuado escribir separados os dous elementos desta forma (*cinco centos*).

¹⁰ Había vellos do concello de Castrelo do Val que dicían *oitenta*. Taboada (1979: 128) manifesta que a forma *oitenta* desapareceu case por completo no val de Verín. Puentes Romay (2004) cuestiona se *ochenta* é un castelanismo en galego.

En expresións do tipo *escriboche estas dúas letras, este ano houbo cuatro persoas na festa*, os numerais *dúas* e *cuatro* perden o valor de cuantificador preciso e adquiren un valor de cuantificador indefinido ('poucos').

Os numerais *un* e *unha* contraen ou, mellor dito, poden contraer coas preposicións *con*, *de* e *en* tanto en función nuclear (*vou cun, dáme dun, ponte nun*) como en función adxacente (*vou cun neno, bibe dun vaso, ponte nun pasadallo*¹¹).

3.2. Os numerais colectivos

Os numerais colectivos designan un conxunto ou colectivo que ten un número determinado de membros. Exemplos de numerais colectivos son: *par, parexa / parella, ducia / docena e cento*.

Estes elementos tamén poden recategorizarse en cuantificadores indefinidos en expresións como *teño que facer un par de voltas en Verín* ou *é un lugar dunha ducia de casas*.

No galego do concello analizado, *novena* 'oficio relixioso que dura nove días seguidos' e *cuarentena* pasaron a ser substantivos. Teñen certo uso os numerais colectivos non tradicionais *millón, billón, decena* etc.

Tende a dicirse *comprei un par de zapatos e unha parexa de vacas*. *Parella* é unha forma que os informantes deste municipio manifestan que se dicía antes; por outra parte, *parella* é unha forma que está sendo recuperada polo galego normativo.

3.3. Os numerais multiplicativos

Os numerais multiplicativos expresan o produto exacto dunha multiplicación. Para Álvarez / Xove (2002: 524-525), os multiplicativos expresan aumento en relación a certa cantidade, explicitada ou non, nun número exacto multiplicador, aumento que en substantivos discontinuos é de membros ou tipos e en substantivos continuos de porcións, intensidade ou tipos.

Taboada (1979: 128) só considera multiplicativos cotiáns na fala do val de Verín *doble* e *triple*. Este autor comenta que se bota man do recurso analítico do tipo *cinco veces* (*gana cinco veces máis ca min*). Estas mesmas indicacións danas para o galego en xeral Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 272).

¹¹ Os *pasadillos* son pedras que se puxeron no río para atravesalo cando vai baixo. En Piornedo denomínanse coa metáfora *poldras*.

No concello de Castrelo do Val, oínlles a persoas sen estudos, vellos e novos, *doble, duplo, triple e triplo*. Os outros multiplicativos (*cuádruplo, quintuplo, séxtuplo* etc.) só os oín neste concello en boca de persoas, especialmente novas, con certa escolarización.

3.4. Os numerais partitivos

Os numerais partitivos expresan a parte ou porción exacta dunha unidade que se quere designar de forma separada. Na fala do concello de Castrelo do Val son usuais *medio, tercio, cuarto, quinto, sexto, sétimo, otavo, noveno e décimo*. O resto dos partitivos (*onceavo, doceavo, treceavo*) non son tradicionais nin usuais.

Álvarez / Xove (2002: 525-526) denominan estes numerais como *fraccionarios*. Estes expresan, segundo eles, diminución (numérica, porcional ou intensiva) nun número exacto de veces en relación a certa cantidade, explicitada ou non. Fóra de *medio(s)* e *media(s)*, as demais unidades son as mesmas dos numerais ordinais.

3.5. Os numerais ordinais

Os numerais ordinais indican a posición que un elemento ocupa dentro dunha serie. Debido a que non fan unha cuantificación non poden ser considerados cuantificadores, senón *identificadores numerais* (Álvarez / Xove 2002: 521).

Son bastante usuais neste concello os ordinais *primeiro / primeira, segundo, terceiro, cuarto, quinto, sexto, sétimo, otavo, noveno e décimo*. Así a todo, existe a tendencia popular que usa *quedou de tres* e *quedou de dez* / [d[ε]], en lugar de dicir *quedou de terceiro* e *quedou de décimo*. Os ordinais superiores a dez non son tradicionais e só son usados por persoas de certa cultura.

4. Os indefinidos

Como xa dixemos antes (3.5.), entre os numerais están os ordinais que non son cuantificadores. Tamén entre os elementos que a tradición gramatical denomina *indefinidos*, hai algúns que non son cuantificadores propiamente ditos. Son os *identificadores*. Para Álvarez / Xove (2002: 503-514), uns elementos son indefinidos respecto da cantidade e outros respecto da identidade ou calidade. Estes últimos son os que estes autores chaman *identificadores*.

Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 227) explican que os identificadores inciden na semellanza de identidade (*fun ve-la mesma película*); polo contrario,

moitos en *moitos coches* fai unha cuantificación dun número indeterminado de coches. Os indefinidos propiamente ditos expresan de forma imprecisa unha cantidade de elementos.

Algúns indefinidos realizan sempre unha función nuclear. Así, por exemplo, *alguén*, *naide*, *algo* e *nada*. Estes elementos que acabo de citar son sempre invariables (alguén *llo* dixo, naide *mo* dixo, algo *lle* darías, nada *lle* dixen). Son tamén invariables *máis*, *menos*, *demais*, *cualquera* / *calquera*, *cualquer*, *cadaquén* e *cada*.

Enríquez (2000: 323-328) distingue nos indefinidos do castelán tres subtipos: a) os *existenciais* (formas de identificación indeterminada); b) os *cuantitativos* (formas de cuantificación imprecisa); e c) os *indefinidos distributivos* (formas que sinalan a tódolos membros dun conxunto, pero considerándoos individualidades, elementos contables). Outra clasificación dos cuantificadores do castelán pode verse en Sánchez López (1999).

Neste traballo, seguindo a Álvarez / Xove (2002: 480-514), distinguirei entre *cuantificadores*¹² (4.1.) e *identificadores* (4.2.).

4.1. Os cuantificadores

Álvarez / Xove (2002: 480-503) dividen o paradigma dos cuantificadores en *cuantificadores non comparativos*, que eu trato en 4.1.1., e *cuantificadores comparativos*, que eu trato en 4.1.2.

4.1.1. Os cuantificadores non comparativos

Para Álvarez / Xove (2002: 480-503), este tipo de cuantificadores poden ser *existenciais*, de *totalidade* e de *non totalidade* (*non paramétricos* ou *paramétricos*).

Os *cuantificadores existenciais* empréganse para determinar positiva ou negativamente a existencia de cantidade. No concello de Castrelo do Val os *existenciais positivos* son *algún* (*algunhos* / *algúns* / *algús* / *algunhes*¹³), *algunha(s)*, *alguén* e *algo*.

Alguén e *algo* poden contraer na fala do concello de Castrelo do Val coas preposicións *de* e *en*: *dime dalguén*, *dime dalgo*, *pensa nalguén pra mozo* e *pensa nalgo*. Tamén o cuantificador existencial *algún* contrae coas preposicións *de* e *en* na fala do concello de Castrelo do Val: *dalgún sabes*, *pensas nalgún*.

¹² Para os cuantificadores galegos consúltese Varela Barreiro (1981, 1991 e 1992).

¹³ Véxase a nota 16.

Os *existenciais negativos* da fala do municipio de Castrelo do Val son *ningún* (*ningunhos / ningúns / ningús / ningunhes*¹⁴), *ningunha(s)* e *naide*. A forma *ninguén* só a usan os falantes que aprenderon o galego normativo. Na fala tradicional do municipio, nunca oín as formas *ren* e *res*. Por outra parte, despois dunha negación emprégase o elemento negativo *ningún* (*non teño diñeiro ningún, non teño ningunha pasta*).

Os *cuantificadores de totalidade* expresan a cantidade total. No concello de Castrelo do Val, atestei os seguintes cuantificadores deste tipo: *ambos*¹⁵, *ambas, todo, todos, toda, todas, cada, cada cual, cada un, cada unha, cadaquén*. Como sinónimo do elemento *cadaquén* (*cadaquén fai o que quere*) úsanse no municipio de Castrelo do Val os elementos *cada un* (*cada un fai o que quere*) e *cada cual* (*cada cual fai o que quere*). Para algúns informantes do concello de Castrelo do Val, incluídos vellos, non existe *cadaquén*. O identificador *entrambos* nunca o oín no concello de Castrelo do Val. Tampouco llelo oíron ós vellos de antes os informantes ós que lles pescudei por este elemento. Por outra parte, non existe a forma *cadanseu* na fala do concello de Castrelo do Val.

Os *cuantificadores de non totalidade* (ou parciais) poden ser *paramétricos* ou *non paramétricos*. Con estes últimos a cantidade non se establece respecto dun parámetro e, en xeral, é pequena coma nos existenciais. No concello de Castrelo do Val, atestei os seguintes elementos deste tipo: *(un) cuanto, (unhos) cuantos, (unha) cuanta, (unhas) cuantas, unhos (unhes*¹⁶, *uns, us), varios e varias*.

O elemento *cuanto* úsase en expresións do tipo *¡Cuantos traballos fixo!*, e *¡Cuanto traballo fixo!* para indicar 'abundancia grande'. Acostuma ir precedido de *unhos* (*unhes, uns, us*) e *unhas* para indicar 'un número indeterminado' (*na festa aínda había unhas cuantas parexas*). Algúns falantes do concello obxecto de estudo poden usar *canto(s)* e *canta(s)* en lugar de *cuanto(s)* e *cuanta(s)*.

Os *cuantificadores de non totalidade paramétricos* determinan a cantidade como pequena, intermedia ou elevada respecto a un parámetro ou baremo socialmente aceptado como o normal.

¹⁴ Véxase a nota 16.

¹⁵ *Ambos* úsase con artigo (*ámbolos dous son tontos*). Tamén existen na fala do municipio de Castrelo do Val as expresións *ambos e dous* e *ambos a dous*.

¹⁶ A mellor explicación para *unhes* é a relaxación da vogal final de *unhos* (Alonso Núñez 2015: 54). Outra hipótese consiste en considerar que *unhes* se creou dende *unhe* engadindo *-s*, pero esta explicación non me parece tan boa coma a da relaxación articulatória debido a que os entrevistados que responderon *unhes* deron como singular *un*. Ademais, hai informantes do municipio de Castrelo do Val que empregan *unhes* e *unhos*. Sobre a relaxación da vogal átona final, véxase Alonso Núñez (2008a).

Os *cuantificadores de non totalidade paramétricos xenéricos* (ou *non valorativos*) expresan grao de cantidade indeterminada con respecto a un baremo que é variable, pero correspondente á medida socialmente aceptada como a normal para a ocasión. Con respecto a esta medida, determínase a cantidade como baixa (*un pouco, unhos —uns, us, unhes—, poucos, unha pouca, unhas poucas, tantiño, tantiños, tantiña, tantiñas*), media e aceptable (*bastante, bastantes*) ou alta (*moito*¹⁷ / *muchísimo, moitos / moitas, moita / moita, moitas / moitas*).

Merece especial atención por non aparecer recollido en Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 227-277) nin en Álvarez / Xove (2002: 480-514) o cuantificador *tantiño* ‘un pouco’ (*quero tantiño leite, tantiño diñeiro, ten tantiñas ovellas, ¿Hai cabras? —Si, hai tantiñas*).

Os *cuantificadores de non totalidade paramétricos valorativos* expresan valoración da cantidade indeterminada con respecto á súa suficiencia, a se chega ou non con respecto á medida que se aplica. Na fala do concello de Castrelo do Val, os *cuantificadores de non totalidade paramétricos valorativos* son o valorativo de insuficiencia *pouco, poucos, pouca, poucas* e o valorativo de exceso *demasiado, demasiados, demasiada, demasiadas*. Polo contrario, nunca oín na fala do concello de Castrelo do Val o valorativo de suficiencia *abondo(s), abonda(s)* en secuencias do tipo **non teño auga abonda* e **non teño cuartos abondos*. Si que se usa na fala obxecto de estudo, aínda que non moito, a locución adverbial *teño diñeiro* de abondo (ou *dabondo*) e o adverbio *abondo* (*teño diñeiro abondo, teño cuartos abondo*).

Por outra parte, os *cuantificadores non valorativos* (ou *xenéricos*) *bastante* e *moito / muchísimo* tamén se usan como valorativos no galego de Castrelo do Val igual ca ocorre no resto do galego (Álvarez / Xove 2002: 496).

4.1.2. Os cuantificadores comparativos

Estes cuantificadores expresan cantidade indeterminada confrontada con outras cantidades, indicando se é igual, maior ou menor. No concello de Castrelo do Val existen os elementos de *equivalencia tanto, tantos, tanta e tantas* e os elementos de *non equivalencia máis e menos*. O elemento *máis* é de superioridade e o elemento *menos* é de inferioridade.

Os cuantificadores comparativos precisan dun *termo de comparanza* expreso ou identificable contextualmente. Na equivalencia o termo de comparanza pode ir precedido de *coma, como* ou *cuanto / (canto)*. Na non equivalencia o termo de comparanza pode ir introducido por *ca, que* e *de*.

¹⁷ Para as alternancias do tipo *moito / muchísimo* no concello de Castrelo do Val, véxase Alonso Núñez (2013: 12-16).

4.2. Os identificadores

Os *identificadores* determinan o substantivo seleccionando cualitativamente (respecto de *cal*) tipos ou membros entre os demais da mesma clase. Aínda que circunstancialmente poidan posuír acepcións de cantidade, o seu significado unitario de identificación sepáraos dos cuantificadores, dos que en xeral tamén se apartan noutros aspectos (véxase Álvarez / Xove 2002: 503).

Os identificadores realizan case sempre a identificación a partir dunha mención previa no discurso (*eu senteime na súa mesa e Pepe* noutra). Cumpren estes elementos unha función cohesiva que vale para reidentificar un elemento do que xa se falou anteriormente (*había en Verín unhas mozas. Tales mozas non quixeron bailar con nós ningún baile*) ou para identificar un elemento novo a partir doutro elemento do cal xa se falou (*dúas mozas pagaron aquel ano a cota da festa pero as demais mozas non a pagaron*).

Os identificadores son clasificados por Álvarez / Xove (2002: 503-514) en dous subgrupos: os que fan unha *identificación seleccionadora* de entidades sen confrontación ou comparanza con outras da clase e os que fan unha *identificación confrontativa* ou *comparativa* respecto da existencia ou non de igualdade con outras entidades da clase.

Entre os primeiros, a selección pode ser indiferente (*cualquera / calquera, cualquier / calquer, quenquera*¹⁸), precisa (*tal*¹⁹, *tales*) e intermedia (*certo*²⁰, *certos*,

¹⁸ Esta forma non é moi usual no concello de Castrelo do Val. Para Álvarez / Xove (2002: 504-505), non é unha variante libre, ten un uso restrinxido e literario e aparece case en exclusiva seguida do relativo *que*. No municipio de Castrelo do Val, igual ca no resto do galego, é moi usual a expresión *quen queira que* (*quen queira que fora o que fixo esto é parvo*).

¹⁹ Para Enríquez (2000: 325-326), as formas *tal* e *tales* do castelán sinalan a coincidencia do identificado con algo xa coñecido, pero centrándose nunha valoración cualitativa do aludido. Para esta autora, estes elementos acostuman funcionar como adxacentes con usos moi próximos ós demostrativos, pero substituíndo o valor espacial e temporal destes polo cualitativo. Álvarez / Xove (2002: 506-508) consideran que os elementos *tal* e *tales* poden ser anafóricos facendo referencia ó dito antes en canto entidade ou en canto tipo. Para estes autores, esta función compártena en parte cos demostrativos, cos que se poden combinar e dos que se diferencian por non seren deícticos e por non expresaren localización.

²⁰ O elemento *certo* foi colocado por Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 264) entre os indefinidos de función adxacente ou adxectiva. *Certo* tamén figura entre os identificadores de Álvarez / Xove (2002: 508-509). Segundo estes últimos autores, *certo* é un identificador intermedio entre a 'indiferencia' que marca *calquera* e a 'posta en relevo dunha entidade ou tipo dados' que expresa *tal*. *Certo* non é un pronome para estes autores, pois nunca funciona como núcleo. Cando *certo* vai posposto, é adxectivo e significa 'verdadeiro, seguro, auténtico'. Enríquez (2000: 323-328) non considera *certo* entre os indefinidos casteláns e o mesmo se fai no *Esbozo* (1983: 236), onde a razón que se aduce para excluír a *certo* dos indefinidos é

certa, certas). *Cualquera*, forma invariable, é maioritaria no concello de Castrelo do Val (*que o faga cualquera rapá, que o faga unha rapaza cualquera*). Esporadicamente, tamén se pode oír entre os falantes deste municipio *que o faga cualquier rapá*. Hai algúns falantes do municipio de Castrelo do Val que eliminan o *wau* destas formas; agora ben, non atopei ningún exemplo do tipo *calquera* nas gravacións realizadas por min.

Entre os que fan unha *identificación confrontativa*, a confrontación pode ser de *diferenza* ou de *igualdade*. No concello de Castrelo do Val, existen os identificadores confrontativos de diferenza: *outro, outros, outra, outras, (o) demais, (os) demais, (a) demais, (as) demais*. No entanto, no galego do concello de Castrelo do Val os elementos do tipo *o máis* e *os máis* non equivalen a *o demais* e *os demais* como propoñen para o galego normativo Álvarez / Monteagudo / Regueira (1986: 259-260) e como constatan Regueira (1989: 566-567) na fala do norte da Terra Chá e Álvarez / Xove (2002: 511-513) para o galego en xeral. No concello de Castrelo do Val, a expresión *os máis do pueblo* quere dicir ‘a maioría do pueblo’.

O identificador *outro* contrae coas preposicións *de* e *en* na fala do municipio de Castrelo do Val: *sabes doutra, non creo noutros, seguei noutro prado*.

Tamén existen no concello de Castrelo do Val os identificadores confrontativos de igualdade *mirmo(s) / m[ɛ]rmo(s), mirma(s) / m[ɛ]rma(s)* e *propio(s), propia(s)*. *Mirmo(s)* e *mirma(s)* semellan se-las formas máis usuais deste concello. Así a todo, hai tamén falantes vellos que usan *m[ɛ]rmo(s)* e *m[ɛ]rma(s)* e falantes, normalmente bastante escolarizados, que corrixen o rotacismo e din *mismo(s)* e *misma(s)*.

5. Cabo

Remato cunha síntese conclusiva do exposto anteriormente sobre os numerais, os cuantificadores e os identificadores da fala do municipio investigado.

que carece das propiedades anafóricas dos pronomes. Sánchez López (1999: 1047-1048) non inclúe *certo* entre os verdadeiros cuantificadores do castelán, xa que, para ela, é un elemento que se interpreta como unha especie de demostrativo con valor de indeterminación. Para esta autora, *certo* parece formar parte dunha especie de sistema con outros determinativos como *otro, semejante* e *tal*, elementos que se caracterizan por teren un dobre valor como adxectivos —pospostos ó nome— e como determinantes —antepostos—. Para Hernanz / Brucart (1987: 176), se unha unidade pode aparecer encabezando a frase nominal de suxeito sen que se produza agramaticalidade nunha oración como *certo neno chegou aquela mañá*, obtense unha proba do seu funcionamento como determinante. Deixo para outra ocasión un estudo máis detallado sobre o elemento *certo*.

Os numerais cardinais da fala do concello de Castrelo do Val máis destacables son: *cuatro* (*catro*), *dez* (*de*), as variantes do tipo *dazaseis* e *daz[ɔ]ito*, *cuarenta* (*corenta*), *ochenta* e *cuatrocentos / cuatrocentas*. Os numerais *un* e *unha* poden contraer coas preposicións *con*, *de* e *en* tanto en función nuclear (*vou cun*, *dáme dun*, *ponte nun*) coma en función adxacente (*vou cun neno...*).

Na fala do concello de Castrelo do Val, atestei os cuantificadores existenciais positivos *algún* (*algunhos / algúns / algús / algunhes*), *algunha(s)*, *alguén* e *algo*; os cuantificadores existenciais negativos *ningún* (*ningunhos / ningúnns / ningún / ningunhes*), *ningunha(s)* e *naide*; os cuantificadores de totalidade *ambos*, *ambas*, *todo*, *todos*, *toda*, *todas*, *cada*, *cada cual*, *cada un*, *cada unha* e *cadaquén*; os cuantificadores de non totalidade non paramétricos (*un*) *cuanto*, (*unhos*) *cuantos*, (*unha*) *cuanta*, (*unhas*) *cuantas*, *unhos* (*unhes*, *uns*, *us*), *varios* e *varias*; os cuantificadores de non totalidade paramétricos *xenéricos* (ou *non valorativos*) *un pouco*, *unhos* —*uns*, *us*, *unhes*— *poucos*, *unha pouca*, *unhas poucas*, *tantiño*, *tantiños*, *tantiña*, *tantiñas*), *bastante*, *bastantes*, *moito / muito*, *moitos / muitos*, *moita / muita* e *moitas / muitas*; os cuantificadores de non totalidade paramétricos valorativos *pouco*, *poucos*, *pouca*, *poucas*, *demasiado*, *demasiados*, *demasiada*, *demasiadas*; e os cuantificadores comparativos *tanto*, *tantos*, *tanta*, *tantas*, *máis* e *menos*.

Os identificadores non confrontativos da fala estudada son *cualquera / calquera*, *cualquer / calquer*, *quenquera*, *tal*, *tales* e *certo*, *certos*, *certa*, *certas*. Os identificadores confrontativos de diferenza da fala investigada son *outro*, *outros*, *outra*, *outras*, (*o*) *demais*, (*os*) *demais*, (*a*) *demais*, (*as*) *demais*. Nesta fala, a expresión *os máis do pueblo* quere dicir 'a maioría do pueblo'. Tamén existen no concello de Castrelo do Val os identificadores confrontativos de igualdade *mirmo(s) / m[ɛ]rmo(s)*, *mirma(s) / m[ɛ]rma(s)* e *propio(s)*, *propia(s)*.

Referencias bibliográficas

- Alonso Núñez, Aquilino S. (1995): «Notas sobre a fala de Campobecerros», *Cadernos de Lingua* 11, 103-127.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (1999): «Os sufixos nominais diminutivos *-iñ-o/-iñ-a*, *-it-o/-it-a* e *-ic-o/-ic-a* na fala do concello de Castrelo do Val», *Cadernos de Lingua* 20, 127-143.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2002): «Contribución ó estudio da fronteira entre os bloques oriental e central no sueste da provincia de Ourense», en Rosario Álvarez / Francisco Dubert / Xulio Sousa (eds.), *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 223-244.

- Alonso Núñez, Aquilino S. (2008a): «El vocalismo átono en el habla gallega del ayuntamiento de Castrelo do Val (Ourense)», *Quaderni di Semantica* XXIX, 1, 119-136.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2008b): «La sufijación verbal, la circunfijación verbal y la sufijación verbal homogénea en el habla gallega del ayuntamiento de Castrelo do Val (Ourense, España)», *Quaderni di Semantica* XXIX, 2, 343-392.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2010): «Las consonantes fricativas y el rotacismo en un habla gallega», *Quaderni di Semantica* XXXI, 1, 113-130.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2012): «El bloque central de Fernández Rei y el habla gallega del ayuntamiento de Castrelo do Val (Ourense, España)», *Quaderni di Semantica* XXXIII, 1, 155-182.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2013): «Diferenzas e converxencias dialectais dentro do concello de Castrelo do Val», *Estudos de Lingüística Galega* 5, 5-26.
- Alonso Núñez, Aquilino S. (2015): «O artigo nunha fala galega», en Ana Acuña Trabazo / Aquilino S. Alonso Núñez / Xosé A. Palacio Sánchez (eds.), *Homenaxe a Xosé Luís Sánchez Ferraces*. Vigo: Universidade, 45-59.
- Álvarez, Rosario / Henrique Monteagudo / Xosé Luís Regueira (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Bosque, Ignacio (1989): *Las categorías gramaticales. Relaciones y diferencias*. Madrid: Síntesis.
- Bourciez, Edouard (1956): *Eléments de linguistique romane*. París: Klincksieck, 4ª ed.
- Enríquez, Emilia V. (2000): «El sistema pronominal del español», en Manuel Alvar (dir.), *Introducción a la Lingüística española*. Barcelona: Ariel, 307-329.
- Esbozo* = Real Academia Española (1983): *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*. Madrid: Espasa / Calpe, 9ª reimpr.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Hernanz, María Lluísa / José María Brucart (1987): *La sintaxis. 1. Principios teóricos. La oración simple*. Barcelona: Crítica.
- Katz, Elisabeth (1982): «Zur Distribution von Kompositum und Nominalgruppe im Deutschen. Ein Beitrag zur Dimension der Apprehension», en Hansjakob Seiler / Christian Lehmann (eds.), *Apprehension. Das Aprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I. Bereich und Ordnung der Phänomene*. Tübingen: Gunter Narr, 112-130.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (1987): *Fundamentos de Sintaxis General*. Madrid: Síntesis.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (1991): *Curso Universitario de Lingüística General. Tomo I: Teoría de la gramática y sintaxis general*. Madrid: Síntesis.

- Puentes Romay, José Antonio (2004): «Ochenta: ¿é realmente un castellanismo?», en Rosario Álvarez / Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.), *Congreso Internacional «A lingua galega, historia e actualidade»: Actas do I Congreso Internacional, 16-20 setembro de 1996*, vol. I. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 559-566.
- Regueira, Xosé Luís (1989): *A fala do norte da Terra Cha. Estudio descriptivo*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Sánchez López, Cristina (1999): «Los cuantificadores: clases de cuantificadores y estructuras cuantificativas», en Ignacio Bosque / Violeta Demonte (dirs.), *Gramática descriptiva de la lengua española*. 3 vols. Madrid: Espasa / Calpe, 1025-1128.
- Taboada, Manuel (1979): *El habla del Valle de Verín*. Anexo 15 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Taboada, Manuel (1988): *Léxico de la comarca de Verín*. Anexo 14 de *Boletín Auriense*. Ourense: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Varela Barreiro, Xavier (1981): *Contribución ó estudio dos cuantificadores en galego medieval*. Tese de Licenciatura. Universidade de Santiago de Compostela.
- Varela Barreiro, Xavier (1991): *Os cuantificadores en galego moderno: a cuantificación pronominal*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Varela Barreiro, Xavier (1992): «Estudio dalgúns valores do pronome *un*», *Cadernos de Lingua* 6, 27-46.

OS FRAGMENTOS EN GALEGO DO *DESEMPEÑO DE UN EMPEÑO* (1771), DE BENITO A. GODOY FIGUEROA

Rosario Álvarez / Ernesto González Seoane

Instituto da Lingua Galega - Universidade de Santiago de Compostela
rosario.alvarez@usc.es / ernestoxose.gonzalez@usc.es

Os textos que presentamos nesta contribución son tres fragmentos en galego inseridos na carta terceira da obra *Desempeño de un empeño, y methodo particular para un nuevo estilo de cartas*. A peza, manuscrita e datada en 1771, está incluída nun volume facticio que, baixo o título *Papeles varios*, reúne varias obras de diferentes autores, todas elas do século XVIII.

O primeiro destes fragmentos é unha breve anécdota de carácter humorístico en forma de diálogo, presentado en estilo directo, entre un rústico e un doutoral, á sazón xa bispo. O segundo, máis breve, reproduce a resposta que dá Felipe Tenorio cando, derrotado por Pedro Madruga, conde de Caminha, este lle ofrece un trato. Finalmente, o terceiro fragmento é unha décima de natureza satírica, atribuída de xeito un tanto enigmático a «cierta musa gallega, feligresa del Pindo, más allá de Noya, en la altura de Currubedo».

1. O volume *Papeles varios*

A peza en que se insiren eses tres fragmentos leva por título completo *Desempeño de un Empeño, y methodo particular para un nuevo estilo de Cartas, sacado a luz en la segunda de las siguientes, à expensas de las libertades de un Frayle; a las que, en traje*

de felpa larga, aforrada en baieta de palencia, responde el Interesado, desempeñando la obligacion de agradecido, en estopilla de ôlanda, a merzed de un sobretodo Canela, e forma parte dun volume encadernado en pergameo que se custodia na Biblioteca Universitaria de Santiago de Compostela (Ms. 709). No seu lombo figura o rótulo *Papeles Varios*.

O volume é unha compilación de textos de natureza diversa, manuscritos e impresos, datables maioritariamente entre 1764 e 1776. Entre outras pezas, o volume inclúe a *Respuesta satisfactoria que da a un ingenio napolitano Fray Miguel Hualde...* (Madrid, 1765); as *Reflexiones a la obra intitulada Justa repulsa de iniquas acusaciones...*, copia manuscrita sen data, a partir da de Madrid 1749; varios impresos do cura de Fruíme e autores que polemizaron con el, datables entre 1759 (exaltación de Carlos III) e 1776; Fr. Juan Varela de Puga, *A todos los religiosos de dicha nuestra Provincia...* (impreso; s.l.: 1755?¹); *Desempeño de un empeño...* (ms., 1771); *Carta de el Autor, al Illmo. Sr. Dn. Francisco Alexandro de Bocanegra e Lamentaciones de Geremías...*, de Fr. Pedro Pacheco y Padilla (Granada; ms., 1768); *Granada Primitiva: compendio histórico del descubrimiento de monumentos antiguos en la Alcazaba de Granada*, por Juan de Flores (ms., ca. 1765-67); *Bejamen, que celebró la insigne, real, e imperial Universidad de Letras de esta ciudad de Granada*, de Juan Velasques de Echeverría (Granada, 1770); finalmente, o manuscrito *Loa para introducción de la Comedia Los Votos de Santiago y Batalla de Clavijo que en honor del Invicto... el día 25 de julio de este año de 1764* (no verso da folla inicial figura a frase «Dr. Gondar Ch^e», que relaciona o opúsculo co chantre Andrés de Gondar).

No recto da primeira folla de garda figura esta nota: «El Seminarista Lopez de Noya leió este libro intitulado papeles varios y no encontró cosa que fuese contra la fee, aunque algunas muy divertidas, pero que conducen para el trato comun y cibil»; segue unha rúbrica que se repetirá, dentro do volume, no recto dunha folla en branco que pecha a nosa peza. No verso da folla de garda, coa mesma caligrafía, «Seminario Conciliar de Santiago», facendo ver que pertence a este centro, fundado en 1829 sendo arcebispo frei Rafael de Vélez. Nada nos din estas anotacións sobre a confección do volume, salvo que o libro xa existía como tal cando foron escritas, ben cando foi parar á biblioteca do Seminario Conciliar ben durante algunha comprobación posterior acerca da ortodoxia dos fondos bibliotecarios.

O criterio da compilación de *Papeles varios* non garda relación nin coa temática, nin coa nómina de autores, nin coa tipoloxía textual dos textos que a integran. Parece reunir pezas dun tamaño similar (en cuarto, aprox. 21x15 cm) dun breve período cronolóxico, probablemente determinado pola incorporación a unha biblioteca particular. Algunhas delas pertenceron con certeza ao arcebispo Francisco Alexandro Bocanegra Xibaja (natural de Santa Cruz de Marchena, Almería), que, tras

¹ Estoutra data figura na ficha correspondente á peza no catálogo da BUSC.

ser bispo de Guadix e Baza (Granada), ocupou a sé compostelá entre 1773 e 1782, data do seu falecemento, e debían formar parte do seu arquivo e biblioteca persoais cando se trasladou de Granada a Galicia; sucedeu no cargo a Bartolomé de Raxoi (1751-1772), que a todas luces é o doutoral, logo bispo, do primeiro fragmento que nos ocupa. É verosímil, logo, que o volume se compilase nesa altura na sé da mitra compostelá e que de aí pasase, andado o tempo, á biblioteca do Seminario Conciliar.

Todas as pezas que integran o libro están escritas en español, salvo as tres pasaxes en galego do *Desempeño de un empeño* que constitúen o obxecto deste traballo.

2. *Desempeño de un empeño*...

Desempeño de un empeño é unha obra manuscrita copiada integramente pola mesma man a pesar de que nela se cruzan cartas de dous remitentes, o autor da compilación (e probablemente da copia), don Benito Antonio Godoy Figueroa, e Fr. Gregorio Escudero. O texto completo ocupa 106 pp., en follas escritas por ambas as caras; escritura pulcra, con marxes ben trazadas, boa caligrafía e uso de subliñados ou corpo maior para marcar frases ou palabras que o autor, Godoy Figueroa, quere destacar; non numera as páxinas, pero si os pregos que dobra en cuartos, con arábigos no ángulo superior esquerdo na cara de inicio. O seu esquema é o seguinte:

- Título (p. 1)
- Carta 1^{a2} (pp. 1-4), escrita por Godoy en Briallos, o 25/8/1771.
- Respuesta. Carta 2^a (pp. 4-16), enviada desde Tenorio por Fr. Gregorio o 1/9/1771.
- Respuesta. Carta 3^a (pp. 16-91), remitida por Godoy desde Briallos o 30/9/1771. Contén unha «Disertación Analógica»³.
- Respuesta. Carta 4^a (pp. 91-97). De Fr. Gregorio, desde Tenorio, o 7/11/1771.
- Respuesta. Carta 5^a (pp. 97-106). De Godoy, desde A Coruña, o 2/12/1771.
- Rúbrica de Benito Antonio Godoy Figueroa (p. 106).

² No sucesivo citadas como C1^a, e así sucesivamente.

³ Desprovista das interpolacións punzantes dirixidas ao correspondente, e con algunha mutilación na parte final, foi publicada co título «Castillo de Tenorio. Sitio y rendición del mismo por Pedro Madruga» en *Galicia. Revista Universal de este Reino* VI-11 (1865), 173-175. Figura o nome do autor pero non o do editor; as notas ao pé son da redacción.

2.1. Os correspondentes

Benito Antonio Godoy Figueroa foi natural do lugar da Laxe, freguesía de San Pedro de Tenorio (Cerdedo-Cotobade), fillo de Diego Antonio de Godoy e Leonor Villarino Figueroa. Figura activo en 1799, segundo consta nun documento de concordia asinado no lugar de Rebón⁴ o 8 de marzo dese ano (A.H.U.S.: C.M. CONCORDIAS, Caj. 5, P. 11), pero a súa muller, Benita Paula Araújo e Vilariño figura como viúva en 1803, polo que debeu falecer contra o cambio de século (ES.GA.15030.ARG / 1.1.1.2.3.1.1. / / L.Caixa 7216-5). O matrimonio moraba na freguesía de San Cristovo de Briallos (hoxe no concello de Portas, xurisdición entón de Vilanova de Arousa), onde naceu o seu fillo Benito María Godoy Araújo (1790), segundo consta na información de limpeza de sangue deste como colexial electo de San Xerome (A.H.U.S.: S. XEROME, INFORMACIONES_COL,S.H.398,P.2,Exp.1). En 1791 Benito Antonio figura como xuíz da xurisdición de Vilanova de Arousa (ES.GA.15030.ARG / 1.1.1.2.3.1.2.12. / / Caixa 20129-61).

Acusado por Fr. Gregorio de avultar a súa nobreza adornándose con apelidos que non lle corresponden por liñaxe, esfórzase en exhibir currículo e en trazar o perfil biográfico e xenealóxico da súa familia. Iso dános interesantes noticias, sempre desde o seu punto de vista e do relato que quere facer de si mesmo:

como algunos escudos se ven en la casa y portal del lugar da Laxe, en donde he nacido yo, mis hermanos y ascendientes desde Felipe Tenorio de Godoy hasta la hora presente... (p. 59).

Soy hombre (que aunque con poco adelantamiento) he tenido algunos años de estudios mayores, hasta obtener [...] los primeros grados en uno y otro derecho; andube algunos años por el mundo, prófugo de patria en patria, sin arraigo ni domicilio como gitano [...]; gasté algunos años en el real servicio, con la distinción que prescribe un mediano nacimiento; anduve muchos países, traté diversidad de gentes y pajarracos; pisé diferentes estrados y antesalas en distintas cortes, de militar y de pretendiente; y por último llegué al corretaje de litigante, y no de docena, y sí de la aceptación que V. R. ha visto quando procurador de su religión en la curia de la Coruña (pp. 25-26).

que al señor Conde de Aranda le conozco y me conoce, como domiciliado que estoy en la Corte (p. 105).

⁴ Segundo consta no documento, na altura pertencía á freguesía de Santa María de Perdecanaí (no actual concello de Barro); hoxe a parroquia de Rebón (San Pedro), que ten entre outros lugares Rebón de Arriba e Rebón de Abaixo, pertence ao concello de Moraña. Son parroquias limítrofes, polo que é moi verosímil que se trate do mesmo lugar e que fosen alterados os límites xurisdicionais. Ambas as freguesías son, ademais, moi próximas á de Briallos.

Enumera polos seus nomes avós (todos con «don» e o apelido Godoy engadido) ata o quinto grao: fillo lexítimo de Diego Godoy, neto de Antonio Godoy, bisneto de José de Godoy, terceiro neto de Pablo de Godoy, cuarto neto de Pedro Solla de Godoy. Vincúlase cos Tenorio de Godoy e coa familia do marqués e señor de Tenorio, a quen despois das terras Pedro Madruga.

Este es mi *Reverendo Padre* (en Christo?, lo dificulto) el verdadero e idéntico árbol genealógico de este pobre *Cavallero* por línea recta de varón en varón sin intermedio de hembra, que V. R. ha figurado allá en el desván de los cascos usurpador del apellido de Godoy, que le supone postizo, como nieto de Pablo Solla (p. 46).

Na altura do intercambio epistolar Godoy xa ten unha filla. Cando Fr. Gregorio (C2^a) alude á dificultade de descendencia («en su padre don Diego Godoy empezó la casta, y acaso acabará en Vm.» (p. 11), Godoy responde a esa «grosera afirmativa» dicindo «como no tengo más que una hija, interesada por su sexo y por su estado en la muy favorecida de V.R., me pone en cuidado su vaticinio al amargo sentimiento que en mí se acabe la casta» (p. 70).

O «fraile» aludido displicentemente no título —e apelado como «meu frade» nun dos textos en galego— é frei Gregorio Escudero⁵, superior do mosteiro beneditino de San Pedro de Tenorio. No formulismo epistolar refírese a el como *Mi Reverendo Padre Abad* [saúdo da C1^a; como destinatario, *Reverendo Padre Maestro*] e logo como *Reverendo Padre Prior* [destinatario das C3^a e C5^a], no que semella unha propensión a rebaixalo non concedéndolle máis cá condición de *prior*, pois non é verosímil que don Benito Antonio descoñecese que o superior de Tenorio, aínda sendo este un mosteiro menor, tiña a categoría de *abade*.

Fr. Gregorio Escudero non é galego, condición que o seu correspondente usa en repetidas ocasións na súa contra: ignora os usos e costumes do país, está fóra da cultura de transmisión oral, fala sen coñecemento dos triunfos e brasóns de Galicia... Godoy non perde ocasión de opoñer a súa galeguidade en defensa das súas posicións.

⁵ É posible, pero non o podemos asegurar, que se trate do Fr. Gregorio Escudero da mesma orde que intervén neste conflito: «Todos los demás impresos afectan a conflictos en los que intervienen monasterios cistercienses y benedictinos. El gran monasterio beneditino de S. Martín Pinario es implicado por el patrono de la Capilla de Alba, D. Andrés Ballo de Porras, en un conflicto sobre la presentación de un beneficio curado que generó dos impresos de tendencia opuesta, uno de los cuales, del que se hicieron cien ejemplares por Fray Gregorio Escudero, fue retirado por orden del abad de S. Martín porque se consideró que era «contra la religión» (Rey 1998: 312-313).

y porque quando V. R. tome el portante, no vaya pregonando (como manchego) por tierra de Campos) que [mi sangre] no es de la mejor que corre por el *RASTRO*⁶ de mi lugar (p. 45).

mas siendo V. R. en todo, y la Persona un manchego sin segundo (cerquita de Almagro para servir a Vm), como podía V. R. indagar la razón por que es la Galicia el primitivo fundo de la nobleza de Hespaña? (p. 47).

[Fronte ao recurso a coñecidos nobiliarios] porque los gallegos no gastamos de más reposteros que la satisfacción de ser conocidos unos de otros (p. 47).

fue víctima de la hoguera el precioso tesoro de los mejores papeles del Reino [...] (pérdida a que se puede atribuir el estar V. R. tan falto y tan fatuo en los antiguos blasones de este Reyno, muy diverso de la Mancha y de su Almagro, dignísima patria y cuna de Vuestra Paternidad Reverenda) (pp. 53-54).

el efecto del llamado libelo. [...] que con eso caerá del burro en que le puso caballero la viveza de su espíritu manchego; y prefiriendo a este el de religioso, se insinuará en todas fortunas manso y humilde (pp. 99-100).

No es estraño a todo manchego de las cercanías de Almagro el hacer alto en si proviene de macho o de hembra el apellido o descendencia de cualquiera. Yo como soy gallego, por los cuatro costados, por la gracia de Dios, no disputo en la materia (p. 101).

É curiosa a insistencia en facelo manchego das cercanías de Almagro, se callar polas reminiscencias que o topónimo ten en calquera lector de mediana cultura, en relación co Corral de Comedias ou con don Quixote. O caso é que, aínda que nunca replica a iso, Fr. Gregorio Escudero é de Mondéjar (Guadalajara), localidade situada na Alcarria e non na Mancha, e desde logo moito máis próxima á Corte (arredor de 11 leguas) que á vila de Almagro. A breve biografía que consta no abadoloxio de Tenorio (Zaragoza 1995: 282) infórmanos ademais do seu *cursus honorum* e da súa instalación en Galicia, antes e despois de ser abade en Tenorio (1769-73): predicador e profeso en San Martín Pinario, onde tomou o hábito en 1718⁷; prior de Santiago e Espinareda; procurador (1733) e arquivero de Santiago (1753-57); cura de Cis (Oza-Cesuras) e prior de Mezonzo (Vilasantar); vicario das beneditinas de San Pelayo de Oviedo (1745-53) e, con posterioridade ao desempeño en Tenorio, das de San Paio de Antealtares (1773-77). Entre 1765 e 1769 foi procurador xeral na

⁶ Adoptamos esta convención gráfica para representar o tamaño superior de letra marcado intencionadamente no orixinal.

⁷ A integración na sociedade santiaguesa queda patente na alusión aos esterqueiros de Aríns («porque lo demás, señor mío, es paja y podrida, buena para los esterqueros de Arines», p. 96), que non sería comprensible para quen non estivese familiarizado con esta ocupación tradicional nalgunhas terras da contorna agrícola compostelá.

Coruña, feito aludido por Godoy pois nesa altura trabaron coñecemento persoal. Deixou inéditos de obra propia (*Alfabeto para bien morir*), traducida do italiano (*Escuela del alma*, de Tomasi) e compendiada (*Arte de merecer mucho con pocas obras*, do P. Diego Malo de Andueza)⁸.

2.2. Contido

C1^a. Godoy escribe ao abade de Tenorio ameazando cunha querela diante do Real Tribunal (A Coruña) se non obtén xusta reparación nun desacato que lle fixeron na auga da Fonte da Moura, argumentando que a súa casa ten posesión dela desde hai cerca de douscentos anos.

C2^a. O abade responde tachando de tolo ou necio a quen lle deu a información que motivou a súa carta. Acusa o cuñado de Godoy, don Felipe Ximénez, de romper o pozo do Rigueiro no lugar da Cal (Tenorio), desviando a auga para as súas terras, e de ameazar aos veciños por non o apoiaren no litixio. Aduce que a auga nacida na Fonte da Moura e que discorre polos termos da Cal está baixo o dominio de San Pedro de Tenorio, con documentos que o demostran. Defende os dereitos do mosteiro e dos labradores fronte ao que considera abuso de poder dos actuais representantes da familia Godoy, cousa que nunca fixera o pai do seu correspondente, e a partir de aí eleva o ton da carta, gañando en acritude e mordacidade, con interpelacións directas ao «señor don Benito». Responde ás ameazas prepotentes de preito diante das máis altas instancias coa comparación de Godoy con «aquele Caballero de la Triste figura, que ciego de su fatuidad, echando retos, fantástico a cada paso, trabó un desafío con dos Monges Benitos» (pp. 9-10). Cuestiona a antigüidade dos seus dereitos familiares e do propio apelido («el Apellido de Godoy, que Vm tiene, retrocediendo, paró en su Padre, porque el Abuelo de Vm se llamó Pablo Solla; y de aquí adelante todo es tinieblas» (p. 11) e opón a maior antigüidade probada dos documentos certos de Tenorio. Hai varias referencias literarias que logo serán retomadas por Godoy na súa dura e longa réplica.

C3^a. Na carta máis longa do conxunto Godoy replica de forma airada e nun ton que roza o insulto, a pesar das fórmulas protocolarias do inicio. O asunto da auga pasa a un segundo lugar. Arremete contra a formación literaria, erudición e crianza de Fr. Gregorio e loce o seu propio coñecemento da cultura clásica, con profusión de nomes, frases en latín e recurso ao refraneiro. Protesta alegando inocencia e

⁸ A pesar do que se afirma no mesmo lugar (Zaragoza 1995), non debe ser o mesmo Fr. Gregorio Escudero que «ordenó el archivo del monasterio de Montserrat de Cataluña, pues era muy competente en archivística y documentación». Esoutro Gregorio Escudero compuxo o índice entre 1719 e 1722, e morreu en Montserrat en 1724 (Altés 1994: 25).

contención na súa primeira carta, que non desdín o seu nacemento e boa crianza, a pesar do cal foi respondida con pouco decoro por quen non está á súa altura nin á do posto que ocupa. A mala crianza de Fr. Gregorio é, en última instancia, consecuencia do seu nacemento plebeo, pois «de todo buen principio pende el logro del correspondiente fin» (p. 18); e, á súa vez, explica que o abade, coa súa «singular» epístola, dea inicio «para un nuevo estilo de cartas» que «conservará la admiración en los archivos de la inmortalidad» (p. 19), e que el pasa a criticar con dureza e derroche de erudición. Nese contexto inclúe un par de contos —entre eles o de «Un cierto rústico» (pp. 37-39)—: coma neles, tamén no novo estilo epistolar de Fr. Gregorio, un percibe cortesía e boa crianza nas primeiras liñas, pensando que «V. R. venía caballero», pero logo aprecia a falta de educación e a baixeza de carácter do remitente. Con todo, cóidase moito en atacalo a el en particular e non «a su santa regla», paradigma de «decantada civilidad» (p. 32).

Responde con largueza ao asunto do seu nacemento, liñaxe e apelido: expón o seu currículo, arremete contra Gándara (citado como autoridade xenealoxista na C2ª)⁹, debulla a súa árbore xenealóxica... e lánzalle «por digresión, un cacho de historia» titulado «Disertación analógica» (pp. 48-61), destinada a contar a historia da súa linaxe, comezando canda a morte de Henrique IV e a defensa dos dereitos de Xoana, para mostrar como Pedro Madruga sitiou e destruíu o castelo de Tenorio, do que era dono e señor o seu devanceiro Gregorio Tenorio de Godoy, rompendo de forma ilexítima o vínculo da familia coa propiedade e señorío que lle correspondía por dereito inmemorial. Nese contexto está a segunda pasaxe en galego: son as palabras de resposta de Felipe Tenorio [de Godoy], derrotado e desposuído dos seus bens, a Pedro Madruga cando este lle ofrece un trato humillante para manter as terras. A historia apóiase na suposta tradición oral familiar para explicar por que se suspendeu o uso do apelido desde aquel momento e para xustificar a lexítima recuperación de «de Godoy» por parte de Pedro Solla de Godoy, pai do seu tataravó (nada di sobre «Tenorio»). E, con non menor importancia, para deixar caer que se dispón a demostrar con auténticos documentos que o mosteiro anda a mostrar como propio o soar familiar que lle foi usurpado; acusa aos antecesores do abade de destruír e retirar as sepulturas coas armas familiares, para así borrar canto podería ofrecer algún testemuño do seu principio.

⁹ «Y que a título de suficiencia citando autores genealogistas, que a cambio de pernils han feriado la pluma (tal fue su *Maestro* Gándara) desmienta a un hombre bien nacido la estirpe que le caracteriza?» (p. 43). «Que el *Maestro* Gándara no dijese más que, a secas, que los Godoyes tienen su alcurnia cerca de Pontevedra...; corra, que tal vez sería porque por algún accidente los Godoyes de aquel tiempo no le presentaron pernils y otros tomos de igual substancia (de que era apasionadísimo) con que lograron infinitos las inflamadas voces con que se extendió en elogio de sus solares» (pp. 65-66).

Si es que V. R. lo ignora (como todo lo demás) no dejará de saber [...] que a los marqueses de Tenorio debe su monasterio el serlo, con el nombre de Coto del Abad, Coto Abad y hoy Cotobad [...] mucho antes de las concesiones reales que obtuvo para su subsistencia (pp. 62).

Despois da «Disertación analógica», enchido de razóns e seguro da súa supremacía, o ton de Godoy faise aínda máis ferinte, con continuas alusións á falta de cultura e de empeño do abade no seu labor. Acusa o mosteiro de ser unha casa de lecer e a «varios y diferentes Bieitos» de asegurar a descendencia na freguesía (p. 70). Replica a varias expresións ou frases feitas usadas polo abade, porque lle parecen de baixo nivel ou por lles querer dar a volta; entre elas, «aún falta el rabo por desollar» dá pé a un extraño texto en forma de diálogo durante un xogo de cartas, coa palabra *rabo* de forma recorrente, ao final do cal inserta o terceiro dos textos en galego, unha décima que interpela o «frade» e rematada en «rabo» (p. 80).

C4^a. Fr. Gregorio responde «en medio pliego de papel, y a vuelta de correo» á anterior, «que pasa de carta a libelo de cinco pliegos y medio» (p. 91). Dá resposta concisa, non exenta de retrans, «a lo que es merecedor de ella», «porque lo demás, señor mío, es paja y podrida, buena para los esterqueros de Arines, y estimaré que Vm no tome el trabajo de repetir nueva respuesta, para no desperdiciar el tiempo» (p. 96). Para rematar, na posdata, engade retrans: «¿Es posible que en cinco pliegos y medio, de letra bien metida, no hubo lugar de responder al párrafo 9 de mi carta, que es el asunto del litigio, en que yo, francamente, dije los instrumentos que hay para el uso del agua, y que lo eche en olvido? ¡Raro descuido!» (p. 96).

C5^a. Godoy afirma que lle deron ganas de nin responder, pero que o fai obrigado por ser pública a contenda epistolar. Admite que pasou de carta a libelo, pero xustifica a necesidade e tamén a lonxitude: «pero alomenos se conoce el efecto del llamado libelo. No esperaba menos: por fin al golpe de mis razones vislumbró V. R. la ninguna que tuvo para el desatino de insultarme» (p. 99). Seica non lle respondeu ao da auga porque «su monasterio no es parte ni arte en el asunto» (p. 102). Volve presumir (e ameazar) coa súa relación co Conde de Aranda, á sazón Presidente do Consejo de Castilla. En fin, dáse por satisfeito, facendo coma quen que non captou a ironía da segunda carta do abade.

2.3. Título

O substantivo *desempeño* debe ser entendido como ‘proba, confirmación dalgunha narración ou discurso’ e como ‘cumprimento dunha obriga (o *empeño*)’, mais tendo en conta os continuos xogos de palabras que adornan o texto e o ton empregado nel polo responsable do título, non é descartable que tamén estea presente o menos común «acto de satisfacerse el toreador del desaire que por algún accidente ha

recibido en el toreo» (DRAE 1732¹⁰). Entre as varias acepcións de *empeño* que fan ao caso cómpre non esquecer a de «obligación en que se halla alguno constituído, de volver en sí una cosa que toca à su pundonor, hasta salir bien del lance» (*ib.*).

O sintagma *methodo particular para un nuevo estilo de cartas* alude á desconformidade co estilo adoptado polo abade, que a Godoy lle parece fóra das regras da cortesía epistolar, unha eiva atribuída ás carencias culturais do bieito, sexa por nacemento sexa por falta de educación. Na mesma liña vai *sacado a luz en la segunda de las siguientes à expensas de las libertades de un Frayle*, o seu correspondente.

Por último, tras *trage de felpa larga aforrada en baieta de palencia* etc. non hai que ver só as denominacións dos tipos de tecido mencionados; é máis importante o dobre sentido con que xoga o autor, pois tamén se chama *felpa* «en estilo jocoso la zurra de palos que se dá à alguno» (DRAE 1732) e a baeta escollida, non o esquezamos, non é a afamada de Segovia, por acaso, que non tería graza ningunha, senón a que suxire os paus da somanta que está convencido de que lle deu (de *palo, palencia*, con minúscula no texto); no mesmo sentido vai *estopilla* (por máis que se acompañe de «de Holanda»).

Al llamarme V. R. tan sufocado, resonando acá el eco, no puedo menos (por no constiparme) que responder en traje de *FELPA LARGA* aforrada en bayeta de *PALENCIA* para satisfacer a todos los particulares de su mui favorecida [...] (C3^a, p. 30).

agradecería el disimulo mío viendo a V. R. nuevamente acreedor a otra nueva somanta (C5^a, p. 103).

Canto a *canela*, situado ao final, probablemente teña a intención de suxerir a interxección *canela!* 'espléndido'.

2.4. Motivo

Na reunión do conxunto epistolar hai un propósito de difusión e de publicidade. As cartas revelan que Godoy ten esta intención desde os inicios; por parte, el é quen finalmente o compila e o difunde. É probable que unha copia fose enviada ao pazo arcebispal, probablemente ao arcebispo Raxoi (1751-1772), e por iso chegou a formar parte do volume facticio.

Ao final da C2^a, Fr. Gregorio di: «He sabido con admiración que Vm remitió la carta abierta, para que se le leyese a los interesados: el fin Vm lo sabe, y yo no lo ignoro; y que se han esparcido copias, que hubiera sido más asentado suprimirlas porque el original nada tiene más que hinchazón y vanidad» (pp. 15-16). E máis

¹⁰ Todos os dicionarios da RAE foron consultados a través de NTLLE.

tarde (C4^a), «el envío de la carta abierta, para que la lean los labradores y supiesen la azotina que me daba, ¿era para alborozo o para sosiego?» (p. 92).

Godoy non desmente nin o feito de ser pública a confrontación nin a súa intervención na difusión: «condescendiera a no contestarle, si no me estimulase la justa reflexión de que [es] pública nuestra epistolar contienda» (p. 97). «No obstante el mérito de V. R. queda todo en este papel, libelo o quod-libeto» (p. 70, refírese á súa C3^a). Mais tamén deixa caer que non faltou publicidade pola parte contraria: «y en esto pasó todo mi sentimiento hasta que me le avivó para el pasado juguete [refírese á C3^a] el bando que (con un cuarto al pregonero) se intimó de público, en la dispersión de tantos ejemplares de una y otra producción, que me hizo la forzosa, para satisfacer en iguales términos» (p. 100), «sino también en haber dado al público su piadosa producción, tan satisfecho de su fazaña que...» (p. 102, a pesar de que na súa Fr. Gregorio afirmase «queda solo en este papel»), «que, habiendo quedado original en su poder para la dispersión de tantos ejemplares en todas las ciudades y villas del Reino es por demás, el que yo le diga lo que ella está publicando» (p.104).

3. Os fragmentos en lingua galega

3.1. Edición

Ofrecemos a seguir unha edición dos tres fragmentos en galego inseridos na *Carta Tercera* da peza. Nesta presentación optamos por unha transcripción bastante conservadora dos textos, con mantemento da ortografía e acentuación orixinais¹¹. As nosas intervencións límitanse á regularización da puntuación e dos signos de interrogación e admiración, así como do uso de maiúsculas e minúsculas e da unión e separación de palabras. Desenvolvemos tamén as abreviaturas, marcando en cursiva os grafemas inseridos.

3.1.1. O rústico e o doutoral

[36] Boy à ziscar un [37] quento, que ahorita, aora, aora mis|mo se acaba de apear en el zaguan de | la memoria, que biene pintadito al | caso. |

¹¹ En *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna* ofrecemos unha multiedición destas pezas, con reprodución facsimilar, transcripción paleográfica e edición interpretativa.

Un cierto rustico (como *Vuestra Reverencia* sabe, | hay muchos en todas partes) fue al | estudio de *nuestro* actual *Ilustrísimo*, siendo | doctoral de su *Santa* Iglesia, a pedir un | dictamen *sobre* el *derecho* a una hazienda de | un causante, tio ô pariente suyo; y, | en su language gallego, le propuso:

—Mi | señor, eu destes è estos bens represento | este e este dereito. ¿Que lle parece a sua | merzede? ¿Herdarey?

—Si, hombre. Here|das —le respondio Su *Ilustrísima*. Añadio | el rustico (como *Vuestra Reverencia* se haga buen car|go, le ha de gustar el quento):

—È, mi señor, [38] ¿si se ôpon meu primo N. e diz que | tamen representa este è este dereito? |

—Dime —le preguntò Su *Ilustrísima*—, ¿lo prov|arà?

—Si, mi señor —respondio el tal. |

—De esa forma no heredas —le dijo Su *Ilustrísima*—, | pero puedes seguir tu *derecho*, que ese ôtro | ô se opondrà ô no se opondrà; y quando | que se oponga, podras esforzarle por | esta y esta razon.

Se quedò un poco sus|penso el bueno de mi rustico, y a medio | inclinar de el cuerpo *sobre* el cayado *que* | trahiyà en la mano, respondio con | mucha gracia:

—Mi señor, sua merze | por un lado me-erda, e por outro me | deserda. Doulle ao demo o preito; non | lle quero mais de el.

Viro de bordo, tomò [39] la puerta, y su *Ilustrísima* quedo reventando | de risa.

3.1.2. Resposta de Felipe Tenorio

[57] Prendida la fortaleza mandò el | conde quemarla, y demolerla de el todo. | El Phelipe Thenorio se retirò a unas peñas | inmediatas, que en gallego se llaman | *laxes*, en donde fabricò una especie de | choza ô tienda, en la *que* le visitò el tirano | [58] y le propuso que respecto ni el ni sus her|manos tenian culpa de la resistencia | de su *padre*, Gregorio Thenorio de Godoy, y | de su primo, el *señor* de Pazos de Proben, le res|tituyria sus tierras por foro de diez *maravedís*, | a que le respondio Phelipe por formales pa|labras:

—Eu pagar feudo à outro... À | menos que non sexa millor que eu, | mais ben quero morrer como estou. |

Y asi se quedò, viuiu, y murio en su tienda, | y mandò a sus hijos que de alli adelante | ni ellos ni sus descendientes se apellidasen | Thenorio de Godoy, sino que tomasen su | apellido de el sitio que los hauia aluergado, | que eran las peñas ô *laxes*. (Y de ahi es | la ethimologia de el lugar *da Laxe*).

3.1.3. Décima xiringatoria

[79] Pero pase la mano, [80] | pues vasta (haziendose cargo *Vuestra Reverencia*, que | lo dificulto) el que se presente zierta musa | gallega, feligresa de el Pindo, mas alla de Noya, | en la altura de Curruvedo, a los correspondientes grados de el polo antartico | en obsequio de *Vuestra Reverencia* con el siguiente jeringatorio, | para que *Vuestra Reverencia* abra el ojo y procure obrar | bien:

¡Ende mal non falás rouco!,
mais eu à tanto desfacho,
como dixo ô ôutro, a macho
que hè lerdo, arrieiro louco.
Por moito que eu malle, hè pouco;
que a quen do principio aò cabo,
sin fazer caso do crabo,
tàs peras tira, meu frade,
conven (xiquera àsemade)
que lle zorreguen ô rabo.

3.2. Comentario

1. O primeiro dos fragmentos corresponde a unha anécdota na que se refire unha consulta legal que un rústico formulou ao arcebispo Raxoi cando este ocupaba a dignidade de doutoral. O sucedido preséntase en forma dialogada, en estilo directo. As intervencións do narrador e os parlamentos do doutoral están redactados en castelán, mentres que os do labrego son reproducidos «en su lenguaje gallego». O texto ten unha intencionalidade inequivocamente humorística e explota o contraste entre a actitude cautelosa e desconfiada do labrego, que recea da xustiza, e a franqueza e espírito didáctico do doutoral, que malia os seus esforzos non consegue aclarar as dúbidas legais do paisano. A facecia remata co que debe interpretarse como un recurso anfibolóxico, tamén de finalidade humorística (*me-erda* ‘me herda’ / ‘merda’).

Esta contraposición entre un labrego, representado de xeito esquemático e estereotipado como un individuo resabiado, desconfiado e inclinado aos litixios, e un personaxe de superior cultura ou extracción social, que o escoita e trata de aleccionalo, constitúe un motivo recorrente ao longo da historia da literatura galega. Sirvan como exemplos, nas primeiras décadas do século seguinte, pezas coma o *Diálogo entre dos labradores gallegos afligidos y un abogado instruido, despreocupado y compasivo* (1823), de Pedro Boado, ou a coñecida como *O preiteante galego*, que coñeceu tamén diversas versións desde os anos 30 de século XIX (cf. Mariño 2008:

411). Bastante semellantes son tamén algúns dos diálogos xocosos que Mirás inclúe nos apéndices do seu *Compendio de gramática gallega*.

2. A segunda das pasaxes é, como queda dito, a frase lapidaria que Felipe Tenorio pronuncia como resposta ao Conde de Caminha, Pedro Madruga, cando este, despois de derrotalo e de ordenar o derrubo da súa fortaleza, lle ofrece restituírle as súas terras a cambio de que se converta en foreiro seu. O breve parlamento, referido tamén en estilo directo, pretende ter o ton solemne («por formales palabras») de quen antepón a dignidade persoal ao benestar material. Así, Felipe Tenorio prefire seguir vivindo na «choza o tienda» na que se refuxiara despois da derrota e renuncia mesmo aos seus ilustres apelidos, Tenorio de Godoy, para adoptar o máis modesto da Laxe, correspondente ao lugar en que constrúe a súa nova morada.

3. Finalmente, o terceiro dos textos é un poema de contido un tanto críptico, pero de ton inequivocamente satírico. En calquera caso, o destinatario é alguén que merece unha boa malleira, sexa en sentido material ou figurado («por moito que eu malle, hè pouco»), pois non merece outra cousa («conven [...] que lle zorreguen ô rabo») alguén que é manifestamente necio («quen [...] tàs peras tira»), imprudente («sin fazer caso do crabo») e obstinado («do principio að cabo»).

Este carácter enigmático do poema vese reforzado pola atribución da súa inspiración a «zierta musa gallega, feligresa de el Pindo, mas alla de Noya, en la altura de Curruvedo». Aínda que a localización é precisa (O Pindo), o autor refórzaa con outras indicacións que, cando menos en aparencia, parecen servir de punto de referencia para facilitar a ubicación no espazo. Sorprende, en todo caso, que, aínda que nun caso a referencia empregada é unha vila coñecida (Noia), no outro se trate dunha aldea rural e remota do concello de Mazaricos (Corrubedo, parroquia de Coiro), situada ao NW de Noia nas inmediacións do Pindo. Á vista das indicacións xeográficas, semella que o autor se sitúa ao sur de Noia («mas alla de Noya»).

Canto ao aspecto formal, cabe sinalar que se trata dunha décima espinela, formada por dez versos octosílabos, ben medidos, de rima consonante abbaaccddc. Desde a súa creación por Vicente Espinel a finais do século XVI, a espinela axiña se converteu nunha estrofa moi explotada na literatura culta española, especialmente nos séculos XVII e XVIII, para a poesía satírica e epigramática, como é o caso que nos ocupa. Non obstante, ten sido empregada, tamén na literatura culta, para tratar temas de moi diverso tipo e moi diferentes subxéneros (líricos, narrativos, poesía sentenciosa, pranto funerario, poesía relixiosa etc.). Ademais, tanto en España coma en Portugal e Latinoamérica experimentou un proceso de folclorización, que a converteu en estrofa habitual na poesía popular e rural e, en particular, nalgúns xéneros improvisados coma o desafío (cf. por exemplo Trapero 2001).

3.3. Aspectos lingüísticos salientables

Cando aos aspectos lingüísticos, cómpre advertir que os textos, pola súa brevidade, non ofrecen moitos elementos dignos de comentario. Polo demais, o escaso número de exemplos tampouco permite tirar conclusións moi firmes ou definitivas.

No plano gráfico, á parte do esperable grao de inseguridade e vacilación, que por outra banda se aprecia tamén nos textos en castelán, cabe salientarse o emprego regular das grafías <ll> e <ñ> para representar as consoantes palatais lateral e nasal (*lle, malle, millor; señor*) e, no segundo e terceiro dos fragmentos, do grafema <x> para representar a prepalatal fricativa resultante, respectivamente, do enxordemento dunha antiga consoante sonora (*laxe, sexa*) e da palatalización dunha fricativa alveolar xorda (*xiquera*). A isto pódese engadir o uso, posiblemente con finalidade diacrítica, de <h> na terceira persoa de singular do presente de indicativo do verbo *ser* (*hè*). En calquera caso, cómpre advertir de que esta última é unha práctica moi frecuente nos textos galegos da Idade Moderna, e tamén nos do século XIX. Así, das 294 ocorrencias da terceira persoa de singular do presente de indicativo de *ser* que se rexistran en *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna*, 86 corresponden a formas con <h> inicial: *he* (47), *hé* (27) e *hè* (12). Outro aspecto gráfico salientable pode ser a non representación da contracción entre a preposición *a* e o artigo masculino (*ào*), que rexistramos nunha ocasión no terceiro fragmento.

No plano morfolóxico, os textos presentan unha serie de formas que, consideradas en conxunto, delatan a súa procedencia centro-occidental. Así ocorre cos plurais *bens* e *tàs* 'tales', coa forma *falás* para segunda persoa de plural do presente de indicativo de *falar*¹² ou con *sexa* como forma de subxuntivo de *ser*. A elas poderíanse engadir as variantes *moito* (fronte a *muíto, muto...*), *fazer* (fronte a *faguer*) ou *este* (fronte a *iste*). Por outra banda, *diz* como forma de terceira persoa de singular do presente de indicativo de *dicir* probablemente deba interpretarse como unha mostra da subsistencia dunha forma antiga¹³.

Outro trazo sobre o que cómpre chamar a atención é a aparición, no primeiro dos fragmentos, dun dativo de solidariedade, na súa forma de cortesía («non lle quero mais de el»), un exemplo que engadir ás mostras non moi abundosas que se

¹² Para a distribución actual destas formas, cf. Fernández Rei (1990: 89-90) e ALGa I,1 (mapas 2 e 46). Na actualidade estas solucións están confinadas no extremo occidental da provincia da Coruña. Non obstante, a súa presenza nos textos da Idade Moderna (cf. corpus *Gondomar*) e do século XIX, así como nos textos gramaticais do século XIX (cf. González Seoane 1992: 540-548), indican ben ás claras que a súa distribución era sensiblemente maior.

¹³ De todos os xeitos, no corpus *Gondomar* aínda se poden comprobar 5 rexistros entre 1697 e c.1750.

rexistran nos textos galegos da Idade Moderna a partir dos primeiros anos do século XVII (cf. Álvarez / González Seoane 2016: 132-133). Neste mesmo primeiro fragmento, paga tamén a pena detérmonos sobre as formas de tratamento empregadas polo labrego para se dirixir ao doutoral. Trátase, por unha banda, da expresión *mi señor*, cunha forma de posesivo de respecto *mi*, empregada como vocativo nas súas catro intervencións no diálogo.

Polo demais, o labrego emprega a expresión *sua merzede* ou *su merze*, con verbo en terceira persoa. De acordo coa caracterización de Correas na súa *Arte Kastellana*, «con *merzed* hablamos a las personas de rrespeto, como xueces, eclesiasticos, cavalleros, damas, i gente de capa negra, i es lo mas despues de *señoria*» (Correas 1627: 194). En principio, a frase nominal adoptaría o posesivo de segunda persoa de plural (*vosa mercé*), pero axiña xurdiu unha forma concorrente *súa mercé*, con posesivo en terceira persoa. Sempre de acordo coa percepción de Correas, esta última solución era característica da fala dos aldeáns: «A este modo dizen los aldeanos *su md.* por *vuestra merced*» (Correas 1627: 195). Os exemplos do noso texto parecen corroborar a apreciación do gramático español, como tamén o fan algúns exemplos análogos que rexistramos en textos galegos da Idade Moderna, como a carta a Gondomar remitida por San Juan de Amorín, o seu caseiro (1605), ou os parlamentos con que a lavandeira se dirixe ao peregrino no *Diálogo da lavandeira e o peregrino* do Cura de Fruíme (1777) (cf. estes textos no corpus *Gondomar*).

Finalmente, cabe tamén salientar o emprego, no segundo dos fragmentos, da forma recta do pronome persoal de primeira persoa de singular (*eu*), no canto da forma oblicua *min*, no segundo termo dunha expresión comparativa: «à menos que non sexa millor que eu»¹⁴.

4. Cabo

Somos conscientes de que, por máis que o motivo e a intención do *Desempeño de un empeño* sexan bastante claros, quedan aínda por dilucidar diversos elementos relativos aos fragmentos en galego, e de maneira particular á críptica *décima xiringatoria*, cuxo contido referencial segue sendo un enigma. Desde o punto de vista lingüístico, resultan tamén escuras algunhas das expresións empregadas nela que, pmalia ter aparencia de locucións ou expresións fixadas, non atopamos rexistradas en ningures (*non facer caso do cravo, tirar peras*), fronte a outras (*a macho que hè*

¹⁴ Outra interpretación posible, menos espontánea, implica *que* explicativo: «À menos que non sexa millor, que eu mais ben quero morrer como estou». En ambos os casos *non* é negación expletiva.

lerdo, arrieiro louco, zorregar o rabo) que si teñen un significado transparente ou coñecido¹⁵.

Por outra banda, do mesmo xeito que boa parte dos testemuños escritos do galego ao longo da Idade Moderna, os textos que aquí damos a coñecer e editamos non destacan precisamente pola súa calidade literaria. En calquera caso, o seu valor non radica niso, senón na súa condición de mostras reveladoras de prácticas escritas cuxo coñecemento resulta fundamental para compoñer a historia social da lingua galega, así como de testemuños lingüísticos que nos permiten reconstruír, coa base factual que só proporcionan os datos, o proceso de conformación do galego moderno.

Referencias bibliográficas

- ALGa I = García, Constantino / Santamarina, Antón (dirs.) (1990): *Atlas Lingüístico Galego. Volume I: Morfoloxía verbal* [coord. F. Fernández Rei]. A Coruña: Fundación Barrié / Instituto da Lingua Galega.
- Altés i Aguiló, Fransesc Xavier (1994): «La configuració de l'antic arxiu de Montserrat (segles XVI-XVIII)», *Revista Catalana d'Arxivística* 8, 19-36.
- Álvarez, Rosario / Ernesto González Seoane (2016): «Iluminar los *Séculos Escuros*. Gondomar, un corpus para el estudio del gallego en la Edad Moderna», en J. Kabatek (ed.), *Lingüística de corpus y lingüística histórica iberorrománica*. Berlín: De Gruyter, 115-136.
- Correas, Gonzalo [1627]: *Arte Kastellana*. Edición de Manuel Taboada. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Etxabe, Regino (2012): *Diccionario de refranes comentado*. Madrid: Ediciones de la Torre.
- Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Gondomar* = Álvarez, Rosario / Ernesto González Seoane (eds.) (2017): *Gondomar. Corpus dixital de textos galegos da Idade Moderna*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.gal/gondomar>>. [Consulta do 20/02/2019].

¹⁵ A primeira destas expresións é un refrán, do que se coñecen diversas variantes, moi difundido en español: *a macho lerdo, arrieiro loco; a asno lerdo, arrieiro logo; a asno modorro, arrieiro loco; a macho tonto, arrieiro loco* etc. O seu sentido, moi acaído para o noso poema, resúmeo Etxabe (2012: 17) nos seguintes termos: «Recomienda el castigo como método para conseguir que las personas de escasa inteligencia lleven a cabo las tareas que se les encomiendan».

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- González Seoane, Ernesto (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Mariño Paz, Ramón (ed.) (2008): *Papés d'emprenta condenada (I). A escrita galega entre 1797 e 1846*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega. Disponible en: <<http://consellodacultura.gal/publicacion.php?id=69>>.
- NTLLE = Real Academia Española: *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*. Madrid: Real Academia Española. Disponible en: <http://buscon.rae.es/NTLLE/SrvltGUILoginNTLLE>>. [Consulta de xullo de 2018].
- Rey Castelao, Ofelia (1998): «Producción impresa y promoción eclesiástica en la Galicia de fines del Antiguo Régimen», en A. Vigo Trasancos, *Cultura, poder y mecenazgo*. Santiago de Compostela: Universidade, 281-319.
- Trapero, Maximiano (2001): «La décima popular en la tradición hispánica», en Maximiano Trapero (coord.), *La décima. su historia, su geografía, sus manifestaciones*. Santa Cruz de Tenerife: Cámara Municipal de Évora / Centro de la Cultura Popular Canaria.
- Zaragoza Pascual, Ernesto (1995): «Abadologio del monasterio de San Pedro de Tenorio (1543-1835)», *Museo de Pontevedra* 49, 267-291.

¿UNA NUEVA ORTOGRAFÍA?

Inmaculada C. Báez Montero

Universidad de Vigo
cbaez@uvigo.es

1. Introducción

La discusión lingüística sobre lo correcto e incorrecto en las lenguas es un tema recurrente y atractivo. En el último año, los más conocidos periódicos, casi semanalmente, publican un artículo sobre si es conveniente o no revisar a la luz de la perspectiva de género tales o cuales palabras que aparecen en el *Diccionario* de la Real Academia Española (DRAE).

Hasta tal punto se han generalizado los debates sobre estos temas que el término «masculino genérico» ha dejado de ser una cuestión de especialistas del lenguaje y la comunicación para ocupar un lugar central en los comentarios de cafetería y redes sociales. El uso, y no la prescripción de la Real Academia Española (RAE), decidirá si *gubernanta* es el femenino de *gobernante* o si mantiene, como consta en el DRAE, el significado de ‘mujer que en los hoteles tiene a su cargo el servicio de un piso en lo tocante a limpieza de habitaciones, conservación del mobiliario, alfombras y demás enseres’. También si cuando hablamos de «los niños» ya no nos referimos a los niños y a las niñas, sino a los individuos del sexo masculino exclusivamente¹.

Pero cuando parece que el sexismo lingüístico ha dejado en segundo lugar a la ortografía, renace su carácter punitivo y vuelve a ocupar las primeras páginas de los periódicos con titulares como «La mala ortografía lastra las oposiciones a profesor. Los errores de los aspirantes fueron determinantes en Aragón, Castilla y León, Madrid y Murcia» (Silió 2018), afirmaciones maniqueas para justificar actuaciones poco recomendables aprovechándose de la preocupación de docentes de todos los niveles educativos sobre la ortografía.

¹ Aunque soy sensible al movimiento para dar a las mujeres la visibilidad que les corresponde, no dejo de ser defensora de escribir como se habla, y por el momento mantengo el masculino como genérico.

También son frecuentes afirmaciones alarmistas en boca de expertos publicistas (que no lingüistas ni filólogos), como las de Pablo Zulaica (2014): «la ortografía está cambiando nuestra mentalidad», «la ortografía de los jóvenes demuestra una carencia de identidad y un deterioro de la lengua española», «los jóvenes escriben mal», «las faltas de ortografía invaden los textos escritos de cualquier alumno», «se está perdiendo el respeto a la ortografía», etc.

2. La lectura y la escritura

Universalizar el lenguaje escrito es un propósito excepcional teniendo en cuenta que saber leer y escribir son competencias cognitivas superiores y que aunque existen grados en el dominio:

Hoy en día, «en las aulas de enseñanza obligatoria se espera que los alumnos alcancen logros tan notables como adquirir conocimientos leyendo textos ajenos y reconstruir sus pensamientos creando otros (textos) propios, unos logros que, hasta hace apenas unas décadas, eran alcanzados por una minoría». (Sánchez de Miguel 1998: 21-22)

El índice o tasa de alfabetización de un país, es decir, el porcentaje de la población que sabe leer o escribir junto con el producto interior bruto y la esperanza de vida son los tres ítems a partir de los cuales se elabora el índice de desarrollo humano, un indicador creado por las Naciones Unidas para determinar el nivel de desarrollo que tienen los países del mundo, pero es difícil dejar huella del lenguaje y la prueba está en la gran cantidad de lenguas, tanto orales como visogestuales, que carecen de sistema de escritura.

La escritura es una importante fuente de prejuicios lingüísticos que llevan a pensar que las lenguas que carecen de sistema de escritura, las lenguas ágrafas, son lenguas de poca cultura o incluso lenguas inferiores:

Hay personas que opinan que al hacerse oficial una lengua, al dotarla de una ortografía unificada y de una gramática normativa, el dialecto en el que se basa se ve transformado en una entidad cualitativamente distinta de otros dialectos o hablas, que se ven como sistemas de comunicación menos potentes y cultos, más pobres e imperfectos, que una lengua estándar perfectamente desarrollada y potenciada. Esta idea es absolutamente falsa. (Moreno Cabrera 2001)

En muchas culturas la lengua escrita, por su relación con lo sagrado, se ha llegado a considerar superior al habla: los chinos y japoneses consideran que la escritura refleja la lengua, que la lengua es un reflejo «imperfecto y vago de la escritura» (Herrero 2000).

La lengua escrita fija la norma y eso ha hecho que en culturas como la española sea la lengua escrita el patrón que seguimos como modelo de perfección; pero escribir bien tiene enormes dificultades y exige aprendizaje. Graciela Reyes (1998), en un apéndice de su libro *Cómo escribir bien en español*, expone veinte sugerencias para escribir correctamente, que podemos agrupar en:

- a) consejos orientados *al estado de ánimo del escribiente*, como estar cómodo, mostrar autoridad escribiendo solo sobre lo que se sabe, lo que se puede probar sin copiar y citando las fuentes, escribir todos los días, escribir para ser leído y por lo tanto humanizando;
- b) sugerencias dirigidas *a las rutinas en el proceso de escritura*: releer y reescribir varias veces, aunque te parezca que ya estaba bien y dejando algún tiempo entre una y otra actividad, escribir todos los días, no dejar la actividad de escribir cuando estás en plena crisis sino cuando aún tienes ideas para retomarla con ánimo, hacer resúmenes de comprobación del contenido, etc.; y
- c) propuestas relacionadas con *el texto escrito*, entre las que destaca dedicar atención, primero, a la estructura interna del texto (dividir el texto en partes y completar cada parte antes de unir las); segundo, al estilo (tachar y sopesar las palabras en busca de la precisión, esmerarse en la organización del contenido en párrafos, el ritmo de lectura, los patrones oracionales no repetibles y las expresiones huecas que se deben evitar, como «es imposible señalar», «cabe decir», «es por ello que», «la problemática que rodea»); y sin olvidarse de que el cambio lingüístico no solo afecta a las palabras sino también a las construcciones, como el uso actual del masculino genérico, etc.

3. ¿Qué es la ortografía?

El término *ortografía* designa la disciplina lingüística de carácter aplicado que se ocupa de describir y explicar cuáles son los elementos constitutivos de la escritura de una lengua y las convenciones normativas de su uso en cada caso, así como los principios y criterios que guían tanto la fijación de las reglas como sus modificaciones (RAE / ASALE 2010: 9-15).

En el *Discurso proemial de la orthographía de la lengua castellana* se señala que «Una de las principales calidades que no solo adornan, sino componen cualquier idioma es la ortografía, porque sin ella no se puede comprender bien lo que se escribe, ni se puede percibir con la claridad conveniente lo que se quiere dar a entender», pero la función esencial de la ortografía es garantizar y facilitar la

comunicación escrita entre los usuarios de una lengua mediante el establecimiento de un código común para su representación gráfica.

La gramática, el diccionario y la ortografía, como señala Lebsanft (2004: 210), son las tres acciones principales de la RAE y de las tres la menos lingüística es la *ortografía*, porque corresponde a un sistema pactado y «representa un conjunto de datos no directamente referido a las propiedades empíricamente accesibles de la lengua. [...] y constituye un sistema (secundario y no autoconsistente) estructurado onto y filogenéticamente» (Greußlich, 2015), que tiene más repercusiones sobre los hablantes que el diccionario o la gramática y que, como sistema sustitutivo de la lengua oral que es, también refleja el problema de la variación lingüística.

4. ¿Ortografía fonética o etimológica?

Los primeros intentos de sistematización de la ortografía española, guiados por un principio unificador, comienzan con Alfonso X. Antonio de Nebrija, en *La Gramática castellana* (1492) y *Reglas de Orthographia en la lengua castellana* (1517), Juan de Valdés, en el *Diálogo de la lengua*, y otros gramáticos del siglo XVI son partidarios de que a cada sonido le corresponda un signo: «[...]assí tenemos de escribir como pronunciamos: i pronunciar como escrivimos: por que en otra manera en vano fueron halladas las letras».

Las corrientes ortográficas del siglo XVII: Mateo Alemán en *Ortografía Castellana* (1609) y Gonzalo de Correas en *Ortografía kastellana, nueva y perfeta* (1630), proponen algunas reformas. Mateo Alemán suprime las grafías «c / q», sustituyéndolas por la «k», y la «j» por las «x / h»; mantiene la «g» para la velar sonora, pero elimina la «y»; y simplifica los grupos consonánticos latinos en *dotor*, *dino*, etc., en lugar de *doctor*, *digno*, etc., para mantener la pronunciación popular.

Pero siguen siendo defensores de la corriente fonetista, también llamada principio de Quintiliano:

Para lo kual es de saber lo primero, ke tenemos en el kastellano veinte i zinko bozes, ó sonidos, diferentes en todas nuestras palavras, ke es, veinte i zinko letras en boz: i ke para sinifikarlas en eskrito, son menester otras veinte i zinko figuras, ó karateres, ke las rrepresenten, kada una su boz diferente de la otra. (Gonzalo de Correas 1630)

Las corrientes etimologistas, defendidas por Juan de Robles (1629) y Gonzalo Bravo Grajera (1634), frenaron el impulso fonetista e introducen elementos importantes para la escritura como son la puntuación y acentuación.

La Real Academia Española, creada en 1713, emprende la creación de normas fijas con el objetivo de alcanzar la homogeneidad de la escritura castellana. Con respecto a la ortografía, durante su primer siglo de vida adopta pequeños cambios, en ocasiones guiados por ideas opuestas. El *Discurso proemial de la orthographía de la lengua castellana* incluido en el *Diccionario de autoridades* (1726), recoge las primeras reglas ortográficas formuladas por la RAE.

En 1741, publican la primera edición de la ortografía académica en la que la etimología deja de ser el criterio decisivo y comienzan a tener en cuenta, como criterios ortográficos, la pronunciación y el uso.

Tal y como señala Martínez Marín (1992: 753-754), previamente la Academia diferenciaba «dos partes indispensables en la ortografía: una para la puntuación, el acento y otras cuestiones y otra para las letras», pero solo en la *Ortografía* de 1770 presentará un desarrollo pormenorizado y completo. Hasta ese momento, los estudios teóricos sobre la ortografía se limitaban al estudio de la «ortografía de las letras» y constituye un paso importantísimo al considerar la puntuación y la acentuación con el mismo grado de importancia que la «ortografía de las letras». Esta tendencia a considerar «la ortografía de las letras» como elemento central de la ortografía del español tiene gran trascendencia entre los trabajos de lingüistas más actuales como «La ortografía fonémica del español» de Jesús Mosterín (1982).

En las siguientes ediciones de la *Ortografía* (1815) y el *Prontuario de ortografía de la lengua castellana* (1844) se paraliza la reforma, pero filólogos como Vicente Salvá, Andrés Bello, Miguel de Unamuno y Julio Casares y algunas academias americanas de la lengua insisten en la necesidad de alcanzar una ortografía más cercana a la pronunciación y proponen una simplificación de la escritura.

La etapa más reciente es más liberal, el rigor de las normas ortográficas empieza a perder peso y el principal criterio que ha regido las ediciones de 1999 y 2010 es la unidad idiomática. La última y polémica edición de la *Ortografía de la lengua española* (2010), aunque es resultado de la colaboración de la Asociación de Academias de la Lengua Española (ASALE), apenas recoge aspectos relacionados con la acentuación² y no aborda cuestiones imprescindibles como la pronunciación de las consonantes interdentales que afecta a más del 70% de los españoles.

² Los cambios principales son:

- Con respecto a las letras del alfabeto, excluyen los dígrafos <ch> y <ll> del abecedario y proponen un solo nombre para cada una de las letras del abecedario; así, recomiendan la denominación de «ye» a la «i griega», «be» a la «be larga» y «uve» a la «ve corta».
- Sustituyen, por grafías propias del español, la <q> etimológica con valor fónico independiente en aquellos extranjerismos y latinismos plenamente adaptados al español (*quorum* > *cuórum*; *Irak* > *Iraq*).

El paso de la ortografía «de las letras» a la ortografía «de los signos de la escritura», como convencionalmente hemos llamado a la ortografía completa, se produce cuando la lengua es tomada como hecho oral además de como hecho escrito (Martínez Marín 1992: 753). La ortografía no se ocupa exclusivamente de la codificación de los sonidos en letras, el uso de los signos de puntuación y la acentuación y construcción de los textos escritos también son tareas de la ortografía.

Martínez de Sousa en la *Ortotipografía* (2014) incluye aspectos relacionados con el diseño y estilo editorial. Mientras que la ortografía es el conjunto de usos y convenciones particulares con las que se rige la escritura en cada lengua, la ortotipografía precisa la aplicación de la combinación de la ortografía y la tipografía y, en particular, «de la forma en que la primera se aplica en las obras impresas»:

el conjunto de reglas de estética y escritura tipográfica que se aplican a la presentación de los elementos gráficos como las bibliografías, cuadros, poesías, índices, notas de pie de página, citas, citas bibliográficas, obras teatrales, aplicación de los distintos estilos de letra (redonda, cursiva, versalitas, así como las combinaciones de unas y otras), etc.

5. ¿Una reforma ortográfica?

Gabriel García Márquez, en la inauguración del *I Congreso Internacional de la Lengua Española* que se celebró en la ciudad mexicana de Zacatecas en abril de 1997, en su discurso titulado «Botella al mar para el Dios de las palabras», propone «Jubilar la ortografía» y se revive la polémica que según García Márquez (1997) es resultado de la diferente dialéctica de gramáticos y los escritores:

Sería absurdo que los que guardan la virginidad de la lengua estuvieran contra sí mismos.

El deber de los escritores no es conservar el lenguaje sino abrirle camino en la

-
- En la acentuación, eliminan la tilde en palabras con diptongos o triptongos ortográficos (*guion, truhan, fie, liais*, etc.), en el adverbio *solo*, en los pronombres demostrativos y en la conjunción disyuntiva *o* escrita entre cifras.
 - El prefijo *ex* irá separado si la base léxica que le sigue está formada por más de una palabra, como sucede en *ex capitán general* y se suprime el guion en *exnovio, exministro*, etc.
 - Extranjerismos y latinismos no adaptados (*software*) deben escribirse en letra cursiva, o bien entre comillas, y los adaptados por el contrario se escriben siguiendo las reglas de acentuación gráfica del español (*pádel*).
 - Los cargos institucionales, como *el rey, el papa el presidente*, etc. deberán ir siempre en minúscula.

historia. Los gramáticos revientan de ira con nuestros desatinos pero los del siglo siguiente los recogen como genialidades de la lengua. De modo que tranquilos todos: no hay pleito. Nos vemos en el tercer milenio.

Reivindica su papel de escritor y, como tal, piensa «más en el sufrimiento de la gente que en la pureza del lenguaje» y por eso insiste en humanizar la gramática, hacerla más accesible:

Por eso dije y repito que debería jubilarse la ortografía. Me refiero, por supuesto, a la ortografía vigente, como una consecuencia inmediata de la humanización general de la gramática. No dije que se elimine la letra hache, sino las haches rupestres. Es decir, las que nos vienen de la edad de piedra. No muchas otras, que todavía tienen algún sentido, o alguna función importante, como en la conformación del sonido che, que por fortuna desapareció como letra independiente.

Entre sus propuestas respecto a las «bes» y las «uves» señala:

No faltan los cursis de salón o de radio y televisión que pronuncian la be y la ve como labiales o labidentales, al igual que en las otras letras romances. Pero nunca dije que se eliminara una de las dos, sino que señalé el caso con la esperanza de que se busque algún remedio para otro de los más grandes tormentos de la escuela.

Respecto a «ge / jota» aclara:

Tampoco dije que se eliminara la ge o la jota. Juan Ramón Jiménez reemplazó la ge por la jota, cuando sonaba como tal, y no sirvió de nada. Lo que sugerí es más difícil de hacer pero más necesario: que se firme un tratado de límites entre las dos para que se sepa dónde va cada una.

Sobre los acentos explica:

Creo que lo más conservador que he dicho en mi vida fue lo que dije sobre ellos: pongamos más uso de razón en los acentos escritos. Como están hoy, con perdón de los señores puristas, no tienen ninguna lógica. Y lo único que se está logrando con estas leyes marciales es que los estudiantes odien el idioma.

En una entrevista con Joaquín Estefanía aclara: «Además, mi ortografía me la corrigen los correctores de pruebas. Si fuera un hombre de mala fe diría que ésta es una demostración más de que la gramática no sirve para nada» [Declaraciones de García Márquez para *La Jornada*, México, 8 de abril de 1997].

Los comentarios de Martínez Sousa (2011), en su artículo «La ortografía académica del 2010: cara y dorso: Datos para una reseña», inciden en que el tamaño de la obra, más de 800 páginas, la convierte en inaccesible para el público general, critica que incluya historia de la ortografía pero no *ortotipografía*, no está de acuerdo con la uniformización de las denominaciones de las letras, propone que algunas palabras puedan tener dos acentuaciones, etc.

Karina Galperin (2015), en su conferencia en TEDxRíodelaPlata (2015) titulada «¿Ase falta una nueva ortografía?», no considera necesario abolir la ortografía pero propone adaptar las convenciones iniciales de Nebrija, partiendo de la base cada sonido una letra, reduciendo así la complejidad de la escritura actual. Eliminar la «h» (*arpa, armonía*), reducir a una sola grafía las actuales «b / v», dividir las funciones de las grafías «g / j» y reducir a dos la triada de consonantes «c / s / z». Tampoco aborda aspectos importantes como las diferencias de pronunciación de las sibilantes e interdentes, de la africada central andaluza, frente a la palatal lateral del norte de España o la rehilada argentina y uruguaya y su correspondiente representación a través de las grafías «ll / y / i». Hace propuestas para la ortografía de las palabras, pero no propuestas para la escritura entendida como sistema sustitutivo de la lengua oral.

6. Nuevos usos de la escritura

No es difícil encontrar personas que reconocen que su grafía ha empeorado sustancialmente por la falta de práctica, ya que en la mayor parte de las ocasiones realizan sus escritos empleando el procesador de textos; no obstante, la enseñanza de la ortografía sigue tomando como base la escritura a mano sin tener en cuenta que hoy día la mayor parte de la escritura se hace en soporte digital con consecuencias no solo desde el punto de vista de la destreza motriz inherente a la práctica de la escritura, sino también en el modo en el que piensan y componen sus escritos.

Estos nuevos textos escritos no planificados, espontáneos, no manuscritos sino escritos muchas veces en el ordenador pero también en un teléfono, es decir, en una pantalla pequeña y con un teclado pequeño, escritos con mucha prisa y por lo tanto fácilmente con muchos errores ortográficos.

Hasta ahora la lengua escrita solamente contaba con un registro culto, pero en la actualidad los contextos de uso de la comunicación escrita, las características de esas comunicaciones y, por lo tanto, las necesidades del lenguaje escrito están cambiando. Ahora usamos el lenguaje escrito en comunicaciones privadas, para conversar entre amigos, entre familiares, ahora son cotidianos los mensajes de *WhatsApp*, los chats y la mensajería instantánea que antes no existían. Las redes sociales y las nuevas normas de conversar a través de textos escritos no planificados exigen lógicamente nuevas formas de escritura. El lenguaje escrito está ampliando sus registros y ya podemos hablar de escritura cotidiana caracterizada por la inmediatez y espontaneidad reservada hasta ahora para la lengua oral.

Algunos profesores achacan a las nuevas tecnologías la cantidad de errores de sus alumnos en la escritura, pero no hay ningún estudio que demuestre que este tipo

de escritura perjudique al idioma o impida que aprendan a escribir de manera estándar. Las características de esas comunicaciones escritas nos llevan a pensar que ya no tenemos un único registro escrito, el culto, sino que en la actualidad la escritura se usa mayoritariamente en contextos no planificados, espontáneos, que nos acercan al uso coloquial escrito. Además, si la tecnología nos facilita la aplicación de las normas generales ortográficas y acentuación podremos centrar la enseñanza en evitar posibles errores ortográficos provenientes de la falta de desambiguación fonética de expresiones como *a ver y haber, sino y si no*, etc.; pero escribir «bien» no es fácil.

7. Consideraciones

Si queremos universalizar la escritura correcta de la lengua española ¿por qué no hacemos una reforma de la ortografía para que todos escribamos «bien» y, para que todos los que hablen español puedan escribir, al menos, de acuerdo con las normas ortográficas?

- 1) Aunque los cambios son lentos y complicados *la ortografía del español necesita con urgencia una reforma ortográfica* que se adecue a los nuevos soportes y nuevos usos de la lengua escrita.
- 2) El conjunto de reglas que los expertos de la Asociación de Academias de la Lengua Española han consensuado para representar gráficamente la lengua oral *no responden a las necesidades de la comunicación escrita de la sociedad actual*.
- 3) La práctica de *la escritura en soportes tecnológicos* es tan frecuente que la escritura manual es casi anecdótica. Los ordenadores nos están cambiando la percepción de las reglas ortográficas, ahora aceptan que las mayúsculas se acentúen e incluso aplican las normas de acentuación de manera sistemática. Adaptar la ortografía a esta nueva situación es un imperativo que ya se está demorando.
- 4) Las redes sociales están logrando que se escriba más que nunca, pero se relaja la corrección en aras de la inmediatez. Los usos de la lengua escrita están cambiando; además del tradicional registro culto de lengua escrita *contamos con un registro espontáneo y cotidiano que las normas de escritura actuales no pueden representar*. Es necesaria una revisión que regule la nueva forma de escritura.
- 5) *Los signos de admiración e interrogación son insuficientes para representar las emociones que queremos transmitir* con rapidez en la comunicación escrita. Ordenar, clasificar y normativizar y normalizar el uso de los

emoticonos y símbolos no basados en las graffías tradicionales es también necesario y urgente.

- 6) Como señala Martina Flor en su conferencia titulada *El lenguaje secreto del diseño de letras* (2016), «La tipografía y la forma de las letras funcionan un poco como los gestos y el tono de voz. [...] Dándole forma a las letras puedo decidir con más precisión lo que quiero decir y cómo, más allá del texto literal». Los gestos y el tono son parte del mensaje que no se reproduce en la lengua escrita. La RAE, teniendo en cuenta que la escritura es una convención, podría empezar a plantearse *aprovechar el dibujo de las letras y para añadir a la lengua escrita matices equivalentes al tono y la gesticulación en la lengua oral*. La escritura en soporte electrónico no solo lo permite sino que lo facilita, y tenemos ejemplos de estandarización de fenómenos nuevos: el escribir con mayúsculas en un correo electrónico es como gritar.
- 7) La escritura no se reduce a la representación de los sonidos vocálicos y consonánticos; la acentuación, las pausas y la estructuración de las secuencias léxicas son elementos imprescindibles para representar la lengua oral por medio de la escritura. Propongamos una ortografía inclusiva, *centremos la enseñanza de la escritura en los problemas que los ordenadores no pueden evitar*. Los correctores automáticos, los diccionarios en línea, etc. nos ayudan a evitar muchas de las erratas ortográficas y reducen las horas de aprendizaje de la ortografía que podemos dedicar a desarrollar el vocabulario, a aprender la sintaxis, analizar la literatura, etc. Construir un texto, organizar la información escrita, etc. son tareas complejas a las que ahora podemos dedicar más tiempo si reducimos las divergencias entre fonemas y graffías, entre lengua oral y su representación escrita.
- 8) La convivencia de distintos criterios ortográficos en lenguas que conviven como el gallego y el español convierten las variaciones en la escritura en fuente de errores. *Uniformizar escritura de palabras como gravar / grabar, harmonía / armonía, abogado / abogado, pavillón / pabellón* facilitan la corrección en la escritura.
- 9) Si el pluricentrismo nos lleva a la aceptación de varias normas en la oralidad, no debería ser un problema permitir y *aceptar más de una forma de representación gráfica*.
- 10) *No hay problema en hacer reformas, ya se han hecho varias.*
¡Ortografía inclusiva y tecnológica para los que vienen, no para los que aprendimos en la escuela con pizarra y pizarrín, YA!

Referencias bibliográficas

- DRAE = Real Academia Española: *Diccionario de la lengua española*, 23.ª ed., [versión 23.2 en línea]. Disponible en: <<https://dle.rae.es> [8/02/2019]>.
- Estefanía, Joaquín (1997): «Botella al mar para el dios de las palabras. Jubilemos la ortografía, terror del ser humano desde la cuna», *La Jornada*, 8 de abril, México. [Entrevista concedida por García Márquez].
- Flor, Martina (2016): «El lenguaje secreto del diseño de letras», TEDxRiodelaPlata. Disponible en: <[https://www.ted.com/talks/martina_flor_the_secret_language_of_letter_de sign?language=es](https://www.ted.com/talks/martina_flor_the_secret_language_of_letter_design?language=es)>.
- Galperin, Karina (2015): «¿Ase falta una nueva ortografía?», TEDxRiodelaPlata 2015. Disponible en: <<https://bit.ly/1TECqr5>>.
- García Márquez, Gabriel (1997): «Botella al mar para el dios de las palabras», en *I Congreso Internacional de la Lengua Española de Zacatecas*. Disponible en: <<https://bit.ly/1bJAqtF>>.
- Greußlich, Sebastian (2015): «El pluricentrismo de la cultura lingüística hispánica: política lingüística, los estándares regionales y la cuestión de su codificación», *Lexis* 39-1, 57-99. Disponible en: <http://www.scielo.org.pe/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0254-92392015000100002>.
- Herrero, Ángel (2000): «La escritura y el lenguaje», en Minguet Amparo (coord.), *Signolingüística: Introducción a la lingüística de la LSE*. Valencia: Fesord C.V., 143-151.
- Lebbsanft, Franz (2004): «Plurizentrische Sprachkultur in der spanischsprachigen Welt», en Alberto Gil / Dietmar Osthus / Claudia Polzin-Haumann (Hgg.): *Romanische Sprachwissenschaft. Zeugnisse für Vielfalt und Profil eines Fachs. Festschrift für Christian Schmitt zum 60. Geburtstag*, vol. 1. Frankfurt am Main: Peter Lang, 205-220.
- Martínez Marín, Juan (1992): «La evolución de la ortografía española: de la ortografía 'de las letras' a la ortografía 'de los signos de la escritura'», en *Actas del II Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*, t. II. Madrid: Pabellón de España, 753-761. Disponible en: <<http://www.cervantesvirtual.com/obra/la-evolucion-de-la-ortografa-espaola-de-la-ortografa-de-las-letras-a-la-ortografa-de-los-signos-de-la-escritura-0/>>.
- Martínez Sousa, José (2011): «La ortografía académica del 2010: cara y dorso: Datos para una recensión». Barcelona. Disponible en: <http://martinezdesousa.net/crit_ole2011.pdf>.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- Moreno Cabrera, Juan Carlos (2000): *La dignidad e igualdade de las lenguas: crítica de la discriminación lingüística*. Madrid: Alianza Editorial.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (2001): Textos. [Versió electrònica]. *Revista Textos* 26. Disponible en <<https://bit.ly/2BoNDXY>>.
- Mosterín, Jesús (1982): «La ortografía fonémica del español», en Gonzalo Damián Ortega Ojeda, *Revista de Filología de la Universidad de La Laguna* 1, 177-179.
- RAE / ASALE = Real Academia Española / Asociación de Academias de la lengua española (ASALE) (2010): *Ortografía de la lengua española*. Madrid: Espasa.
- Reyes, Graciela (1998): «Apéndice 20 sugerencias para escribir mejor», en *Cómo escribir bien en español*. Madrid: Arco/Libros, 307-321, 9ª ed.
- Sánchez de Miguel, Emilio (1998): «¿Qué es el lenguaje escrito?» en Ana Domínguez / Carmela Velasco (eds.), *Lenguaje escrito y sordera*. Salamanca: Universidad Pontificia, 21-45.
- Silió, Emilia (2018): «La mala ortografía lastra las oposiciones a profesor. Los errores de los aspirantes fueron determinantes en Aragón, Castilla y León, Madrid y Murcia», *El País*, 07/11/2018. Disponible en: <<https://bit.ly/2RwPmjI>>.
- Zulaica, Pablo (2014): «Acentuando: Ortografía e identidad», TEDxCuauhtemoc. Disponible en: <<https://bit.ly/2ULALIT>>.

A IMPORTANCIA DA ORALIDADE NO ENSINO-APRENDIZAXE DA LINGUA GALEGA

Ana Iglesias Álvarez

Universidade de Vigo
anaiglesias@uvigo.es

1. Marco lexislativo¹

A pesar de todos os inconvenientes da última lei de educación (LOMCE), os currículos da materia de Lingua galega elaborados dentro deste marco lexislativo presentan algúns cambios moi interesantes e innovadores con respecto aos currículos anteriores, cambios sobre os que cómpre reflexionar e, especialmente, intentar incorporalos á práctica diaria das aulas. Estámonos referindo en concreto á introdución da oralidade (escoitar e falar), como un tipo de comunicación máis, ao mesmo nivel ca a lectura e escritura, o estudo da gramática e a literatura.

Na seguinte táboa recolleemos os cinco bloques nos que se dividen os currículos da materia de Lingua galega en primaria e secundaria:

¹ Con moito agarimo, dedícolle esta contribución a Antón Palacio, quen foi profesor meu nestas mesmas aulas nas que acabou a súa traxectoria docente, e co que despois compartín despacho durante varios cursos. Desde a súa docencia, o correcto uso das contraccións sempre quedou asociado ao seu recordo.

PRIMARIA - BLOQUES (Decreto 105/2014)	SECUNDARIA - BLOQUES (Decreto 86/2015)
1. Comunicación oral. Falar e escoitar.	1. Comunicación oral. escoitar e falar.
2. Comunicación escrita. Ler.	2. Comunicación escrita. Ler e escribir.
3. Comunicación escrita. Escribir.	3. Funcionamento da lingua.
4. Coñecemento da lingua.	4. Lingua e sociedade.
5. Educación literaria.	5. Educación literaria.

Táboa 1: Distribución dos contidos en bloques, nos currículos de Lingua galega.

Como podemos observar, a única diferenza entre os dous niveis educativos, canto á distribución dos bloques de contido, radica na inclusión en secundaria dun bloque dedicado á situación social da lingua (bloque 4). Ademais, en primaria, as destrezas da lectura e a escritura aparecen separadas, mentres que en secundaria conforman un único bloque. Tanto nun caso coma noutro, destácase a importancia da competencia comunicativa e, en consecuencia, da lingua. Así, no decreto 105/2014 podemos ler:

A lingua é un instrumento empregado constante e necesariamente na vida diaria tanto para entender como para producir mensaxes, nos intercambios comunicativos orais e escritos. [...] Na sociedade actual a competencia comunicativa e lingüística é fundamental para poder vivir satisfactoriamente. Se desde sempre o dominio lingüístico foi elemental para poder desenvolverse na maioría dos aspectos da vida, agora, na sociedade da información é, se cabe, moito maior esta necesidade. (Decreto 105/2014: 37977)

2. Vantaxes e inconvenientes do tratamento da oralidade nas aulas

Esta importancia outorgada á oralidade, que se reconece nos novos currículos de primaria e secundaria, supón desde o noso punto de vista unha oportunidade docente que non se debe desaproveitar, pois ademais, no caso concreto da lingua galega, consideramos que ofrece unha gran potencialidade normalizadora. Así, tal como nos recordan Cassany / Luna / Sanz (1994: 35), «la comunicación oral es el eje

de la vida social, común a todas las culturas, lo que no sucede con la lengua escrita. No se conoce ninguna sociedad que haya creado un sistema de comunicación prescindiendo del lenguaje oral».

A importancia da comunicación oral remóntase á antigüidade, onde xa na Grecia clásica a oratoria era considerada un instrumento imprescindible para a vida. Porén, a pesar de constituír a oralidade a forma máis natural, elemental e orixinal de produción da linguaxe humana, na nosa cultura tradicionalmente o ensino da lingua, e máis aínda o ensino da lingua materna, consistiu de forma exclusiva na aprendizaxe das destrezas escritas. Este problema compartímolo, efectivamente, coas linguas veciñas. Así, Silva e outros (2011: 7) denuncian no caso do portugués:

No que toca à construção e à análise de texto, verifica-se o mesmo paradigma grafocêntrico: existe quase sempre uma assimilação estrita e direta da língua à sua realização escrita; as classificações tradicionais de texto (texto publicitário, texto literário, texto técnico, texto jornalístico, etc.) tomam em consideração, frequentemente, apenas o texto escrito.

Á parte do peso e dependencia da escrita na nosa tradición cultural, presente en toda a sociedade, no que afecta directamente á docencia, os motivos deste predominio do traballo co texto escrito poden deberse a varios factores. En primeiro lugar, encontramos entre o profesorado, en xeral, unha gran dependencia do manual escolar; isto é, dos libros de texto. Así, aínda sendo moi criticados, a maioría dos docentes utilízanos no día a día das aulas, xeito de traballar que xa implica necesariamente unha prevalencia do texto escrito². En efecto, o tratamento da oralidade no libro de texto supón dificultades engadidas, pois o seu soporte tradicional en papel prioriza loxicamente a escritura. Porén, primeiro nos libros de linguas estranxeiras e máis tarde tamén nos de ensino da primeira lingua, esta carencia intentou suplirse a través da achega dun CD, que permitía o traballo con audios. Hoxe en día, grazas á modalidade de libro dixital, que posibilita a inclusión de enlaces ou hipervínculos, os manuais escolares xa poden ofrecer tamén textos orais e audiovisuais. Ademais, a Xunta de Galicia, a través do programa Abalar, está potenciando a incorporación da educación dixital ás aulas, que aumenta curso tras

² Queremos aclarar que, desde o noso punto de vista, en moitos casos o principal inconveniente do libro de texto é o uso que se fai del na práctica docente, cunha aplicación demasiado rixida e exhaustiva. Non podemos esquecer que os manuais están elaborados necesariamente para todo o alumnado, no caso que nos ocupa, a materia de Lingua galega e Literatura, para toda Galicia. De aí que un *bo uso* do libro supoña como requisito imprescindible seleccionar e adaptar os contidos e actividades a cada contexto e grupo-clase concretos, prescindindo ás veces dos ofrecidos no libro e engadindo e / ou substituíndo por outros escollidos *ad hoc* polo profesor ou profesora. Do mesmo xeito, aínda que cada libro propón unha distribución e organización concretas, o docente pode —e debe— modificarlas en función das necesidades específicas en cada caso, se así o considera oportuno.

curso³, con todos os obstáculos, técnicos e de ausencia de recursos humanos e materiais, que un proxecto innovador coma este adoita levar implícito. A pesar de todo, segue a contar con maior presenza o libro de texto, sexa na súa versión en papel ou na modalidade dixital, libro de texto no que, a partir dos novos currículos (os xa citados 105/2014 e 86/2015), podemos encontrar xa máis seccións dedicadas á oralidade; pois, dada a importancia da comunicación oral adquirida nestes, as editoriais están a levar a cabo un esforzo por incluíla nos seus manuais. En calquera caso, o seu tratamento continúa a supor unha parte mínima no conxunto, como se pode comprobar en calquera dos libros de texto dispoñibles á venda⁴.

A isto hai que engadir a falta de costume no tratamento da oralidade nas aulas de lingua, especialmente nas de L1, aínda que tamén en parte nas de linguas estranxeiras, posto que no ensino-aprendizaxe de linguas no noso ámbito o enfoque comunicativo, que se centra na competencia comunicativa e, en consecuencia, na interacción oral, está tardando moito en implantarse. Esta metodoloxía xorde en Europa a finais dos anos 60, como reacción aos métodos estruturalistas anteriores, entre eles o audiolingual e situacional (Richards / Rodgers 2009), que intentaban superar á súa vez a metodoloxía clásica baseada no estudo da gramática e a tradución (Brown 1987). Non obstante, malia a diversidade de enfoques que existe actualmente, parece que o método máis tradicional aínda é frecuente entre boa parte do profesorado, aínda que na maior parte dos casos combinado cos métodos máis actuais.

A finais da década dos oitenta e noventa, o enfoque comunicativo evoluciona cara ao enfoque por tarefas, no que o estudante non só se comunica na lingua obxecto de aprendizaxe, senón que *fai cousas* con ela; é dicir, utilízaa como instrumento para realizar traballos reais, denominados *tarefas* (Nunan 1989). De todos os xeitos, para aplicar esta nova metodoloxía cómpre cambiar profundamente non só o tipo de actividades realizadas co alumnado, senón o propio papel do docente e a súa relación con aquel, xa que se trata dunha metodoloxía na que se potencia a autonomía do alumnado, así como a aprendizaxe cooperativa (traballo en pequenos grupos) e a reflexión gramatical posterior á tarefa, non presentada previamente como adoitaba realizarse nas metodoloxías precedentes. O seu maior interese radica en que se traballa a competencia comunicativa no seu conxunto, isto é, o uso da lingua en situacións reais; polo tanto, préstase atención non só á competencia lingüística, senón tamén a competencia sociolingüística (por exemplo, o coñecemento das normas de uso dos diferentes rexistros), estratéxica (recursos verbais e non verbais) (Canale e Swain 1980) e discursiva (cohesión e coherencia) (Canale 1983).

³ Véxase <<http://www.edu.xunta.gal/portal/node/25549>>. [Consulta do 17/07/2108].

⁴ Véxanse por exemplo os das editoriais Anaya, Santillana, Xerais ou Galaxia.

Por último, o rexeitamento por parte do profesorado tanto deste tipo de metodoloxías coma do traballo coa oralidade en xeral responde en moitos casos a que se trata de actividades que adoitan provocar máis problemas de disciplina, precisamente polo seu carácter oral e porque normalmente requiren unha elaboración en grupo ou, como mínimo, por parellas. En efecto, a oralidade implica interacción, bidireccionalidade nun contexto específico.

En calquera caso, o esforzo por introducir nas aulas a vertente oral da lingua, coa axuda do enfoque comunicativo e por tarefas, consideramos que paga a pena, máis aínda como docentes dunha lingua minorizada, na que precisamente o alumnado cada vez amosa menor competencia oral activa, debido a que en moitos casos a súa aprendizaxe do galego se leva a cabo maioritaria ou exclusivamente no contexto escolar e este prioriza as competencias escritas. Ademais, a valoración das destrezas orais por parte dos docentes axudará a pór en valor os galegofalantes, por exemplo no que respecta ao nivel fónico da lingua, moitas veces desatendido en favor do gramatical, precisamente como consecuencia do predominio do texto escrito⁵.

3. Tipos de actos de comunicación oral

Resulta fundamental, á hora de traballar a expresión oral, saber cales son as características dos distintos tipos de textos orais que se poden dar. Son variados os criterios que podemos empregar para clasificalos, dos que escollemos dous. Por unha parte, segundo Cassany / Luna / Sanz (1994), en función do número de interlocutores, podemos dividir as comunicacións orais en:

- **Autoxestionadas:** unha única persoa elabora a mensaxe e, polo tanto, soamente hai unha voz. As características lingüísticas son máis próximas ao texto escrito no tocante á gramaticalidade e elaboración. Dentro deste grupo entrarían as exposicións, conferencias, discursos, monólogos etc. En case todos eles hai unha rolda de preguntas, normalmente ao final, na que xa se produce a interacción e bidireccionalidade tan características da comunicación oral.

⁵ Isto leva consigo ademais, desde o noso punto de vista, unha sobrevaloración da variedade estándar, en detrimento das variedades dialectais, o que pode acabar provocando que os galegofalantes consideren que a única variedade correcta é aquela; aínda que, como analizamos noutro traballo (Formoso / Iglesias / Rial 2017), co fin de *salvagardar o seu galego*, levan a cabo unha distinción diafásica, segundo a cal a variedade válida nos contextos cotiáns (familiares e coloquiais) é este galego que eles denominan «castrapo», precisamente para diferencialo do galego normativo.

- **Plurixestionadas:** varias persoas participan na xestión da mensaxe e, en consecuencia, escoitamos varias voces, o que implica o intercambio de roles (receptor-emisor) e a necesidade de establecer quendas de palabra. Aquí inclúense o diálogo, a entrevista, a conversación, o debate...

Por outra banda, podemos recorrer ao grao de planificación ou espontaneidade do proceso de comunicación, criterio que en parte se solapa co anterior, xa que os actos comunicativos autoxestionados adoitan ser planificados. Non obstante, no caso dos plurixestionados, podemos encontrar dos dous tipos: máis planificados, como unha entrevista, ou máis espontáneos, como unha conversa entre amigos.

Ademais, cada forma de expresión oral presenta características propias. Indicamos a continuación as dos actos comunicativos orais máis comúns:

- **Conferencia:** consiste na exposición dun tema cultural, social ou científico ante un auditorio. A súa finalidade é divulgativa e nela pódese empregar un guión escrito, así coma material audiovisual de apoio.
- **Conversación:** trátase do intercambio de mensaxes entre varias persoas, de forma espontánea e sen preparación previa. De aí que acade gran relevancia nela *saber escoitar*, permitindo que todas as partes se expresen. Por suposto, hoxe en día, grazas ás novas tecnoloxías, as conversas non son sempre orais nin requiren a presenza física simultánea dos seus interlocutores, características incuestionables hai tan só poucos anos (Jover / García 2009: 39).
- **Entrevista:** é un diálogo entre dúas persoas preparado de antemán por unha das partes, entrevistador, que dirixe preguntas ao seu interlocutor (entrevistado). A súa finalidade é dar a coñecer as opinións ou personalidade do entrevistado por medio das respostas.
- **Debate:** consiste na conversa entre varios participantes que confrontan a súa opinión sobre un tema. Os debates poden ser máis ou menos formais. Os formais, como por exemplo o debate político, sempre están dirixidos por un moderador, o tema está establecido previamente e as quendas de fala e os tempos de intervención están delimitados.

4. Comunicación non verbal: elementos paralingüísticos, cinésicos e proxémicos

Se xa a oralidade resulta marxinada nas aulas en favor da escritura, cando nos referimos á comunicación non verbal, a súa ausencia aínda é maior. Os motivos son diversos, desde a súa diversidade cultural ata a falta de sistematicidade, aínda que

ultimamente, grazas ás recentes posibilidades de rexistro, o seu estudo está en aumento (Jover / García 2009: 52).

A comunicación non verbal inclúe todos os comportamentos da comunicación humana que transcenden as palabras. Segundo Prado Aragonés (2004: 149):

más del 65% de la información en un mensaje se transmite por códigos no verbales: los gestos y movimientos corporales, la vestimenta, la distancia entre los interlocutores, además de elementos paralingüísticos propios de la voz, como el volumen, intensidad, entonación, pausas, etc.

Polo tanto, a comunicación está formada por diferentes aspectos que fan que a expresión oral sexa ou máis doada ou máis complexa, xa que apoia, completa ou modifica a palabra. Dentro destes, seguindo a Calsamiglia / Tusón (2001: 48-53) temos que distinguir tres tipos:

- Os **elementos cinésicos**, entre os que incluímos a mirada, a expresión da cara e os xestos.
- Os **elementos proxémicos**, que se refiren á distancia, o contacto físico e a escena.
- Os **elementos paralingüísticos**, é dicir, os que van unidos aos lingüísticos sen selo. Son os que denominamos *entoación*, *ton*, *timbre*, *volumen* e *velocidade*, relacionados coa voz, xa que son aspectos dela que modifican a mensaxe. A estes cómpre engadir as *pausas*, pois os silencios tamén acadan grande importancia e achegan significado.
 - Tocante ó *volumen*, está relacionado coa cantidade de aire que se expulsa ao falar; para expresarse correctamente é preciso ter en conta o volume que empregamos así coma o tamaño do auditorio, a cantidade e a situación das persoas, pois o obxectivo é que a voz chegue a todos os interlocutores.
 - Verbo da *velocidade*, esta é a rapidez coa que se emite a mensaxe. É moi importante moderar a velocidade no tocante a momentos significativos.
 - Con respecto ao *ton*, os agudos implican un significado máis emotivo, mentres que os graves están máis relacionados coa obxectividade e a neutralidade.
 - No relativo á *postura*, o corpo debe estar erguido, que se vexa, que os brazos estean dispoñibles, non cruzados nin coas mans nos petos. É importante ademais manter a cabeza levantada.
 - Canto aos *xestos*, resultan en moitos casos clarificadores de significado; podemos marcar que queremos intervir para facer unha aclaración, para sinalar ou para afirmar ou negar, por exemplo.

- Sobre a *mirada*, esta ten un papel distintivo: resulta relevante mirar aos ollos xa que isto reflicte sinceridade.
- Finalmente, no relativo á *amplitude da audiencia*, recoméndase facer un abano coa mirada para abranguer a todos os oíntes e focalizar a atención alternativamente.

5. Ficha de avaliación para producións orais

Co fin de englobar na medida do posible os aspectos implicados nas intervencións orais, propoñemos unha ficha para preparalas e avalialas, presentada de xeito que se poida aplicar como un formulario, por exemplo a través da aplicación «Formularios» de *Google Drive*. Este tipo de aplicacións resultan moi útiles para o uso docente, porque facilitan o control das respostas por parte do profesorado (o propio programa recólleas de forma automática nunha folla de cálculo) e ademais ofrecen un formato moi atractivo para o alumnado, que pode cubrir o formulario desde calquera tipo de dispositivo dixital. Como é ben sabido, na sociedade actual, xa desde a infancia os nenos e nenas están moi acostumados a este tipo de soportes e o seu uso nas aulas supón sempre un valor engadido.

Como xa indicamos na epígrafe anterior, no dominio da competencia oral temos que ter en conta diversos factores: non só os lingüístico-textuais, que tamén afectan aos textos escritos, senón prosódicos e non verbais, isto é, cinésicos e proxémicos. No seguinte guión recollemos as principais características que debemos coidar nas nosas producións orais, referidas a adecuación, coherencia, cohesión, corrección, prosodia, elementos cinésicos e proxémicos, cortesía e cuestións actitudinais. Mentres a primeira parte se pode aplicar tanto a textos escritos coma orais, a segunda céntrase xa en aspectos que só afectan ás producións realizadas oralmente. A ficha podemos empregala tamén na fase previa de preparación do texto, así coma para avaliar a intervención, unha vez realizada, sexa como autoavaliación ou avaliación de producións alleas. Neste último caso, é recomendable a súa gravación, a poder ser en formato audiovisual, para poder analizala máis devagar, aínda que se debe levar a cabo unha primeira valoración inmediatamente posterior á intervención e só despois completar a ficha coa axuda da gravación. Co fin de facilitar a súa introdución nun formulario que permita a corrección automática, a través de medios informáticos, intentamos que a maioría das preguntas fosen de resposta pechada, aínda que sería conveniente, por exemplo na análise posterior, pedirlle ao alumnado exemplos das súas valoracións, xa en forma de resposta aberta. A continuación, recollemos os ítems que incluímos en cada un dos apartados (trinta en total).

Ficha de avaliación oral

A) ADECUACIÓN

1. De que tipo de texto se trata (académico, publicitario, informativo, espontáneo etc.)?
Académico
Publicitario
Informativo
Conversa espontánea
Argumentativo
Outro
2. Rexistro, isto é, grao de formalidade, de menos formal (1) a máis formal (5):
3. Sinala, de ser o caso, os motivos polos que non se adapta ao rexistro requirido, por exemplo na escolla ou non da variedade estándar da lingua, no léxico utilizado etc.

B) COHERENCIA

4. Céntrase no tema, sen caer en desviacións?
5. Organiza de forma ordenada as ideas principais e secundarias?
6. Incorre en repeticións?
7. Incorre en ambigüidades?

C) COHESIÓN

8. Utiliza conectores diversos?
9. Establece adecuadamente as cadeas léxicas, utilizando mecanismos de cohesión (sinonimia, hiperonimia e hiponimia, substitución pronominal etc.) para evitar as repeticións excesivas das palabras clave?

D) CORRECCIÓN

10. **Fónica:**
 - 10.1. Diferencia as sete vogais?
 - 10.2. Realiza o *-n* velar adecuadamente tanto en posición interior de palabra como final?
 - 10.3. Pronuncia adecuadamente a fricativa prepalatal xorda?
 - 10.4. Realiza o *-r / -s* finais seguidos de artigo co alomorfo *lo/la/los/las*?
 - 10.5. Pronuncia a contracción *ao* coa vogal medio-aberta?
11. **Léxica:**
 - 11.1. Emprego de léxico preciso (específico do tema)?
 - 11.2. Evita as palabras baúl?
 - 11.3. Utiliza léxico normativo?
No caso de que utilice termos non normativos, especificar cales:
 - 11.4. Emprega fraseoloxía galega?
En caso afirmativo, indicar algúns exemplos:
12. **Morfosintáctica:**
 - 12.1. Colocación do pronome átono?
 - 12.2. Uso do infinitivo conxugado?

E) PROSODIA (elementos paralingüísticos)

13. Articulación clara, de menos (1) a máis (5):
14. Volume, de moi baixo (1) a moi alto (5):
15. Ritmo, de moi lento (1) a moi rápido (5):
16. Pausas, de moi escasas (1) a excesivas (5):
17. Entoación, de monótona (1) a ben modulada (5), en función do tipo de enunciado (interrogativo, exclamativo, exhortativo, dubitativo etc.):

F) ELEMENTOS CINÉSICOS

18. Expresión facial, de menos (1) a máis (5) seria:
19. Mirada, de menor (1) a maior (5) contacto visual:
20. Expresión emocional, de menor (1) a maior (5) control:
21. Xestualidade, de menor (1) a maior (5) movemento, sobre todo coas mans:
22. Postura corporal, de menos (1) a máis (5) relaxada:

G) POSTA EN ESCENA (elementos proxémicos)

23. Proximidade física ao interlocutor/a, de menos (1) a máis (5) proximidade:
24. Contacto físico co interlocutor/a, de menos (1) a máis (5):

H) NORMAS DE CORTESÍA

25. Respecta as quendas de fala:
26. Respecta os tempos de intervención:
27. Incorre en solapamentos:
28. Utiliza adecuadamente as formas de tratamento (*ti / vostede*, maneira de denominar o interlocutor/a):

I) ACTITUDES

29. Emprego da variedade dialectal propia:
30. Emprego da linguaxe inclusiva (intenta evitar o uso do masculino como xenérico e uso adecuado dos femininos, como *xuíza* ou *médica*):

Como se pode observar, esta ficha intenta ser o máis exhaustiva posible, de xeito que será necesario adaptala aos diferentes niveis educativos nos que se vaia aplicar e aos obxectivos concretos perseguidos en cada caso⁶. Para elaborala, tivemos en conta diferentes estudos e teorías lingüísticas, en especial da pragmática. Así, por exemplo, no apartado B, o dedicado á coherencia, partimos da necesidade de cumprir os principios de cooperación de Grice, sobre todo os de cantidade, relación e maneira, dando por suposto o de calidade. Pero, máis adiante, no apartado H, dedicado á cortesía, tamén tivemos en conta estoutro principio, que, como sabemos, pode entrar en contradición cos mencionados anteriormente. Por suposto,

⁶ Pódense consultar diferentes versións desta ficha nos libros de texto de *Lingua e literatura* da editorial Xerais (Iglesias / Rodríguez / Louzao / Campos / Moo 2015 e 2016; Iglesias / Moo / Pena / Rodríguez / Rosales 2016).

dependendo do tipo de texto, algúns dos apartados adquirirán máis relevancia ca outros, como é o caso do apartado C, dedicado á cohesión, que se deberá coidar máis canto máis formal sexa o tipo de texto (oral) que esteamos a producir. Tamén, no que respecta aos elementos cinésicos e proxémicos, en función dos contextos e do tipo de acto comunicativo, a opción máis adecuada corresponderá ao valor 1, ao 5 ou o 3 (neutro).

Así mesmo, o apartado de corrección non se poderá aplicar do mesmo xeito a un texto espontáneo ca a un académico (planificado), sobre todo no que se refire á escolla das opcións normativas, cuestión na que no rexistro coloquial debemos permitir —e incluso recomendar— maior flexibilidade. Neste apartado incluímos especialmente aquelas cuestións que presentan maior dificultade nas producións lingüísticas en galego, tanto para neofalantes, no nivel fónico e morfosintáctico sobre todo, coma para os galegofalantes tradicionais, no nivel léxico (Formoso / Iglesias / Rial 2017).

Neste sentido cómpre distinguir as dificultades coas que se encontra o alumnado que ten o galego como lingua inicial, das que adoitan xurdir cando o galego é aprendido como segunda lingua (L2). En principio, o material escolar que se emprega nas aulas non ten en conta esta distinción, pois facelo suporía elaborar manuais diferentes en función dos contextos. Porén, a realidade docente pon en evidencia que resulta moi distinto impartir clase en contextos galegófonos e en contextos castelanófonos. Esta distinción está intimamente relacionada coa gradación urbano-rural, pois, como sabemos, canto maior é o grao de urbanización, menor presenza do galego atopamos. Deste xeito, o profesorado debe adaptar o material de ensino-aprendizaxe da lingua galega segundo a súa docencia teña lugar nunha cidade ou vila de maior ou menor tamaño, en definitiva, en función de se o seu alumnado é ou non galegofalante habitual.

Referencias bibliográficas

- Brown, H. D. (1987): *Principles of Language Learning and Teaching*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall.
- Calsamiglia, H. / A. Tusón (2001): *Las cosas del decir. Manual de análisis del discurso*. Barcelona: Ariel.
- Canale, M. (1983): «From Communicative Competence to Communicative Language Pedagogy», en J. C. Richards / R. Schmidt (eds.), *Language and Communication*. London: Longman, 2-27.
- Canale, M. / M. Swain (1980): «Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing», *Applied Linguistics* 1, 1-47.

- Cassany, D. / M. Luna / G. Sanz (1994): *Enseñar lengua*. Barcelona: Editorial Graó.
- Decreto 105/2014, do 4 de setembro, polo que se establece o currículo da educación primaria na Comunidade Autónoma de Galicia, DOG 171, 9 de setembro de 2014. Disponible en: <<https://www.edu.xunta.gal/portal/node/13316>>. [Consulta do 06/07/2018].
- Decreto 86/2015, do 25 de xuño, polo que se establece o currículo da educación secundaria obrigatoria e do bacharelato na Comunidade Autónoma de Galicia, DOG 120, 29 de xuño de 2015. Disponible en: <<https://www.edu.xunta.gal/portal/node/15520>>. [Consulta do 06/07/2018].
- Formoso, V. / A. Iglesias / A. Rial (2017): «Percepción do alumnado galego ante as variedades dialectais propias e alleas», *Verba* 44, 231-270.
- Iglesias Álvarez, A. / A. Rodríguez Rodríguez / M. Louzao Outeiro / X. Campos Villar / X. M. Moo Pedrosa (2015): *Lingua e literatura. 3º ESO*. Vigo: Xerais.
- Iglesias Álvarez, A. / A. Rodríguez Rodríguez / M. Louzao Outeiro / X. Campos Villar / X. M. Moo Pedrosa (2016): *Lingua e literatura. 4º ESO*. Vigo: Xerais.
- Iglesias Álvarez, A. / X. M. Moo Pedrosa / X. R. Pena / A. Rodríguez Rodríguez / M. Rosales Cereijo (2016): *Lingua e literatura. 2º Bacharelato*. Vigo: Xerais.
- Jover, G. / J. M. García (2009): *Hablar, escuchar, conversar. Teoría y práctica de la conversación en las aulas*. Barcelona: Octaedro.
- Nunan, D. (1989): *Designing tasks for the communicative classroom*. New York: Cambridge University Press.
- Prado Aragonés, J. (2004): *Didáctica de la lengua y literatura para educar en el siglo XXI*. Madrid: La Muralla, S.A.
- Richards, J. C. / T. S. Rodgers (2009): *Enfoques y métodos en la enseñanza de idiomas*, Madrid: Cambridge University Press, 2ª ed.
- Silva, F. / F. Viegas / I. Margarida Duarte / J. Veloso (2011): *Oral. Guião de Implementação do Programa*. Lisboa: Ministério da Educação Direção-Geral de Inovação e de Desenvolvimento Curricular.

O CAMBIO *DIZES* > *DIS*, *DIZ* > *DI*, *DIZEN* > *DIN* NAS FONTES DO GALEGO MEDIO

Ramón Mariño Paz

Universidade de Santiago de Compostela
ramon.marino.paz@usc.es

Nunha obra publicada hai quince anos (Mariño Paz 2003: 228-230) indicaba eu que a xenerosa acollida que as solucións *dices*, *dice*, *dicen* (ou *deces*, *dece*, *decen*) recibiron nos textos das primeiras décadas do século XIX permitía soste con garantías a hipótese de que naquel tempo estas variantes debían de gozar dun uso oral e dunha extensión diatópica bastante maiores ca as que teñen hoxe. Ao mesmo tempo, sinalaba o lixeirísimo desequilibrio a favor destas mesmas formas que observaba nos textos dos séculos XVI, XVII e XVIII que eu entón coñecía e puidera escrutar, mais non sen engadir que xa nesas fontes «medias» as opcións innovadoras amosaban unha gran forza expansiva.

Desde aquela o progreso no eido da investigación sobre o galego medio —e sobre os Séculos Escuros en xeral— foi rápido e intenso, sobre todo debido ao descubrimento de novos textos, por veces extensos, que ata entón se descoñecían ou que só coñecían algunhas persoas. Por esta razón, creo que estamos agora en condicións de completarmos aquelas observacións de 2003 coas reflexións que poidan derivarse dos novos datos que sobre esta variable relativa á P2, á P3 e á P6 do verbo *dicir* poidan achegar eses textos que entón permanecían á sombra en diversos arquivos.

O regular desenvolvemento fonético das formas verbais latinas *DĪCĪS*, *DĪCĪT* e **DĪCENT* produciu en galego os resultados *dizes*, *diz(e)* e *dizen*, que son os únicos que coñezo na documentación dos séculos XIII, XIV e XV (cf. TMILG). En efecto, non teño noticia de ningún rexistro medieval das variantes preponderantes no galego de hoxe (*dis*, *di*, *din*), que evidentemente non xurdiron como alteracións fonéticas das

anteriores, senón como o resultado dun proceso de extensión analóxica inducido polas xa antigas formas do verbo *dar* (*dás* < DAS, *dá* < DAT *dan* < DANT)¹, ao que virían a sumar a súa influencia as de P2 e P6 de *facer* (*fas* : *dis*, *fan*² : *din*) que se crearon como alternativa a *fazes* e *fazen*, que por súa vez si procedían por evolución fonética regular de FACĪS e *FACENT. Estas proporcionalidades reforzáronse cando a P1 do presente de indicativo e todo o presente de subxuntivo do antigo *fazer* (*faço*, *faça*...) se refixeron sobre o modelo de *dizer* (*digo*, *diga*...), dando así os xa medievais *fago*, *faga* etc.

Como motivación coadxuvante do cambio debeu de actuar tamén a conversión da P3 *diz* en *dis* como consecuencia da desafricación e da desonorización da súa consoante final, de tal maneira que o seu -s final, que resultaría insólito como desinencia número-persoal nunha P3, acabaría por inducir os falantes a reinterpretar tal forma como unha P2 (cf. Ferreiro 1995: 323; Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 2012: 139). De feito, creo que hai unha pasaxe da *Comedia de la invención de la sortija* representada en Monforte de Lemos en 1594 en que se plasma tal reinterpretación de *diz* ([ˈdiʃ]) como P2; ou, para dicilo con outras palabras, unha pasaxe en que a forma gráfica tradicional da P3 se utiliza para expresar un evidente valor de P2:

- PASTOR 2º Pois respondeime, Pelayo,
 ¿por que trai a camisa [o cardeal]
 vestida en riba do sayo,
 qui é, par Deus, cousa de risa?
- PASTOR 3ª ¡Cala, tolo! ¿Diz por quei?
 Seméllase a non sei quei.

¹ Cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (2012: 139).

² Estas variantes innovadoras do presente de indicativo de *fazer* debéronse de crear por analogía coas de *haver*, unha extensión analóxica que tamén conduciría a mudar para *fai* o orixinario *faz* (< FACĪT) da P3 (cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 2012: 142-143). Da P2 *fas* non podo achar ningún testemuño medieval; é certo que unha insólita P2 *faes* aparece unha soa vez en lugar de *fazes* nunha cantiga do trovador portugués Joan Soarez Coelho, mais cómpre reparar en que resulta sospeitosa porque está forzada pola necesidade de facela rimar con *desiguaes* (cf. GLOSSA). Da P6 *fan* hai unha posible ocorrencia nun documento de 1348 (CDMACM) e dúas noutro de 1491 (SVP), mais non as lín personalmente, senón que simplemente as recollín no TMILG, de modo que non estou certo da súa real existencia. Pasa o mesmo cunha P3 *fay* de 1456 e con outra de 1468 que aparecen en BMSEH. No CGC lese un *fai* nun poema que se pode datar entre 1390 e 1454 («Si dos ojos vejo | que me *fai* nemiga, | conven que le diga | mi desejo», cf. TMILG), mais o alto grao de hibridismo lingüístico galego-castelán que caracteriza a peza obriga a considerar con desconfianza este testemuño.

PASTOR 1º Tráiena os arçobispos
descuberta y os bispos.

(CIS, I, vs. 512-519)

Como antes dixen, das innovacións *dis*, *di* e *din* non achei rastro na lingua medieval. No entanto, a inclusión da glosa «*din*: *dizen*» no Vocabulario do Bacharel Olea de arredor de 1536 (VBO, 82) invita a supoñer que esta innovación xa se coñecía antes, probablemente no século xv. E é que as fontes do galego medio, con todas as limitacións que a súa escaseza nos impón, conteñen datos que nos permiten reconstruír, cando menos en parte, as fases máis antigas deste proceso de cambio lingüístico. Por este motivo, ofrezco a seguir os rexistros das formas de P2, P3 e P6 do presente de indicativo do verbo *decer* / *decir* / *dicir* que localicei en textos dos séculos xvi, xvii e xviii acompañándoas dos propios das correspondentes formas de *facer*³, para así podermos comparar as traxectorias seguidas naquela época por estas dúas mudanzas e avaliar a validez das hipóteses sobre a súa presumible conexión. A información relativa ás formas do presente de indicativo de *dicir* reflíctese en cifras absolutas e relativas na Táboa 1.

VBO (ca. 1536): P6 *din* (82).

CIS (1594): P2 *diz* 'dis' (I, v. 516) [FACER: P3 *fai* (I, v. 530)].

CGLDMP (ca. 1594): P6 *din* (v. 96) [FACER⁴: P6 *fan*, v. 36].

DAB (ca. 1595-1596): P6 *din* (301, 311) [FACER: P3 *faz*, v. 439; P6 *fan*, vs. 275, 291, 304, 435, 451].

CG6 (1604): P6 *dicen* (l. 10), *diçen* (l. 18).

HY⁵ (ca. 1617-1630): P3 *diz* (1 r) [CI: *dize*, 1.3], *diz* (1 v, 3 v) [CI: *diz* e *dis*, 2.1, 2.8]. P6 *dicen* (7 r) [CI: *dizen*, 4.7] / *din* (1 v, 3 v, 6 r, 8 v, 16 r) [CI: *dizen*, 1.3, 2.8, 4.3, 4.10, 6.8].

HDS (ca. 1625-1637): P3 *diz* (11, 48, 56, 100, 106, 110 —3 veces—), *dize* (5, 12). P6 *dizen* (7, 17 —2 veces—, 26, 43, 46, 84, 120) / *din* (17, 26, 76) [FACER⁶: P6 *fazen*, 17, 121].

³ Hai algúns textos, todos do XVIII, en que non localicei formas do presente de indicativo de *dicir*, mais si do de *facer*: ThMPNAC (1731): P3 *fay* (l. 18); JCS (ca. 1761): P3 *fay* (JCS3, v. 5); MFI (ca. 1774-1777): P2 *fás* (vs. 4, 31), P3 *fay* (v. 76), P6 *fàn* (v. 26); CF5 (ca. 1777): P6 *fan* (p. 318, l. 1).

⁴ Nesta canción a P2 do imperativo deste verbo é aínda *faiz* (v. 17), variante minoritaria no galego medieval. No verso en que aparece o ms. A presenta un *faz* que corrixe un previo *faiz*.

⁵ A P2 do imperativo *fays* de CI (4.7) cambiouse para *faz* en HY (7 v).

⁶ Imperativo P2 *faz* (115).

RCX (1674): P3 *diz* (p. 138, 2 veces).

FM (1697): P3 *diz* (FM4, vs. 21, 77). P6 *din* (FM2, v. 17; FM4, v. 46; FM5, v. 17; FM9, v. 78) [FACER: P3 *fai* (FM1, v. 11). P6 *fan* (FM7, v. 23; FM9, v. 40)].

PFNG (ca. 1702): P6 *din* (v. 16).

SFR (1707): P3 *diz* (v. 143) [FACER: P6 *fan*, vs. 35, 93, 127].

HSIF (1713-1737): P3 *diz* (2.4) [CI: *dize*, 1.3], *diz* (6.19, 11.8, 20.1, 81.19, 87.22, 108.14). P6 *dizen* (3.15, 71.6) [CI: *dizen*, 1.3, 4.10] / *din* (5.3, 6.20, 11.23, 55.10 —páx. 137—, 99.4, 111.5) [FACER: *fazes* (68.17) [CI: *fazes*, 4.9].

CVGR⁷ (1746-1747): P3 *dice* (641.2), *diz* (1095.3, corrixindo un *dize* anterior). P6 *dicen* (103.3, 109.1, 1067.1) [FACER⁸: P2 *fàs* (196.1). P3 *fai* (20.4, 176.4, 195.2, 195.3, 212.2... e moitos máis). P6 *facen* (355.3, 914.2) / *fan* (127.2, 195.1, 197.4, 223.3, 277.4, 283.4, 293.4, 323.2, 502.2, 503.3, 533.4, 539.3, 557.3, 643.4, 850.3, 859.4, 919.4, 993.3, 998.2, 999.1, 999.4, 1019.2, 1019.4, 1061.1, 1095.2, 1108.4, 1134.4, 1151.4, 1154.2, 1188.2, 1193.3), *fam* (721.4)].

GMM (ca. 1750). P3 *diz* (v. 68) [FACER: P3 *fai* (vs. 24, 166). P6 *fan* (v. 38)].

MGO (ca. 1755): P3 *dice* (l. 23). P6 *dicen* (l. 20).

CF1 (1778-1781): P6 *din* (vol. V, pp. 181, 182) [FACER: P2 *fas* (vol. III, p. 317). P3 *fay* (vol. III, p. 317; vol. IV, p. 191). P6 *fan* (vol. I, p. 315)].

CF2 (1754-1776): P6 *din* (p. 180, v. 39) [FACER: P3 *fai* (p. 177, v. 1), *fahi* (p. 172, v. 71). P6 *fan* (p. 183)].

CF3 (ca. 1755): P6 *dizen* (p. 188, v. 24) / *din* (p. 193, v. 14) [FACER⁹: P2 *fas* (p. 193, v. 11). P3 *fai* (p. 189, v. 59), *fay* (p. 191, v. 1)].

CF4 (1775-1778): P6 *din* (*Décima gallega*, v. 6; *Otra en gallego*, vs. 2, 3).

CF6 (ca. 1775): P2 *dices* (7 r). P3 *di* (3 v). P6 *din* (7 v, 8 r —3 veces—) [FACER: P3 *fai* (6 r, 10 r). P6 *fan* (3 v, 9 r)].

DC (ca. 1773-1777): P2 *dices* (vs. 35.3, 45.10) / *dis* (v. 41.3). P3 *diz* (v. 40.1), *dice* (v. 6.10) / *di* (vs. 10.3, 29.2, 38.4). P6 *dicen* (vs. 12.8, 39.1) / *din* (vs. 1.3, 2.5, 13.1, 14.1, 23.3, 42.1) [FACER: P2 *fas* (vs. 10.6, 27.5, 31.6, 44.5), *desfás* (v. 10.10). P3 *fai* (TPI, 23.5, 25.9). P6 *fan* (vs. 1.7, 30.10)].

⁷ No tardío manuscrito MP: P2 *dices* (1288.2), P3 *diz* (1225.2) / *di* (1220.4), P6 *din* (1272.4) [FACER: P2 *fas* (1263.4, 1266.3, 1291.4), P3 *fai* (1242.4), P6 *facen* (1226.1) / *fan* (1209.4, 1234.1)].

⁸ Imperativo P2 *fay* (3.3, 1177.1), *fai* (196.1).

⁹ Imperativo P2 *fais* (p. 192, v. 3).

O cambio *dizes* > *dis*, *diz* > *di*, *dizen* > *din* nas fontes do galego medio

RUSA (1777): P3 *dice* (v. 181), *maldice* (v. 213) / *di* (v. 208). P6 *dicen* (v. 195) / *din* (vs. 645 —2 veces—, 661) [FACER: P2 *fas* (v. 229). P3 *fay* (v. 216). P6 *fan* (v. 27)].

TG (1786): P2 *dis* (v. 13.2) [FACER: P2 *fas* (v. 1.3)].

APC (1788): P2 *dis* [FACER: P3 *fai* (2 veces)].

PDG (1792-1797): P2 *dices* (p. 212). P3 *dicese* (p. 186) / *dise* (pp. 93, 200). P6 *din* (pp. 145 —2 veces—, 467) [FACER: P2 *fas* (p. 369). P3 *fay* (pp. 471, 472). P6 *fan* (pp. 466, 468, 474)].

EHGBG (1794): P6 *dicen* (p. 260) [FACER: P3 *fay* (p. 263)].

	P2		P3		P6		TOTAIS	
	dices	dis	dice / diz	di	dicen	din	m _c	m _i
VBO						1		1
CIS		1						1
CGLDMP						1		1
DAB						2		2
CG6					2		2	
HY			3		1	5	4	5
HDS			10		8	3	18	3
RCX			2				2	
FM			2			4	2	4
PFNG						1		1
SFR			1				1	
HSIIF			7		2	6	9	6
CVGR			2		3		5	
GMM			1				1	
MGO			1		1		2	
CF1						2		2
CF2						1		1
CF3					1	1	1	1
CF4						3		3
CF6	1			1		4	1	5

DC	2	1	2	3	2	6	6	10
RUSA			2	1	1	3	3	4
TG		1						1
APC		1						1
PDG	1		1	2		3	2	5
EHGBG					1		1	
Totais	4 (50%)	4 (50%)	34 (83%)	7 (17%)	22 (32.5%)	46 (67.5%)	60 (51.3%)	57 (48.7%)

Táboa 1. Números de rexistros e porcentaxes das variantes da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo do verbo *decer / decir / dicir* e dos seus derivados en textos do galego medio [m_c= modelo conservador; m_i= modelo innovador].

O primeiro que cómpre destacar é que o modelo innovador, do que non achei rastro nas fontes medievais, alcanza case a mesma representación ca o outro no conxunto do período, dándose ademais a circunstancia de que dos vinte e seis textos representados na Táboa 1 só sete (CG6, RCX, SFR, CVGR, GMM, MGO e EHGHG) carecen de calquera rexistro do tipo de formas preponderantes no galego de hoxe¹⁰. Ora ben, se facemos caso omiso das fontes do século XVI, que só nos proporcionan un total de cinco testemuños¹¹ e resultan por tanto moi pouco representativas a respecto disto, son só da segunda metade do XVIII aquelas que con certa consistencia e duración no tempo mostran xa un predominio do modelo *dis, di, din* (CF, DC, RUSA, TG, APC, PDG), predominio que, con todo, debemos considerar con cautela. En efecto, a preponderancia das conservadoras *dices, dice e dicen* nos textos de principios do XIX (cf. Mariño Paz 2003: 228-230) obríganos a relativizar a representatividade dos devanditos rexistros da segunda metade do XVIII en relación con *todo* o galego oral da época, xa que con certeza non reflectirán *toda* a viveza que tales solucións antigas manterían aínda en numerosas variedades do galego da época. De feito, aínda que no Rexurdimento son as variantes innovadoras as que predominan tanto no conxunto das descrições gramaticais entón realizadas coma na maioría das obras dos principais escritores da época (Pintos, Rosalía, Pondal, Curros), *dices, dice e dicen* alcanzaron daquela unha «presencia [...] particularmente significativa nas recopilacións de cantigas populares, o que pode interpretarse no

¹⁰ Iso si, como reliquia de usos pasados a variante *diz* (ou *dis*) permanece en moitos textos no adverbio modalizador *disque*, no que quedou fixada ao gramaticalizarse en unión coa conxunción completiva *que*: *dis que* (FM2, v. 19; FM7, v. 61), *diz que* (FM3, v. 3; SFR, v. 103; JNC, v. 12; CVGR, vs. 70.1, 327.1, 526.1, 564.1, 1054.1; CF1, vol. V, pp. 181, 182, 183 —3 veces—; etc.).

¹¹ Iso si, todos eles innovadores.

sentido de que a vacilación era máis xeral do que é hoxe e aínda non estaba claramente decidida» (González Seoane 1992: 577). Parece certo, por tanto, que, aínda que na segunda metade do século XVIII as variantes innovadoras xa atinxiran unha importante difusión, a pugna entre elas e as conservadoras aínda se debeu de manter moi viva no XIX, ao paso que nos primeiros tres cuartos do XX tampouco se produciu unha retirada masiva das máis antigas (cf. ALGa I, mapa 234), como axiña veremos. Evidentemente, as fontes de estudo de que dispoñemos revélanos neste pormenor as súas limitacións e invítannos a reflexionar sobre as insuficiencias e as lagoas informativas con que nos vemos forzados a reconstruír a traxectoria histórica deste e de tantos outros cambios lingüísticos do idioma galego.

Chama a atención a patente diferenza entre os resultados observables para cada unha das tres variables implicadas na Táboa 1: mentres que na P2, cuxos datos non son moi representativos porque só dispoñemos para ela de oito rexistros, se dá un reparto ao 50% entre as dúas variantes, na P3 hai un avultado predominio das opcións conservadoras e na P6, polo contrario, prepondera con notable desproporción a solución innovadora. Quererá dicir isto que a P6 *din* foi na vangarda do cambio e que as innovacións *dis* e *di* xurdiron máis tardiamente e progresaron inducidas polo éxito da presuntamente máis precoz? Cara a isto poderían apuntar, na aparencia, os sete textos que presentan formas da P6 e de polo menos unha das outras dúas variables. Que podemos dicir sobre eles?

Dos escritos en prosa (HY, HDS, HSIIF e PDG) son ben curiosos os datos tomados de HY e HSIIF, sen ningún rexistro das formas innovadoras na P3 e en cambio moi abertos a elas na P6. Sobre todo hai que chamar a atención sobre HY, porque nel se substituíron por *din* cinco dos seis casos de *dizen* da catrocentista CI de que é copia, mais non se modificou da mesma maneira ningún dos tres *dize*, *diz* ou *dis* da mesma fonte medieval. Son tamén dignos de atención, doutro xeito, os testemuños tirados de HDS, onde as dez ocorrencias da P3 son só para *diz* ou *dize*, ao paso que na P6 se acollen ata tres casos de *din* fronte a oito de *dizen*. Canto a PDG, cabe subliñar que non ofrece ningún caso de *dicen*, mais si tres de *din* e cadanseu rexistro de *dices* e *dice*. Menos indicativos son, en relación con isto, os textos poéticos (FM4, DC, RUSA), xa que neles a escolla dunhas variantes ou outras non é libre, senón que está condicionada polas necesidades de medida, ritmo e rima.

Ora ben, o certo é que estes datos son tan escasos que non nos permiten soste con garantías esta conxectura. Son moi poucos os testemuños que temos para a P2 e só catro dos textos con ocorrencias da P6 e dalgunha das outras dúas persoas están exentos dos condicionantes da versificación, de maneira que a mostra con que contamos para avaliarmos a validez desta hipótese para un período de nada menos que trescentos anos resulta certamente exigua. Ademais, tampouco están en liña con ela nin os tamén contados datos do período histórico inmediatamente posterior ao

do galego medio¹² nin os moito máis abundantes da lingua oral popular de finais do século XX. En efecto, a información que ofrece o ALGa I (mapa 234) non referencia a devandita hipótese, xa porque na zona en que prevalece o sistema *dis, di, din* hai puntos en que a variante antiga perdura precisamente na P6 (Carnota, Lugo, Ramirás, Lobios, Mondariz, Pontearreas), xa porque no territorio en que triúfa o modelo *dices, dice, dicen* as excepcións innovadoras aparecen só na P2 ou na P3 (A Pontenova, Cualedro, Chandrexa de Queixa, Oia). Ben é certo que, ao mesmo tempo, tamén se achan neste mapa lugares con datos que si poderían significar que a P6 estivese na vangarda do cambio, unhas veces porque en zona de *dis, di, din* manteñen a variante antiga só na P2 ou na P3 (Ares, Dodro, Cea, Calvos de Randín, A Estrada, Moraña, Cotobade, A Lama) e outras porque na outra zona a innovación só se rexistra na P6 (Ribadeo). Mais, considerados no seu conxunto, os datos deste mapa do ALGa I non permiten afirmar que no último cuartel do século XX a variante innovadora da P6 estivese claramente liderando esta mudanza. Así mesmo, os magros datos históricos de que dispoñemos tampouco autorizan a concluír con garantías que despois da Idade Media o cambio de *dizen* para *din* fose máis precoz e avanzase máis velozmente ca o de *dizes* para *dis* e o de *diz(e)* para *di*.

Polo contrario, o que si parece certo é que na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo de *facer* a mudanza de *fazes* para *fas*, de *faz(e)* para *fai* e de *fazen* para *fan* foi máis temperá ca no análogo caso do verbo *dicir*. Efectivamente, se, como viamos na nota 2, é posible que xa en documentos medievais coñecidos haxa algúns casos de *fai* e de *fan*, nas fontes do galego medio estas innovacións xa son moi frecuentes desde finais do XVI (CIS, CGLDMP, DAB¹³), se ben en cartas ao señor de Gondomar distintas de CG6 hai aínda ata cinco casos da P3 *faz* e un da P6 *façen* (cf. Álvarez / Rodríguez Montederramo 2004/2005: II, 280). Logo dun hiato con escasos rexistros ao longo do XVII en que as variantes antigas aparecen —non por casualidade— nun falso cronicón medievalizante (HDS), as solucións innovadoras volven a mostrarse como case as únicas empregadas de finais deste século en diante¹⁴ (FM, SFR, ThMPNAC, CVGR, GMM, JCS, CF1, CF2, CF3, CF5, CF6, DC, MFI, RUSA, TG, APC, PDG, EHGBG), con contadas excepcións condicionadas por dous factores distintos: o

¹² Nestes textos só hai maioría para o modelo innovador na P2 (un caso de *dices* e catro de *dis*), mentres que na P3 e na P6 a maioría a favor das solucións conservadoras presenta proporcións similares: vinte e catro rexistros de *dice* e once de *di*, vinte e sete de *dicen* e dez de *din* (cf. Mariño Paz 2003: 228). Por outra parte, dos catro textos con coexistencia de ambos os modelos que teñen ocorrencias da P6 e tamén dalgunha das outras dúas (DAS1, TP2, ECCh e ABF5) hai tres (DAS1, TP2 e ECCh) que non teñen outra cousa que *dicen* na P6, ao paso que en ABF5 a innovación aparece como solución exclusiva na P2 e na P3 pero alterna con *dicen* na P6.

¹³ Aquí cunha solitaria ocorrencia de *faz* fronte a cinco de *fan*.

¹⁴ Os rexistros de ThMPNAC, JCS, MFI e CF5 pódense ver na nota 3.

respecto da forma presente na fonte medieval copiada no caso de HSIIF e a necesidade de manter a medida octosilábica de dous versos en CVGR. No imperativo é notable a permanencia de P2 conservadoras (*fais* ou *faz*) ata ben tarde (CGLDMP, HY, HDS e mesmo CF3), mais é preciso ponderar que os testemuños desta persoa e tempo son moi poucos e que os de HY e HDS resultaron seguramente favorecidos polo lastre medieval ou medievalizante de ambas as fontes. O triunfo de *fas*, *fai* e *fan*, esmagador xa nos textos de principios do XIX (cf. Mariño Paz 2003: 232-233), quedaba patente tamén no galego popular de hai unhas décadas (cf. ALGa I, mapas 255, 257), no que, salvo polos excepcionais *faces* e *face* de Forcarei (onde rara vez se usaban xa en lugar de *fas* e *fai*), as alternativas máis estendidas ás formas comúns (P2 *fais*, *faes*; P3 *fae*; P6 *fain*, *faen*, *faien*) nada tiñan que ver xa cos primitivos *fazes*, *faz(e)* e *fazen*. Recórdese que, polo contrario, no presente de indicativo de *dicir* as únicas alternativas que o ALGa I (mapa 234) exhibe para *dis*, *di* e *din* son as aínda moi vivas *dices*, *dice* e *dicen*.

Por conseguinte, parece certo que *fas* e *fan* deberon de vir a sumarse desde antigo a *dás*, *dá* e *dan* como forzas favorecedoras do cambio de *dizes*, *diz(e)* e *dizen* para *dis*, *di* e *din*, que semella máis tardío e lento ca o que operou no presente de indicativo de *facer*.

Canto á distribución diatópica das variantes en liza, o ALGa I (mapa 234) mostra que no último cuartel do século XX o modelo *dices*, *dice*, *dicen* era o que predominaba en algo máis da metade oriental da provincia de Lugo, en gran parte do centro e en todo o leste da de Ourense, nunha ampla zona occidental e meridional da de Pontevedra que tiña continuidade nas terras ourensás de Ribadavia e, finalmente, nas comarcas galegófonas de Asturias, León e Zamora. Ora ben, coma en calquera outro escenario de cambio lingüístico en marcha, as variantes innovadoras usábanse xa en concorrencia coas outras en distintos puntos destes territorios conservadores (Ribadeo, A Pontenova, Viana do Bolo, Cualedro, Oia, Goián...), mentres que alí onde xa triunfaban *dis*, *di* e *din* había bastantes lugares en que *dices*, *dice* e *dicen* aínda resistían como formas en decadencia (Ares, Carnota, Dodro, Lugo, Cea, Ramirás, Calvos de Randín, Lobios, A Estrada, Moraña, Cotobade, A Lama, Mondariz, Pontearreas...). En Begonte (Lugo) só os adultos e os vellos mantiñan o uso das solucións resultantes do desenvolvemento fonético regular de *dizes*, *dize* e *dizen*, ao paso que os novos unicamente utilizaban xa as de creación analóxica.

Vistos á luz que deitan estes datos, hai algúns rexistros das fontes do galego medio que reclaman particular atención. Para empezar, cómpre reparar en que, dado que a información que hogano proporciona o ALGa I torna evidente que as solucións *dis*, *di* e *din* tiveron un foco de irradiación noroccidental ou central, é máis verosímil que a anotación que o Bacharel Olea deixou en VBO proceda dun apuntamento realizado non na época en que estivo ao servizo da casa de Lemos, en Monforte, senón naquela outra en que viviu en Leboráns (Ames) como servidor da casa de Altamira por volta de 1520 (cf. Pensado 2003). Así mesmo, a devandita orixe xeográfica destas innovacións

casa ben coa feitura centro-occidental, «con exclusión da área tudense», que outros trazos suxiren para a CGLDMP de arredor de 1594 (cf. Álvarez / Rodríguez Montederramo 2003: 264, 270). Pola súa parte, TG e APC apuntan a que a P2 *dis* xa se usaba a finais do século XVIII en dúas zonas onde hoxe tamén é de regra: A Barcala e as terras da Vila de Cruces (cf. Álvarez / Xove 2004a, 2004b).

Á inversa, hai que chamar a atención sobre o hipotético testemuño que certos textos poderían ofrecer sobre a permanencia do emprego do modelo conservador en lugares en que hoxe xa está completamente abandonado: a cidade de Ourense e as terras colindantes nun radio de aproximadamente 40 quilómetros da HDS de entre 1625 e 1637 (cf. Souto Cabo 2007: 188), A Coruña de principios do XVIII de SFR¹⁵, o Salnés ou o Padrón da HSIIF¹⁶ de entre 1713 e 1737, a Compostela e o Lousame de CF e a probable Compostela de GMM e DC de mediados e da segunda metade do setecentos (cf. Álvarez 2018; Fernández Salgado 2017: 112-113) e o Ferrol do RUSA de 1777 (cf. Mariño Paz / Sánchez Yáñez / Suárez Vázquez 2012). Como lóxico traslado das dinámicas de variación que se dan en calquera proceso de cambio lingüístico, en case todos estes textos hai tamén lugar para as variantes innovadoras, que incluso son as maioritarias nas obras do cura de Fruíme, en DC e mais en RUSA, onde as escollos están condicionadas polas esixencias de medida e ritmo dos versos.

Finalmente, caben dous apuntamentos a propósito de certos textos vinculados ás cidades de Compostela e Pontevedra e as súas rodeadas. Canto á primeira, convén sinalar que os indicios sobre o seu mantemento do modelo conservador en fontes do XVIII (GMM, CF, DC), corroborados por outra parte cos que afloran nas de principios do XIX (cf. Mariño Paz 2003: 228-229), conviven, como é natural, cos rexistros das alternativas innovadoras usados en dous deses textos (CF e DC), que ademais parecen ter como precedente o *din* de 1697 que se le en FM5, obra do compostelán Bernardo Vallo de Porras (cf. Couceiro Freijomil 1951/1953: III, 452). Da capital do Lérez, onde hai uns corenta anos a pugna entre *dice(s)(n)* e *di(s)(n)* se ía decantando xa a favor das opcións analóxicas (cf. ALGa I, mapa 234), cómpre observar que o testemuño conservador sen fisuras que ofrecen CVGR e MGO a mediados do setecentos debe completarse á luz dos dous rexistros de *din* no DAB, escrito máis de cento cincuenta anos antes.

Verbo das dinámicas de variación diastrática e diafásica das variantes aquí estudadas nada vexo nas fontes do galego medio que me permita facer observacións con fundamento.

¹⁵ Salvador Francisco Roel, o seu autor, era natural da Coruña, segundo se declara na primeira páxina do seu «Entremes gallego».

¹⁶ O seu autor, Pedro de Otero Romero y Torres, debía de ser natural das terras do Salnés e residiu na vila de Padrón (cf. Arias / Noia 2011: 23-24).

Fontes exploradas e citadas

- ABF5: Antonio Benito Fandiño (1849) [1812]: *Sainete en gallego para cuatro personas, del célebre literato D. Antonio Benito Fandiño. Juguete inédito, hallado entre los papeles de un curioso amigo del autor, y se da á luz para honrar su memoria*. Ourense: Oficina de D. Juan María de Pazos. [Véxase en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008: 88-106)].
- ALGa I: Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico galego. Vol. I: Morfoloxía verbal*. 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- APC: Anónimo ao prior de Camanzo (1788), en Rosario Álvarez / Xosé Xove (2004): «Achegas para a historia da lingua: unha carta do século XVIII», en Rosario Álvarez / Antón Santamarina (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 35-64.
- BMSEH: María del Carmen Sánchez Carrera (ed.) (1997): *El Bajo Miño en el siglo xv. El espacio y los hombres*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- CDMACM: Enrique Cal Pardo (ed.) (1999): *Colección diplomática do arquivo da catedral de Mondoñedo*. Transcripción íntegra dos documentos. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- CF1: Diego Antonio Cernadas y Castro (1778-1781): *Obras en prosa y verso del Cura de Fruíme D. Diego Antonio Cernadas y Castro, natural de Santiago de Galicia*. 7 tomos. Madrid: Joachin Ibarra. [As poesías galegas encóntranse en: tomo I, pp. 315, 316, 322-323, 331; tomo II, p. 42; tomo III, pp. 305, 314-318; tomo IV, pp. 191-192, 193; tomo V, pp. 72-73, 138, 181-183; tomo VII, pp. 389, 390, 391, 396, 397, 398, 399].
- CF2: Diego Antonio Cernadas y Castro, Cura de Fruíme: Poemas galegos do «manuscrito compostelán» (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela, ms. 631), 1754-1776. [Publicados por Xulio Pardo de Neyra (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laiovento, 168-183].
- CF3: Diego Antonio Cernadas y Castro, Cura de Fruíme: Poemas galegos do «manuscrito coruñés» (Biblioteca particular, A Coruña), ca. 1755. [Publicados por Xulio Pardo de Neyra (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laiovento, 183-194].
- CF4: Diego Antonio Cernadas y Castro, Cura de Fruíme: Poemas galegos contidos en manuscritos do Museo de Pontevedra (Fondo documental Cabeza de León, rex. 1315-202, caixa 10-2), 1775-1778. [Publicados por Xulio Pardo de Neyra

- (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laivento, 157-166].
- CF5: Rosario Álvarez / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2010): «Un novo testemuño da glosa a 'Adán non pudo pecar', do cura de Fruíme», *Boletín da Real Academia Galega* 371, 309-332 [ca. 1777].
- CF6: [Diego Antonio Cernadas y Castro, Cura de Fruíme]: «Loa para la fiesta de los Dolores de la Soledad de Fruime». [Datable ca. 1775, segundo a estimación que en comunicación persoal me confiou Damián Suárez Vázquez]. Manuscrito ARAG/2.10.3.2.1./Caixa 184-31-5 do Arquivo da Real Academia Galega. Dispoñible en:
<https://arquivo.galiciiana.gal/arpadweb/gl/consulta/resultados_busqueda.do?desc=N&id=3148&posicion=118&forma=ficha>.
- CG6: Carta de María de Moscoso e Sotomaior, Laiosa, 27/2/1604, en Rosario Álvarez / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2004/2005): «Escrita epistolar en galego: a correspondencia de Don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar (1567-1626)» (I), *Boletín da Real Academia Galega* 365, 253-291; e (II), *Boletín da Real Academia Galega* 366, 225-303 [a carta está en I, p. 276].
- CGC: Ricardo Polín (ed.) (1997): *Cancioneiro galego-castelán (1350-1450). Corpus lírico da decadencia*. Sada / A Coruña: Edicións do Castro.
- CGLDMP: Rosario Álvarez / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2003): «Escrita poética en galego a fins do século XVI: a 'Canción galega en loor de Don Diego das Mariñas Parragués'», *Boletín da Real Academia Galega* 364, 249-305 [ca. 1594].
- CI: José António Souto Cabo (ed.) (2001): *Crónica de Santa María de Íria*. Estudo e edición de José António Souto Cabo. Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro.
- CIS: Entremés galego da *Comedia de la invención de la sortija* (1594), en Antonio Cortijo / Miguel Zugasti (2016): *Adiciones al corpus dramático español del siglo XVI. La Comedia de la invención de la sortija, partes I y II (Monforte de Lemos, 1594)*. Pamplona: Ediciones Universidad de Navarra, 188-190.
- CVGR: Fr. Martín Sarmiento (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega [1746-1747].
- DAB: Rosario Álvarez / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2002): «O *Diálogo de Alberte e Bieito*. Dramaturxia, elites letradas e escrita en galego a fins do século XVI», *Boletín da Real Academia Galega* 363, 241-305 [ca. 1595-1596].
- DAS1: *Diálogo en la Alameda de Santiago entre Cristovo, Farruco, Bartolo e Freitoso*. Santiago: Imprenta de J. Núñez Castaño, 1836. [Véxase en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008: 320-331)].

- DC: Xosé Antonio Fernández Salgado (2017): *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas. Edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII. Santiago de Compostela: Laiovento [ca. 1773-1777].*
- ECCh: *Encuentro y Coloquio Que tuveron na pontella da Chainsa, cercana á vila de Noya, Gurumete, Pedro de Atanasio, é Pepe Alonso, o día 13 de Novembro de 1836, en que se nombrou na-quela vila ó Auntamento Costitucional.* Santiago: Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo, 1837. [Véxase en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008: 401-410)].
- EHGBG: Fr. Juan Sobreira (1974): «Ensayo para la historia general botánica de Galicia», en José Luis Pensado: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII.* Vigo: Galaxia, 221-267 [1794].
- FM: *Fiestas Minervales, y/ aclamacion perpetua de las Musas, à/ la inmortal memoria de el Ilus/trissimo, y Excelentissimo Señor/ D. Alonso de Fonseca/ El Grande, Arzobispo de Toledo, y de Santiago,/ por/ sv Escuela, y Vniversidad,/ qve/ afectvosamente las consagra, dedi/ca, y ofrece, al Excelentissimo Señor Conde de/ Monte-Rey, su Protector, Valedor,/ y Mecenas:/ Por mano de el doctor D. Ioseph Vare/la y Vasadre, Retor de dicha Vniversidad, y Prior de la Santa y/ Apostolica Iglesia de el Señor Santiago: Con acuerdo de el/ Claustro; y por su comision; de el Secretario, que/ obediente las descriue.* Santiago: Antonio Frayz, 1697, 29-55. Ed. facsímil, con Estudio literario das Festas Minervais Compostelanas de 1697 de Xesús Alonso Montero, Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 1993. [FM1: Romance de Joan del Río y Otero; FM2: Romance de Francisco Antonio del Valle; FM3: Romance de Juan Correa Mendoza y Sotomayor; FM4: Romance de Joseph Gil Taboada; FM5: Romance de Bernardo Vallo de Porrás; FM6: Romance de Joseph Guerrero Lasso de la Vega; FM7: Romance de [Fabián Pardiñas Villardefrancos]; FM8: Romance de Juan Antonio Torrado; FM9: Romance de Ignacio Rodríguez].
- GLOSSA: Manuel Ferreiro (dir.) (2014-): *Glosario da poesía medieval profana galego-portuguesa.* Universidade da Coruña. Disponible en: <<http://glossa.gal>>, ISSN 2386-8309. [Consulta de marzo e abril de 2018].
- GMM: Rosario Álvarez (2018): «Galanteo de mozo e moza, romance en lingua galega (séc. XVIII). Edición e estudo», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 21, 15-31 [ca. 1750].
- HDS: José António Souto Cabo (ed.) (2007): *A história de Don Servando.* Estudo e edizón de José António Souto Cabo. Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Ediciós do Castro [ca. 1625-1637].

- HSIIF: Pedro de Otero Romero y Torres (2011): *Historia da Santa Igrexa de Iria. Manuscrito galego do século XVIII*. Edición e introdución de Bieito Arias e Camiño Noia. Vigo: Universidade de Vigo [1713-1737].
- HY (ca. 1617-1630): *De Ecclesia S. Mariae Virginis de Yria in Diocesi Bracarensis*. [...] *Historia de Yria*. Manuscrito da Colección Barberini da Biblioteca Apostólica Vaticana (Barb. lat. 3578). [Copia seiscentista da *Historia de Iria* do século XV («Es papel raro por no auer outro escripto en la lengua gallega»)].
- JCS: Manuel M. Murguía (1917): «Don José Cornide y Saavedra y sus versos en gallego», *Boletín de la Real Academia Gallega* 10, 162-169 e 179-182 [ca. 1761]. [JCS1: «Decimas»; JCS2: «Dezima»; JCS3: Soneto a Filida].
- JNC (1708): [Joseph Noguero y Camba]: «Versos gallegos à Nuestra Señora de Reza» (1708), en *El Clarín de la Fama y Cithara de Apolo. Con métricos rasgos a la Reales Fiestas, que en el felicísimo nacimiento de el Principe N. Señor D. Luis Jacobo Primero el Deseado executó la esclarecida y nobilísima, y muy leal Ciudad de Orense*. Santiago: Imprenta de Antonio de Aldemunde, 179-180.
- MFI: Ramón Mariño Paz (2007): «Edición e estudo lingüístico do romance de María Francisca de Isla y Losada ao cura de Fruíme (ca. 1774-1777)», *Revista Galega de Filoloxía* 8, 57-98.
- MGO: Ramón Mariño Paz (2014): «A carta en galego de Magdalena García de Ogando a Martín Sarmiento. Edición interpretativa e breve comentario lingüístico», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos* 17, 67-79 [ca. 1755].
- PDG: Fr. Juan Sobreira (1979): *Papeletas de un diccionario gallego*. Edición y estudio crítico por José Luis Pensado. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo [1792-1797].
- PFNG: Rosario Álvarez / Francisco Millán Rodríguez (2016): «O 'Pranto da frota, por unha ninfa galega' (ca. 1702). Tradición manuscrita, autoría, edición e estudo», *Cuadernos de Estudios del Siglo XVIII* 26, 233-270.
- RCX: *Relazon da carta xecutouria*, en F. de Saavedra Rivadeneyra y Aguiar Pardo de Figueroa (1674): *Memorial / al Rey N. Señor, / en que se recopila, adiciona y representa / quanto los Coronistas, y otros autores han escrito, y consta por instrumentos, / del origen, y antigüedad, descendencia, y sucesión, lustre / y servicios / de la Casa de Saavedra, / y de identidad, y permanencia de su primitivo / Solar, y Estados en el Reyno de Galicia, / y de la línea primogénita, recta y troncal de varon / de sus Posseedores, Cabeças, y Parientes mayores, continuada desde los / primeros siglos de su mas antigua fundación, hasta / el presente. / Por don Fernando de Saavedra Rivadeneyra y Aguiar Pardo de Figueroa, / sucesor, y actual poseedor della*, Año de / 1674. Con licencia: En Granada, en la Imprenta Real de Francisco de Ochoa, en la calle de Abenamar, 137-138.

- RUSA: Ramón Mariño Paz / Margarita Sánchez Yáñez / Damián Suárez Vázquez (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié.
- SFR: Salvador Francisco Roel (ca. 1708-1712) [escrita e representada na Coruña xa en 1707]: *ENTREMES GALLEGO, QUE COMPUSO SALVADOR FRANCISCO ROEL, Natural de la Coruña, AL FELIZ, Y REAL PARTO DE NUESTRA REYNA (Que Dios guarde), luego que llegó la noticia*. Santiago: Por Jacinto del Canto, en la imprenta del Doctor Don Benito Antonio Frayz [Dispoñible en Julio I González Montañés: «Teatro en Galicia. Noticias de representaciones hasta 1750». Dispoñible en: <<http://www.teatroengalicia.es/bases/representaciones/index.php?table=representaciones&-action=browse&-cursor=330&-skip=330&-limit=30&-mode=list&-recordid=representaciones%3FId%3D372>>].
- SVP: Manuel Lucas Álvarez / Pedro Lucas Domínguez (eds.) (1996): *El priorato beneditino de San Vicenzo de Pombeiro y su colección diplomática en la Edad Media*. Sada / A Coruña: Ediciós do Castro.
- TG: Rosario Álvarez / Xosé Xove (2004): «Un testamento do galo de 1786», en Teresa Amado Rodríguez *et alii* (eds.), *Iucundi acti labores. Estudios en homenaje a Dulce Estefanía Álvarez*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 501-525.
- ThMPNAC: Ramón Mariño Paz (2000): «As liñas en galego do *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana* (1731) de Pablo Mendoza de los Ríos», *Revista Galega de Filoloxía* 1, 35-65.
- TMILG: Xavier Varela Barreiro (dir.) (2004-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/tmilg>>. [Consulta de marzo e abril de 2018].
- TP2: Núm.2º. *Sigue la Tertulia de Picaños. Asistentes a ella, los Consabidos Farruco, Pepe, Andruco, Catuxá, y un Abad recién llegado*. Santiago: Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo, 1836. [Véxase en Mariño Paz / Barreiro Fernández / Aneiros Díaz (2008: 357-367)].
- VBO: Bachiller Olea (2003): *Vocabulo[s] gallegos escuros lo q[ue] quieren dezir*. Edición y estudio por José Luis Pensado. Revisado, completado y dispuesto para la imprenta por Dieter Messner. Anexo 7 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: Real Academia Galega [ca. 1536].

Referencias bibliográficas

- Álvarez, Rosario (2018): «*Galanteo de mozo e moza*, romance en lingua galega (séc. XVIII). Edición e estudo», *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos* 21, 15-31.
- Álvarez, Rosario / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2003): «Escrita poética en galego a fins do século XVI: a 'Canción galega en loor de Don Diego das Mariñas Parragués'», *Boletín da Real Academia Galega* 364, 249-305.
- Álvarez, Rosario / Xosé Luís Rodríguez Montederramo (2004/2005): «Escrita epistolar en galego: a correspondencia de Don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar (1567-1626)» (I), *Boletín da Real Academia Galega* 365, 253-291; e (II), *Boletín da Real Academia Galega* 366, 225-303.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2004a): «Un testamento do galo de 1786», en Teresa Amado Rodríguez *et alii* (eds.), *Iucundi acti labores. Estudos en homenaxe a Dulce Estefanía Álvarez*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 501-525.
- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2004b): «Achegas para a historia da lingua: unha carta do século XVIII», en Rosario Álvarez / Antón Santamarina (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 35-64.
- Arias, Bieito / Camiño Noia (2011): «Introdución», en Pedro de Otero Romero y Torres (2011): *Historia da Santa Igrexa de Iria. Manuscrito galego do século XVIII*. Edición e introdución de Bieito Arias e Camiño Noia. Vigo: Universidade de Vigo, 15-77.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1951/1953): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*, 3 vols. [vol. I, A-E, 1951; vol. II, F-O, 1952; vol. III, P-Z, 1953]. Santiago de Compostela: Bibliófilos Gallegos.
- Fernández Salgado, Xosé Antonio (2017): *Cincuenta décimas contra don Diego Zernadas. Edición e estudo dun novo texto en galego do século XVIII*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferreiro, Manuel (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- González Seoane, Ernesto Xosé (1992): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Mariño Paz, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Monografía 2 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña.

- Mariño Paz, Ramón / Xosé Ramón Barreiro Fernández / Rosa Aneiros Díaz (2008): *Papés d'emprenta condenada. A escrita galega entre 1797 e 1846 (I)*. Edición dos textos, fichas introdutorias e notas de Ramón Mariño Paz. Notas histórico-biográficas de X. R. Barreiro Fernández. Coordinadora da edición: Rosa Aneiros Díaz. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Mariño Paz, Ramón / Margarita Sánchez Yáñez / Damián Suárez Vázquez (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié.
- Pensado, José Luis (2003): «Estudio lingüístico», en Bachiller Olea, *Vocabulo[s] gallegos escuros lo q[ue] quieren dezir*. Edición y estudio por José Luis Pensado. Revisado, completado y dispuesto para la imprenta por Dieter Messner. Anexo 7 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: Real Academia Galega, 59-63.
- Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (2012): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. 23ª ed. Vigo: RAG / ILG.
- Souto Cabo, José António (ed.) (2007): *A história de Don Servando*. Estudo e edición de José António Souto Cabo. Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro.

A LEXICOGRAFÍA GALEGA E OS MARCADORES DISCURSIVOS REFORMULADORES

Alexandre Rodríguez Guerra

Universidade de Vigo
xandre@uvigo.gal

1. Limiar¹

Aplicando os mesmos principios metodolóxicos cós utilizados en Rodríguez Guerra (2018 e no prelo), centrámonos neste traballo nos marcadores discursivos (MD no que segue) reformuladores. Xa que logo, dedicaremos estas páxinas a estudar o tratamento que a lexicografía galega lle outorga a este tipo de MD. Como se recolle na bibliografía final, examinamos en total sete dicionarios galegos monolingües e, neles, revisamos as unidades léxicas asociadas habitualmente coa reformulación discursiva na busca de usos asimilables a estes MD. Os dicionarios analizados, todos deste século, abranguen distintos formatos e tamaños, e van dende os dixitais accesibles mediante Internet (DRAG e DEE), ata os editados en papel (DG, GDC, GDS21, GDXL e o escolar NDLG).

Para configurar a listaxe dos principais MD reformuladores galegos partimos dos traballos xa clásicos de Freixeiro Mato (2005, 2006 e 2016). En total, o corpus quedou configurado por trinta e seis marcadores deste tipo, que se poden ver na Táboa 1:

¹ O presente traballo xestouse ó abeiro da *Rede de Lexicografía* RELEX (ED341D R 2016 / 046), financiada pola Xunta de Galicia. Constitúe unha pequena homenaxe para un gran filólogo, Antón Palacio, experto —entre outras— nas artes da edición, da corrección lingüística e da onomástica e, coma min, paisano da Terra de Lemos.

a saber (dito) con outras palabras (dito) con outros termos (dito) doutra forma (dito) doutra maneira (dito) doutro modo (dito) doutro xeito (dito) noutras palabras (dito) noutros termos é dicir isto é ou sexa	(ou) máis ben (ou) mellor dito quere / quérese dicir ²	de calquera forma de calquera maneira de calquera modo de calquera xeito de todas as formas de todos os modos de todos os xeitos en calquera caso en todo (o) caso	á fin e ó cabo despois de todo en conclusión en definitiva ³ en fin en resumidas contas en resumo en síntese en suma no / ó fin de contas ⁴ ó cabo total
--	---	--	---

Táboa 1: Corpus inicial de MD reformuladores⁵.

A anterior é unha cifra importante, que se sitúa á altura da manexada para os MD estruturadores e conectores (cf. Rodríguez Guerra no prelo), claramente por riba da dos operadores e moi por riba dos de control de contacto (cf. Rodríguez Guerra 2018). A media de palabras que conforman os MD reformuladores é de 2,61 (2,92 coas variantes), proporción máis elevada cá media, por exemplo, de 1,78 de MD operadores e bastante máis alta cá dos MD de control de contacto con 1,18 (Rodríguez Guerra 2018: 220). Estes datos permiten enxergar mellor o carácter locucional dos MD reformuladores.

² *Quérese dicir* ofrécese unicamente en Freixeiro Mato (2016).

³ En Freixeiro Mato (2016) engádese tamén a variante *en definitivo*, variante que emprega o propio autor na redacción do seu traballo nunha ocasión (2016: 82), mentres que o único exemplo que fornece deste MD é de *en definitiva* (2016: 100).

⁴ A variante *ao fin de contas* só se documenta en Freixeiro Mato (2016), que é precisamente a variante que se escolle no exemplo deste MD nesa obra (2016: 101).

⁵ A efectos estatísticos contabilizamos as distintas variantes dun MD dentro dunha única forma discursiva.

2. Os marcadores discursivos

A investigación máis actual sobre MD das recollidas en BILEGA⁶ (Freixeiro Mato 2016) iníciase coa definición de MD nestes termos: «unidades lingüísticas xeralmente invariábeis que guían o proceso inferencial que se produce na comunicación, posibilitando desta forma a adecuada interpretación do texto» (2016: 79)⁷. Son unidades necesarias «no proceso comunicativo para indicaren o sentido da conexión e ligaren segmentos maiores ou menores do discurso» (*ib.*, 79) que se comportan como sinais que o falante «utiliza para dirixir cooperativamente o proceso interpretativo da interlocutora ou interlocutor» (*ib.*, 79).

Mais non podemos esquecer que por mor da amplitude dos «elementos que poden ser designados como partículas discursivas» e da variabilidade do seu comportamento, faise difícil «propor unha caracterización única de que significa ou implica ser un MD», como sinala Domínguez Portela (2011: 212). Resume esta autora os trazos que permiten describir estas unidades discursivas, que «tenden a ser invariables, a aparecer illadas da liña entoativa do discurso, a non contar cun significado léxico senón que cunha gran multiplicidade de valores pragmáticos e a poder combinarse con outros MMDD ou complementos externos á estrutura» (*ib.*, 212), pero que «non se deben tomar como condicionantes dunha definición pechada» (*ib.*, 212).

As reflexións precedentes volven aínda máis transcendental a necesidade de que a lexicografía galega incorpore a información dispoñible na bibliografía galega sobre MD. Como xa se indicou, esta bibliografía —relativamente abundante— é moi recente. Esta circunstancia non só indica que estamos diante dun tema actual —ermo de investigación antiga— de especial interese —incluída a óptica do ensino e da aprendizaxe dunha segunda lingua—, senón tamén a que xa é posible un bo coñecemento do comportamento actual en galego de bastantes unidades discursivas. Mais outra consecuencia derivada da elevada modernidade dos traballos sobre MD galegos é que a nosa tradición lexicográfica aínda non incorporou os principais resultados obtidos neste eido. Sirva como exemplo a ausencia nos dicionarios consultados de acepcións lingüísticas de natureza discursiva asociadas mesmo a un vocábulo xa tan consolidado na nosa tradición como *marcador* (*reformulador* non se rexistra). Certamente, esta ausencia convértese nunha pexa especialmente relevante que lastra considerablemente a calidade e precisión da información fornecida dende a perspectiva dos MD e que impide, entre outras cousas, que se poida adoptar unha visión lexicográfica de conxunto para todas estas unidades discursivas.

⁶ Dentro do tema 351 titulado «Lingüística textual: Marcadores discursivos», esta encomiable ferramenta en rede recompila 31 títulos espallados entre o ano 2002 e o 2016. Deles, preto das dúas quintas partes (12) concéntranse nos últimos sete anos rexistrados (2010-2016).

⁷ Neste punto Freixeiro Mato segue a definición xa clásica de Portolés (2001).

2.1. Os MD reformuladores

Verbo da clasificación dos MD e tendo en conta que esta «é unha tarefa aínda en proceso» (Domínguez Portela 2011: 212), para o galego destaca a proposta de Freixeiro Mato (2005: 94-110, 2006: 168-174 e 2016: 84-112), que se basea sobre todo en Portolés (2001). Deste xeito, o investigador galego propón cinco grandes tipos de MD: (i) estruturadores da información, (ii) conectores, (iii) reformuladores, (iv) operadores discursivos e (v) marcadores de control de contacto.

Centrados no terceiro dos grupos, os reformuladores, segundo Freixeiro Mato «introducen un membro do discurso que realiza unha nova formulación daquilo que se pretendía dicir con un membro anterior» (2005: 101 e 2006: 170). Para distinguilos dos conectores, Freixeiro Mato subliña que mentres con estes «hai que ter en conta os dous membros do discurso para a súa continuidade de sentido», cos reformuladores «é a nova formulación a que vai prevalecer no texto» (2005: 101 e 2006: 170).

Como xa se indicou, o noso punto de partida está constituído por 36 MD, que aparecen recollidos nos dicionarios consultados nunha media do 32,5%, porcentaxe que, como se comprobará, oscila moito en función do seu subtipo.

Se nos fixamos na proporción media segundo o dicionario (para os distintos subtipos de reformuladores cf. 3.), apréciase que a presenza máis elevada se rexistra no GDXL (exactamente co 50%), seguida —entre oito e once puntos— polo DRAG, o GDC e o GDS21, a case dezasete puntos porcentuais del está o NDLG, a máis de trinta atópase o DEE e, na fin, o DG, que practicamente posúe nove veces menos exemplos cós presentes no GDXL. Sintetízase toda a información no Gráfico 1:

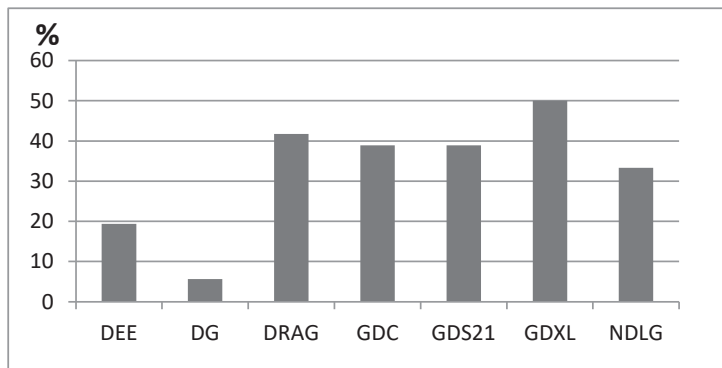

Gráfico 1: Presenza nos dicionarios galegos dos MD reformuladores.

Á vista desta distribución, é lícito concluír que non existe sempre unha relación proporcional entre unha macroestrutura maior e un número máis elevado de MD reformuladores. Como amosa o Gráfico 1, un dicionario escolar como o NDLG está preto de duplicar a presenza de marcadores do DEE (que conta cunha macroestrutura case cinco veces máis grande); mentres, un dicionario medio como o DG é o que menos valores discursivos incorpora.

A clasificación dos MD reformuladores en catro grupos baséase no carácter da reformulación: explicativos, rectificativos, de distanciamento e recapitulativos. Tal e como se indicou liñas atrás, a proporción con que estes subtipos se detectan nos dicionarios varía moito. Así, moi por debaixo da media atópanse os rectificativos (con só o 4,8%, preto de sete veces menos), os explicativos tamén quedan lonxe da media (co 15,5%, menos da metade); un pouco por riba da media están os marcadores de distanciamento (co 36,5%) e bastante por riba da media localízanse os recapitulativos (co 53,6%).

2.1.1. Os MD reformuladores explicativos

Denomínanse explicativos aqueles MD en que a reformulación «explica ou clarifica o que se quixo dicir con outro membro anterior que puidese resultar algo difícil de comprender» (Freixeiro Mato 2005: 102 e 2006: 170) e, entre eles, inclúense: *a saber, (dito) con outras palabras, (dito) con outros termos, (dito) noutras palabras, (dito) noutros termos, (dito) doutra forma, (dito) doutra maneira, (dito) doutro modo, (dito) doutro xeito, é dicir, isto é e ou sexa*. Estes MD rexístranse nas obras lexicográficas de referencia cunha porcentaxe moi baixa (a xa sinalada do 15,5%).

Nun traballo clásico, Fernández Salgado estableceu dous grupos dentro dos marcadores de corrección verbais: o primeiro está constituído por «expresións verbais estereotipadas, que son máis propias doutras formas de reformulación ca de corrección (*é dicir, isto é, por exemplo*)» (1992: 74); o segundo son «adverbios, conxuncións, interxeccións, como por exemplo *nó: (...)* marcador por excelencia da corrección total, *bueno (...)* *que ho? (...)* *ou:»* (1992: 75). É significativo que do primeiro grupo non se fornezan exemplos que procedan do seu corpus (composto por dúas conversas), pero si de todos os marcadores do segundo (cf. 1992: 74-75). Fernández Salgado conclúe que «os marcadores sinalan as dúbidas ou dificultades do falante para proseguir no discurso e permítenlle, por outra parte, asegurarse certo tempo para a reelaboración do seu discurso» (1992: 75).

A meirande parte dos MD deste tipo non se rexistran nos nosos dicionarios, as únicas excepcións constitúenas *ou sexa* (DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG), *a saber* (DEE, DRAG, GDC, GDS21, GDXL), *isto é* (DEE, GDXL) e *é dicir* (GDXL). Do primeiro

deles, *ou sexa*, sempre s.v. *ser*, a única información de tipo categorial⁸ é a que o identifica como expresión (DRAG, NDLG) ou como fórmula (GDXL). As definicións, de tipo explicativo, coinciden na identificación do valor: dise que ‘o que segue é unha aclaración’ (GDC, GDS21), ó que o NDLG engade ‘do que se dixo’, que ‘indica que o que vén despois é unha aclaración do que se dixo antes’ (DRAG) ou ben que ‘introduce unha explicación do que se dixo antes’ (GDXL).

O outro MD que se documenta en cinco oportunidades, *a saber*, faino sempre s.v. *saber* e, dende a óptica categorial, o GDXL sinala que é unha expresión e o DRAG identifícaa como unha frase (dentro das «frases e expresións»). Emprégase unha definición sinonímica, ‘é dicir, isto é’ (GDC, GDS21); e dúas explicativas ‘introduce a explicación de algo que se acaba de citar, que ten o significado de «isto é»’ (DRAG) e ‘anuncia unha explicación do que se vén de dicir’ (GDXL). No DEE non se fai ningunha referencia ó carácter explicativo e apúntase simplemente que ‘indica numeración’.

Pola súa banda, *isto é* rexístrase no GDXL, s.v. *ser*₁, e no DEE, s.vv. *isto* e *ser*₁. Naquel identifícase como fórmula e, neste, como locución. No GDXL apúntase só o seu valor explicativo ó dicir que ‘introduce unha explicación do que se dixo antes’ mentres que o DEE lle asigna sempre dous valores, o explicativo e o rectificativo: ‘liga dúas palabras ou dúas frases, das quais a segunda explica ou retifica a anterior’ (s.v. *isto*) e, de xeito máis complexo, ‘ou seja, a saber, expressão com que se introduz explicação ou desenvolvimento do antes dito; quer dizer, expressão para introduzir uma retificação’ (s.v. *ser*₁). Por último, *é dicir* só vén no GDXL, que o identifica como fórmula e fornece a definición ‘introduce unha explicación do que se dixo antes’ (s.v. *ser*₁).

Os únicos exemplos de MD explicativos son os da serie (1), un de *ou sexa* (1a) e dous de *a saber* (1b) e (1c). Ambos os MD sitúanse entre os dous membros textuais e sempre entre pausas:

(1)

- a) Subliña as sílabas tónicas, *ou sexa*, as que levan acento (DRAG, s.v. *ser*₁)
- b) Expuxo as súas prioridades, *a saber*: a ampliación da empresa e o saneamento (DRAG, s.v. *saber*₁)
- c) O libro tem seis partes, *a saber*... (DEE, s.v. *saber*)

⁸ No limiar do GDC e mais do GDS21 explícase que na microestrutura destes dicionarios o símbolo «•» precede «ditos, frases feitas, locucións ou refráns» (GDC: 14, GDS21: 17), mais sen que se identifique cada caso concreto con algún deses catro subtipos considerados.

2.1.2. Os MD reformuladores rectificativos

O segundo grupo está integrado polos rectificativos, que insiren unha reformulación que «corrixe ou mellora a formulación contida no primeiro membro» (Freixeiro Mato 2005: 102 e 2006: 170): *(ou) máis ben, (ou) mellor dito e quere / quérese dicir*. Deles soamente o primeiro aparece recollido en termos discursivos correctivos nun dos dicionarios estudados (o que supón unha exigua presenza do 4,8% para estes tres marcadores). Do MD *quere / quérese dicir*, Freixeiro Mato indica que aínda está en «proceso de gramaticalización» (2016: 98). Non ten un comportamento como MD a locución verbal *querer dicir* que no DRAG (s.v. *querer*), por exemplo, se recolle entre as frases / expresións simplemente como sinónimo de *significar*.

Pola súa banda, *máis ben* só se documenta cun valor asimilable ós MD reformuladores rectificativos no DRAG. Neste dicionario, s.v. *ben*, *máis ben* insírese entre as frases / expresións e defínese dun xeito formal⁹: ‘indica aquilo que se considera máis correcto ou adecuado á realidade’. Fornécense dous exemplos —serie (2)— pero, deles, só no primeiro caso, (2a), é posible advertir un valor correctivo (obsérvese a combinación *non... senón que... máis ben*; cf. Fuentes Rodríguez 2009: 207), mais non así no segundo, (2b):

(2)

- a) A súa actitude non lle axuda a superar os problemas, senón que axuda *máis ben* a aumentalos (DRAG, s.v. *ben*)
- b) Era alto e *máis ben* fraco (DRAG, s.v. *ben*)

2.1.3. Os MD reformuladores de distanciamento

En terceiro lugar, cos reformuladores de distanciamento a formulación por eles introducida «priva de pertinencia a contida no membro anterior do discurso, facéndoa irrelevante para a continuidade deste» (Freixeiro Mato 2005: 103 e 2006: 170-171): *de calquera forma, de calquera maneira, de calquera modo, de calquera xeito, de todas as formas, de todos os modos, de todos os xeitos, en calquera caso e en todo (o) caso*. A súa presenza nas obras lexicográficas estudadas é do 36,5%.

Os MD deste tipo que se detectan nos sete dicionarios manexados son:

- *De calquera maneira* (DG, DRAG, GDXL, NDLG), sempre s.v. *maneira*, no NDLG inclúese entre as expresións, no DRAG e no DG aparece como locución conxuntiva mentres que para o GDXL é unha locución adverbial. Defínese maioritariamente de xeito sinonímico, ‘en calquera caso’, salvo no DRAG: ‘sexan as que sexan as circunstancias’.

⁹ Para a tipoloxía das definicións lexicográficas véxase Porto Dapena (2014).

- *De todos os xeitos* (DRAG, GDC, GDS21, GDXL), s.v. *xeito*, categorialmente incorpórase no DRAG entre as frases / expresións e no GDXL identifícase novamente como locución adverbial. As definicións constrúense sempre a través de sinónimos: ‘aínda así’ (GDXL), ‘a pesar de todo, de todas formas’ (GDC, GDS21) e ‘a pesar de todo, aínda así, de todas formas’ (DRAG).
- *De todos modos* (GDC, GDS21, GDXL) e *de todos os modos* (DRAG), s.v. *modo*, locución conxuntiva para o DRAG e locución adverbial para o GDXL. No DRAG explícase o seu significado ‘expresa que algo que se afirmou con anterioridade, non impide o que se vai dicir a continuación’, mentres que nas demais obras lexicográficas se define sinonimicamente: ‘a pesar de todo’ (GDC, GDS21) e ‘en calquera caso’ (GDXL).
- *En calquera caso* (DRAG, GDXL, NDLG), s.v. *caso*, inclúese no DRAG entre as frases / expresións e no NDLG entre as expresións, e no GDXL identifícase como locución adverbial. As definicións constrúense por medio do MD ‘de todos os xeitos’ (GDXL), engadíndolle ó anterior ‘pase o que pase’ (NDLG) ou sinalando ‘sexan cales sexan as circunstancias que se dean’ (DRAG).
- *En todo caso* (DRAG, GDXL, NDLG) e *em todo o caso* (DEE), s.v. *caso*, as asignacións categoriais dos tres primeiros dicionarios son idénticas ás do MD precedente (no DEE non se fornece esta información). Verbo das definicións, o GDXL recorre novamente ó sinónimo ‘de todos os xeitos’, no DRAG a definición é ‘se hai algunha dúbida’, no NDLG ‘porque pode haber algún problema e para eliminalo’ e no DEE indícase ‘apesar de tudo, ainda assim, acontecer o que acontecer’.
- *De calquera modo* (GDC, GDS21), s.v. *modo*, non se identifica categorialmente e a definición dos dous dicionarios é ‘sexa como for’.
- *De todas formas* (GDC, GDS21), s.v. *forma*, tampouco se explicita a súa categoría gramatical e defínese, sinonimicamente, como ‘non obstante’.

Para os MD anteriores proporciónanse sete exemplos, cinco deles concéntranse no DRAG e os outros dous pertencen ó NDLG. En total, serven para ilustrar cinco MD distintos. Tocante á posición en que aparecen, algún ocupa a posición inicial (3d) ou a final (3b), pero sobre todo preceden o segundo membro seguidos, (3e), ou non, (3a) e (3g), de pausa, ou aparecen en segundo lugar tras a conxunción adversativa *pero* (3c) e (3f), tamén entre pausas.

(3)

a) Non sei que facer, *de calquera maneira* xa te avisarei (DRAG, s.v. *maneira*)

b) Non te preocupes, eles ían saír *de todos os modos* (DRAG, s.v. *modo*)

- c) Non conta con apoios para o seu proxecto, pero, *de todos os xeitos*, non renuncia a realizalo (DRAG, s.v. *xeito*)
- d) *En calquera caso*, eu voute recoller ás cinco (NDLG, s.v. *caso*)
- e) Aínda que non esteades de acordo, *en calquera caso*, tedes que cumprir as ordes (DRAG, s.v. *caso*)
- f) Non creo que chova, pero, *en todo caso*, ti leva o paraugas (NDLG, s.v. *caso*)
- g) Non sei se estará ao tanto; *en todo caso* pódesele mandar un telegrama (DRAG, s.v. *caso*)

2.1.4. Os MD reformuladores recapitulativos

Finalmente, os reformuladores recapitulativos «presentan o membro do discurso que introducen como unha conclusión ou recapitulación a partir de un ou de varios membros precedentes» (Freixeiro Mato 2005: 103 e 2006: 171). Á súa vez, estes MD poden manter a orientación argumentativa dos membros discursivos precedentes (*en conclusión*, *en resumo*, *en síntese* e *en suma*), ou poden mantela ou incorporala cunha orientación oposta (*á fin e ó cabo*, *despois de todo*, *en definitiva*, *en fin*, *en resumidas contas*, *no / ó fin de contas*, *ó cabo* e *total*). Estamos diante do subtipo de reformuladores máis presente nos dicionarios galegos: co seu 53,6% está a máis de 48 puntos porcentuais dos rectificativos. De todos os xeitos, o reparto non é proporcional entre os dous subconxuntos de recapitulativos: mentres o primeiro reduce a súa presenza nos dicionarios ata o 35,7%, o segundo auméntaa considerablemente ata o 62,5%.

Do primeiro dos subgrupos non se detecta un, *en síntese*, e os outros tres, que aparecen sempre baixo o lema do substantivo, posúen a seguinte distribución:

- *En suma* (DEE¹⁰, GDC, GDS21, GDXL): é o máis documentado, pero só o GDXL o identifica categorialmente, como locución adverbial. As definicións son todas de tipo sinonímico: ‘en resumo, recapitulando’ (GDC, GDS21), ‘em resumo, enfim’ (DEE) e ‘en resumo’ (GDXL).
- *En conclusión* (DRAG, GDXL, NDLG): inclúese entre as expresións (NDLG), entre as frases / expresións (DRAG) e no GDXL identifícase como locución adverbial. Dous dos dicionarios optan por unha definición sinonímica ‘en suma, por último’ (GDXL) e ‘finalmente, en resumo’ (NDLG) e no outro óptase por unha definición perifrástica ‘como consecuencia ou resultado a que se chegou’ (DRAG).

¹⁰ Baixo a forma *em suma*.

- *En resumo* (DEE, GDC, GDS21): o único dicionario que o identifica categorialmente, como locución adverbial, é o DEE, que o define como ‘recapitulando tudo, brevemente’. A definición dos outros dous dicionarios faise a partir de dous xerundios ‘resumindo, recapitulando’ (GDC, GDS21).

Os MD do segundo subgrupo aparecen todos, en maior ou menor medida, nos dicionarios consultados.

- *No fin de contas* (DEE, DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG)¹¹: amplamente documentado, este MD interprétase como locución adverbial (DEE, GDXL), alén de incluírse entre as expresións (NDLG) ou frases / expresións (DRAG). Coinciden as definicións en seren todas sinonímicas: ‘en resumo’ (GDC, GDS21, NDLG), ‘em conclusão, por último, finalmente’ (DEE), ‘en resumo, en definitiva’ (GDXL); no DRAG a primeira acepción defínese como ‘en fin’ (de *en fin*, s.v. *fin*, danse como sinónimos *en conclusión* e *no fin de contas*) e a segunda como ‘á fin e ao cabo’ (cf. *infra*).
- *Ó cabo* (DEE, DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG): tres dicionarios identifícanlo como locución adverbial (DEE, DRAG, GDXL) e o NDLG inclúeo entre as expresións. Para a súa definición empréganse expresións sinonímicas: ‘despois de todo, finalmente’ (NDLG), ‘á fin, despois de todo’ (DRAG), ‘afinal, finalmente’ (DEE), ‘ao fin’ (GDC, GDS21), ‘por fin’ (GDXL).
- *Total* (DG, DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG): identificado en todos os dicionarios como adverbio, óptase maioritariamente por un tipo de definición sinonímica: ‘en conclusión, en definitiva, en resumo’ (GDXL), ‘en suma, en resumo’ (GDC, GDS21), ‘en resumo, en definitiva’ (DRAG) e ‘en conclusión’ (DG). No NDLG explícase que con este valor se usa ‘para introducir unha conclusión’, cf. (4c) a (4e).

Ademais, en catro dos dicionarios localízase outra acepción de *total* que tamén se sitúa na órbita dos MD, pero non como reformulador senón como o que Fuentes Rodríguez denomina conector xustificativo (2009: 339, s.v. *total*₂). Categorizado sempre como adverbio, dous dicionarios defínenlo sinonimicamente, ‘ao fin e ao cabo, de todas as maneiras’ (DRAG) e ‘ao fin e ao cabo’ (DG), e outros dous explican que se usa ‘para expresar que algo non ten solución ou que tanto ten’ (NDLG) ou ‘para expresar que algo non ten solución ou que dá igual’ (GDXL). Os tres exemplos da serie (5) correspóndense con este valor.

- *Á fin e ó cabo* (DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG): categorízase como expresión (DRAG, NDLG) e tamén se identifica como unha locución adverbial (GDXL). Defínese sinonimicamente no NDLG ‘verdadeiramente, despois de todo’ (s.v. *fin*) e ‘despois de todo, finalmente’ (s.v. *cabo*), e no GDC e o GDS21

¹¹ Coas variantes *na fin de contas* (NDLG), *a fin de contas* (GDXL) e *no fin de conta* (DEE).

‘despois de todo’. Mentres, no DRAG dise que ‘introduce un argumento que reforza unha afirmación anterior’ (non se proporcionan sinónimos específicos) e no GDXL expónse que ‘introduce unha afirmación apoiando ou afirmando algo que se acaba de dicir’.

- *En definitiva* (DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG): recóllese no NDLG entre as expresións, entre as frases / expresións no DRAG e como locución adverbial no GDXL. Sen engadiren outra información, todos cinco concordan en definilo sinonimicamente, a única diferenza constitúea o número de sinónimos que se ofrecen: ‘en resumo, á fin e ao cabo’ (NDLG), ‘en conclusión’ (DRAG), ‘en conclusión, en resumo’ (GDC, GDS21, GDXL).
- *En fin* (DRAG, GDC, GDS21, GDXL, NDLG): sempre s.v. *fin*, o NDLG inclúeo entre as expresións, aparece entre as frases / expresións no DRAG e, finalmente, no GDXL identifícase como locución adverbial. Todos os dicionarios optan por unha definición sinonímica con ‘en conclusión’¹², excepto o DRAG que explica ‘úsase para expresar a consecuencia ou o resultado a que se chegou’.
- *Despois de todo*: co valor recapitulativo soamente se detecta nun dicionario, o NDLG, s.v. *despois*, que o identifica como unha expresión e o define ‘ao final’. Á parte, en catro dicionarios (GDC, GDS21, GDXL, NDLG), s.v. *todo*, asígnaselle un valor de ‘atenuación ou diminución da importancia ou do valor’, diferente ó dos reformuladores recapitulativos e máis propio, tal e como indica Fuentes Rodríguez (2009: 106), dos MD operadores.
- *En resumidas contas* só se localiza no GDXL, s.v. *conta*₁, identifícase como locución adverbial e defínese cun sinónimo, ‘en conclusión’.

Na serie (4) reproducense os exemplos de reformuladores recapitulativos. Como se pode observar, en máis da metade das ocasións o MD sitúase na posición inicial seguido de pausa, serven de exemplo os tres casos de *total* —(4c), (4d) e (4e)— que dispoñen dunha estrutura similar. En (4m) o MD ocupa a posición inicial pero non vai seguido de pausa. No resto dos exemplos colócase nunha posición intercalada, entre pausas (4i), precedido de pausa (4l) e (4n), ou seguido dela (4g).

(4)

- a) *En conclusión*, estamos ante unha situación moi difícil (DRAG, s.v. *conclusión*)
- b) *En fin*, cómpre adoptar medidas para cambiar a situación (DRAG, s.v. *fin*)
- c) *Total*, alí non viñeches e eu estiven esperando para nada (NDLG, s.v. *total*)

¹² Como se viu para os MD ordenadores de peche (cf. Rodríguez Guerra no prelo), no GDXL é a segunda parte da súa definición, ‘por último, en conclusión’, a que posibilita esta lectura recapitulativa.

- d) *Total*, que estamos coma ao principio (DRAG, s.v. *total*)
 - e) *Total*, que ninguén está contento (GDXL, s.v. *total*)
 - f) *En definitiva*, marchas ou quedas? (NDLG, s.v. *definitivo, -va*)
 - g) Estivemos cavilando moito pero *en definitiva*, o problema quedou sen resolver (DRAG, s.v. *definitivo, -a*)
 - h) *Ao cabo*, todos somos iguais (DRAG, s.v. *cabo*)
 - i) A grade que leve terra, *ao cabo*, não é boa (DEE, s.v. *cabo*)
 - l) Debías valerlle, *á fin e ao cabo* é amigo teu (DRAG, s.v. *fin*)
 - m) *No fin de contas* non lle entendín nada do que dixo (DRAG, s.v. *fin*, acepción 1)
 - n) Que o faga el, *no fin de contas* a responsabilidade é súa (DRAG, s.v. *fin*, acepción 2)
- (5)
- a) *Total*, para o caso que me fan (GDXL, s.v. *total*)
 - b) Non vou reclamar, *total* non me fan caso (DRAG, s.v. *total*)
 - c) Eu non corro; *total*, non imos chegar a tempo (NDLG, s.v. *total*)

3. Peche

No apartado 2.1. apuntamos que nestes sete dicionarios galegos é posible localizar case un terzo dos MD reformuladores estudados. Mais tamén se indicou que existe unha clara variación entre os catro grupos considerados. No Gráfico 2 pódese apreciar o distinto comportamento segundo o tipo de reformuladores: en todos os dicionarios excepto no DG (en que o grupo predominante —dentro da escaseza xeral de MD nesta obra— é o de distanciamento) os recapitulativos son os máis representados; en cinco dicionarios van seguidos a continuación polos reformuladores de distanciamento (en catro deles —GDXL, GDS21, GDC, NDLG— a bastante distancia do primeiro e no DRAG con moita menos diferenza; os rectificativos unicamente se detectan no DRAG (lembremos que, de tres posibles, no dicionario da Academia Galega atópase un); polo que se refire ós explicativos, ausentes só do DG, o único dicionario en que non supoñen unha porcentaxe realmente pequena é o GDXL. É precisamente este dicionario, o GDXL, o que máis reformuladores acumula entre os recapitulativos, os explicativos e os de distanciamento (neste último subtipo *ex aequo* co DRAG).

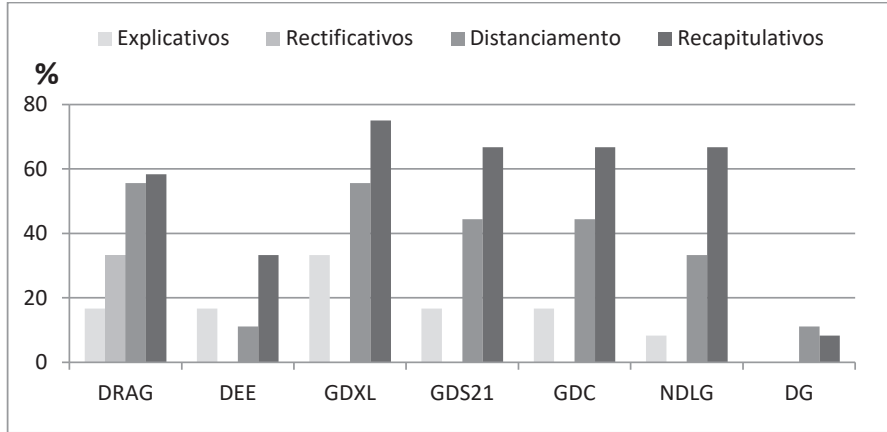
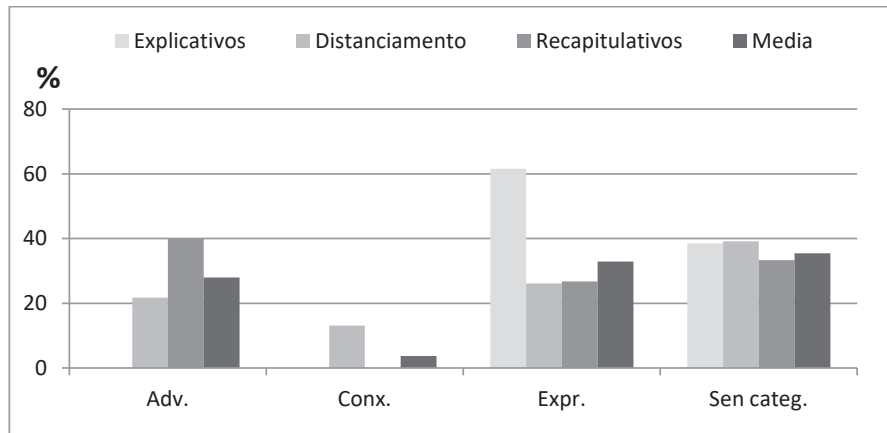

Gráfico 2: Presenza dos distintos subtipos de MD reformuladores nos dicionarios galegos.

Verbo da categoría gramatical presente nos dicionarios, é constatable para os reformuladores a xa habitual variabilidade categorial asociada ós MD? A distribución xeral que obtemos é a seguinte: o 28% son adverbios ou locucións adverbiais e, con idéntica porcentaxe, aparecen identificados ou incluídos entre as frases / expresións, o 3,7% son locucións conxuntivas, mesma porcentaxe cós identificados como fórmulas, un 1,2% é simplemente 'locución' e na meirande parte das ocasións (35,4%) non se explicita ningunha categoría para estes MD.

[Lenda: Adv.: Adverbios e locucións adverbiais; Conx.: Locucións conxuntivas; Expr.: Expresións, frases, locucións e fórmulas; Sen categ.: Sen categoría gramatical explícita.]

Gráfico 3: Categorías dos marcadores explicativos, de distanciamento e recapitulativos.

Do Gráfico 3 dedúcese que a non asignación categorial é moi elevada (entre un terzo e as dúas quintas partes do total) e homoxénea entre os tres subtipos de reformuladores analizados. Os explicativos adoitan ser simplemente expresións, os recapitulativos son maioritariamente adverbios ou locucións adverbiais, mentres que os de distanciamento, normalmente sen categorizar, identifícanse como expresións ou locucións adverbiais e, en menos ocasións, locucións conxuntivas. A resposta á pregunta anterior é, en consecuencia, afirmativa, mais convén precisar que os resultados obtidos se algo subliñan é a abundancia da indefinición categorial e a aposta polas categorías invariables, sobre todo, de natureza adverbial.

Se cotexamos os datos anteriores cos obtidos, por exemplo, para os MD operadores e de control de contacto (Rodríguez Guerra 2018: 233), advírtese que entre os reformuladores non están presentes as interxeccións (maioritarias cos MD de control de contacto) e que hai bastantes máis adverbios e locucións adverbiais entre os MD operadores ca entre os reformuladores. Neste sentido, as clases de palabras invariables para os MD operadores e de control de contacto supoñían algo máis da metade do total, mentres que cos reformuladores supoñen un terzo. A proporción de frases / expresións e a ausencia de categoría é maior cos reformuladores ca cos operadores e de control de contacto. Na Táboa 2 ofrécese a distribución categorial por dicionarios:

%	DEE	DG	DRAG	GDC	GDS21	GDXL	NDLG
Adv.	42,9	50	13,3	7,1	7,1	77,8	8,3
Conx.	-	50	13,3	-	-	-	-
Expr.	14,2	-	73,4	-	-	22,2	91,7
Sen categ.	42,9	-	-	92,9	92,9	-	-

[Lenda: Adv.: Adverbios e locucións adverbiais; Conx.: Locucións conxuntivas; Expr.: Expresións, frases, locucións e fórmulas; Sen categ.: Sen categoría gramatical explícita.]

Táboa 2: Categorías dos MD reformuladores segundo os dicionarios galegos.

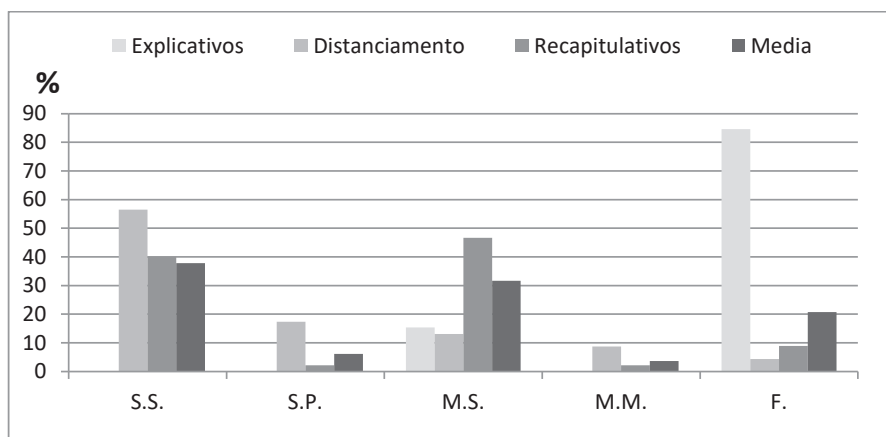
Como se ve, dende a perspectiva da ausencia de referencia categorial hai catro dicionarios en que non se documenta nin un só exemplo con esta falta (DG, DRAG, GDXL e NDLG), fronte a eles no GDC e GDS21 os reformuladores carecen de asignación categorial directa na inmensa maioría das ocasións¹³; no DEE algo máis das dúas quintas partes dos exemplos tamén presentan esta ausencia. Neste último dicionario, rexístrase esa mesma porcentaxe de formas categorizadas como

¹³ Véxase o comentado na nota no pé número 8.

adverbiais. A identificación categorial como adverbio ou locución adverbial é a maioritaria no GDXL. Co NDLG e mais co DRAG o máis empregado é o recurso denominativo de ‘frases’ ou ‘expresións’. Finalmente, os dous únicos exemplos presentes no DG repártense entre adverbio e locución conxuntiva.

Especificidades á marxe, existe un claro paralelismo entre estes datos e os amosados por estes dicionarios para os MD operadores (Rodríguez Guerra 2018: 233)¹⁴. Neste sentido percíbese unha clara coincidencia nas escollas maioritarias para cada dicionario: frases / expresións no DRAG e no NDLG; adverbios e locucións adverbiais no DG e no GDXL; ausencia de categoría explícita no DEE, GDC e mais no GDS21.

Cómpre tamén reflexionarmos sobre a tipoloxía das definicións dos MD reformuladores (neste punto, como xa se indicou, empregamos a clasificación de Porto Dapena 2014). O único exemplo de reformulador rectificativo constrúese cunha definición explicativa (ou formal), tal e como se expuso en 2.1.2. O resto de reformuladores recóllense no Gráfico 4¹⁵:

[Lenda: S.S.: Definición conceptual simple sinonímica; S.P.: Def. conceptual simple perifrástica; M.S.: Def. conceptual múltiple sinonímica; M.M.: Def. conceptual múltiple mixta; F.: Def. formal ou funcional.]

Gráfico 4: Clasificación das definicións dos MD reformuladores.

Se observamos as medias cos MD reformuladores, os tipos definicionais máis empregados son os denominados simples sinonímicos, seguidos dos múltiples sinonímicos (que están conformados maioritariamente por dous sinónimos —os exemplos en que se acumulan tres sinónimos en cada definición son sete veces e

¹⁴ Non así para os de control de contacto, interpretados maioritariamente como interxeccións (Rodríguez Guerra 2018: 233).

¹⁵ Para o cómputo da media tamén se inclúe o exemplo do rectificativo *máis ben* (cf. 2.1.2.).

media menos—). Entre estes modelos sinonímicos suman un 69,5% de todas as definicións. Con algo máis dunha quinta parte do total atópanse as definicións formais (ou funcionais) e por ultimo tamén se acha algún exemplo esporádico de definición conceptual mixta.

Agora ben, o que é certo para as medias, non o é para todos os subtipos de MD reformuladores: os explicativos defínense sobre todo a partir de definicións formais ou funcionais e só secundariamente acoden a múltiples sinonímicas. Os outros dous subtipos adecúanse máis á media e optan esencialmente por definicións sinonímicas: con preferencia entre os de distanciamento polas simples, mentres que os recapitulativos se decantan polas múltiples tamén sinonímicas.

Como se deduce dos datos reflectidos na Táboa 3, existe certa predilección á hora de construír as definicións dos MD reformuladores en función dos dicionarios.

%	DEE	DG	DRAG	GDC	GDS21	GDXL	NDLG
S.S.	-	100	13,3	50	50	50	33,3
S.P.	-	-	26,7	-	-	-	8,3
M.S.	42,9	-	20	42,9	42,9	22,2	33,3
M.M.	28,6	-	-	-	-	-	8,3
F.	28,6	-	40	7,1	7,1	27,85	16,7

[Lenda: S.S.: Definición conceptual simple sinonímica; S.P.: Def. conceptual simple perifrástica; M.S.: Def. conceptual múltiple sinonímica; M.M.: Def. conceptual múltiple mixta; F.: Def. formal ou funcional.]

Táboa 3: Tipos de definicións dos MD reformuladores segundo os dicionarios galegos.

Alén do caso de DG que opta por definicións simples sinonímicas nos dous exemplos que presenta, este tipo de definición é maioritaria en tres dicionarios GDC, GDS21 e GDXL xa que neles a metade de todos os exemplos están definidos só a partir dun único sinónimo. No NDLG un terzo das definicións son tamén deste tipo e ocupan a primeira posición *ex aequo* coas múltiples sinonímicas. Polo que se refire a estas últimas, no DEE son maioría. As definicións de base sinonímica son as máis utilizadas en seis dos sete dicionarios analizados: se sumamos as simples sinonímicas coas múltiples tamén sinonímicas, son maioría en todos os dicionarios agás no DRAG, con cifras que oscilan entre o case 43% do DEE, os dous terzos do NDLG, case as tres cuartas partes no GDXL e máis do 92% no GDC e GDS21. O único dicionario en que isto non acontece é o DRAG, pois as definicións que máis abundan nel son de tipo formal, explicativas (co 40%), alén dun terzo do total que son

sinonímicas (simples e múltiples) e algo máis dunha cuarta parte simples perifrásticas. Este tipo definicional só se localizou en moi pouca cantidade no NDLG. Polo que se refire ó tipo formal ou explicativo, alcanza unha cuarta parte do total de definicións no DEE e mais no GDXL (no NDLG a porcentaxe non chega ó 17% e no GDC e GDS21 redúcese ó 7%).

Se comparamos estes datos cos reflectidos en Rodríguez Guerra (2018: 234-235) para os MD operadores e de control de contacto, obsérvase que no DEE existe unha coincidencia xeral nunha maioría de base sinonímica, pero mentres con aqueles MD a meirande parte das sinonímicas (tres de cada catro) eran simples (por unha múltiple), cos reformuladores sucede ó contrario. Con GDC, GDS21, GDXL e NDLG, a situación é a inversa: nestes dicionarios cos operadores, sendo maioría as definicións sinonímicas, había moitas máis múltiples ca simples, cousa que non acontece cos reformuladores.

Concluímós esta aproximación ós MD reformuladores na lexicografía galega ofrecendo os datos relativos ós exemplos: hai tres dicionarios (DG, GDC, GDS21,) en que non se localiza ningún exemplo (cousa que non sorprende vistos os resultados para os operadores e de control de contacto, cf. Rodríguez Guerra 2018: 235), en tres dicionarios contamos con algúns exemplos (NDLG —volve sorprender gratamente o comportamento deste dicionario que, coma no caso dos operadores e de control de contacto, é o segundo dicionario con máis exemplos de reformuladores—, DEE, GDXL) e, con moita diferenza, o único dicionario que introduce sistematicamente exemplos para os catro subtipos de reformuladores é o DRAG (de feito, case o 70% de todos os exemplos proceden deste dicionario).

Referencias bibliográficas

Dicionarios estudados

DEE = Alonso Estraviz, Isaac / Carlos Durão (dirs.) *et alii*: *Dicionário Electrónico Estraviz*. Versión 3.0. Dispoñible en: <<http://www.estraviz.org/>>. [Consulta do 13/01/2019].

DG = Domínguez Dono, Xesús (coord.) *et alii* (2004): *Dicionario de galego*. Vigo: Ir Indo.

DRAG = González González, Manuel (2012-): *Dicionario da Real Academia Galega*. A Coruña: Real Academia Galega. Dispoñible en: <<http://www.realacademiagalega.org/dicionario>>. [Consulta do 13/01/2019].

GDC = Villegas Belmonte, Francisco (coord.) *et alii* (2011): *Gran dicionario Cumio da lingua galega*. Ponte Caldelas: Edicións do Cumio.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

GDS21 = Pena, Xosé Antonio (dir.) *et alii* (2006): *Gran dicionario Século21 da lingua galega*. [Vigo]: Edicións do Cumio / Galaxia. 2ª edición; 1ª edición de 2005.

GDXL = Carballeira Anllo, Xosé Mª (coord.) *et alii* (2009): *Gran dicionario Xerais da lingua*. 2 vols. Vigo: Xerais.

NDLG = Xove Ferreiro, Xosé (coord.) *et alii* (2012): *Novo dicionario da lingua galega*. Santiago de Compostela: Obradoiro / Santillana.

Estudos

BILEGA: García Gondar, Francisco (dir.) (1994-): *Bibliografía Informatizada da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Versión 2.5.1. Disponível en: <<http://www.cirp.es/bdo/bil/>>. [Consulta do 13/01/2019].

Domínguez Portela, Soraya (2011): «O marcador discursivo *vale*: usos ou abusos?», *Estudos de Lingüística Galega* 3, 211-226.

Fernández Salgado, Xosé Antonio (1992): «Actos de reformulación conversacional: a corrección», *Cadernos de Lingua* 6, 65-76.

Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2005): *Os marcadores discursivos: Conectores contraargumentativos no galego escrito*. [A Coruña]: [Universidade da Coruña], Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística, Área de Filoloxías Galega e Portuguesa.

Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2006): *Gramática da lingua galega IV. Gramática do texto*. Vigo: A Nosa Terra. 2ª edición; 1ª edición de 2003.

Freixeiro Mato, Xosé Ramón (2016): «Tipos de marcadores discursivos no galego oral e escrito», *Revista Galega de Filoloxía* 17, 77-118. DOI: <<https://doi.org/10.17979/rgf.2016.17.0.1872>>.

Fuentes Rodríguez, Catalina (2009): *Diccionario de conectores y operadores del español*. Madrid: Arco/Libros.

Porto Dapena, José-Álvaro (2014): *La definición lexicográfica*. Madrid: Arco/Libros.

Portolés, José (2001): *Marcadores del discurso*. Barcelona: Ariel. 2ª edición; 1ª edición de 1998.

Rodríguez Guerra, Alexandre (2018): «Os dicionarios galegos e os marcadores discursivos operadores e de control de contacto», *Madrygal. Revista de Estudos Gallegos* 21, 217-237. DOI: <<http://dx.doi.org/10.5209/MADR.62602>>.

Rodríguez Guerra, Alexandre (no prelo): «Os marcadores discursivos estruturadores e conectores na lexicografía galega dos albores do s. XXI», en Mª D. Sánchez Palomino / X. A. Fernández Salgado (eds.), *Lexicografía iberorrománica*. Madrid: Arco/Libros.

DOUS PAPEIS SEMÁNTICOS EN CONTRASTE: *PORTADOR DE ESTADO E SITUADO*

Xosé Soto Andión

Universidade de Vigo
xsotoandion@uvigo.es

1. Introducción

Neste traballo analizamos e contrastamos o comportamento de dous papeis semánticos próximos, que denominamos *portador de estado* e *situado*, e que con frecuencia se confunden baixo as comúns etiquetas de *afectado*, *paciente* e outras. Para os estudar tomamos como base mostras en galego de construcións en que se rexistran ambos os dous, procedentes de *corpora* anotados de lingua oral e escrita (senalamos obra, páxina ou informante), así como da nosa propia competencia como falantes.

O noso obxectivo é o de poñer de relevo a pertinencia destes papeis e o seu funcionamento así como responder a pregunta de se é conveniente considerarmos a existencia de ambos os dous ou se pola contra unha taxonomía máis reducida, cunha única denominación que os englobe como a de *afectado*, por exemplo, abondaría para dar conta do que poden representar estas dúas denominacións e dimensións.

Remataremos defendendo a relevancia e singularidade destes papeis, en consonancia coa liña maximalista na que vimos traballando dende hai anos, que avoga pola existencia dunha taxonomía ampla, aínda que finita, de papeis semánticos.

2. Sobre os eventos

A complexidade dos problemas asociados á semántica dos eventos concrétase en diversas teorías e modelos aplicables á semántica e á sintaxe da construción así coma aos problemas da denominada «syntax-semantic interface».

A centralidade da semántica no estudo da construción queda demostrada, ao noso entender, dende a semántica ou gramática de casos, con figuras como Fillmore e Feuillet. Esta corrente parte dunhas funcións semánticas universais (casos profundos) como son axentivo, factitivo, resultativo, dativo, estativo, locativo..., que xeran unhas determinadas funcións sintácticas superficiais (suxeito, complemento directo etc.). Para Fillmore as categorías sintácticas das correntes formalistas carecen de aplicabilidade interlingüística, polo que é necesario substituílas por funcións semánticas universais. Nesta liña, trabállase cunha serie de marcos casuais nos que están os verbos. Fillmore (1982, 1985, 2006) foi profundando nesta teoría ata madurar a súa semántica de marcos («frame semantics»), que actualmente se concreta en proxectos diversos coma o «FrameNet» aplicado a diversas linguas (para o español Subirats 2005).

A análise semántica que aquí se realiza consiste, en primeiro lugar, en determinar o marco semántico que permite construír o significado dunha unidade léxica, de acordo coas construcións sintácticas gobernadas pola devandita unidade, tal como aparecen documentadas no corpus. Estas análises semánticas non parten dun conxunto pechado de papeis semánticos (axente, experimentador, afectado, paciente, meta etc.), porque a semántica de marcos, na liña de Fillmore, xa puxo de manifesto a dificultade de realizar unha análise semántica do léxico partindo desta perspectiva (postura que tamén nós defendemos). O problema está en determinar cal debe ser a amplitude que han de posuír tales marcos, esquemas, clases, papeis..., o que significa establecermos límites na súa taxonomía. En principio, os autores barallan a utilización de grandes escenarios semánticos, por exemplo movemento, emoción, cognición etc., algo parecido a clases semánticas xerais de taxonomía ampla.

Os marcos e os esquemas semánticos, que dan lugar a determinados esquemas sintácticos, están constituídos por unha serie de papeis, que poden cruzarse, solaparse ou superpoñerse, ben por non estaren claramente delimitados ou caracterizados ben por resultaren insuficientes. Fronte a modelos en que os papeis semánticos non teñen un status definido, a semántica de casos reflicte unha concepción máis abarcadora, polo que establece uns papeis ou funcións semánticas profundas universais, baseadas no coñecemento da realidade extralingüística (obxecto, actor, benefactivo, instrumento...), que xeran funcións sintácticas superficiais nunha lingua determinada. Con isto négase o principio lingüístico de que unha función semántica se corresponde cunha función sintáctica. O que ocorre é que

estes casos non sempre están moi ben definidos, pois ao seren considerados universais non poden equipararse a papeis semánticos concretos dunha lingua determinada, polo que se trata máis ben de papeis ou funcións lóxico-semánticas.

Dentro da teoría da gramática da construción e da gramática cognitiva (Kay 1997, Goldberg 2006, Jackendoff 2007, Langacker 2008) postúlase que o significado impregna todos os estadios da actividade lingüística e está presente nos diversos elementos da gramática dunha lingua, pois unha gramática concíbese como unha estrutura abstracta de significado, que interactúa permanentemente co significado máis concreto do léxico. Traducido ás nosas formulacións quere dicir que se analizarmos os comportamentos que ofrecen os papeis semánticos por nós abordados contribuiremos a elaborar unha gramática, por exemplo do galego ou doutra lingua e, indirectamente, en certa medida, a crearmos unha gramática universal alicerzada nas relacións entre o léxico e a gramática.

3. Clases semánticas e papeis semánticos

3.1. Clases semánticas

Convencionalmente adoita defenderse a existencia de tres clases semánticas: accións, estados, procesos, cuxo número pode ampliarse (Soto Andiñ 2011a, 2011b, 2012a, 2012b, 2013). Se as *accións* e os *procesos* son clases que indican actividade e dinamismo («activities, like states, are atelic, but unlike states, they are dynamic» cf. Rothstein 2004: 17), cuxa realización se vincula con papeis semánticos coma os de axente, forza, experimentador, os *estados* (centro de interese deste traballo) representan unha clase semántica que, polo xeral, se asocia a condicións que carecen de desenvolvemento temporal interno; podemos falar da súa duración, pero non do seu progreso ou culminación. Di Rothstein (2004: 14) que «states or stative eventualities are cumulative and non dynamic, isto é [- telic, - stages]. They are also totally homogeneous». Así pois, os estados designan a condición dunha entidade ou individuo, e poden aplicarse a estados propiamente ditos, a situacións (v.g. *Está en Vigo*), a caracterizacións —características ou propiedades (v.g. *María é / está moi guapa*)— atribuídas ás devanditas entidades ou individuos, cuxo papel semántico é o de *portador de estado, situado e caracterizado*; tamén se aplican á posesión (v.g. *A casa perténcelle a seu pai; a carteira é a súa*), á dimensión espacial ou temporal (v.g. *A estrada esténdese ata Santiago*), á existencia (v.g. *Existen homes bos; hai poucas árbores aquí*), á relación (v.g. *María lévase ben con Carlos*) e a certos tipos da clase do sentimento, que a pesar de poder reflectir accións chamadas de carácter psíquico, tamén mostran estados, de tal modo que construcións como «atoparse

mal», «sentirse ben» responden en xeral á clase dos estados. A respecto disto, Vanhoe (2004) afirmaba que os verbos da clase de «temer» (*odiar, amar, adorar...*) e «agradar» (*gustar, apetecer*) semellan estados e os da clase de «preocupar» (*asustar, engaiolar*) parécense aspectualmente aos logros (terminoloxía da coñecida clasificación de Vendler: «states, activities, achievements, accomplishments»). Isto significa que os verbos psicolóxicos poden adquirir unha interpretación estativa que denota un estado emotivo, e outra non estativa que denota proceso ou acción psicolóxica que dará lugar a un estado emotivo.

Os estados poden ter carácter permanente ou temporal e seren consecuencia dun proceso ou acción previos, de tal xeito que verbos como «acougar, descansar, aquedar, quedar, parar...» adoitan formar construcións en que o estado é consecuencia dunha actividade anterior (Martin 2008). Os criterios que definen os eventos estativos son, de novo en palabras de Rothstein (2004: 15), os seguintes:

- «Stative eventualities do not generally occur in the progressive».
- «With the stative eventualities the simple present has a non frequentive, non habitual reading».
- «Stative eventualities do not generally occur in the complement of *force* and *persuade*».
- «Stative eventualities do not generally occur as imperatives».
- «Stative eventualities do not generally occur in pseudo-cleft constructions».

Así pois, os estados maniféstanse en entidades ou individuos que desempeñan o papel semántico de *portador de estado*, función que aplicamos á entidade que sintacticamente funciona como suxeito nos esquemas da clase estado. Trátase de entidades ou de individuos nos que se dá un certo estado, condición ou modo de estar. No entanto, como os lindes entre os papeis semánticos non sempre aparecen claramente perfilados, en ocasións este papel crúzase e confúndese, fundamentalmente, cos tradicionais de *afectado, paciente*, e mais outros coma os de *situado, identificado, caracterizado, portador de existencia, experimentador...*

Segundo esta liña, que evidencia a complexidade do tema, comprobamos que os papeis se superpoñen, de modo que a identificación, a relación, o sentimento, a situación, a existencia etc. transmiten en sentido amplo unha forma de estado, pero pola súa frecuencia, relevancia e peculiaridades adquiren a condición de clases —deixan de ser tipos— coma os propios estados. Nunha construción como «*as flores cheiran ben*», atopamos un esquema cunha entidade nominal cuxo papel pode ser, segundo a perspectiva teórica, *portador de estado, experimentador, afectado, produtor de efecto, caracterizado...*

Daquela, as fronteiras entre os papeis non resultan meridianas nin están absolutamente determinadas, de aí que poida falarse dun *continuum* entre eles, que

dificulta o feito de establecemos as contornas definitivas que procuramos. Por iso dende a postura maximalista que defendemos para o establecemento de clases e papeis semánticos, tentamos delimitar algo máis nidiamente os papeis de *portador de estado e situado*, axustar as súas características e en paralelo as daqueloutros papeis que máis doadamente interaccionan cos das clases semánticas de estado e situación.

3.2. Papeis semánticos de *portador de estado e situado*

Os esquemas ou marcos semánticos están constituídos por papeis semánticos, que poden diferir en número, valores e denominación (casos, papeis temáticos, papeis theta... cf. Roggenbuck / Ballero 2010: 176 ss.) segundo os investigadores e as perspectivas teóricas, o que demostra as diverxencias á hora de establecemos os seus límites.

Unha parte dos que nós manexamos son tamén utilizados por outros lingüistas, así por exemplo Fisher (1997: 60-65), Cook / Newson (1996: 172), Jackendoff (2007) nomeaban os de *tema* (cousa que é movida pola acción), *paciente* (persoa ou cousa afectada pola acción), *axente* (persoa ou cousa que realiza a acción) etc. e sinalan a existencia de papeis semánticos iniciais como *axente, causa, instrumento, orixe, experimentador* fronte a papeis non iniciais como *paciente, resultado, tema, meta*. Croft (1991) discriminaba papeis coma os de *axente pasivo, causa, resultado, propósito, benefactivo, medio, modo, instrumento, comitativo*. Halliday (2004) delimitaba tres categorías sintácticas básicas: *process, participant, circumstance* e a partir de aquí especificaba outras novas: *actor, initiator, goal, agent, beneficiary (recipient, client), range, attribuent...* Porto Dapena (1995) asignálle ao circunstancial múltiples papeis semánticos, a saber: *lugar, tempo, modo, final, causal, instrumental, comitativo, cuantitativo, distributivo, inclinación e oposición, substitución e equivalencia, campo ou aspecto, tema ou materia, adición, exclusión e concesión*. Vilela / Koch (2001) manexaban etiquetas como *afectado, posuidor, beneficiario, destinatario, instrumento, dirección, destino, posicionador, resultativo, eventivo, locativo...* Van Valin / LaPolla (1997: 140 ss.) agrupaban os papeis semánticos en dous macropapeis ou protofuncións semánticas como *actor* e *undergoer*. O *actor* refírese ao suxeito e nel estarían representadas sobre todo as funcións de *agent, experiencer, instrument, perceptor, observer, recipient, source* ou *force*. O *undergoer* comprende as funcións de *paciente* e *afectado*. Álvarez / Xove (2002) delimitan os de *axente, forza, paciente, situado, receptor, benefactivo, causa, fin, locativo, orixe, tránsito, localización de tempo, modo, instrumento, compañía, cantidade, condición, concesión, consecuencia*. Moreno Cabrera (2003: 249 ss.) precisa que as funcións semánticas teñen unha fundamentación locativa e son catro: *orixe, meta, locatum, transitum*. Ademais concreta que a *meta* é o estado locativo ou atributivo ao que se

despraza ou accede unha entidade; o *paciente* é a entidade que experimenta ese cambio de lugar ou de propiedade; a *orixe* é o estado locativo ou atributivo desde o que se despraza unha entidade ou que ve modificado unha entidade; o *axente* é a entidade que orixina ou controla un proceso e ese proceso ten unha orixe ou un lugar de orixe, cun destino ou lugar de destino e un traxecto. Como ocorre coas funcións sintácticas (Van Gelderen 2013), os papeis semánticos poden resultar obrigatorios sempre, obrigatorios só en determinados contextos e de uso moi frecuente aínda que non sexan estritamente obrigatorios.

Dende estas premisas, nós entendemos que o *portador de estado* é un papel semántico que funciona en esquemas da clase semántica *estado*. Sinala entidades ou individuos que presentan certo estado ou condición. Malia ser un papel propio de esquemas estativos (nin de proceso nin de acción) nalgúns casos de usos verbais extensivos, o estado pode ser resultado ou superpoñerse a unha acción ou proceso primarios. Sintacticamente correspóndese coa función suxeito, animado e inanimado, sen control ou cun baixo grao de control.

Como referimos atrás, existen papeis semánticos que poden interaccionar, coma os de *paciente* e *afectado*, pero son papeis que reservamos para construcións ou esquemas da clase *acción*, nas que unha entidade resulta afectada por algún evento (v.g. *A casa derrubouse / foi derrubada*). Estes papeis indican a entidade animada ou inanimada afectada por unha acción ou por unha afección. Non o reservamos para unha entidade en que ten lugar un proceso en desenvolvemento, porque para isto temos o *experimentante* ou *experimentador*, papel que pertence á clase semántica *proceso* e que sinala a entidade animada ou inanimada que experimenta ou na que se desenvolve un determinado proceso, físico ou psicolóxico e que tamén se vincula, polo regular, coa función sintáctica suxeito (v.g. *Carlos medra e engorda*; *María vólvese tola*; *o xeo derrétese*; *as patacas cócense*). Segundo a afección sexa positiva ou negativa, podemos atoparnos perante un afectado que resulte pola súa vez *beneficiado* ou *prexudicado*. Adoita facerse corresponder coas funcións sintácticas de complemento directo, de suxeito das construcións activas e pasivas de acción, e co dativo *lle, les* (v.g. *A roupa sécaselle* (o *afectado / beneficiado* polo proceso de «secarse» é «lle», a entidade *experimentante* en que se desenvolve o proceso é a «roupa»); *a casa caeu*; *Sofía come carne*; o edificio *foi derrubado*). O chamado *paciente* desempeña a entidade receptora dunha acción ou que sofre unha acción, por iso tamén se etiqueta como *receptor* e *sufridor*, pero non ocorre nela un proceso en desenvolvemento coma no *experimentante*. É bastante próximo ao *afectado*, aínda que a etiqueta *paciente* se reserva habitualmente (non exclusivamente) para esquemas ou marcos da clase semántica *acción*, que dan lugar a esquemas sintácticos nos que actúa unha función suxeito e con voz pasiva (v.g. *Foi asasinado un indixente*; *Lucía foi salpicada polo caso de corrupción*).

En clases e esquemas estativos tamén funcionan, conforme apuntamos, outros papeis semánticos coma os de *identificado*, *caracterizado*, *portador de existencia*, *portador de relación*, *portador de sentimento*, *portador de actitude...*, pero nunha perspectiva ampla todos conforman clases diferentes ao estado.

O primeiro deles é un papel semántico que funciona en esquemas estativos pertencentes á clase semántica identificación, mediante a que se identifica unha entidade ou individuo con algo ou alguén (*v.g. María é a arquitecta; a nosa casa é a nova*), e desempeñan unha entidade ou individuo que se identifica con outra ou cunha calidade ou característica; sintacticamente aparece en construcións atributivas e semiatributivas (*v.g. Elisa é a arquitecta*).

O segundo, o *caracterizado*, pertence á clase semántica caracterización e sinala unha entidade que resulta caracterizada ou cualificada por outra, aínda que ás veces os estados e as accións sirvan para caracterizar, por exemplo *a porta renxe* indica un modo de estar da porta e ás veces tamén unha caracterización cando queremos sinalar, coma neste caso, unha porta vella que sempre renxe; aparece nos esquemas estativos que se corresponden con construcións atributivas ou predicativas que designan caracterización (*v.g. María escribe e viste informal; a madeira arde* [ten esta propiedade, característica ou calidade]; *Carlos está alto; Pepe é boa persoa*). O *portador de existencia* é un papel da clase semántica existencia. Desempéñan unha entidade ou individuo que existe ou ten presenza nalgún lugar; diferénciase do portador de estado polo feito de reflectir máis a existencia ca o estado propiamente dito (*v.g. Neste monte abundan os piñeiros; había moita xente na festa*). O *portador de relación* reservámolo para esquemas da clase semántica relación; sinala unha entidade ou individuo que presenta algún tipo de relación con algo ou alguén (*v.g. Pepe anda / sae / enténdese / relaciónase / conxenia / lévase ben con María*). O *portador de sentimento* é un papel que se corresponde tamén coa función sintáctica suxeito, ten carácter animado e opera en construcións da clase semántica sentimento (*v.g. María quere a Felipe e odia a Carlos; Luís namórase de Rosalía*). O *portador de actitude* sinala un individuo que manifesta certa actitude, que a grandes trazos pode traducir un estado, acción ou proceso, mais que agrupamos en construcións da clase semántica actitude (*v.g. Carlos enfádase, protesta pero obedece e resígnase*).

Canto aos esquemas sintácticos en que funciona o *portador de estado*, temos os seguintes: suxeito-predicado, suxeito-predicado-complemento prepositivo, suxeito-predicado-complemento circunstancial, suxeito-predicado-atributo / predicativo. Nos esquemas de suxeito e complementación, o *portador de estado* aparece a miúdo complementado polos papeis semánticos de *modo*, *termo ou meta*, *loc. espacial*, *procedencia*, *campo / aspecto*, *campo / materia*, *cuantificación*, *afectado*, *oposición e obxecto*.

Os seus esquemas semánticos máis comúns son:

i. *Esquemas monoargumentais*

▪ Portador de estado-estado

A ventana non abre, non sei qué lle pasa (Loureiro-COTOBADÉ, oral, 80)

A figueira aínda aguanta (Covas-FORCAREI, oral, 65)

A xente alucina con Baltar (TN, escrita, nº 20, p. 7)

O caldeiro bota (GDXL, escrita, p. 102)

Hai un peixe que desapareceu, que non se ve (O Grove, oral, 67)

Vinde, que a comida está (Covas-FORCAREI, oral, 65)

Meu pai agora xa non pode e ademais a cousa pública cómelle moito tempo (OCT, escrita, p. 26)

As súas pernas tamén resaltaban debido á negrura do vestido (AGOSTO, escrita, p. 55)

ii. *Esquemas biargumentais*

▪ Portador de estado-estado-modo

A meniña andaba triste (ARR, 97)

O libro comeza coa morte da protagonista (Forcarei, oral, 20)

Quedou de parvo diante de todos (Loureiro-COTOBADÉ, oral, 80)

▪ Portador de estado-estado-término:

Lexitimación formal do sometemento ó imperio da lei na que se basea o constitucionalismo liberal (TN, escrita, nº 6, p. 8)

Ese poder político abrumador descansa nas interrelacións básicas dos factores e variables xa nomeados (TN, nº 6, p. 51)

A concentración parcelaria carece de criterios técnicos e responde a motivos políticos (ANT, escrita, nº 584, p. 8)

▪ Portador de estado-estado-loc.espacial:

O carneiro non cabía polas rexas da ventana (Riobarba, oral, 81)

Tan grande era que houbo que traelo na cuberta. Non entraba pola porta da neveira (TN, escrita, nº 12, p. 80)

Conforme ían falando as persoas que eran citadas os ollos del saían para fóra cunha violencia... (DEUS, escrita, p. 259)

▪ Portador de estado-estado-campo / aspecto

Áchome ben de saúde (DRAG, escrita, p. 19)

▪ Portador de estado-estado-cuantificación:

Ese piso andaré polos trinta millós, ó estar no centro... (Forcarei, oral, 50)

o anguillacho está a mil pesetas o quilo (Marín, oral, 63)

- Portador de estado-estado-afectado
O pantalón escápalle a este rapaz (Covas-FORCAREI, oral, 65);
- Portador de estado-estado-oposición
Pero iso choca con outro tipo de problemas administrativos ou legais (TN, escrita, nº 17, p. 53)
- Portador de estado-estado-obxecto
O carro componse da cabezalla... e das chedas (Guntín, oral, 54)
O exame consiste en tres preguntas e un tema a desenvolver (DRAG, escrita, p. 303)
Trátase de estruturas creadas dende arriba, dende a comunidade autónoma (TN, escrita, nº 6, p. 14)
- Portador de estado-estado-procedencia
pero ese inconveniente deriva de que o meu informador vivía en Angola (MFB, escrita, p. 190)
a rebeldía do pollo obedecía a un complexo canallesco (MFB, escrita, p. 252)
o bronce resulta da aliaxe de cobre e estaño (DRAG, escrita, p. 1023)
- Portador de estado-estado-campo / materia:
estiveron moitos anos en Suíza e hoxe nadan en cartos (Millerada-FORCAREI, oral, 60)

Fronte a isto, o *situado* é un papel dos esquemas da clase semántica situación, que se corresponde tamén coa función sintáctica suxeito, animado e inanimado, sen control ou cun baixo grao de control. Desempéñao a entidade ou individuo que se sitúa nun punto do espazo. Trátase realmente dun papel próximo ao nomeado *portador de estado*, pero está centrado sobre todo na posición, situación ou lugar de algo ou alguén (v.g. *A ponte cruza a estrada*); é por isto polo que se diferencia do *portador de estado*, que pon maior acento nun determinado estado ca na situación ou posición locativa. Dik (1997: 114) afirmaba que a situación inclúe posicións e estados, se ben para nós constitúe unha noción máis singularizada e concreta fronte á xeneralidade e maior amplitude dos estados. Así e todo, en moitas construcións a situación e o estado preséntanse en simultaneidade e un deles superponse ou solápanse ao outro (v.g. *O lintel sobresaé*). A situación non funciona con verbos de movemento agás que se trate dun movemento figurado ou nocional.

Os esquemas semánticos de situación que máis atopamos son os seguintes:

- Situado-situación
Ergue a sábana, que arrasta (Cachafeiro-FORCAREI, oral, 60)
O terreo descía unha miga, facendo un requeixo de toxo mol, cativo (BE, escrita, p. 32)
Non me gustan esas vigas que saen (Freixeira-FORCAREI, oral, 70)

- Situado-situación-loc. espacial / dirección

O forense dictaminou que o cadáver aboiaba nunha poza (TN, escrita, nº 17, p. 65)

Dúas fiestras oxivais abríanse cara o campo dos moimentos de pedra (BE, escrita, p. 125)

Dela aparta un camiño bastante principal... (OCT, escrita, p. 12)

Precioso vestido encarnado, cinguido na cintura cun grande pano de seda que lle caía ó longo da perna dereita (DEUS, escrita, p. 32)

Amplo cuarto, con escritorio, que dá a unha galería coa que tamén comunican outras habitacións (ARR, escrita, p. 16)

Anque ría moito, a profesión vai por dentro (Ribeira, oral, 55)

Edifícios que no Orzán miran ao mar (ESC, escrita, p. 169)

Alí había tapices, nos que se representaban historias do pasado, que penduraban dos muros (BE, escrita, p. 27)

Na Cancela da Maceira xuntáronse tamén o camiño da aldea de baixo e a serventía do Agro da Veiga (PN, escrita, p. 16)

- Situado-situación-afectado

O meu home ten dous irmaus, unha rapaza que é a que lle sigue a el (Pontedeume, oral, 41)

4. Conclusión

Non existe un acordo total sobre que clases semánticas debe de haber e cantos papeis semánticos son necesarios. As propostas máis simples e minimalistas unicamente discriminan un limitado número deles coma os de *agent, patient, experiencer, theme, location, source, goal*, que debido á súa xeneralidade non transmiten con precisión a ampla diversidade de eventos que pode reflectir a lingua. Tampouco hai unanimidade sobre en que punto han de se establecer as fronteiras entre moitos dos papeis manexados polas diferentes teorías, debido aos cruzamentos e superposicións que se producen. Nós aquí fixemos unha proposta dende o galego para a clase semántica dos *estados*. Por mor do que expuxemos sobre os papeis e as clases semánticas, os eventos e as construcións que os formalizan poderían clasificarse, a grandes liñas, en *estativos* (estado e situación) e non *estativos* (acción, procesos e todos os demais que se distinguan).

A partir de aquí, a pregunta que podemos formularnos é a de se cómpre defendermos a existencia de tres hiperclases ou macroclases xerais como *acción, proceso* e *estado*, nas que se inclúen tipos semánticos ou esquemas como *situación, caracterización, identificación, relación, actitude, existencia* etc., ou se defender a pertinencia de clases semánticas independentes para estas nocións, sen macroclases que as inclúan, co que as mencionadas clases semánticas serían *acción, estado, situación, proceso, actitude, relación, existencia, caracterización* e *identificación*...

Inclinámonos preferentemente por esta segunda vía, aínda séndomos conscientes de que é defendible a primeira en base aos solapamentos e superposicións de que falamos. As mostras que presentamos evidencian que os dous papeis obxecto da nosa atención, e outros cos que interaccionan, son representativos e singulares na lingua; en base a isto, vólvense pertinentes. Ambos os papeis poden remitir a entidades ou a individuos e, ao noso xuízo, funcionan en esquemas de clases semánticas distintas, como son o *estado* e a *situación*.

Referencias bibliográficas

Corpus

- Alonso, Dámaso (1972): «Narraciones orales gallego-asturianas. San Martín de Oscos», en *Obras completas. I. Estudios lingüísticos peninsulares*. Madrid: Gredos, 495-521.
- Angueira, Anxo (1999): *Pensa nao*. Vigo: Xerais. [PN]
- A Nosa Terra*, periódico semanal, nº 584 (1993). Vigo: Edicións A Nosa Terra. [ANT]
- Cabana, Darío Xohán (1994): *O cervo na torre*. Vigo: Xerais. [OCT]
- Carballeira, Xosé María, coord. (2000): *Gran diccionario Xerais da lingua*. Vigo: Xerais [GDXL].
- Casares, Carlos (1998): *Deus sentado nun sillón azul*. Vigo: Galaxia. [DEUS]
- Fernández Ferreiro, Xosé (1991): *Agosto do 36*. Vigo: Xerais. [AGOSTO]
- Iglesias, Bieito (1999): *O mellor francés de Barcelona*. Vigo: Galaxia. [MFB]
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1987): *Bretaña, Esmeraldina*. Vigo: Xerais. [BE]
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1991): *Arraianos*. Vigo: Xerais. [ARR]
- Revista *Tempos Novos*, nºs 6 (1997), 12 (1998), 17 (1998). Santiago de Compostela: Atlántica de información e comunicación de Galicia. [TN]
- Rivas, Manuel (1993): *En salvaxe compañía*. Vigo: Xerais. [ESC]
- Ochoa, Dolores (1994): *A fala do Grove*. Santiago de Compostela: Universidade; traballo de doutoramento inédito.
- Soto Andión, Xosé (1993-2015): *Gravacións (60 horas)*, material inédito transcrito procedente de diversos puntos de Galicia.
- Vázquez Somoza, Xosé Luís (1986): *O galego en Zolle (Guntín)*. Tese de licenciatura inédita. Universidade de Santiago de Compostela.

Vidal, Ana (1994): *Contribución ó estudio do léxico de Loureiro (Cotobade)*. Tese de licenciatura inédita. Universidade de Santiago de Compostela.

Estudos

- Álvarez, Rosario / Xosé Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Cook, Vivian J. / Mark Newson (1996): *Chomsky's Universal Grammar. An introduction*. Londres: Blackwell.
- Croft, William / Alan Cruse (2004): *Cognitive linguistics*. Cambridge: University.
- Cunha, Luis Filipe Leite da (2007): «Efeitos aspectuais da negação frásica», en Pablo Cano *et alii* (eds.), *Actas del VI Congreso de Lingüística general, IIb*. Madrid: Arco/Libros, 2131-2140.
- Dik, Simon C. (1997²): *The theory of Functional Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Feuillet, Jack. (1980): «Les Fonctions sémantiques profondes», *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 75, 1-37.
- Fillmore, Charles J. (1982): «Frame semantics», en *Linguistics in the Morning Calm*. Seúl: Hanshin Publishing Co., 111-137.
- Fillmore, Charles J. (1985): «Frames and the semantics of understanding», *Quaderni di Semántica* VI, 2, 222-254.
- Fillmore, Charles J. (2006): «Frame semantics», en Dirk Geeraerts (ed.), *Cognitive linguistics*. Berlin / New York: Basic Reading, 273-400.
- Fisher, K. (1997): *German-English verb valency. A contrastive analysis*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- García, Constantino / Manuel González (dirs.) (1997): *Diccionario da Real Academia Galega*. A Coruña / Vigo: Real Academia Galega / Xerais / Galaxia. [DRAG]
- Givon, Talmy (1990): *Syntax II. A functional typological introduction*. Amsterdam: John Benjamins.
- Goldberg, Adele E. (1995): *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: Chicago University Press.
- Goldberg, Adele E. (2006): *Constructions at work: the nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Halliday, Michael Alexander K. / Christian Mathiessen (2004): *An Introduction to Functional Grammar*. London: Arnold.
- Jackendoff, Ray (2007): *Semantic structures*. Cambridge / Massachussets: MIT press.
- Kay, P. (1997): *Words and the grammar of context*. Stanford, California: CSLI.
- Langacker, Ronald (2008): *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, New York: Oxford University Press.

- Martin, Fabienne (2008): *Les prédicats statifs. Etude sémantique et pragmatique*. Paris / Bruxelles: De Boeck.
- Moreno Cabrera, Juan Carlos (2003): *Semántica y gramática. Sucesos, papeles semánticos y relaciones sintácticas*. Madrid: Machado libros.
- Porto Dapena, J. A. (1995): *El complemento circunstancial*. Madrid: Arco/Libros.
- Ritter, Elizabeth / Sara T. Rosen (2000): «Event structure and ergativity», en James Pustejovsky / Carol Tenny (eds.), *Events as grammatical objects*. Stanford: CSLI: 187-237.
- Roggenbuck, Simone / Vicente Ballero (2010): *Introducción a la lingüística sincrónica*. Tübingen: Narr Verlag.
- Rothstein, Susan (2004): *Structuring Events*. Oxford: Blackwell.
- Soto Andión, Xosé (2011a): «La semántica de los estados en gallego», *Neuphilologische Mitteilungen*, CXII, 3, 323-363.
- Soto Andión, Xosé (2011b): «El *experimentante*: aproximación semántico-sintáctica», *Boletín de Filología*, XLVI, 2, 167-196.
- Soto Andión, Xosé (2012a): «The semantics of attitude», *La Linguistique* 48, 2, 81-107.
- Soto Andión, Xosé (2012b): «La semántica de la existencia en gallego», *Quaderni di Semántica*, XXXIII, 2, 251-272.
- Soto Andión, Xosé (2013): «Nueva aproximación a la semántica de IR en gallego: contribución a un diccionario analítico de construcciones», *Linguistik online*, 58, 1: 3-26.
- Subirats Rüggeberg, C. (2005): «FrameNet español. Una red semántica de marcos conceptuales», en E. Serra / G. Wotjak (eds.), *Cognición y percepción lingüísticas*. Valencia: Universidad de Valencia / Universidad de Leipzig, 182-196.
- Van Gelderen, Elly (2013): *Clause Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Valin, Robert D. / Randy J. LaPolla (1997): *Syntax. Structure, Meaning and Function*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vanhoe, H. (2004): *Aspectos de la sintaxis de los verbos psicológicos en español*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Vilela, Mário / Ingedore Villaça Koch (2001): *Gramática da língua portuguesa*. Coimbra: Livraria Almedina.

2. ESTUDOS DE LITERATURA

AS CARTAS DE DONA VIRXINIA PEREIRA RENDA Á FAMILIA DE RAMÓN OTERO PEDRAYO. UN EPISTOLARIO DO ÍNTIMO E DO EXILIO

Ana Acuña Trabazo

Universidade de Vigo
ganime@uvigo.es

1. Introducción¹

A nosa homenaxe a Antón Palacio entronca cunha liña de estudo do homenaxeado: Ramón Otero Pedrayo e a súa documentación localizada na Fundación Penzol, en concreto aquela relativa ás amizades do señor de Trasalba (Palacio 2012).

En efecto, nesta colaboración centrarémonos na muller que acompañou a Alfonso Daniel Rodríguez Castelao ao longo de moitas décadas (dende 1912 —data do casamento— ata 1950 —data da morte do rianxeiro—) e que gardou a súa memoria como unha «leona» en palabras dela. O noso achegamento a dona Virxinia Pereira Renda será a través das cartas redactadas por ela á familia de Ramón Otero Pedrayo.

Xa en 2006 Xesús Alonso Montero chamara a atención sobre unha epistológrafa que había que ter en conta porque, en palabras do profesor, dona Virxinia «escribe cartas moi interesantes, non exentas en ocasións de chispa literaria, en parte aprendida na prosa e na linguaxe do seu home» (Alonso Montero 2006: 18).

¹ Esta colaboración foi elaborada no marco do proxecto de investigación «Eco-Ficcións: Discursos emerxentes sobre muller e natureza en Galicia e Irlanda» MINECO-FEDER FEM2015-66937-P.

Se daquela Alonso Montero aludía ao papel de dona Virxinia Pereira e ao seu estilo, seis anos despois indicaba a necesidade de que os biógrafos de Castelao examinasen con lupa a figura da súa viúva (Alonso Montero 2012a: 172).

No mesmo ano 2012, no número 15 da revista *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural*, Xesús Alonso Montero daba ao prelo 6 cartas (3 delas inéditas) de dona Virxinia Pereira á familia de Ramón Otero Pedrayo. No primeiro punto abordado (e dentro das consideracións sobre o epistolario e a autora) o profesor advertía que

Está por facer a biografía de Virxinia Pereira Renda (A Estrada, 20/10/1884 - Madrid, 23/12/1969), un libro que sería moi útil mesmo para entender mellor a vida e a obra política de Castelao á sombra do cal viviu desde que casaron n'A Estrada o 19 de outubro de 1912. (Alonso Montero 2012b:127)

Non é a nosa pretensión facer esa —necesaria— biografía pendente, pero si achegarnos a Virxinia de Castelao (como ela asinaba) a través do seu epistolario á familia de Ramón Otero Pedrayo.

2. Dona Virxinia Pereira Renda

Virginia Nicolasa María de Gracia Tomasa (que todos eses nomes tiña) naceu o 20 de outubro de 1884 e foi a sétima de sete mulleres (logo virían 3 homes).

Era filla de Camilo Pereira Freigenedo, un ourensán do Carballiño (co alcume de «o demo») que exerceu como procurador dos tribunais do Partido Xudicial da Estrada e que tivo sona como avogado defensor de causas complexas, ademais dunha activa vida social, política e profesional (exerceu de xuíz).

A nai, Peregrina Renda López, era natural de San Bartolomeu (Pontevedra) aínda que as súas orixes paternas estaban na Estrada. Seica era moi boa muller e que, no futuro, lle tería moito aprecio ao xenro Castelao (Dourado Deira 1999).

É posible que, como imaxina Ramón Otero Pedrayo nunha carta do 22/07/1968, Virxinia fose «a mais leda e churrusqueira da vila». Con todo, a súa educación estivo dirixida polo pai a través dun mestre particular como corresponde a unha «familia de moito aquel, de alto «copete», pois «seu pai é avogado e seus cuñados rexistradores e altos militares» (Arca 1999: 21).

Tras o casamento dunha das irmás maiores (Sara) e a residencia desta en Compostela, as máis pequenas visitana a miúdo e nesa cidade coñecerían a

Castelao². Segundo unha entrevista a Teresa Castelao, Daniel, antes de mocear con Virxinia, foi mozo da súa irmá Eva:

Eva era a moza de Daniel, pero morreulle outra irmá, Enma, que estaba casada e tiña un fillo. Cando o pai soubo que o xenro que acababa de quedar viúvo quería casar de novo, fíxolle o casamento con Eva. Ou sexa: que Eva, que era noiva de Daniel, casou co cuñado recén viúvo. (Dourado Deira 1999: 102)

A pesar desta peculiar circunstancia e de que a familia puido non ver con bos ollos o noivado de Virxinia e Castelao, en 1912 foron casados por Antonio Rey Soto. Entre a parella houbo sentimentos profundos (Neira Vilas 2005: 87-88), non só de irmandade simbólica como cando firmaban as cartas dende o exilio «Virxinia e Manuela» (Castelao 2000: 350-351).

O matrimonio aséntase en Rianxo onde Castelao exerce como médico xeral. En 1914 nace o seu fillo (Afonso Xesús de Praga), ao pouco Castelao sofre o desprendemento de retina e abandona a medicina.

A familia trasládase a Pontevedra e Castelao ingresa no Instituto Xeográfico e Estatístico, ademais de exercer como profesor de debuxo. O fillo morre o 3 de xaneiro de 1928 con catorce anos e Virxinia acompaña a Castelao na súa viaxe pola Bretaña na procura dos cruceiros e dunha certa paz interior. O estalido da guerra civil obrígaos a un exilio compartido por distintos lugares e en diferentes condicións. As penurias vividas en Nova York son descritas por Virxinia Pereira á muller do escritor asturiano e odontólogo Luís Amado Blanco o 24/06/1939:

Aquí la vida es bien distinta: trabajo, trabajo, y sin esperanzas de un porvenir claro. En este país es difícilísimo encontrar un medio de vida, y mes tras mes, vemos como se van liquidando las pocas pesetas que teníamos, y que las vamos estirando a fuerza de echar mil cuentas, pero que irremediamente tendremos que estrellarnos si la caprichosa suerte no quiere venir a nosotros. Este país no es para intelectuales. (Monteagudo 2014a: 84)

Exiliados finalmente en Bos Aires, Castelao enferma e Virxinia Pereira exerce de abnegada enfermeira e confidente ata a morte do home o 7 de xaneiro de 1950. Nos preliminares da doenza, en 1948, dona Virxinia descríbelle a dona Fita (compañeira de Otero Pedrayo) o seu penoso labor:

El total de inyecciones a llevar, es de 135, una cada tres horas sin alterar el orden, hasta terminar la dosis. Como yo soy la enfermera, puedes figurarte mi dolor de corazón cuando actúo de «verdugo». Parezco un profesional, porque por lo visto

² A biografía de Valentín Paz Andrade (2012) sobre Castelao ofrece detalles dos seus amores en Santiago de Compostela. Borobó (2000), a propósito da biografía sentimental de Castelao, sinala cinco mulleres na vida do rianxeiro: a nai, a irmá dos Dieste, Virginia, a Fisher e Xulia Becerra Malvar. Habería, pois, que engadir a Eva, a irmá de Virxinia Pereira.

pincho admirablemente, con serenidad y coraje, que es como mejor sale eso. Nada, que tomé en serio el cargo que me impusieron, y al terminar con Daniel, voy a tener que seguir pinchando donde sea y como sea. Yo sigo como siempre tirando de la vida, y sacando fuerzas de donde puedo, pues cuando lo veo sufrir a él, me acobardo y me aflijo mucho, pero no tengo más remedio que sobreponerme. (Alonso Montero 2012b: 136)

No esforzo de Virxinia Pereira para sobrepoñerse incide Rodolfo Prada nas letras escritas a Ramón Otero Pedrayo o 20/02/1950. Nelas, a propósito da morte de Castelao, coñecemos os detalles dos traballos e dos días da muller que o acompañou ata o derradeiro día:

santa, valerosa, estraordinaria muller. Non pode haber verbas suficientemente espresivas pra daren idea de como ista muller coidou o seu Danieliño... ¡Con que tenrura, con que celo, con que desvelo, con que subprime abnegación! Ela daba a sensación de ser pra Daniel tudo canto poida ser unha muller: esposa, nai, irmán, filla, amiga... Tudos ises aspectos, con túdolos sentimentos, con túdalas carauterísticas, se daban nela nos longos e tristes días da súa enfermidade [...] Tudo o tiña que faguer ela: a comidiña pra Daniel a tiñan que preparar as súas mans, e as súas mans lle a tiñan que dar; e lle tiñan que dar as meiciñas e as inieicións... E o mesmo foi no Sanatorio nos poucos días que alí sobreviviu. Por tudo elo —aparte haber sido sua muller e súa magnífica compañeira na noitada do eisilio— Virxinia é pra nós persoa sagra que terá o noso agarimo, a nosa admirazón e a nosa gratitude namentras vivamos. (Alonso Montero 2006: 69-71)

Xa viúva, Virxinia Pereira ocupa o apartamento (ou «faroliño») e vive dos recordos. Volve á Terra en varias ocasións, quizais a primeira para levar os restos do seu fillo ata A Estrada; pero nunca abandona Bos Aires, porque alí descansaba o seu home. Morre en Madrid o 23 de decembro de 1969 con 85 anos e descansa no cemiterio de Figueroa, co seu fillo, grazas á acción dos estradenses.

No apartado seguinte veremos que a historia de Virxinia Pereira Renda, como ocorre coa historia das mulleres, empezou por unha historia do corpo e dos roles privados para converterse nunha historia das mulleres no espazo público da cidade, do traballo, da política, da guerra, da creación (Perrot 2008: 16-17).

3. Un epistolario do íntimo e do exilio

O epistolario de dona Virxinia Pereira a don Ramón Otero Pedrayo consta de 37 cartas e 3 telegramas a Ramón Otero Pedrayo (en 5 insérense palabras ou cartas para á súa dona, Fita) que datan dende o 6 de abril de 1950 ata o 26 de outubro de

1969. Está custodiado na Fundación Penzol e, como indicamos na introdución, 6 cartas foron editadas por don Xesús Alonso Montero (2012b)³.

As cartas de dona Virxinia á familia de don Ramón poden considerarse como un epistolario do exilio e do íntimo. Estas, redactadas tras a morte de Castelao, mostran os conflitos permanentes nos espazos de sociabilidade e outras cicatrices como as dificultades psicolóxicas e espirituais (Axeitos 2003: 19-65).

3.1. Análise do epistolario

Consideramos que é posible estudar o epistolario de dona Virxinia Pereira á familia de don Ramón Otero Pedrayo a partir de dous eixes: o do íntimo e o do exilio. Por tanto, en primeiro lugar, aludiremos ás estratexias da viúva para superar a morte da parella (negación da morte e afirmación da vida) e, en segundo lugar, referirémonos ás súas formas de atadura social (compromiso, lealdade, fidelidade e obriga).

Como é esperable, no epistolario iniciado tras a enfermidade e morte de Castelao está moi presente o loito, esa especie de morte social. Seguindo os estudos de Marcial Gondar (1991) sobre a vivencia da morte nas viúvas galegas, tamén nas cartas de Virxinia Pereira atopamos a busca da morte simbólica, a súa negación e a afirmación da vida, pasado xa o loito inicial.

A primeira estratexia debe entenderse de maneira simbólica, pois, na explicación de Marcial Gondar, a tensión fai que a viúva

tenda a vivi-la situación como algo para o que non se sente con forzas para defrontar [...] Mais porque a situación é vivida precisamente como desesperada, porque ningunha solución se ve, acódesse ó procedemento de intentar «matar» aquela parte da nosa personalidade na que máis se senten os problemas. (Gondar 1991: 146)

Virxinia Pereira escribe nos primeiros momentos que se sente perdida, fóra do mundo dos vivos, coma nunha nebulosa, en silencio e orfandade (carta do 15/06/1958). Apesarada pola vida, explica que lle parece mentira seguir vivindo e que se sente como unha gaiyota apresada e sen rumbo, a non ser as visitas aos «pagos» da Chacarita onde xace Castelao.

Sobre a segunda estratexia, negación da morte, as cartas de dona Virxinia aluden á conservación dos obxectos coma antes e á conservación da persoa perdida (de Castelao). Para Virxinia Pereira, a casa ou «faroliño» será o seu santuario, pois nel perduran os recordos de Castelao e, desta maneira, convértese nun refuxio tal e como recolle Gondar:

³ A Alonso Montero debemos a noticia deste epistolario e o noso posterior interese.

Cando un está nela pódese desembarazar de moitas máscaras que ten que poñer, en canto cruce a soleira, para «aparentar» ante os seus veciños; de sorte que é nela onde aparece o que el máis internamente é, onde é máis el mesmo. (Gondar 1991: 156)

A viúva de Castelao explícalle a don Ramón Otero Pedrayo esa dualidade de máscaras á que aludía o antropólogo máis arriba:

Verasme agora na representación de dúas Virxinias distintas val decir, a Virxinia «falsa» a «comediante» que pra loitar con este desacougado mundo que non quer saber nada de penas, ten que afogar as suas e asoballar os seus sentimentos, e a Virxinia real, a Virxinia verdadeira, que ferida a punta de lanza non atopa mais alivio que na soedade do seu fogar —o farol como lle chamaba o meu santo— pra chorar libremente con il, a unica e triste realidade da sua ausencia. (Carta do 16/12/1950).

As misivas de don Ramón Otero Pedrayo, como formas de corporalización de Castelao, axudan á viúva a superar a perda. E ela mesma asinará as primeiras cartas como «Virxinia de Daniel» ou «Virxinia de Castelao». Pola súa parte, don Ramón considera a Virxinia, significativamente, irmá na vida e na morte.

Dícesme Ramón, que ti falas e hasta ries con il, pois ben, iso precisamente e o que me pasa a min de cote, i en cada volta vexo vir cara a min, aquiles seus brazos tan longos e tan amantiños, como si iles quixeran sinalarme o camiño que debo seguir. Meu Daniel. (Carta do 16/12/1950)

Canto ás estratexias de afirmación da vida, consideramos que a máis importante é a independencia económica que a mesma Virxinia Pereira considera necesaria para poder viaxar (por motivos de saúde ou non) a Lugo, Vigo, Salamanca, Madrid...:

Pensei que este vrán podria dar outra volta pola tan añorada TERRA, pero as cousas non sempre se poden arranxar como se precisan. A familia turra por min decíndome que non «teña reparos» porque pra eles a miña presenza é o que conta, pero ti comprenderás que si non conto con unha modesta independencia económica, terei que morrer tamén no desterro... onde istes impagables irmáns siguen fideles e xenerosos. (Carta do 08/07/1963)

Como un epistolario do exilio, un aspecto relevante das cartas de Virxinia Pereira é o relacionado coas catro formas de atadura social sinalados pola politóloga norteamericana Judith Shklar (Faber 2006):

- obriga ou deber da cidadá (no caso que nos ocupa cara ao país de acollida, Arxentina);
- compromiso ou obriga consciente (coa obra e a figura de Castelao);

- lealdade ou fenómeno afectivo e emocional (como apego á comunidade galega na Arxentina cos seus consecuentes conflitos);
- fidelidade ou apego consciente a outro individuo (cara a Castelao e amigos no seu «farol»).

Ao noso entender, son os dous últimos (a lealdade e a fidelidade) os máis habituais na correspondencia de dona Virxinia, pois no desterro os conflitos de lealdade transfórmanse en máis explícitos e agudos. Tamén destaca o compromiso que, xunto coa fidelidade, fai que a mesma Virxinia Pereira se defina como unha «leona» nunha carta a Ramón Otero Pedrayo datada o 03/07/1951:

A obra artística debe ser depositada toda ela no Museo, xa que a derradeira disposición do seu autor foi de que pasara a ser patrimonio de Galiza, da sua Galiza eternamente soñada, i eternamente desexada. Iste pois, hai que cumprilo como lle digo a Valentín hasta por enriba da mesma lei. Pra defender ise seu desexo, síntome con forzas de leona.

Foi promesa especial que lle fixen ao meu Daniel!

Dona Virxinia considera como a súa última misión de fiel compañeira aquela expresada noutra carta do 16/12/1950: acompañar a Castelao por derradeira vez ata o seu definitivo lugar de descanso, na Terra.

As mostras de lealdade de Virxinia Pereira coa colectividade galega abundan ao longo do epistolario. Así, nunha carta do 15/06/1958 a Ramón Otero Pedrayo únense lealdade e fidelidade:

Baixo o amparo dos «bos e xenerosos» que me queren e respetan, eu non fago máis que seguiilos con afervoada lealdade, sentindo ao par d-iles, as angurias e inquedanzas da Terra benquerida, e seguindo [...] con fé e sin vacilacións, o camiño, casiqué sempre espiñoso, que nos impón noso deber patriótico. Penso que cumprindo fielmente ises deberes morales [...] ELA⁴, co meu DOI-DOI, que a levou ben chantada no seu peito adoecido, estarán talvez un pouco contente de min.

Lealdade ata o punto de querer atraer para a Causa á propia María Casares. Estas son as palabras, a propósito da actriz, escritas por dona Virxinia a Otero Pedrayo o 23/12/1957: «Lástima que non esté máis cerca, pois penso que ben «traballada» sería moi util pra Galiza».

A lealdade non estará exenta de conflitos (asunto das bandeiras⁵, Congreso da Emigración de 1965, Xornadas galegas, papel de Cunqueiro...) que non sempre é doado comprender e que Virxinia lle suxire a Ramón Otero Pedrayo cunha palabra

⁴ Maiúsculas no manuscrito orixinal.

⁵ En Axeitos (2003: 46) pode lerse unha crónica do asunto das bandeiras, xa conflictivo en vida de Castelao.

do lunfardo: «chimentos». Esta é a valoración que lle envía a Otero Pedrayo escrita o 26/10/1967:

[...] dende as miñas primeiras andanzas por a Terra (van alá máis de catro anos) xa albisquei con mágoa, que no caletre de moitos que se chaman «nosos» pasando por intelixentes e patriotas, non existe ren, nin bulen os seus afáns, outras inquedanzas que de facer cartos, esquecéndose eisí, das experiencias e inseasons tan amargamente deprendidas.

As tres formas de atadura social exemplificadas non impiden que desafogue co amigo arredor da outra forma de atadura: a obriga cara á terra de acollida, Arxentina, «magñífico país, que tamén está pasando unha xeira desgraciada». Na mesma carta do 29 de setembro de 1967 explícalle o padecemento pola suba dos prezos nos produtos de primeira necesidade:

A vida impúxonos enormes sacrificios por que os aumentos non teñen fin e o medo vai entrando. Estivemos pagando os hovos a 300 pesos a dúcea aínda que agora baixaron a 130. Os tomates a 300 pesos o quilo as chauchas a 200 e a este tono todo o demais, xa que os impostos pasaron a máis do dobre, pois os teléfonos xa están a 2.200 pesos.

Aínda poderíamos engadir outros elementos presentes nas cartas, e propios da «historia» necesaria das mulleres, que teñen que ver co corpo, coa alma e co traballo doméstico. Co corpo enlázanse os comentarios de dona Virxinia sobre a maternidade tronzada, a idade e as doenzas propias e familiares (caídas, atropelos...); coa alma relaciónanse os comentarios sobre a fe, os temores etc; co traballo doméstico porteñen as súas palabras nas que se deduce que a el se enfronta barilmente (como se dedicou durante a enfermidade do fillo e do home).

O seguinte fragmento dunha carta a dona Fita, datada o 26 de outubro de 1959, resume varios deses elementos, especialmente os relativos ao corpo (doenza propia) e como inflúen no seu ánimo:

Como se que Rosita Puente te contou sobre mi última «hazaña», vale decir, sobre las nuevas fracturas que recientemente sufrí en el brazo derecho, me libero yo de hacerte mas comentarios respecto a tan desgraciado accidente, porque sólo recordarlo me hace enfermar otra vez. Ahora, y pese a estar todavía muy dolorida, ya que solo hace tres días que me sacaron el yeso (cuyo tormento soporté durante mes y medio desde el codo hasta la punta de los dedos) me encuentro libre como un pájaro fugado de su jaula, y con ganas de todo, incluso de escribir, cuando para esto fui siempre una recontra⁶ perezosa. Dejando de lado tan amargo episodio, que con la ayuda de Dios espero no volverá a repetirse, empezaré por decirte, que despues de lo recién vivido meses atrás, y que ahora se me antoja que todo fue un

⁶ Subliñados no orixinal.

hermosísimo sueño, doy gracias al Cielo por la limosna de felicidad que ha querido concederme al contar con vuestra querida presencia entre nosotros. Durante aquél corto, pero maravilloso tiempo en que por saberos cerca mio (como dicen acá) sentí remozado mi espíritu, habrás notado como dejé que la melancólica Virginucha, apurase hasta la última gota de una alegría prestada, y que a plazo fijo habría de perder teniendo que resignarme otra vez a vuestra ausencia mas sensible cada vez. Nuevamente de espaldas a la vida social —que por otra parte ahora sólo me atrae en casos especialísimos como el vivido con vosotros (mentira me parece) vuelvo a concentrar mi amistad en las amigas mas íntimas con quienes me encuentro muy a gusto canasteando y chimentando de todo un poco. (...) Consuelo, la de Vazquez Iglesias, quiere llevarme algún fin de semana a pasarlo con ella en la finca que tu ya conoces. Pero, como para todas estas cosas se necesita tener ánimo, y el mío quedó bastante rompido e rachado desde que sufrí este segundo accidente, hay que recuperarse un poquito para luego decidirse.

3.2. Lingua e estilo do epistolario

Aínda que Virxinia debeu ser educada en castelán e falar ese idioma dende pequena, converterase en neofalante por amor a Castelao. O emprego da lingua galega na correspondencia co seu home comezou en 1934, se temos en conta o manifestado polo rianxeiro a Ramón Otero Pedrayo durante o desterro en Badaxoz (carta do 11/12/1934):

As cartas dos irmáns danme azos para seguir eiquí o tempo que sexa preciso. O cume da miña ledicia foi hoxe ó recibir unha carta da miña muller escrita en galego e ademáis moi ben escrita e con moi bo galego. Craro está que desta vez non lle escribín á miña muller ningunha carta en castelán. (Castelao 2000: 230)

A variedade lingüística de dona Virxinia está próxima á de Castelao, o seu referente idiomático. Trátase dunha variedade enxebriante ou protoestándar mestura de variedades xeográficas do galego, alternancias do castelán de Arxentina e do lunfardo (que moitas veces ela pon de relevo nas cartas mediante subliñados ou explicacións).

En canto ao estilo de dona Virxinia, sobresaie o humor e a pegada de Castelao no léxico («meu pino lanzal», «meu doi doi», «prendiñas», «faroliño»). Mostras do humor retranqueiro de Virxinia Pereira serían as seguintes confesións a Ramón Otero Pedrayo relativas ás súas doenzas e aos excesos nos labores domésticos:

[...] moi solta de corpo, e levada de unha euforia propia dos meus 20 anos (ben cumpridos) púxenme a pintar as paredes do meu departamento e sucedeu o que tiña que suceder despois de tamaña fazaña. [...] En fin, agora todo vai pasando gracias a Dios, prometéndome non volver a deixarme domiñar por ises «impulsos

da xuventude» [...] Privada de poder falar con vos, cando tanto o desexaría, véngome mallando na máquina. (Carta do 23/12/1957)

Ademais da presenza do léxico de Castelao, semella que a concepción literaria e ideolóxica do rianxeiro é asumida por Virxinia Pereira. Iso é o que se deduce nun fragmento dunha carta ao escritor de Trasalba:

Agora, por fin gracias e deus, estamos disfrutando de unhas reparadoras «vacacións» (ben merecidas pois a temperatura entrou en razón). Máis, como cousa boa pouco dura, dicen voces alarmistas de que axiña imos ter a «parrilla» novamente preparada, e que, n-esta volta volta [sic], en vez dos 43 grados van ser 47... Menos mal, de que con este respiriño de agora, podemos repetir o de aquela caricatura do noso Daniel «que mentras o pau sube a baixa descansa o lombo...». (Carta do 18/02/1957)

Sobor da obra *Os vellos non deben de namorarse*, prefiro non falar, porque si meu Castelao contando con bos elementos dirixidos por il mesmo non quedara contento figúrate ti o que habrá saído ahí e sin caretas que precisamente é o máis intresante da obra. Supoño que na Cruña terá saído algo parecido...

A min non se me consultou nada. (Carta do 21/08/1961)

O seu estilo e camaradería (por exemplo no gusto, compartido coas mulleres de Otero Pedrayo e Prada, polas partidas de cartas) revelan unha Virxinia resolta e segura do seu espazo. En 1948 confésalle a Fita, compañeira de partidas no Madrid republicano, a fama do seu vicio polo tute:

Estamos juntas cada día, como estábamos tú y yo en Madrid, jugando como entonces a nuestro tute que no perdonamos por nada ni por nadie. Ya es famoso nuestro tute entre nuestras amistades, y no podemos ocultar a los ojos de nadie este vergonzoso vicio que tanto nos domina. Gracias que sólo jugamos por amor al arte y sin más interés que el «amor» propio, de lo contrario, tendríamos el repudio unánime de las gentes. (Alonso Montero 2012b: 136)

4. Consideracións finais

Rematamos esta pequena exposición sobre un epistolario do íntimo e do exilio apuntando a importancia de profundar na Virxinia Pereira preocupada pola polis, polo espazo público e polas formas de acción colectiva. A pesar de que á primeira vista as mulleres están confinadas, dona Virxinia Pereira conseguiu circular, saír, viaxar, participar da mobilidade coa axuda dos medios de transporte (algún nocivo para a súa saúde). A viaxe, con maior ou menor sufrimento, tamén foi un modo de emancipación política e persoal. De aí a preocupación retranqueira de dona Virxinia

tras o seu atropelo na penúltima e na última carta remitidas a Ramón Otero Pedrayo:

Eu preciso camiñar firme para seguir tirando da vida. ¡Sería boa si me quedara renga...! Sei, é iso será o de menos, que terei que adeprender a darlle «salero» ao pé, pero cousa de días máis ou menos. Cancelados que foron os moitos viaxes que pensaba facer, aí se quedaron todolos proxectos do meu tan esperado veraneo. (Carta do 13/09/1969)

Certo que conto con espírito de abondo contra todas as grandes emocións e toda clase de desventuras, pero esto que me pasou e algo distinto, por cuanto eu preciso dos meus pes, para seguir «tirando» da vida, hoxe máis necesitada que onte. (Carta do 26/09/1969)

O epistolario, como a historia das mulleres, empezou por unha historia das mulleres pasivas para chegar a unha historia das mulleres activas. Esa tamén é a historia de Virxinia de Castelao, pois chega a xestionar os dereitos de autor da obra do seu home, a emitir opinións literarias e teatrais..., e mesmo a reivindicar o Castelao político como se pode ler no seguinte fragmento:

Parece que non esqueceu ren, menos a parte política que a silenciou por cuanto é ahí onde a «porca torce o rabo» sin decatárense de que todo o arte do noso Castelao, dibuxos, escritos, conferencias, etc, etc son esencialmente política. (Carta do 26/10/1967)

Por todo o que se acaba de expoñer é evidente a necesidade da biografía de Virxinia Pereira Renda.

Referencias bibliográficas

- Alonso Montero, Xesús (2006): *Laio polo irmán ausente. Castelao no epistolario de Otero Pedrayo e outras voces*. Vigo: Galaxia.
- Alonso Montero, Xesús (2012a): *Castelao na Unión Soviética en 1938*. Vigo: Xerais.
- Alonso Montero, Xesús (2012b): «Seis cartas (tres inéditas) de Virxinia Pereira Renda (de Castelao) á familia de Ramón Otero Pedrayo (1948-1957)», *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural* 15, 127-150.
- Arca Caldas, Olimpio (1999): «As dúas mulleres de Castelao», *A Estrada. Miscelánea histórica e cultural* 2, 9-47.
- Axeitos, Xosé Luís (2003): *O exilio galego: un mapa de cicatrices*. Sada: Edicións do Castro.

- Borobó [García Domínguez, Raimundo] (2000): *Daniel, o noso*. Sada: Edicións do Castro.
- Castelao [= Rodríguez Castelao, Alfonso Daniel] (2000): *Obras 6. Epistolario*. Vigo: Galaxia.
- Dourado Deira, Manuel (1999): *Conversas con Teresa Castelao. Anecdótico dun século de vida*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Faber, Sebastián (2006): «Max Aub, conciencia del exilio», *El Correo de Euclides: Anuario Científico de la Fundación Max Aub* 1, 16-35.
- Gondar Portasany, Marcial (1991): *Mulleres de mortos. Cara a unha antropoloxía da muller galega*. Vigo: Xerais.
- Lopo, Antón (introdución e notas) (2016): *Querido Eduardo. Cartas a Suárez Picallo e Blanco Amor*. Santiago de Compostela: Chan da Pólvora.
- Monteagudo, Henrique (ed.) (1996): *De viva voz. Castelao: conferencias e discursos*. Fundación Castelao.
- Monteagudo, Henrique (2000): *Castelao, defensa e ilustración do idioma galego*. Vigo: Galaxia.
- Monteagudo, Henrique (2014a): «Tres cartas de Castelao e unha de Virxinia Pereira, 1929», *Grial* 202, 81-87.
- Monteagudo, Henrique (2014b): «Castelao alén do mar. Tempo de derrotas. Castelao en Nova York, 1938-1940. II», *Grial* 203, 92-101.
- Neira Vilas, Xosé (2005): *Xentes e camiños*. Vigo: Xerais.
- Otero Pedrayo, Ramón (1980): *A miña amizade con Castelao*. Sada: Edicións do Castro.
- Otero Pedrayo, Ramón (2001): *Por os vieiros da saudade*. Vigo: Galaxia.
- Palacio, Antón (2012): «Dúas mulleres no “Libro dos amigos II” de Otero Pedraio: retallos de dúas amizades», en Bieito Arias Freixedo / Xosé María Gómez Clemente / Gabriel Pérez Durán (eds.), *Sementar para os que veñan: homenaxe a Camiño Noia*. Vigo: Universidade de Vigo, 197-223.
- Paz Andrade, Valentín (2012): *Castelao na luz e na sombra*. Vigo: Galaxia.
- Perrot, Michelle (2008): *Mi historia de las mujeres*. Buenos Aires: Fondo de Cultura Económica.
- Portela Yáñez, Charo / Isaac Díaz Pardo (eds.) (1997): [*Valentín Paz Andrade*]. *Epistolario*. Sada: Edicións do Castro.
- Salgado, Xosé M. (2001): «Presencia de Daniel R. Castelao na vida e na obra de Ramón Otero Pedrayo. Crónica dunha amizade», en *Congreso sobre Castelao*. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo, 21-52.

REXURDIMENTO E ROMANTICISMO

Anxo Angueira

Universidade de Vigo
aangueria@uvigo.es

É un lugar común historiográfico o de asocia-la xénese do Rexurdimento ó romanticismo. A idea xa circulaba no propio campo cultural dos anos setenta e oitenta do século XIX: o que daquela comezaba a denominarse *renacimiento* literario, social e intelectual de Galicia había que vinculalo á entrada do romanticismo en Galicia e, como fai Alfredo Vicenti (1875 e 1879), á xeración de Ramón Rúa Figueroa, con «Alberto Camino, Neira de Mosquera, Antolín Faraldo, Díaz de Robles, Romero, y algo más tarde Puente y Brañas, Aguirre y otros». En «La poesía regional gallega» as palabras de Emilia Pardo Bazán (1888: 29) neste sentido, a partir do modelo da historiografía catalá e do seu campo cultural, no que se levaba varias décadas vinculando estreitamente romanticismo e *Renaixença*, non ían porén nesta dirección, dado que lle asignou ó *renacimiento* galego un carácter «idílico y rústico» en consonancia coa súa visión pexorativa do mesmo ó negarlle unha mínima fortaleza e viabilidade: «Pues en Galicia, no tiene el renacimiento ni el carácter romántico y trovadoresco que en Provenza, ni el general y comprensivo que en Cataluña». Agora ben, cando fala da poesía de Pondal en «Luz de luna», xa sen comentarios pexorativos, admite o carácter romántico da obra (Pardo Bazán 1888: 82), aínda que romántico teña unha dubidosa valoración: «Que todo este celticismo y bardismo, por muy artificioso y romántico que sea». Si, romántico comeza tamén a ser pexorativo.

O P. Blanco, Francisco Blanco García, no terceiro volume de *La literatura española en el siglo XIX* (1894), relaciona rexionalismo e romanticismo, e a ambos lles atribúe unha especie de dobre dimensión, positiva e negativa, desde unha posición confesional e conservadora. Para el o romanticismo está na xénese dos *renacimientos* peninsulares, incluído o galego, algo que comezaba a ser un tópico.

Xa no que é a historiografía do século XX e tamén na liña de Pardo Bazán, a quen copia e cita, están as palabras que ten na súa «Conclusión» *La literatura gallega en el siglo XIX* de Carré Aldao (1903: 75):

Si en sus comienzos el renacimiento tiende al romanticismo; pero no al romanticismo trovadoresco de Provenza, ni al general y comprensivo de Cataluña, sino al eminentemente popular, poco á poco lo vemos modificarse y marchar con los tiempos.

Antes de 1936 Antonio Couceiro Freijomil (1935: 499) é moi explícito xa no índice: «El renacimiento de las letras gallegas es, ante todo, una derivación del romanticismo». Atribúelle un papel precursor a Pastor Díaz coa súa «Alborada», pero houbo que agardar á «explosión del romanticismo» (Couceiro Freijomil 1935: 285-286): «En la vigorosa exaltación romántica —que no en nuestra valiosa literatura de los siglos medios, de la que entonces nada o apenas nada se sabía— es donde se halla la verdadera raíz del resurgir de las letras gallegas».

No período 1916-1936 interésannos especialmente as posicións a este respecto de Vicente Risco e mais de Otero Pedrayo que vincularon moi intensamente romanticismo e Rexurdimento. A importancia para Vicente Risco do romanticismo vai máis alá mesmo da súa incidencia no Rexurdimento: constitúe unha característica propia e esencial da alma galega, privativa con respecto a España. Así fala na súa *Teoría do nacionalismo galego* (Risco 1920: 22):

Temos dos britanos, o *humorismo*; temos dos franceses, o *senso critico*; temos noso, o *lirismo* y-a *saudade*. Tres calidades que carauterizan á y-alma romántica. Falo do verdadeiro romanticismo, de xeito alemán, de xeito británico; non da *esaltación pasional* que na Hespaña se chamou romanticismo. O úneco romántico verdadeiro qu'houbou na Hespaña foi un galego, foi Nicomedes Pastor Díaz.

Na teoría literaria de Otero Pedrayo é fundamental *Romanticismo, saudade, sentimento da raza e da terra en Pastor Díaz, Rosalía de Castro e Pondal* (1931), discurso de ingreso na Real Academia Galega lido a finais de 1929. Despois dunha extraordinaria introdución ó romanticismo de 33 páxinas cheas de citas e referencias literarias e culturais, Otero Pedrayo explica a súa importancia para Galicia: «O Romanticismo espertaba o amor pol-as almas dos pobos e sentía apegada unha alma ideal, com'un raiolar d'estrelas, ás roinas comestas pol-a pedra». Na breve contestación de Risco este tamén relaciona ó propio Otero Pedrayo co movemento, en sintonía co seu pensamento no que de xeito esencialista, como vimos, lle atribúe ó ser galego unha «alma romántica».

O tópico que vinculaba romanticismo a Rexurdimento estendeuse durante a posguerra. Pero os matices tampouco tardaron en chegar. Cremos que os de maior envergadura están en José Luís Varela. Non contesta o tópico abertamente, pero todo o que apunta axuda claramente a contestalo (Varela 1958: 29-30):

Faraldo, Vicetto, Neira de Mosquera o Aguirre no testimonian la existencia de novela histórica, teoría política o lírica románticas, sino de poetas líricos o novelistas adscritos individualmente —sin crear un clima, un género, y menos un movimiento— a tendencias románticas, no específicamente gallegas. Esto viene más tarde. El Renacimiento gallego del XIX es hijo del Romanticismo, pero no es sincrónica ni temáticamente «el Romanticismo».

Tanto Francisco Fernández del Riego coma Ricardo Carballo Calero continúan co tópico, como manifiestan os respectivos índices das súas historias da literatura: «Albada romántica» e «O Romanticismo. Precursores de Rosalía», respectivamente. O autor de Lourenzá, e citamos pola edición galega, dinos que «Os homes do renacemento galego foron, por eso, todos eles románticos no senso máis esteso e vital da palabra» ou que «O influxo romántico opera, pois, nodalmente no movemento restaurador da Literatura galega» (Fernández del Riego 1971: 76 e 79). Carballo Calero, pola súa banda, é desta mesma idea, aínda que distingue un romanticismo galego que se expresa en castelán (Neira de Mosquera, Rúa Figueroa, Xacinto Salas e Quiroga, Xosé Puente e Brañas...) do que o fai en galego, e que serían «os precursores», seguindo a onomástica de Carré Aldao: Vicente Turnes, Xoán Manuel Pintos, Francisco Añón, Xosé Bieito Amado, Marcial Valladares, Saco e Arce, Fernández Morales... Un caso especial é o da «Alborada», texto en galego de Nicomedes Pastor Díaz, poeta de filiación romántica e da mesma xeración cós denominados *Precursores*. Aínda que a súa publicación foi posterior, o texto é de 1828, feito que supuxo a súa consideración de pioneiro na renacemento literaria do XIX, tanto para Couceiro Freijomil como para Fernández del Riego. Carballo Calero aduce que é un texto aillado, sen continuidade, e ademais de feita clásica, non romántica, polo que é tallante ó respecto: «Se a nosa Renacemento é romanticismo, 'A Alborada' non é Renacemento» (Carballo 1975: 48).

O problema historiográfico que representa Nicomedes Pastor Díaz e maila súa «Alborada», estudado a fondo por Emilio Insua no seu «Encadramento e singularidade de Nicomedes Pastor Díaz na literatura galega do seu tempo» (2013), está probabelmente no cerne do cuestionamento do tópico que aquí propomos. Que é «A Alborada»? O final dunha literatura neoclásica escrito por un poeta romántico? Por que «A Alborada» non é renacemento, por non ser romántica? Non sería máis rendedoiro, polo menos desde o aspecto comprensivo e sen cuestionar o criterio filolóxico do que é e non é literatura galega, ter en conta tamén a obra literaria en castelán dos románticos galegos? Son románticos aqueles escritores da xeración de 1846 que teñen unha poderosa obra en galego coma Pintos, Marcial Valladares ou Fernández Morales? En definitiva, non sería máis lóxico xebra-lo que é romanticismo do que é renacemento?

Cremos que foi Xosé Luís Méndez Ferrín (1969: 406) quen primeiro cuestionou abertamente o tópico:

Pesía a todo o que se ven afirmando, a poesía galega non renace baixo o sino do romantismo senon máis ben do realismo. En rigor, non se pode falar dun movemento romántico galego. En Galicia o romantismo é serodio e tende a se producir en castelán. O proceso xeral da evolución das literaturas europeas modernas (romantismo-realismo (naturalismo)-reacción idealista) non se dá na literatura galega.

A cuestión para o autor está asociada á crítica da concepción historiográfica galega como dialectal da española, como se explica no «Prefacio» de *De Pondal a Novoneyra* (Méndez Ferrín 1984: 18):

Coido ter esclarecido que a historia da literatura galega é autónoma e independente da súa veciña española, aínda que moitos críticos siguen empeñados en considerala unha ponla dialectal na que se esforzan por detectar sombras de todos e cada un dos movementos culturais metropolitanos.

É este tamén o cerne da crítica feita por Francisco Rodríguez (1979), que explica o problema dicindo que:

non tivemos románticos no senso tradicional, prás literaturas normalizadas, do término. Tivemos ao longo de todo o século XIX escritores realistas, adiantándose ós productos españois e paralizándose con respecto á evolución no século XX. Todo esto porque a dinámica e a causalidade da nosa literatura é moi outra que a da española.

Un dos grandes especialistas da literatura do XIX como é X. M. Dobarro Paz pon a cuestión enriba da mesa dun xeito diáfano e tira as seguintes conclusións (2000: 93):

- A moda romántica adáptase a Galicia nos círculos literario-universitarios como antes o fixeran outros movementos ou modas, procedentes da corte, sen desenvolvemento interno na sociedade galega, e isto proporciónalles un carácter que poderíamos cualificar de «postizo». Aqueles que se adoitan clasificar como «románticos galegos» —Pastor Díaz, Salas y Quiroga, Neira de Mosquera, Rúa Figueroa, Aurelio Aguirre etc.— son autores de obras en español, e, polo tanto, recorrendo exclusivamente ó criterio filolóxico, non serían integrables en ningún capítulo da literatura galega. Dos citados, só Pastor Díaz e Aurelio Aguirre cultivan moi circunstancialmente a literatura no noso idioma.
- Nin por temas [...], nin por estilo, nin por cronoloxía, os escritores galegos do XIX son de cuño romántico.
- Os reiteradamente caracterizados como trazos románticos deste período da nosa literatura —canto á liberdade, apego ó local, volta ó pasado, cultivo do exótico...— se é que realmente se dan [...], parecen responder a coordenadas distintas, pois, na nosa opinión, non se debe busca-la orixe deste espertar desde un punto de vista puramente cultural e de dependencia de correntes literarias que actúen como único motor deste fenómeno.

E a partir de aí o autor escora cara ás convulsións políticas, cara ó devir histórico «as causas deste despertar, que é, en definitiva, o nacemento da literatura galega»: a Guerra de Independencia, as tensións entre liberalismo e absolutismo e o levantamento de 1846; o grupo compostelán da Academia Literaria e despois do Liceo de la Juventud; o decisivo papel da prensa periódica... E conclúese que hai textos literarios desde os primeiros anos do século, pero o nacemento propiamente da literatura galega (e nela habería que incluír ou atender nesta altura textos de expresión castelá) prodúcese nos anos 40 (Dobarro Paz 2000: 106 e 108).

Compartimos un punto fundamental do seu discurso: o romanticismo non é importante nin moito menos decisivo para explica-la emerxencia da literatura galega do XIX. Por iso, a xénese do que se deu en chamar *Rexurdimento* habería que buscala antes ca en cuestións estéticas ou propiamente literarias, na esfera ideolóxica e política. Neste sentido pode axudarnos unha comparativa, aínda que non sexa profunda, cos casos do *Risorgimento* e da *Renaixença*. O *Risorgimento* sempre foi visto coma un proceso principalmente político fronte á visión que temos da *Renaixença* e do Rexurdimento, procesos percibidos como moito máis literarios. Iniciado como movemento en 1800, aínda que teña os seus claros antecedentes no século XVIII, o *Risorgimento* foi un proceso histórico moi longo que mesmo non podemos considerar pechado ata 1871, ano en que Víctor Manuel entra triunfal en Roma. Non hai propiamente un *Risorgimento* literario: hai unha *letteratura risorgimentale*. E por cuestión cronolóxica esta *letteratura risorgimentale* é primeiro neoclásica con Giuseppe Parini (1729-1799), Vittorio Alfieri (1749-1803) e Ugo Foscolo (1778-1827) e logo foi maiormente romántica con autores que tiveron os anteriores como referencia: Alessandro Manzoni (1785-1873), Silvio Pellico (1789-1854), Giacomo Leopardi (1798-1837) etc.

O caso da *Renaixença* é distinto en moitas das súas coordenadas, pero non ten o romanticismo como causa principal ou motor da súa xénese. A visión tradicional e tópica que vinculaba *Renaixença* a romanticismo xa fora criticada por historiadores canónicos de referencia coma Jordi Rubió i Balaguer, neto de Rubió i Ors (*Lo gaiter del Llobregat*). Fíxoo ademais de xeito contundente (Rubió i Balaguer 1989: 13-14 e 20): «Sense el segle XVIII no s'explicaria la *Renaixença* a Catalunya», «la invasió napoleònica interrompé, o almenys retardà, l'evolució natural del procés cap a la restauració de la llengua catalana que es perfilava a les últimes dècades del segle XVIII», «el romanticisme en fou un gran motor concomitant, però no la causa essencial». O cuestionamento historiográfico da *Renaixença* dos últimos anos, ademais doutros aspectos, afectoulle directamente a este: a idea de *contínuum* aplicada á literatura catalá fronte á *ruptura renaixentista* foi intensamente defendida desde hai uns anos por Albert Rossich (1994), para o que non houbo desaparición da literatura en catalán de ningún modo. Rossich nega que se poida falar de ningunha *renaixença* literaria, polo menos da que describen os manuais. Tal é a idea tamén de Josep M. Domingo (2011, 2013), para quen eran os propios axentes

literarios oitocentistas implicados no proxecto, que escribían maiormente en castelán e que estiveron vinculados á difusión do romanticismo en Cataluña, os que lle dan o nome e lle atribúen a idea que logo triunfaría. Os *Jocs Florals* de 1859 serían a expresión dese triunfo, no que o papel da restauración medieval vai asociado ó protagonismo da nova burguesía barcelonesa. Unha posta en escena, cando o tempo do romanticismo pasara e que despois foi imitada noutros lugares da Península Ibérica. A *Renaixença* non é literariamente romántica: sono algúns aspectos do seu contexto social, a cultura do anticuarismo ou a moda do trobadorismo.

Á luz de todo isto parece que a posición de Méndez Ferrín en 1969 ou a de Xosé María Dobarro en 2000 están en sintonía co que levamos exposto a propósito de *Risorgimento* e *Renaixença* no sentido de desvincular a xénese do Rexurdimento da difusión do romanticismo en Galicia. Os dous, ademais, vinculan esa difusión a autores que utilizan sempre o castelán ou só moi esporadicamente o galego. É isto algo similar ó que ocorre na *Renaixença*. Agora ben, mentres que na súa revisión actual este é un síntoma de que o proceso catalán, como aspecto negativo, mantivo a diglosia lingüística da burguesía ou mesmo foi imposta por ela (Marfany 2002: 151), no caso galego, como fan os profesores Anxo Tarrío (1994) e Dobarro Paz (2000), existe a tendencia a integrar esta produción en castelán no que é a literatura galega nun determinado marco temporal, que máis ou menos cadra co da actividade creativa dos románticos.

Pola nosa parte, cremos que o criterio filolóxico é o máis axeitado para dicir o que é e o que non é literatura galega. Agora ben, desde o punto de vista historiográfico, á hora polo tanto de estudar-la historia deses textos escritos en lingua galega, é fundamental ter en conta tamén os producidos no seu contexto en castelán e que teñan que ver coa «realidade autónoma e diferenciada da Galicia do momento» (Dobarro 2000: 108). Por iso, aínda que desde a nosa perspectiva o romanticismo non tivo un papel especialmente relevante no Rexurdimento, si cómpre ter en conta a produción dos escritores románticos galegos en castelán para estudar precisamente a xénese e evolución do proceso de emerxencia da literatura galega no XIX. A dos escritores románticos e a dos anteriores e posteriores, sen dúbida.

Na historia da xénese do Rexurdimento está tamén a historia da xénese do campo literario galego contemporáneo ou tamén do que se entenda por sistema literario. Durante boa parte do século XIX a literatura galega foi concibida como a escrita en galego e en castelán. O que chamamos Rexurdimento foi precisamente un proceso que as opuxo, que as situou paulatinamente en diferentes (e opostos) campos e sistemas literarios e que, polo tanto, resultou fundamental para chamarlle literatura galega á escrita en lingua galega. É este un proceso complexo que precisaría e merecería un estudo historiográfico detallado que aquí non podemos facer. Agora ben, feitos e circunstancias que na *Renaixença* lingüística e

literariamente chegaron a entenderse pexorativamente, no Rexurdimento son conquistas. Refírome a por exemplo os *Jocs Florals de Barcelona* (1859) e os *Juegos Florales de La Coruña* (1861). Se os comparamos na súa onomástica, nos seus contidos e nas respectivas publicacións (no caso galego, *El Álbum de la Caridad*, 1862) podemos comprobalo. O que para Marfany (2002: 151) é «un mer gest simbòlic estrictament ritualizat» que implicaba «la torna sentimental de la imposició de la diglòssia sistemàtica per la burgesia», en Galicia considerouse toda unha conquista histórica no plano lingüístico e literario. Que o idioma dos textos poéticos presentados, o dos discursos oficiais de presentación e, por suposto, o idioma do nome dado á ritualización fose o galego, coma nos *Jocs Florals*, pasou moito tempo despois en 1891, nos *Xogos Froræes* de Tui. Tamén houbo que agardar a esta altura do XIX, a esa celebración, para que Manuel Murguía, figura central e clave e bóveda do Rexurdimento, empregase o galego. Con isto tamén queremos dicir que a historiografía literaria galega ten que considerar como súa a produción en castelán de Murguía, desde os seus múltiples artigos, a súa *Historia de Galicia* e desde logo *Los precursores* (1885). Pero tamén debe considerar súa toda a produción en castelán de Rosalía. Non é estrictamente literatura galega, pero cómpre estudala para comprender máis cabalmente a quen é a representante nacional desa literatura. E pensamos que coa literatura case toda en castelán dos escritores galegos que se poden vincular ó romanticismo do XIX, que tampouco é moita, ocorre o mesmo.

E ocorre o mesmo cos feitos políticos ou político-literarios protagonizados por algúns deles, feitos que foron clave ou especialmente representativos de varias xeracións. Referímonos ó levantamento de 1846, que en tódalas historias (tamén literarias) de Galicia, marca a ferro e lume o devir do XIX galego e que non ten equivalente en Cataluña.

A lóxica lingüística, cultural e política do XIX galego é distinta no caso de Galicia e Cataluña, no da *Renaixença* e o Rexurdimento. Pero nos dous casos cómpre atender á produción en castelán deste período, polo menos á relacionada co proceso. Na propia *Renaixença* e deica a celebración dos *Jocs Florals* de 1859 considerábase literatura do movemento toda aquela que, independentemente da lingua que utilizase, vehiculaba ou testemuñaba o vigor cultural e político da Cataluña contemporánea. Houbo que agardar á revolución de 1868 e á cristalización nos anos seguintes dun movemento de mozos que tiñan confianza plena no catalán como lingua literaria e que crearon un novo perfil de *scriptor catalanista de la Renaixença* e con el un novo sistema ou campo literario en conflito co español, para que *Renaixença* pasase a designar só a literatura escrita en catalán (Domingo 2013: 34). No caso galego sucedeu algo similar, e sobre iso xa temos tamén reflexionado (Angueira 2017). A primeiros de 1858 Murguía solicitaba para a literatura galega, a provincial, un escritor ou escritora a partir do modelo de Sarmiento do que implicitamente se deduce que escribiría na lingua *indígena*.

Pero este modelo e esta idea de literatura galega era un proxecto e aínda tardou en realizarse. En *El Álbum de la Caridad* (1862) a literatura galega era toda a dos Xogos Florais e a da antoloxía. O propio Antonio de la Iglesia (1862) para referirse ó «Mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos» sinalaba que «añadía nueva consideración y estímulo a nuestra patria literatura». Probabelmente, un paso fundamental neste proceso foi a publicación de *Cantares gallegos* (1863) e dentro del o seu prólogo «independentista», sen dúbida. Pero a este paso houbo que sumarlle tamén a publicación en 1880 de tres obras de referencia na creación literaria como *Follas novas*, *Aires da miña terra* e *Saudades gallegas*, como tamén cómpre engadirlle o historicismo literario, xa total, que callou en *El idioma gallego. Su antigüedad y vida* (1886). Pola súa banda, a publicación de *Los precursores* en 1885 é clave desde o noso punto de vista para ver en que medida o campo literario autónomo galego se está conformando desde o discurso de Murguía, onde tan relevantes son as datas de 1846 e 1856 (Banquete de Conxo) así como o papel auroral outorgado a Rosalía de Castro e á súa propia xeración en detrimento especialmente dos que logo, desde Carré Aldao a Carballo Calero, se chamarían *Precursores*. Neste sentido, sería todo un síntoma que Eduardo Pondal publicase o seu bilingüe *Rumores de los pinos* en 1877 e en 1886 os *Queixumes dos pinos*.

Insisto en que o proceso aquí aludido cómpre ser estudado con detención, pero cando en xullo de 1885 morre Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán profire dous meses despois o seu discurso de «La poesía regional gallega», o concepto de literatura galega xa era distinto. Non houbo talvez unha nova xeración que protagonizase e asumise a definición lingüística do novo campo e do novo sistema oposto e en conflito co español, pero esta oposición aparece sen dúbida nesa década, ó manexarse implicitamente, tanto no discurso de Murguía coma no de Pardo Bazán, absolutamente coetáneos e tendo os dous como motivo a Rosalía de Castro, a idea de capital simbólico. De tódolos xeitos, Rosalía xa non era muller del nin rival dela no campo literario, cultural e intelectual. A súa obra, despois de morta, traballaba noutra dimensión e poucos anos despois as primeiras historias da literatura galega, que xa era só a escrita en galego, fosen escritas desde a óptica que fosen, conservadora como a do P. Francisco Blanco García (1894) ou rexionalista como a de Uxío Carré Aldao (1903), puñan a Rosalía por riba de calquera autor do seu tempo, única con capítulo propio, e a *Cantares gallegos* como a marca do rexurdir da literatura «rexional». Algo que xa non ía variar significativamente ata os nosos días. Como dicíamos en «Xénese do campo literario galego e tres tomas de posición» (Angueira 2017), probabelmente sexa Curros Enríquez quen certifique a existencia dun novo campo en *O divino sainete* (1888), o que equivalería a esa nova xeración da *Renaixença* catalá, aínda que a ruptura coa concepción e a práctica bilingües vixentes desde o provincialismo, só vai ser realmente executada desde Manuel Antonio.

En definitiva, para falar do Rexurdimento cómpre botar man de dúas obras claves escritas en castelán como son *Los precursores* e «La poesía regional gallega».

Pero é que tampouco a historiografía do XIX nin a do XX, fose provincialista, rexionalista, nacionalista ou independentista, deixou nunca de considerar claves na historia da literatura galega, feitos e textos nos que o galego estivo ausente, coma o Banquete de Conxo, cita histórica dez anos posterior ó levantamento de 1846 e na que os tres poetas, Luís Rodríguez Seoane, Eduardo Pondal e Aurelio Aguirre, declamaron os seus «brindis», textos en castelán, textos que non aludían sequer a Galicia e claramente estaban escorados politicamente cara á subversión revolucionaria e que, por iso, provocaron a represión do poder eclesiástico. E ese é un suceso que sempre se menciona ó falar de Rexurdimento, un suceso do que a lingua galega estaba ausente, pero do que se apropiou o relato historiográfico que quixo contar a historia da literatura galega e a súa emerxencia no XIX e que o fixo asociándoa a uns principios políticos que impugnaban claramente a realidade social e política vixente, ben distintos, por certo, dos da *Renaixença*.

Polo tanto, podemos concluír que, independentemente de que os escritores de certa filiación romántica escribisen en galego ou en castelán, o romanticismo, mesmo entendido como un fenómeno cultural con claras e importantes implicacións políticas, aínda que puido coadxuvar, non foi realmente determinante na xénese ou na evolución do Rexurdimento. É certo que foi nos anos corenta cando se rexistra unha clara intensificación de textos en galego xa con evidente vocación literaria e tamén de textos en español nos que Galicia é protagonista. Escriben e nalgúns casos publican nese momento os seus primeiros textos en galego Xoán Manuel Pintos, Francisco Añón, Fernández Morales, Alberto Camino, Antonio María de la Iglesia... Tamén o fan os considerados máis románticos e en castelán Neira de Mosquera, Antolín Faraldo, Rúa Figueroa, Romero Ortiz ou mesmo Benito Vicetto. Agora ben, Sarmiento é sen dúbida ningunha moito máis importante có romanticismo tanto na xénese da escrita en galego de Pintos coma na dos artigos historicistas en castelán de Neira de Mosquera. En todo caso, para todos eles e os que despois viñeron (Murguía, Pondal, Aguirre, Rosalía...), a clave histórica de todo este período foi sen dúbida o levantamento de 1846, un suceso político e militar de extraordinaria envergadura que, mesmo no seu fracaso, orientou o rumbo do galeguismo daquel tempo e a súa práctica literaria.

Referencias bibliográficas

Angueira, Anxo (2017): «Xénese do campo literario galego e tres tomas de posición», en Teresa López / Laurence Malingret / Elias J. Torres Feijó (eds.), *Estudos literarios e campo cultural galego. En honra do profesor Antón Figueroa. Cadernos CIPPCE sobre emerxencia cultural* 5, 47-63.

- Blanco García, Francisco (1894): *La literatura española en el siglo XIX*, vol. III. Madrid: Sáenz de Jubera Hermanos.
- Carballo Calero, Ricardo (1975): *Historia da literatura galega contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Carré Aldao, Uxío (1903): *La literatura gallega en el siglo XIX*. A Coruña: Librería Regional de Carré.
- Couceiro Freijomil, Antonio (1935): *El idioma gallego*. Barcelona: Alberto Martín.
- De la Iglesia, Antonio (1862a): «Memoria del Secretario», en *Álbum de la Caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. A Coruña: Imprenta do Hospicio Provincial, XLI-LV.
- De la Iglesia, Antonio (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, 3 vols. A Coruña: Latorre y Martínez.
- Dobarro Paz, Xosé María (2000): «O nacemento dunha literatura», en A. Tarrío Varela (coord.), *Galicia. Literatura. Os Séculos Escuros. O século XIX*, vol. XXXI. A Coruña: Hércules, 88-109.
- Domingo, Josep Maria (2011): *Barcelona i els Jocs Florals, 1859. Modernització i romanticisme*. Barcelona: Museu d'Història de Barcelona.
- Domingo, Josep Maria (2013): «Sobre la Renaixença», *L'Avenç* 390, 26-35.
- Fernández del Riego, Francisco (1971): *Manual de historia da literatura gallega*. Vigo: Galaxia.
- Insua, Emilio Xosé (2013): «Encadramento e singularidade de Nicomedes Pastor Díaz na literatura galega do seu tempo», en X. R. Barreiro (coord.), «*O resplendor primeiro*». *Estudos en homenaxe a Nicomedes Pastor Díaz*. A Coruña: Real Academia Galega, 33-73.
- Marfany, Joan-Lluís (2002): «Renaixença literària i decadència lingüística», *Quaderns d'Història* 6, 139-152.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1969): «Orixes da poesía galega do século XX: o formalismo», *Grial* 26, 406-412.
- Méndez Ferrín, Xosé Luís (1984): *De Pondal a Novoneyra*. Vigo: Xerais.
- Otero Pedrayo, Ramón (1931): *Romantismo, saudade, sentimento da raza e da terra en Pastor Díaz, Rosalía de Castro e Pondal*. Santiago de Compostela: Nós.
- Pardo Bazán, Emilia (1888): *De mi tierra*. A Coruña: La Casa de Misericordia.
- Risco, Vicente (1920): *Teoría do nacionalismo galego*. Ourense: Imprenta La Región.
- Rodríguez Sánchez, Francisco (1979): «A especificidade da nosa historia e da nosa literatura», *A Nosa Terra* 66, 21 de xuño.

- Rossich, Albert (1994): «Decadència i Renaixença: una visió programàtica de la literatura catalana. La literatura del XVI i del XVII vista des de la Renaixença», en *Actes del Col·loqui Internacional sobre la Renaixença*. Barcelona: Curial, 33-50.
- Rubió i Balaguer (1989): *Il·lustració i Renaixença*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Tarrío, Anxo (1994): *Literatura galega*. Vigo: Xerais.
- Varela, José Luís (1958): *Poesía y restauración cultural en el siglo XIX*. Madrid: Gredos.
- Vicenti, Alfredo (1875): «Necrología», *El Diario de Santiago* 764, 8 de xaneiro.
- Vicenti, Alfredo (1879): «Historias literarias. Aurelio Aguirre», *La Ilustración Gallega y Asturiana* 27, 30 de setembro.

CRÍTICA DUNHA TRADUCIÓN ESQUECIDA: JOSÉ ÁNGEL VALENTE EN PORTUGUÉS

Burghard Baltrusch

Universidade de Vigo
esrecous@gmail.com

1. Introducción

No ano de 2001 publícase na Coruña, na editorial Espiral Maior, unha edición bilingüe, en castelán e portugués, dos poemas de José Ángel Valente, traducidos por José Bento. Para homenaxear o profesor Antón Palacio, quen entre tantos outros méritos tamén ten o de ser tradutor e profesor de tradución do castelán ao galego, esta pequena achega, sen pretensión de ser exhaustiva, desexa ofrecer un esbozo de crítica da translación da obra poética de Valente á lingua portuguesa a partir desta edición.

O feito de José Bento ser un dos máis importantes tradutores e divulgadores de literatura en lingua castelá en Portugal obrígame a facer algunhas consideracións previas. Non só traduciu de xeito prolífico poesía (entre outros, San Juan de la Cruz, Jorge Manrique, Bécquer, Garcilaso de la Vega, Quevedo, Manuel Machado, Antonio Machado, Juan Ramón Jiménez, García Lorca, Luis Cernuda, Miguel Hernández, Ángel Crespo, Jaime Gil de Biedma ou Pablo Neruda), mais tamén prosa e teatro (Fernando de Rojas, Calderón de la Barca, Cervantes, Unamuno, Juan Ramón Jiménez, Valle-Inclán, Ortega y Gasset, María Zambrano ou Octavio Paz). Entre moitos outros galardóns e homenaxes recibiu, en 2006, o Premio Luso-Español de Arte y Cultura, cuxo xurado fora presidido naquela altura por José Saramago. Trátase, sen dúbida ningunha, dun dos grandes mediadores culturais ibéricos das últimas décadas, e que dedicou toda unha vida á escrita literaria e, sobre todo, á tradución.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Así, este pequeno exercicio de crítica da súa tradución de Valente, non pretende restar mérito a unha obra tradutora tan vasta. Ao contrario dos orixinais, a forma das traducións está suxeita a unha evolución constante e require ser revisitada de maneira periódica. O propio José Bento era consciente diso e incluso deixou plasmada esta idea nun poema seu de 1992, onde revela o sentimento de culpa que sempre acompañou o seu labor tradutivo (Bento 1992: 80):

EU TRADUTOR, TRAIADOR

A Pilar Gómez Bedate e Ángel Crespo

Não me dói o que de mim perdi.
Busco, não o encontro, mas recolho
sua exalação, não mais
que a memória alumando
quanto já não regressa:
fogo hibernal que se mantém do frio.
Relanceio o que toquei não sendo meu:
palavras,
cicatrices indefesas
numa boca, num lugar, numa data.
Amei-as sem lucidez.
Profanação?

A quem prestarei contas?
Muitos
reivindicam o que é seu, e transmutei
sem consciência, com avidez tão cega
que não soube transmitir sua inteireza,
ufano ao supor reter seu fundo aroma.
Dissipei tanto fulgor alheio
ao querer dá-lo qual se me pertencesse,
sem o remorso e a vergonha
de o oferecer como se não o tivesse magoado.

Partindo da coñecida paronomasia italiana («traduttore, traditore»), de orixe incerta, o eu lírico incúlpase aquí de ter transmutado con «avidez tão cega» un orixinal que se supón sagrado, como se estivese confesando unha paixón desmedida pola que houbera que pedir desculpa. Con todo, a imaxe relixiosa dun tradutor pecador e traidor resulta hoxe en día anticuada e incluso algo prerromántica.

A idea de que a tradución traizoa a confianza do público lector comeza a proliferar no século XVI, por exemplo con Joachim du Bellay¹, seguindo despois no clasicismo francés, coa idea das «belles infidèles», daquelas traducións de textos clásicos que modificaban o orixinal para acadar unha «tradución bela», libre de rexistros ou escenas consideradas vulgares que puidesen escandalizar o público. Coa súa anacrónica *captatio benevolentiae*, José Bento mantense ancorado na crenza de que a imposibilidade de poder reproducir o texto orixinal na súa totalidade supón unha derrota trágica do axente tradutor.

Esta noción da intraducibilidade dun orixinal sacralizado, da derrota programada de toda a ambición tradutora, é o que motiva aquí a superposición metafórica do «traduttore, traditore» ao sentimento católico do «eu pecador confeso». José Bento sitúase claramente como adepto «do carácter sagrado do texto dito original, de que decorre a incontestada superioridade deste en relación ao texto traducido, um texto segundo, derivado e sempre imperfecto, e a do autor do original em relação ao tradutor» (Hörster 2016: 528). Como xa fora demostrado por Fernández de Cañete (2006) en relación á súa tradución do *D. Quixote*, Bento cultivou unha idea de fidelidade a pesar de que non fora quen de cumprila sempre.

Volvendo ao noso tema, a análise da súa tradución para portugués da poesía de Valente, é unha mágoa que teñamos que constatar varios problemas que afastan esta edición daquilo que se esperaría dunha homenaxe do poeta galego. Sobre todo porque se trata da única tradución á lingua portuguesa da obra de Valente que puiden localizar, de maneira que esta edición adquire unha especial importancia a pesar de xa non circular no mercado. Infelizmente, é xa o propio prólogo de Antonio Domínguez Rey, titulado «Esgallo e afillamento da palabra poética» (pp. 9-17), que dificulta unha adecuada divulgación internacional. A pesar de ser un esforzo loábel de lle erguer un monumento ensaístico a Valente, excede por veces o pretendido pecando dun excesivo fulgor de exaltación. Predomina a retórica florida e arcaizante, o *patos* apoloxético, a enumeración gratuíta de nomes e termos técnicos, entre outros aspectos.

Na súa meirande parte, o prólogo aproxímase máis a un exercicio pretensioso de apoloxía do que a un traballo crítico de memoria. Mais é precisamente unha coidada introdución de carácter divulgativo o que sería necesario para lle transmitir ao público lector as características máis atemporais da obra de Valente que realmente poderían dignificar a súa obra e tamén para tentar atraer un público lector máis novo. Con todo, acumúlanse hiperretoricismos como «logos espermático», «latexos uterinos na boca» (p. 9), «estado intrafísico da materia» (p. 11), «memoria

¹ «Mais que diray-je d'aucuns, vrayement mieux dignes d'estre appelez traditeurs, que traducteurs? veu qu'ils trahissent ceux qu'ils entreprennent exposer, les frustrans de leur gloire, et par mesme moyen seduissent les lecteurs ignorans, leur monstrant le blanc pour le noir.» (1905: 76).

inmemorial» (p. 13), entre outros, un estilo co que dificilmente se poderá divulgar ou explicar unha obra de declarado talante universal. Tales excesos retóricos poderían incluso suscitar nun público lector descoñecedor de Valente unha certa desconfianza. O único que conseguen é documentar o afán poético-filosófico do propio prologuista, non sempre oportuno e de cuestionábel profundidade, con construcións sintácticas barrocas, das que a seguinte sería un exemplo paradigmático: «A imaxe resiste dende o centro o tropismo da metáfora entendida como troco e intercambio mercantil de palabras» (p. 11).

Outras afirmacións de Domínguez Rey, como a da «responsabilidade mallarmeana, socialmente creadora, da palabra fundante» (p. 9), ideas que Valente con toda a certeza tería asumido, inducen aínda así en erro. Neste caso, a expresión mestura, de xeito pouco feliz, o afastamento do compromiso social reclamado polo simbolismo coa súa idea dunha obxectividade inequívoca que pretendía explorar os límites da linguaxe poética. Esta última idea sería talvez o único que, dunha forma moi vaga e xeneralizada, podería ser admitido como elo que uniría a obra de Valente co obscuro tedio cultural do esteticismo mallarmeano.

Na mesma liña argumentativa, resulta curioso que o prólogo evoque a ‘nova sensibilidade alemá’ como análoga á poesía valentiana dos anos setenta (p. 10), cando esta corrente da poesía alemá só será coñecida bastante máis tarde e de xeito máis ben pexorativo, como a ‘nova interiorización alemá’ («neue deutsche Innerlichkeit»). Así, asociar Valente *avant la lettre* e de xeito pouco preciso a categorías provenientes doutros ámbitos culturais non favorece a apreciación crítica da súa obra, mais ben poría en cuestión a calidade e o carácter universal que comunmente se atribúe ao poeta galego.

A pretensión culturalista deste prólogo apoloxético, por moi logrado que poida resultar nalgunhas das súas pasaxes, non sempre segue unha argumentación lóxica. Así, por exemplo, créase outra liña argumentativa a partir da tentativa de comparar a tendencia da escrita de Valente cara ao fragmento e á fractura coa teoría lingüística da semellanza familiar de Wittgenstein (p. 13). Resulta no mínimo curioso que esta comparación se aproveite despois para caracterizar Valente como un escritor bilingüe de fronteira, nunha tentativa de recuperalo para o canon da literatura galega, e para comparalo co propio Cunqueiro (entre outros autores galegos) alegando que aínda que «nuns prevalecía un ou outro idioma [...] pódese rastrexar o fondo latino en ámbalas linguas» (p. 14). Fórzase de xeito excesivo a filosofía da linguaxe de Wittgenstein e o seu concepto das *semellanzas familiares* (que foi ideado con outro significado, relacionado máis concretamente co problema da clasificación semántica, dos universais e dos prototipos) e insinúase que sería indiferente se traducísemos Valente ao francés, italiano, catalán etc. Queda a pregunta: que ten que ver o «fondo latexante destas linguas irmáns [sic], xemas ou pólas, no caso do galego e portugués, dun mesmo talo ou tronco antigo» (p. 17), se

Valente escribiu case exclusivamente en castelán? Para non falar das *Cantigas de alén* (13-14), tan extensamente loadas no prólogo, e que nin sequera aparecen traducidas no volume. Tampouco non se trata a cuestión, moito máis importante, se é posíbel recuperar un poeta galego castelán-falante para a literatura galega traducíndoo ao portugués? Esta sería unha cuestión digna de estudo, mais aquí teño que restrinxirme ao caso concreto desta tradución.

A tradución da linguaxe poética de Valente ao portugués, de verso e métrica libres, non debería constituír un problema. Na maioría dos casos dáse a posibilidade de traducir de forma practicamente literal, sen que iso prexudique o fluído lírico na lingua termo. Nin o léxico nin a sintaxe ofrecen elementos tan peculiares para que puidesen dificultar a translación a unha lingua de proximidade.

Con todo, unha das primeiras incoherencias que se notan durante a lectura das traducións dos poemas, é que os lemas só se traducen esporadicamente (véxase p. 45, 171), incluso cando o orixinal ofrece a tradución doutras linguas ó castelán (véxase p. 35). Deixando fóra estes pormenores, como tamén o serían os excesivos erros tipográficos (tanto no orixinal castelán como na versión portuguesa), a tradución pódese considerar en boa parte lograda. Hai numerosos poemas que son translacións absolutamente satisfactorias. Aínda así, lamento ter que discrepar do prestixioso profesional e poeta José Bento en moitísimos casos respecto da versión portuguesa do texto poético.

Mentres que entre as modulacións estilístico-sintácticas poida haber varias que soamente sexan discutíbeis, existen modificacións de rexistro e modificacións estilístico-semánticas que poden ser consideradas alteracións inoportunas do significado e da intención do orixinal poético². Vexamos entón as principais modificacións e modulacións estilísticas que a tradución presenta fronte ó orixinal.

2. Modulacións estilístico-sintácticas consideradas innecesarias

Na maioría dos casos, o tradutor mantén a sintaxe castelá, aínda que esta sexa arcaizante, reproducindo este efecto no portugués. Con todo, non resulta moi claro por que razón recae, en repetidas ocasións, nunha sintaxe da lingua portuguesa non-marcada (case sempre con adxectivos pospostos na lingua termo), ignorando os efectos poetizantes pretendidos polo orixinal.

² Diferenciarei entre *modulación*, cando a alteración non afecta o significado e / ou a intención do texto orixinal, e *modificación*, cando esta circunstancia parece ser o caso.

1. ni una rosa, / se apaga || *nem uma rosa, apaga-se*
(«Consiento», 24-25).
Aquí, o pronome ben podería anteceder o verbo na lingua termo sen que se prexudicase a dicción poética.
2. Aquí levanto / inútiles barreras || *Aqui levanto / barreiras inúteis*
(«Odio y amo», 28-29).
3. Si encuentras luz hasta las heces bebe. || *Se encontras luz, bebe até as fezes.*
(«El día», 38-39).
4. voraz el ancho reino de las sombras. || *voraz o reino amplo da sombra*
(*ib.*, 40-41).
5. [...] el amarillo jadear rencoroso. || [...] *o arquejar amarelo e rancoroso*
(«El odio», 40-41).
6. Hinchado estaba el viejo || *O velho estava inchado*
(«El sacrificio», 92-93).
7. Irguióse Isaac terrible. || *Isaac ergeu-se, terrível.*
(*ib.*).
8. certeramente apunten / con un fusil de sangre a los tiranos, || *certeiraamente apontem / contra os tiranos um fuzil de sangue,*
(«Siete representaciones», 114-115).
9. Yo nací vestido de mimético niño / *Nasci vestido de menino mimético*
(«Lugar vacío en la celebración», 130-131).
10. no reconoce límites el odio. || *o ódio não reconhece limites).*
(«Himno», 134-135).
11. Procede sola de la noche la noche || *A noite procede sozinha da noite,*
(«Territorio», 174-175).
12. que has naufragado para siempre en los ciegos meandros || *que para sempre naufragaste nos meandros cegos*
(«Antecomienzo», 180-181).
13. no está mi voz desnuda || *minha voz não está nua*
(«Tres lecciones de tinieblas», 202-203).
14. como una antorcha de oscura luz. || *coma uma tocha de luz escura.*
(*ib.*).
15. y en tu secreta sombra contenida, || *e contida em tua sombra secreta,*
(«Mandorla», 208-209).

16. como una lengua de prensiles musgos || *como uma língua de musgos preênses*
(«El temblor», 210-211).
17. y canta germinal en tu garganta. || *e germinal em tua garganta canta.*
(*ib.*, 212-213).
18. Manda ciega-de animales oscuros || *Manda cega-de escuros animais*
(«Postrados mientras...», 242-243).
19. nuestra sola memoria. || *nossa memória solitária.*
(«Había el aire solo», 252-253).
20. en la declinación oscura de la luz. || *na escura declinação da luz.*
(«Se daban...», 260-261).
21. ¿Hasta cuándo golpearán los vientos || *Até quando os ventos baterão*
(«Oscuro es como la noche el canto», 260-261).
22. Un ave vuela sola en la mirada. || *Sozinha no olhar uma ave voa.*
(*ib.*, 262-263).
23. Nada tiene más fuego en sus entrañas || *Nada tem nas entranhas mais fogo*
(«El amarillo...», 296-297).

3. Ejemplos de modulaciones estilísticas de registro consideradas innecesarias

Aínda que a caracterización dun rexistro non sempre pode ser inequívoca, existen claras diferenzas entre as linguas portuguesa e castelá.

1. contra el viento, incluso / contra un ángel || *contra o vento, inclusive / contra um anjo*
(*ib.*).
A forma *inclusive* en portugués pertence a un rexistro máis elevado.
2. su olor salobre a mar y las embarcaciones || *seu olor salobre a mar e aos barcos*
(«La salida», 62-63)
A forma *olor* en portugués é un rexistro considerado moi poético, arcaizante.
3. mientras yacemos en el lecho || *enquanto jazemos na cama*
(*ib.*, 70-71).
Aquí o termo portugués *leito* sería máis apropiado para manter a literalidade que adoita ser a estratexia xeral desta tradución e do seu tradutor en xeral.

4. Dragón / (acoplado a la trucha / engendra al elefante). || *Dragão / (sua cópula com a truta / engendra o elefante)*. («Poética», 176-177).

En portugués *acoplar* ten o mesmo valor que en castelán, sendo igualmente galicismo. Non era necesario buscar un significado sexual explícito.

5. [...] aves hambrientas / [...] *aves esfaimadas* («Oscuro es como la noche el canto, 260-261»).
A forma *esfaimado* pertence a un rexistro máis elevado; *esfomeado* correspondería mellor.

4. Exemplos doutras modulacións estilísticas consideradas innecesarias

Naturalmente, deberíase discutir cada caso máis detalladamente, mais por falta de espazo limitome a unha listaxe das ocorrencias, xa que moitas delas son suficientemente obvias.

1. La vida es algo inesperado, —dijo. || *A vida é algo inesperado, —disse ele*. («El adiós», 26-27).
A forma *ele* prolonga o verso innecesariamente e acrecenta un elemento estilístico inexistente no orixinal.
2. (Descarto la posibilidad del suicidio). || *(Afasto ser possível o suicídio)*. («El crimen», 30 e 31).
3. voraz el ancho reino de las sombras. || *voraz o reino amplo da sombra* («El día», 40-41).
4. que jamás llega al fondo, || *que nunca chega ao fondo*, («La salida», 70-71).
5. la esfera del reloj [...] || *o mostrador do relógio [...]* («El autor en su treinta aniversario», 84-95).
6. algo que entre el olvido y el buen gusto de todos || *e que entre o esquecemento e o bom gosto de todos* («Para oprobio do tempo», 94-95).
7. de los monarcas godos, || *dos reis godos*, (*ib.*, 96-97).

8. [...] que aún amo más que a mis propios huesos || [...] *que ainda amo mais do que aos meus ossos*
(«Lugar vacío en la celebración», 130-131).
9. Yo nací vestido de mimético niño || *Nasci vestido de menino mimético*
(*ib.*).
10. Me entraste al fondo de tu noche || *Penetraste-me ao fundo de tua noite*
(«Mandorla», 208-209).
11. Canta arriba, en las cimas, || *Canta no alto, no cimo das frondes,*
(«Ahora no tienes...», 302-303).

5. Ejemplos de modificaciones estilístico-semánticas consideradas innecesarias

Estas modificaciones son las más significativas e numerosas no texto traducido. Cómpre tamén ter en conta que unha incorrección ou alteración de significado pesa máis na tradución dun texto poético do que na tradución dun texto de prosa.

1. como si nunca hubieras de volver, || *como se não tivesses de voltar,*
(«El día», 38-39).
2. Porque nada regresa de la noche || *Porque da noite nunca regresa nada,*
(*ib.*).
3. y te comparto, hasta || *e reparto-te, até*
(«Objeto del poema», 44-45).
4. la ceremonia, en fin, de tu alzamiento || *a cerimónia, enfim, de teu monument*
(«A Don Francisco de Quevedo...», 44-45).
5. [...] arreando sus bestias || *apressando as montadas*
(«La mentira», 54-55).
6. sus tenderetes y sus palabras [...] || *suas barracas e suas palavras [...]*
(*ib.*).
7. [...] y su constelación de sombra. || [...] *e sua constelação sombria.*
(«Sobre el lugar del canto», 56-57).
8. que no alimenta la raíz del aire || *que não sustenta a raiz do espaço*
(*ib.*).
9. La opaca caridad del rico sórdido. || *A caridade do usurário sórdido.*
(*ib.*, 58-59).

10. a través de arrabales perezosos, || *através de lentos arrabaldes*,
(«La salida», 58-59).
11. La sombra cierra a las espaldas || *A sombra fecha as costas*
(*ib.*, 66-67).
Debía ser «nas costas».
12. prolongados abuelos. || *avós já muito velhos*.
(*ib.*, 68-69).
13. ante nuestras pupilas, || *perante nossos olhos*
(*ib.*, 70-71).
14. con un ruido sordo || *como un rio surdo*
(*ib.*).
15. No podemos pensarla. [...] || *Não podemos pensar nela*. [...]
(*ib.*, 72-73).
16. Haber llevado el fuego un solo instante-razón nos da de la esperanza. || *Ter
chegado o fogo um só instante-não nos dá a razão da esperança*.
(«No inútilmente», 98-99).
17. por el urbano gesto || *pelo gesto cortês*
(«Siete representaciones», 110-111).
18. (desposesión, mentira) || (*usurpação, mentira*)
(«El amor está en lo que tendemos», 118-119).
19. de desigual memoria, || *de lembrança difícil*
(«Lugar vacío en la celebración», 130-131).
20. Los muñecos desarbolados, || *Os bonecos esfrangalhados*,
(«Un joven de ayer considera sus versos», 132-133).
21. Escribo desde la sangre-desde su testimonio,-desde la mentira, [...] || *Escrevo
do sangue,-do seu testemunho,-da mentira*», [...]
(«Sobre o tempo presente, 138-139).
A continuación, cámbiao nos restantes 16 versos da estrofa a anáfora inicial
desde para un equívoco *do, da* ou *de*.
22. Pero escribo también desde la vida || *Mas escrevo também da vida*,
(*ib.*, 140-141).
23. [...] y se pone peana, || *e sobe à peanha*,
(«Arte de la poesía», 144-145).
24. [...] el pajizo, el superfluo, el obvio, || [...] *o cor de palha, o supérfluo, o óbvio*,
(*ib.*).

En portugués dise *palhiço* co mesmo significado que en castelán. Restrinxir o significado á cor significa modificar a intención do orixinal.

25. mi biosquelonotabibliográfica || *minha bionecronotabibliográfica*
(«(Biografía)», 154-155).
26. y en la humedad radiante de tus ingles, || *e na humidade que de tuas virilhas irradia,*
(«El temblor», 210-211).
27. [...] vuelvo a entrar en tus entrañas, || [...] *entro de novo em ti,*
(«Albada», 212-213).
28. nuestra sola memoria. || *nossa memória solitária.*
(«Había el aire solo», 252-253).
29. [...] la bronca imagen de los asesinos || [...] *a torpe imagem dos assassinos*
(«La lluvia cayó sobre las hojas...», 288-289).
30. Vosotros os levantasteis hacia el aire || *Vós os levantasteis para o ar*
(*ib.*).
31. en la tierra sin mal. || *na terra sem maldade.*
(*ib.*).
32. grises los álamos de plata gris al borde || *grises os álamos de prata gris à beira*
(«Todo está roto...», 300-301).
A forma *gris* en portugués, ó contrario de *cinzento*, implica unha tonalidade azul, alén de ser un rexistro máis poético e elevado.

A pesar do respecto debido ao proxecto cultural que representaron no seu momento o SIT e a editora Espiral Maior como, así mesmo, aos persoeiros que son o prologuista e o tradutor, véxome forzado a concluír que esta tradución e edición non reúne as condicións de calidade necesarias nin como unha contribución válida e útil para o mercado editorial luso, nin como edición bibliófila galega ou sequera como produto de conmemoración valentiana. Tanto a tradución como a edición, para non falar da introdución, precisan dunha ampla revisión e dunha documentación máis adecuada.

Hai que tomar en conta tamén, por unha banda, que a tradución de poesía ao portugués non goza de moita proxección en Portugal. O público lector de poesía do país veciño, tan reducido como erudito, está habituado a procurar máis os orixinais, sobre todo cando se trata de textos en lingua castelá. Mais o histórico bilingüismo (castelán / portugués) das clases aristocráticas e cultas dende o século XVI en Portugal xa foi esvaéndose, deixando paso primeiro ao francés e despois ao inglés como linguas de referencia. Aínda así, o estatus da poesía como xénero literario privilexiado e de culto en Portugal fixo que a ambición de ler na lingua dos «nossos hermanos» [sic] se mantivese ao longo dos tempos. Así, a tradución poética *es > pt*, a

pesar da súa crecente importancia e necesidade na actualidade, continúa a ser menos practicada e a ter unha difusión menor ca a doutros idiomas.

Pola outra banda, resulta curioso observar que se editase en Galicia un autor galego, que escribise en castelán, traducido ao portugués. O público termo non puido ser o galego, que xa domina o castelán, e podemos supor que a edición estaría dirixida ao mercado luso onde aínda hoxe non existe unha edición portuguesa de Valente. Con todo, e a pesar da intención de promover «encontros creativos coas demais culturas ibéricas», dada na «Nota á edición» (p. 7), non puidemos atopar indicios de divulgación pública do libro en Portugal, onde practicamente non é accesíbel. As razóns deste esquecemento residen nas carencias de distribución do libro galego alén fronteiras, especialmente en Portugal e no Brasil. Hai que volver a constatar tamén que se trata dunha edición pouco coidada, con numerosas grallas que dificilmente xustificaría unha divulgación máis ampla.

Mais poderíamos admitir que existe unha xustificación concreta para unha edición galega de Valente en lingua portuguesa: Se se tratase dunha edición bilingüe, bibliófila, pulcra, ben documentada en relación á vida, obra e recepción do autor, podería estar en condicións de lle demostrar ao país veciño as súas respectivas carencias neste eido da tradución literaria, e contribuiría sen dúbida á divulgación de Valente nos ámbitos lusófonos. Desafortunadamente, esta versión non está á altura destas exixencias, basicamente porque as modificacións tradutivas non sempre son xustificábeis, porque vén acompañada dunha presentación que non a favorece, porque a súa documentación biobibliográfica resulta ser máis ben pobre. Limitáase a ser unha entre tantas outras producións editoriais subvencionadas co único obxectivo de serviren como agasallo para círculos sociais reducidos.

Quédanos aínda unha última explicación da razón de ser desta achega editorial: o feito de que José Ángel Valente fose socio comisario da Asociación Internacional de Amigos da Universidade Libre Iberoamericana en Galicia, que iniciara o proxecto do Seminario Internacional de Tradución, anunciado na «Nota á edición». Só que, aparentemente, o Seminario non realizou dende aquela moitas máis actividades con estas siglas.

É unha mágoa que non se enfocase nin a posibilidade de recuperar Valente a través da tradución ao portugués para un canon máis universal da literatura galega, nin a posibilidade de difundilo nos mercados lusófonos.

Referencias bibliográficas

Bellay, Joachim du (1905): *La Défense et illustration de la langue française*. Paris: Ed. E. Sansot.

Bento, José (1992): *Silabário*. Lisboa: Relógio d'Água.

Hörster, Maria António (2016): «Tradutores e tradução na lírica portuguesa dos séculos XX e XXI - José Bento, Vasco Graça Moura e Armando Silva Carvalho», *Cadernos de Literatura Comparada* 34, 523-538.

Valente, José Ángel (2001): *Poemas*. Edición bilíngüe español-portugués. Tradución ó portugués e selección de José Bento, prólogo de Antonio Domínguez Rey. A Coruña: Espiral Maior / Auliga.

ENSAIO BIOBLOGRÁFICO SOBRE AVELINO DÍAZ

Benigno Fernández Salgado

Universidade de Vigo
bsalgado@uvigo.es

A case cincuenta anos da súa morte, a obra poética de Avelino Díaz (Santa Comba da Órrea, 1897-Bos Aires, 1971) e a súa importante actividade xornalística son aínda maiormente descoñecidas tanto para os lectores galegos coma para os estudosos da literatura galega desta beira do Atlántico. A compilación e arranxo deste repertorio bibliográfico arredor da súa obra e persoa pretende poñer ó dispor de críticos, investigadores e especialistas das nosas letras unha bibliografía exhaustiva que recolla o publicado en vida; as fontes impresas, principalmente periodísticas, do que sobre el dixeron os contemporáneos; e os artigos e libros académicos que se ocuparon da súa obra en tempos recentes. As referencias recollidas son froito das pescudas dos pasados catro anos en arquivos, bibliotecas, hemerotecas e repositorios dixitais galegos e arxentinos.

O rexistro organizouse en función dos varios tipos de textos do seu legado literario (poesía; prosa; cartas; traducións; e antoloxías) e dos datos biográficos que vehiculaban as informacións recollidas sobre el e os seus días (persoais e contextuais). Neste último sentido, dada a súa importancia, recolleamos tamén as alusións encontradas na prensa ó seu activismo cultural e ós eventos en que a colectividade pratense lle rendeu homenaxe. A cada unha das referencias adxudicóuselle unha soa entrada nunha das seccións temáticas dispostas. Priorizouse o criterio cronolóxico sobre o alfabético. A referencia máis vella é de 1926, a máis recente de 2017. Non se inclúen as referencias electrónicas que se poden encontrar cunha simple busca en Google.

1. Biografía mínima de Avelino Díaz

Naceu Avelino no concello de Riotorto, partido de Mondoñedo, provincia de Lugo, en Galicia, o 14 de novembro de 1897. Críase ata os 10 anos coa súa nai solteira Antonia Díaz, «humilde traballadora» nas súas palabras, e coa familia materna no lugar da Travesa, na parroquia de Santa Comba da Órrea. Segundo el mesmo lle confiou a Filgueira, o seu pai biolóxico, que nunca o recoñeceu legalmente, era o poeta e político local Manuel María García Castro.

No 1907 múdase coa nai á vila de Meira, onde vivirá só tres anos, pois en novembro de 1910, antes de cumprir os 13, embarca co seu tío José Antonio Díaz na Coruña para Bos Aires. A penuria económica acompañao no desempeño dos máis humildes traballos na capital arxentina, pero ten a posibilidade de asistir a clases nocturnas e de se converter nun grande e devoto lector. Voltará a Galicia en 1916 asentándose en Meira, onde, sen título oficial, exercerá de mestre e, segundo confesará anos máis tarde en varias ocasións, se sentirá compelido a ir ás segas de Castela.

Catro anos máis tarde, ante as escasas perspectivas económicas e a posibilidade de ser recrutado para a guerra do Rif, sairá para Cuba onde permanecerá varios meses cortando cana. Dende a Habana, viaxará, a través de todo o continente suramericano, ata Santiago de Chile para despois pasar a Mendoza e regresar finalmente a Bos Aires, onde transcorrerá o resto dos seus días.

Desta volta conseguira un mellor emprego que na década anterior ó ser contratado para o desempeño dun posto contable e de inspector de control de calidade dunha das máis grandes centrais leiteiras arxentinas, *La Martona*, na que traballará durante máis de 35 anos.

En 1926 casa coa navarra Felisa Iduriaga, sete anos máis nova ca el, chegada a Bos Aires en 1923, coa que terá catro fillos e formará unha familia da que sempre se sentirá orgulloso. Avelino, o primoxénito, naceu en 1927 e morreu con só 48 anos; Armando naceu en 1932; Alfredo en 1936. Os dous marcharon da Arxentina. Alberto, o máis novo, naceu en 1940, coidou do seu pai nos últimos anos da súa vida e continúa a vivir en Bos Aires. Tivo dúas fillas.

O activismo social e cultural de Avelino Díaz ten como principal referente o da Federación de Sociedades Gallegas, creada cando el chega en 1921. A partir da fundación da Sociedad del Ayuntamiento de Meira en 1924, estará sempre nas trincheiras reivindicativas da Federación, colaborando desinteresadamente nas iniciativas benéficas e de divulgación que redundasen en beneficio da súa terra e da diáspora galega. O seu principal mentor ideolóxico neste tempo é Suárez Picallo. É el quen lle publica os seus primeiros versos en *Céltiga*.

Deixou para a posteridade tres poemarios en forma de libro, un en castelán *Flor de retama* (1947) e dous en galego, *Debezos* (1947) e *Pallaregas* (1963). Os tres, en edición do propio autor, recibiron os eloxios da crítica contemporánea nos medios da colectividade. As varias recensións da época fanse eco da súa inspiración e da emoción e sentimento íntimo da súa poesía. No cómputo de Marivel Freire, a súa primeira rigorosa investigadora, o número de poemas dos que hai constancia nominal suma 1178 composicións orixinais. 493 deles constitúen o corpus real por ela coleccionado. Os seus versos falan de ausencia, de amor e soidade, da dor e do gozo de sentirnos vivos e da emigración; da explotación e da rebelión; da decencia; da maternidade e a familia; dos nenos; da contemplación de deus e dos homes; da memoria e da patria; do seu eu e da dignidade de vivir.

Dende 1926 establecera relacións coas posicións nacionalistas —non independentistas— dos Céltigos. O seu compromiso político desde esa época estivo sempre vencellado ó movemento galeguista e republicano. En 1930 está entre o grupo que constitúe a sección arxentina da ORGA. Cultiva a compañía e amizade de Alonso Ríos, Rodolfo Prada, Francisco Regueira e Campos Couceiro. Chegará a dirixir o *Galicia*, o máis importante periódico da colectividade galega, e, con posterioridade, outras publicacións de certa relevancia como o *Lugo* e *Opinión Gallega*.

Durante a guerra civil forma parte dos Comités de Axuda á España Leal e militarará na Unión Gallega (1938-46) que concorre ás eleccións do Centro Gallego. Unha vez derrotada a República, seguirá sendo fiel ós seus ideais progresistas e contribuíndo de maneira moi destacada ós proxectos do galeguismo no exilio, en particular ós da Irmandade Galega. Amais de colaborar en varios xurados literarios e musicais do Centro Gallego e do Centro Ourenzano, formou parte da Comisión de Cultura do Consello de Galiza creado en 1944 e da xunta directiva de *A Nosa Terra* refundada en 1942. No importante I Congreso da Emigración Galega que se celebrou en Bos Aires en 1956 actuou como secretario e participou como relator. Moitas das persoas que o coñeceron resaltaron o feito de que nunca se afanou por figurar en actos públicos nin desempeñar postos de relevancia política.

Alcanzará en vida unha respectable posición no campo literario grazas á súa regular colaboración nas publicacións periódicas vinculadas á colectividade galega, á participación en conferencias, recitais e programas radiofónicos, e á súa asumida vocación de poeta en estreito contacto con outros poetas, pero tamén con artistas, músicos, compositores e intérpretes musicais. A súa é «poesía de voo lírico e resonancia civil». Gozou da simpatía e popularidade dos seus coterráneos que o homenaxearon en varias ocasións. En 1934 fixérao a Federación polo seu intenso labor como redactor do *Galicia*; en 1947 é a Irmandade Galega quen agasalla ó «poeta de vigoroso númen, galeguista insubornable e amigo cordial» como mostra de aprecio polo seu labor patriótico.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Case cego e afectado nos últimos anos pola doenza do Alzheimer morre en Bos Aires, ós 73 anos, no sanatorio do Centro Gallego, o 29 de marzo de 1971. Aínda que levaba 50 anos vivindo na capital arxentina, sempre fora o seu degoro, expresado en múltiples ocasións, voltar un día a Galicia.

Foi enterrado no panteón do Centro Gallego, preto de Castelao, a quen profesaba especial afecto, e de Suárez Picallo, que o convidara a escribir en galego... na Arxentina. En 1975, o Centro Lucense, a petición de Rodolfo Prada, publicou postumamente os seus *11 Poemas a Castelao*, con ocasión do 25º cabodano da morte do líder galeguista.

Felisa, a súa dona, morrería en 1982.

«Era humilde, tímido, pero enérxico cando se trataba de defender a causa de Galicia. Foi un gran poeta e un excelente versificador... Ben merece que lle dediquemos un Ano da Letras». Deixouno escrito Neira Vilas no 2015. Desde o 2014 a Asociación Cultural Avelino Díaz solicitou ano tras ano á Real Academia Galega un Día das Letras para o poeta¹. Unha conta de Twitter en activo dende ese ano e unha editorial independente dende o 2018, Editora 3D1T0R4², ambas creadas para dar a coñecer a súa obra reivindicando o seu nome, a universalidade da súa obra poética e o interese exemplar da súa bonhomía e activismo cultural na Galicia da Diáspora americana.

2. Versos de Avelino Díaz recollidos

1926

Díaz, Avelino (1926): «La Nochebuena del Poeta», *Céltiga*, 25 de decembro de 1926, nº 48, p. 8.

1927

Díaz, Avelino (1927): «Madre Primavera», *Céltiga*, 10 de xaneiro de 1927, nº 49, p. 4.

Díaz, Avelino (1927): «Morreu», *Céltiga*, 10 de xuño de 1927, nº 59, p. 22.

Díaz, Avelino (1927): «A fonte dos frades», *Céltiga*, 10 de setembro de 1927, nº 65, p. 17.

Díaz, Avelino (1927): «A traxedia de Fonseca», *Céltiga*, 10 de novembro de 1927, nº 69, p. 9.

¹ Véxase <www.poetaavelino.gal>.

² Véxanse <[@Avelino1897](https://twitter.com/Avelino1897)> e <www.avelinodiaz.gal>, respectivamente.

1928

- Díaz, Avelino (1928): «Glosa», *El Despertar Gallego*, 15 de xaneiro de 1928, nº 115, p. 2.
- Díaz, Avelino (1928): «O Taluco», *Calendario Gallego*, 1928.
[Mencionada en *Céltiga*, 10 de marzo de 1928, nº 77, p. 12].
- Díaz, Avelino (1928): «Estampas galegas», *Céltiga*, 10 de marzo de 1928, nº 77, p. 12.
[Danlle a benvinda. Catro composicións: «No monte», «Na veiga», «Na aldea», «No agro»].
- Díaz, Avelino (1928): «Estampas gallegas», *El Compostelano*, 7 de setembro de 1928, nº. 2535, p. 4.
- Díaz, Avelino (1928): «Estampa do fogar galego», *Céltiga*, 10 de maio de 1928, nº 81.
- Díaz, Avelino (1928): «Estampa do fogar galego», *El Compostelano*, 18 de xuño de 1928, p. 4.
[É un dos 14 poemas enviado co título de «Fogar» a Filgueira en 1936].
- Díaz, Avelino (1928): «Orfo», *Céltiga*, 25 de xullo de 1928, nº 85-86, p. 46.
[Tivo unha nai. Morreu. O pai gusta do viño. / El non sabe da escola nin cando é día de festa].

1929

- Díaz, Avelino (1929): «Paisaxe», *El Despertar Gallego*, 17 de febreiro de 1929, nº 141, p. 1.
- Díaz, Avelino (1929): «Festa», *El Despertar Gallego*, 3 de marzo de 1929, nº 142, p. 2.
- Díaz, Avelino (1929): «A tola», *Céltiga*, 25 de marzo de 1929, nº 102, p. 19.
- Díaz, Avelino (1929): «Vinganza», *Céltiga*, 10 de maio de 1929, nº 105, p. 4.
- Díaz, Avelino (1929): «Invernía», *Céltiga*, 10 de maio de 1929, nº 105, p. 13.
- Díaz, Avelino (1929): «Vinganza», *El Compostelano*, 16 de xullo de 1929, nº 2800, pp. 2-4.
- Díaz, Avelino (1929): «Neveira», *Céltiga*, 25 de xullo de 1929, nº 109-110, p. 9.
- Díaz, Avelino (1929): «Carballiño», *El Despertar Gallego*, 4 de agosto de 1929, nº 152, p. 1.
- Díaz, Avelino (1929): «Caldo Gallego», *El Despertar Gallego*, 12 de setembro de 1929, nº 155, p. 1.
- Díaz, Avelino (1929): «Lembranza», *El Despertar Gallego*, 20 de outubro de 1929, nº 157, p. 1.
- Díaz, Avelino (1929): «Serra de Meira», *Céltiga*, 25 de novembro de 1929, nº 118, p. 9.
- Díaz, Avelino (1929): «A velliña», *El Despertar Gallego*, 17 de decembro de 1929, nº 161, p. 1.

Díaz, Avelino (1929): «Os probes», *El Despertar Gallego*, 17 de decembro de 1929, nº 161, p. 1.

Díaz, Avelino (1929): «Lembranza», *La Libertad. Periódico Republicano Radical*, 26 de decembro de 1929, nº 1248, p. 1.

Díaz, Avelino (1929): «Verbas a un cruceiro», *Calendario Gallego*, 1929, ano III, pp. 25-26. Buenos Aires: Editorial Céltiga.
[Canto ó cruceiro da praza Maior de Meira que é trasladado ó cemiterio de San Roque e substituído por unha fonte].

1930

Díaz, Avelino (1930): «Chuvia d-estrelas», *Galicia*, 18 de xaneiro de 1930, nº 163, p. 1.

Díaz, Avelino (1930): «O San Sidro de Paredes», *Galicia*, 2 de febreiro de 1930, nº 164, p. 1.

Díaz, Avelino (1930): «Stampa», *Galicia*, 16 de febreiro de 1930, nº 165, p. 1.

Díaz, Avelino (1930): «Confisión», *Galicia*, 16 de marzo de 1930, nº 167, p. 1.

Díaz, Avelino (1930): «Fogar. Doce fogar», *Galicia*, 20 de abril de 1930, nº 169, p. 2.

Díaz, Avelino (1930): «Acouga, Moisés», *Galicia*, 1 de xuño de 1930, nº 172, p. 2.

Díaz, Avelino (1930): «Festa do amor», *Galicia*, 1 de xuño de 1930, nº 172, p. 3.

Díaz, Avelino (1930): «Pronósticos», *Céltiga*, 25 de xullo de 1930, nº 133-134, p. 43.

Díaz, Avelino (1930): «Meira», *Céltiga*, 25 de novembro de 1930, nº 142, p. 13.

Díaz, Avelino (1930): «Un mártire», *Galicia*, 28 de decembro de 1930, nº 187, p. 10.
[Adicado a seu avó «Campañas», tío Manoel].

1931

Díaz, Avelino (1931): «O meniño», *Céltiga*, 10 de febreiro de 1931, nº 147, p. 19.
[Dedicatoria a Suárez Picallo: «alma nobre e xenerosa que me enveredou polo vieiro do amor á nosa patria i-o noso idioma»].

Díaz, Avelino (1932): «Carral», *Galicia*, 26 de abril de 1931, nº 204, ano X, p. 10.

Díaz, Avelino (1931): «Prego», *Céltiga*, 10 de maio de 1931, nº 153, p. 19.
[«Con fonda tristura / Deus que estás no ceio» || Anuncio da publicación de *Flor de Xesta*].

Díaz, Avelino (1932): «Canción a noiva ideal», *Galicia*, 17 de maio de 1931, nº 207, p. 3.

Díaz, Avelino (1931): «Triadas da outa serra», *Céltiga*, 25 de xullo de 1931, nº 157-158, p. 25.

Díaz, Avelino (1931): «Romance do amor fuxido», *Galicia*, 26 de xullo de 1931, nº 217, p. 4.

[«Do libro *Lonxanía*, próuximo a se imprimir»].

Díaz, Avelino (1932): «O abó», *Galicia*, 9 de agosto de 1931, nº 219, p. 1.

Díaz, Avelino (1931): «Stampa», *Galicia*, 20 de novembro de 1931, nº 238, p. 2.

Díaz, Avelino (1931): «Stampa», *Galicia*, 20 de decembro de 1931.

[«Dempois de cear, as xentes co pracer de fartura»].

1932

Díaz, Avelino (1932): «Orvallo», *Galicia*, 7 de agosto de 1932, nº 271, p. 1.

Díaz, Avelino (1932): «Le dije el otro día (Cosquillas)», *Galicia*, 17 de decembro de 1932.

[Colaboracións do 13 de novembro e 27 de novembro. Sección Cosquillas].

Díaz, Avelino (1932): «Invocaceon (17 de nadal)», *Galicia*, 17 de decembro de 1932, nº 290, p. 1.

[«Señor Pero Pardo / de Cela! Guieiro» || Reproducido en *Galicia*, ano XIX, nº 689, 24 de agosto de 1940 || Reproducido en *Galicia*, 20 de decembro de 1941, nº 758].

1933

Díaz, Avelino (1933): «Al salir de casa (Cosquillas)», *Galicia*, 1 de xaneiro de 1933, nº 292.

Díaz, Avelino (1933): «Cousas do ceio», *Galicia*, 20 de agosto de 1933, nº 325, p. 3.

1934

Díaz, Avelino (1934): «Soma esvaída», *Nogueira*, 1934.

1935

Díaz, Avelino (1935): «¡Érguete pobo!», *Galicia*, 28 de xullo de 1935, nº 426, p. 1.

Díaz, Avelino (1935): «Muiñeira», *Galicia*, marzo de 1935.

[Cando te pós a bailar a muiñeira / parez que a gaita máis leda aturuxa...].

Díaz, Avelino (1935): «Cousas do ceio», *El Compostelano*, 14 de novembro de 1935, p. 4.

1936

Díaz, Avelino (1936): «Rebélate», *Galicia*, 22 de marzo de 1936.

Díaz, Avelino (1936): «Un mártire», *Galicia*, 28 de decembro de 1936.

1937

Díaz, Avelino (1937): «Domingo Ferreiro. (A Raúl González Tuñón)», *Galicia*, 11 de abril de 1937.

[Resposta ó poema de González Tuñón incluído no *Galicia* do 7 de febreiro de 1937, tomado de *La nueva España*].

Díaz, Avelino (1937): «Tríptico de Galicia», *Galicia Libre*, 9 de xuño de 1937.
[Reproducido no *Galicia* da Federación, no *Lugo* do Centro Lucense (1943), na *Opinión Gallega* (1947) do Centro Ourenán e do Centro Pontevedrés e en *Alborada* da ABC de Corcubión].

Díaz, Avelino (1937): «Tríptico de Galicia», *Galicia*, 14 de novembro de 1937, p. 3.

1938

Díaz, Avelino (1938): «Canción del mañana presentido», *Galicia*, 9 de xaneiro de 1938, nº 552.

[Cuando germine la sangre / de los milicianos muertos...].

Díaz, Avelino (1938): «Coloquio con el miliciano», *Galicia*, 26 de xuño de 1938.
[O programa do «acto artístico» en que foi lido aparece no *Galicia*, 17 de xullo de 1938, nº 579 || O poema aparece editado no libro de MFF].

Díaz, Avelino (1938): «El gran defensor de Madrid Miaja», *Galicia*, 26 de xuño de 1938, nº 576.

Díaz, Avelino (1938): «España heroica», *Galicia*, 12 de xuño de 1938, nº 574.
[Programa no nº 579, 17 de xullo de 1938; Marcha de Avelino Díaz. Música del maestro José Barreiro. Armonización para coros por el maestro Erneste Súañer: ¡Adelante los bravos que luchan / impulsados por el noble ideal...].

Díaz, Avelino (1938): «Miaja», *Galicia*, 26 de xuño de 1938.
[El gran defensor de Madrid].

Díaz, Avelino (1938): «Mater dolorosa», 31 de xullo de 1938, nº 581.
[Ay, madres españolas doloridas! ¡Ay, madres españolas, desoladas].

1939

Díaz, Avelino (1939): «Viacrucis», *Galicia* 28 de xaneiro de 1939, nº 607.

Díaz, Avelino (1939): «Floración», *Galicia*, 1 de abril de 1939, nº 616, p. 1.
[En versión galega na carpeta *Fidelidade*, incluída en *Flor de retama* en español].

Díaz, Avelino (1929): «Vía crucis», *Galicia*, 20 de abril de 1939, p. 1.
[Palabras de amor fraterno / iba diciendo tu voz...].

Díaz, Avelino (1939): «Río Miño», *Galicia*, 23 de setembro de 1939, nº 641.

Díaz, Avelino (1939): «Stampa», *Galicia*, 20 de decembro de 1939.
[Dempois de cear, as xentes co pracer da fartura / que na fonda ledicia das facianas refrexa].

1940

Díaz, Avelino (1940): «Invocación», *Galicia*, ano XIX, 24 de agosto de 1940, nº 689.
[Lérase no «acto patriótico» da FSG segundo noticia do *Galicia* do 9 de decembro de 1934].

1941

Díaz, Avelino (1941): «Invocación», *Galicia*, 20 de decembro de 1941, nº 758.
[Fora publicado con título e subtítulo, «Invocacion (17 de nadal)», no *Galicia* do 17 de decembro de 1932].

1942

Díaz, Avelino (1942): «Resurrección», *Galicia*, 11 de abril de 1942, nº 774.
[Ya que rasgaron tu pecho / los dardos de la traición...].

1943

Díaz, Avelino (1943): «Tríptico de Galicia», *Lugo*, novembro de 1943, nº 7.

1945

Díaz, Avelino (1945): «A las velas», *Lugo*, xaneiro de 1945, nº 21.
[Reproducida despois en *Flor de retama* como «Alas y velas»].
Díaz, Avelino (1945): «Muiñeira», *Galicia*, 21 de xullo de 1945, nº 914.
[Incluída no poemario inédito *Adunia*, 22 de xuño de 1947].
Díaz, Avelino (1945): «Fala Galega», *Galicia*, 28 de xullo de 1945, nº 915.
[Fala da miña patria / docísimas expresión...].

1946

Díaz, Avelino (1946): «Alberto Ghirardo», *Galicia*, 30 de marzo de 1946, nº 950, p. 3.
Díaz, Avelino (1946): «Da nosa inquietude», *Lugo*, xullo de 1945, nº 26.
[Ser pastor...].
Díaz, Avelino (1946): «Romance de mis manos», *Alborada*, outubro-novembro e decembro de 1946, nº 133.
[Datado en 15 de novembro de 1946].

1947

Díaz, Avelino (1947): «Saúde», *Opinión Gallega*, 8 de marzo de 1947, nº 59, p. 3.
Díaz, Avelino (1947): *Flor de retama. Versos*. Buenos Aires: Establecimientos gráficos Tasca y Cia.
[Maio de 1947 || 7 publicados entre 1926 e 1946].
Díaz, Avelino (1947): *Debezos. Versos galegos*. Buenos Aires: Imprenta José Rosenbaum.

[4 de xullo de 1947 || 20 poemas de «Recanto nativo» foron publicados entre 1927-1931].

Díaz, Avelino (1947): «Campesiñas», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

Díaz, Avelino (1947): «Estampas», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

Díaz, Avelino (1947): «Fogar», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

Díaz, Avelino (1947): «Fogar», *Galicia (Centro Gallego)*, setembro de 1947, nº 416, p. 11.

Díaz, Avelino (1947): «Tres sonetos al Centro Gallego», *Galicia (Centro Gallego)*, setembro de 1947, nº 416, p. 11.

Díaz, Avelino (1947): «Meu desexo», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

Díaz, Avelino (1947): «Tríptico de Galicia», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

Díaz, Avelino (1947): «Ao cabaleiro de Brigantia, Manuel Roel», *Álbum de Manuel Roel*, outubro de 1947.

[Con amizade verdadeira / n-esta brancura de papel... || Asinado en Bos Aires 18-X-47].

Díaz, Avelino (1947): «Tristura», *Opinión Gallega*, 4 de novembro de 1947, nº 75.

Díaz, Avelino (1947): «Cincuenta anos», *Opinión Gallega*, 14 de novembro de 1947.

[Neve de cincuenta-anos xa cumpridos / i-a lembranza de días ben lonxanos...].

Díaz, Avelino (1947): «Verba do heroi (anaco do poema inédito *Xuntanza*)», *A Nosa Terra*, decembro de 1947, nº 458.

[22 de xuño de 1947 || De *Xuntanza* para *Adunia*].

1948

Díaz, Avelino (1948): «Homaxe», *Galicia (Federación)*, 21 de febreiro de 1948, nº 1041, p. 8.

[A ti, Domingo Maza, gran señor da escultura, / a ti, Fidias galego, feitor da fermosura... || Asinado en xaneiro de 1948].

Díaz, Avelino (1948): «Pranto (en lembranza do gran músico galego Mauricio Farto)», *Galicia (Federación)*, 10 de abril de 1948, nº 1047, p. 8.

Díaz, Avelino (1949): «Arumes ó vento», *Opinión Gallega*, 4 de decembro de 1948, nº 100.

1949

Díaz, Avelino (1949): «Muller galega», *Opinión Gallega*, 23 de abril de 1949, nº 105.

Díaz, Avelino (1949): «Bágoas de nai», *Galicia (Federación)*, 25 de xullo de 1949, nº 436-437, p. 35.

[É o poema que incluía en *Debezos* en 1947 como «Nai chorosa». Aparece coas notacións musicais de José Barreiro].

1950

Díaz, Avelino (1950): «Na morte do mestre», *Alborada*, febreiro-marzo-abril de 1950, nº 145.

[Reproducido logo en *A Nosa Terra*, nº 474 e nos *11 poemas*, e en *Coroa Poética*].

Díaz, Avelino (1950): «Castelao. Na morte do mestre», *A Nosa Terra*, 25 de xullo de 1950. Número especial adicado a Castelao, ano XXXII, Día de Galiza, nº 474, p. 25.

[¡Ouh mestre ben amado, / ti non te fuche, non estás ausente...].

Díaz, Avelino (1950): «Door d'ausencia», *Revista de Carballo*, p. X.

1951

Díaz, Avelino (1951): «¡Oh libertad!», *Alborada*, agosto-setembro-outubro de 1951, nº 151.

Díaz, Avelino (1951): «A Galicia», *Alborada*, agosto-setembro-outubro de 1951, nº 151.

[¡Nunca máis voltarei ó teu regazo / ouh fermosa beldade tenrecida...! || Porta o título de Galizia con <z> en MFF].

1954

Díaz, Avelino (1954): «¡Ouh, saudade!», *Orzán*, xullo de 1954, nº 6.

Díaz, Avelino (1954): «Ronda eterna», *Lar*, abril-maio de 1954, nº 246.

Díaz, Avelino (1954): «A nosa fala», *Opinión Gallega*, novembro de 1954, nº 154.

Díaz, Avelino (1954): «Bucólica», *Lar*, xuño-xullo-agosto de 1954, nº 248-249-250.

1955

Díaz, Avelino (1955): «Non morrerás», *Opinión Gallega*, outubro-novembro de 1955, nº 163.

1956

Díaz, Avelino (1956): «Saúdo», Primeiro Congreso da Emigración Galega. 1856 – Banquete de Conxo – 1956: feito desde o 24 ao 31 de xullo de 1956 en Buenos Aires (p. 209). Buenos Aires: Nós.

[¡Saude, irmáns! ¡Saude! / Sexades ben chegados / coma de nós ben sodes / agardados... || Salutación ós delegados do I Congreso da Emigración || Asinado en «Bos Aires, xullo de 1956»].

1957

Díaz, Avelino (1957): «Germinal (Tríptico)», *Agarimo*, nº 1, 1957.

[Datado en 1956 || Reproducida en *Alborada*, marzo de 1962, nº 171].

1958

Díaz, Avelino (1958): «Agora... ren», *Eufonía*, 1 de setembro de 1958, nº 1.

1961

Díaz, Avelino (1961): «Galego...», *Galicia*, 30 de xaneiro de 1961, nº 1326, p. 1.

Díaz, Avelino (1961): «Xaneiro (Lembrando a Castelao)», *Opinión Gallega*, febreiro de 1961, nº 198.

Díaz, Avelino (1961): «Lamas Carvajal», *Opinión Gallega*, maio de 1961, nº 199.

Díaz, Avelino (1961): «Lembranza de Aquilino Iglesia Alvariño», *Opinión Gallega*, maio de 1961, nº 199, p. 3.
[Namoráronte as ruas ías estrelas / en cósmicas adunias pola noute].

Díaz, Avelino (1961): «Lamas Carvajal», *Opinión Gallega*, maio de 1961, nº 199.
[Faro de luz por somas rexeitada / con interna creencia defendida].

Díaz, Avelino (1961): «Curros Enríquez», *Opinión Gallega*, maio de 1961, nº 199.
[Non un Job de palabra desfarnada, / nin brando Xeremías en fasquía].

1962

Díaz, Avelino (1957): «Germinal (Tríptico)», *Alborada*, marzo de 1962, nº 171.

Díaz, Avelino (1962): «Guajiro», *Galicia*, 30 de maio de 1962, nº 1334.
[Reproducido en *España Republicana* da Habana, 15 de marzo de 1963].

Díaz, Avelino (1962): «Manigua», *Galicia*, 30 de maio de 1962, nº 1334.
[Reproducido en *España Republicana* da Habana, 15 de marzo de 1963].

Díaz, Avelino (1962): «Pr-a tí canto», *Lérez*, xuño de 1962.

Díaz, Avelino (1962): «Galego», *Galicia (Federación)*, agosto de 1962, nº 1336.
[Variante na carpeta *Boas*: «Irmán galego...»].

1963

Díaz, Avelino (1963): «A Castelao (ollando o debuxo de Bagaría)», *Opinión Gallega*, xaneiro de 1963.

Díaz, Avelino (1963): «Unha rosa», *Lugo*, maio de 1963, nº 238.
[Reproducida en *Orientación Gallega*, maio de 1963; no *Galicia*, maio de 1963; en *Breogán*, maio de 1963; en *Alborada*, marzo de 1964 || Imprimiuse tamén un tarxetón «17 de maio / día das letras galegas» que contén o poema este mesmo ano e que indica que se adheriron á celebración o Centro Coruñés de Bos Aires e o Centro Coruñés de Montevideo].

Díaz, Avelino (1963): *Pallaregas. Poemas galegos*. Buenos Aires: Imprenta Cabrera y Rey.
[20 de marzo de 1963 || Recensión de Victor Luis Molinari].

1965

Díaz, Avelino (1965): «Eu non quería aló morrer, miña nai. (Dun debuxo de Castelao)», *Galicia*, agosto de 1965.
[Segundo Alonso Montero].

1968

Díaz, Avelino (1968): «Terra», *Vieiros*, primavera 1968, nº 4.

1975

Díaz, Avelino (1975): *11 poemas a Castelao*. Buenos Aires: Centro Lucense.
[25 de xullo de 1975 || «En total son 35 poemas hoxe todos publicados» ||
Debuxos do artista Manuel Cordeiro].

3. Prosa de Avelino Díaz recollida

1927

Díaz, Avelino (1927): «Hoy realizan su fiesta los de Meira», *Galicia*, 15 de maio de 1927, nº 99, p. 6.

Díaz, Avelino (1927): «Los de Meira también sueñan», *El Despertar Gallego*, 7 de agosto de 1927, nº 104, p. 2.

1929

Díaz, Avelino (1929): «Céltiga», *El Despertar Gallego*, 6 de xaneiro de 1929, nº 138, p. 2.

Díaz, Avelino (1929): «Cultura y agrarismo», *El Despertar Gallego*, 20 de outubro de 1929, nº 157, p. 2.

1930

Díaz, Avelino (1930): «La Sociedad del Ayuntamiento de Meira», *Galicia*, 5 de xaneiro de 1930, nº 162, p. 5.

Díaz, Avelino (1930): «Musicalia. A Meiga», *Galicia*, 21 de setembro de 1930, p. 2.

1931

Díaz, Avelino (1931): «La proclamación de la República en Meira», *Galicia*, 21 de xuño de 1931, p. 4.

Díaz, Avelino (1931): «Asociación de Meira», *Galicia*, 20 de decembro de 1931, nº 238, p. 4.
[Historia].

1932

- Díaz, Avelino (1932): «Los dos hombres malos», *Galicia*, 17 de xaneiro de 1932, nº 242, p. 2.
- Díaz, Avelino (1932): «Vivir para ver», *Galicia*, 24 de xaneiro de 1932, nº 243, p. 2.
- Díaz, Avelino (1932): «Emigración y analfabetismo», *Galicia*, 6 de marzo de 1932, nº 249, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «El cuento de las escuelas», *Galicia*, 3 de abril de 1932, nº 257, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «Hoy como ayer», *Galicia*, 12 de xuño de 1932, nº 262, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «Galicia y la República. El cuento de las escuelas», *Galicia*, 12 de xullo de 1932, nº 263, p. 1.
- Díaz, Avelino (1932): «Cosquillas», *Galicia*, 14 de agosto de 1932, nº 272, p. 1.
- Díaz, Avelino (1932): «Va de cuento (Cosquillas)», *Galicia*, 28 de agosto de 1932, nº 274, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «Motivos republicanos (Cosquillas)», *Galicia*, 18 de setembro de 1932, nº 277, p. 1.
- Díaz, Avelino (1932): «Panorama americano», *Galicia*, 8 de outubro de 1932, nº 279, p. 1.
- Díaz, Avelino (1932): «Cosquillas», *Galicia*, 13 de novembro de 1932, nº 285, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «Cosquillas», *Galicia*, 27 de novembro de 1932, nº 287, p. 3.
- Díaz, Avelino (1932): «Neno (Cosquillas)», *Galicia*, 17 de decembro de 1932, nº 290, p. 2.

1933

- Díaz, Avelino (1933): «Al salir de casa (Cosquillas)», *Galicia*, 1 de xaneiro de 1933, nº 292, p. 1.
- Díaz, Avelino (1933): «Ahora que Galicia ve cercana... (Cosquillas)», *Galicia*, 22 de xaneiro de 1933, nº 295, p. 1.
- Díaz, Avelino (1933): «Mala semilla, malos frutos», *Galicia*, 29 de xaneiro de 1933, nº 296, p. 1.
- Díaz, Avelino (1933): «Cosquillas», *Galicia*, 27 de agosto de 1933, nº 326, p. 3.
- Díaz, Avelino (1933): «Cosquillas», *Galicia*, 3 de setembro de 1933, nº 327, p. 3.
- Díaz, Avelino (1933): «Separatismo, independencia, libertad», *Galicia*, 17 de setembro de 1933, nº 329, p. 3.
- Díaz, Avelino (1933): «A un hispanista (Cosquillas)», *Galicia*, 17 de setembro de 1933, nº 329, p. 3.

Díaz, Avelino (1933): «A un sabido (Cosquillas)», *Galicia*, 27 de setembro de 1933, nº 330, p. 3.

1935

Díaz, Avelino (1935): «Galleguismo puro o izquierdismo español», *Galicia*, 20 de enero de 1935.

Díaz, Avelino (1935): «A sociedade de Meira», *Galicia*, 10 de febreiro de 1935, nº 402, p. 1.

Díaz, Avelino (1935): «Muiñeira», *Galicia*, 17 de marzo de 1935, nº 407, p. 3.

Díaz, Avelino (1935): «Reseña de 'Retrincos'», *Galicia*, 7 de abril de 1935, nº 410.

Díaz, Avelino (1935): «Revista de libros gallegos en el año de 1934», *Galicia*, 21 de abril de 1935.

[Díaz, Avelino] A-bo-fe-si (1935): «'Non somos nin queremos ser hespañoes' (d'Fouce)», *Galicia*, 21 de abril de 1935.

[Díaz, Avelino] (1935): «¿Traballar? ¡Nunca! ¿Creticar? Sempre», *Galicia*, 28 de abril de 1935.

Díaz, Avelino (1935): «Libros galegos», *Galicia*, 16 de junio de 1937, nº 420, p. 3.

[Díaz, Avelino] (1935): «Asociación del Ayuntamiento de Meira y sus comarcas», *Galicia*, 18 de agosto de 1935.

1937

Díaz, Avelino (1937): «El fascismo en declive», *Galicia*, 25 de maio de 1937.

Díaz, Avelino (1937): «Ceguera suicida», *Galicia*, 4 de xullo de 1937.

1938

Díaz, Avelino (1938): «Farsantes», *Galicia*, 9 de xaneiro de 1938.

Díaz, Avelino (1938): «Por la paz de España», *Galicia*, 6 de febreiro de 1938.

Díaz, Avelino (1938): «El borracho y el Peñón», *Galicia*, 6 de marzo de 1938.

Díaz, Avelino (1938): «Dos Españas», *Galicia*, 20 de marzo de 1938.

Díaz, Avelino (1938): «Y el mundo sigue impasible», *Galicia*, 12 de xuño de 1938.

Díaz, Avelino (1938): «¿Armisticio?», *Galicia*, 26 de xuño de 1938.

1939

Díaz, Avelino (1939): «Habla el cuñadísimo», *Galicia*, 17 de decembro de 1939.

1940

Díaz, Avelino (1940): «No dejarse embaucar», *Galicia*, 28 de decembro de 1940, nº 707.

1941

- Díaz, Avelino (194?): «Lonxe dos ollos, dentro do corazón», *Alborada*, pp. 23-24.
- Díaz, Avelino (1941): «La fiesta», *Galicia (Federación)*, 19 de abril de 1941, p. 1.
[Sobre o 14 de abril].
- Díaz, Avelino (1941): «Cuál es el porvenir de la democracia europea», *Galicia (Federación)*, 17 de maio de 1941, pp. 1 e 7.
[Sobre o imperialismo e a democracia despois da II Guerra Mundia].

1942

- Díaz, Avelino (1942): «De frente a Galicia», *Breogán. Revista del Centro Gallego de Avellaneda*, xullo de 1942, nº 316.
- Díaz, Avelino (1942): «Os que non son galeguistas», *A Nosa Terra*, 15 de agosto de 1942, p. 1.

1943

- Díaz, Avelino (1943): «Motivos sinxelos», *Breogán. Revista Oficial del Centro Gallego de Avellaneda*, 25 de xullo de 1943 nº 326.
[Reproducido como «Motivos sinxelos», *Opinión Gallega*, 25 de setembro de 1948, p. 2].
- Díaz, Avelino (1943): «Anarquía colectiva», *Lugo*, novembro de 1943, p. 9.
[Sobre os males da colectividade, os personalismos, a falta de unión, o desdén do noso e interese polo alleo explicado por complexo de inferioridade].

1944

- Díaz, Avelino (1944): «El sexto sentido», *Lugo*, marzo de 1944, nº 11.
[Reproducido en *Opinión Gallega*; e en versión bilingüe galego-castelá no 2017 en *Gavieiro da nosa identidade*, pp. 250-2. Bos Aires: Instituto Argentino Gallego Santiago Apóstol].

1945

- Díaz, Avelino (1945): «Centenario de los mártires de Carral», *Galicia*, 27 de abril de 1945, p. 3.
- Díaz, Avelino (1945): «Aniversario del Plebiscito Gallego», *Lugo*, xuño de 1945, nº 25, p. 1.
- Díaz, Avelino (1945): «Cordialidad», *Galicia*, 16 de xuño de 1945, p. 1.
[O afán de Galicia pola súa autonomía; o nobre desexo español pola República; o grande ideal democrático que é común a Galicia e España].
- Díaz, Avelino (1945): «No olvidar lo otro», *Lugo*, decembro de 1945, nº 31, p. 1.
- Díaz, Avelino (1945): «La saudade», *Lugo*, decembro de 1945, nº 31, p. 3.

1946

- Díaz, Avelino (1946): «As unidades desconocidas», *Galicia*, 5 de xaneiro de 1946, nº 938, p. 2.
- Díaz, Avelino (1946): «Bien poca cosa», *Galicia*, 26 de xaneiro de 1946, nº 941, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «La saudade», *Galicia*, 2 de febreiro de 1946, nº 942, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «Basta de asesinatos», *Galicia*, 2 de maio de 1946, nº 946, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Lembranza de Antón Vilar Ponte», *Galicia*, 2 de maio de 1946, nº 946, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «A miña fortuna», *Galicia*, 9 de marzo de 1946, nº 947, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «Nosotros con nuestro pueblo», *Galicia*, 16 de marzo de 1946, nº 948, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «El retrato de Leiras Pulpeiro», *Galicia*, 30 de marzo de 1946, nº 950, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «¡Aleluya! ¡Aleluya!», *A Nosa Terra*, xuño de 1946, p. 3
- Díaz, Avelino (1946): «¿Plebiscito?», *Galicia*, 10 de xuño de 1946, nº 959, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Manuel Prieto Marcos», *Galicia*, 22 de xuño de 1946, nº 961, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «El Día de Galicia», *Lugo*, xullo de 1946, nº 38, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Cordialidad», *Galicia*, 13 de xullo de 1946, nº 965, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Manuel Prieto Marcos», *Opinión Gallega*, 6 de xullo de 1946, nº 43, p. 3.
- Díaz, Avelino (1946): «En busca de un presidente», *Galicia*, 23 de xullo de 1946, nº 963, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Romeiros», *Opinión Gallega*, 25 de xullo de 1946, nº 44.
- Díaz, Avelino (1946): «No Día da Patria. Outra vez romeiros», *Opinión Gallega*, 25 de xullo de 1946, nº 44, p. 10.
- Díaz, Avelino (1946): «Una mala trilogía», *Galicia*, 3 de agosto de 1946, nº 964, p. 2.
- Díaz, Avelino (1946): «Un problema de hoy y de mañana», *Galicia*, 21 de setembro de 1946, nº 975, p. 1.
- Díaz, Avelino (1946): «Rodolfo Prada», *A Nosa Terra*, outubro de 1946, pp. 4-5.
[Recolle os discursos de Avelino Díaz: «Que este homaxe caia no teu corazón como chuvia benfeitora» e de Rodolfo Prada: «Donas, amigos e irmáns: os homes temos acotío debilidás...»].
- Díaz, Avelino (1946): «A la Federación de Sociedades Galegas», *Galicia*, 8 de outubro de 1946, nº 977, p. 8.
- Díaz, Avelino (1946): «Adelante», *Galicia*, 26 de outubro de 1946, nº 979, p. 3.

- Díaz, Avelino (1946): «La prensa gallega», *Lugo*, novembro de 1946, nº 42, p. 1.
Díaz, Avelino (1946): «¡Vaya una República!», *Galicia*, 16 de novembro de 1946, nº 982, p. 1.
Díaz, Avelino (1946): «¿Plebiscito con Franco?», *Galicia*, 7 de decembro de 1946, nº 985, p. 1.
Díaz, Avelino (1946): «Todo Madrid», *Galicia*, 14 de decembro de 1946, nº 986, p. 1.
Díaz, Avelino (1946): «Resultado del Concurso Literario de la Federación», *Galicia*, 28 de decembro de 1946, nº 987, p. 8.

1947

- Díaz, Avelino (1947): «El Campo Galicia», *Opinión Gallega*, xaneiro de 1947, p. 8.
Díaz, Avelino (1947): «Manoel Curros Enríquez», *Opinión Gallega*, 13 de setembro de 1947, nº 71, pp. 1-2.
Díaz, Avelino (1947): «Tendremos que ser separatistas», *Galicia*, 15 de marzo de 1947, ano XXVI, nº 998.
Díaz, Avelino (1947): «Encol do galeguismo», *A Nosa Terra*, abril de 1947, p. 2.
Díaz, Avelino (1947): «Discurso», *Galicia*, 18 de outubro de 1947.

1948

- Díaz, Avelino (1948): «Divagación emocional», *Galicia*, 17 de xaneiro de 1948, nº 1037, p. 8.
Díaz, Avelino (1948): «El valor de las ideas», *Galicia*, 3 de abril de 1948, nº 1046, p. 1.
[Díaz, Avelino] (1948): «Discurso del Sr. Avelino Díaz al descubrirse el busto de Curros Enríquez», *Opinión Gallega*, ano III, nº 74, 25 de outubro de 1947. [Foi o 28 de setembro de 1947].

1949

- Díaz, Avelino (1949): «Nabal en fror», *A Nosa Terra*, maio de 1949, pp. 3-4.

1950

- Díaz, Avelino (1950): «Funeral cívico» [Discurso: oración fúnebre], *Galicia (Centro Gallego)*, xaneiro, p. 11.

1951

- Díaz, Avelino (1949): «Carta de Avelino Díaz a Manoel Poente», *A Nosa Terra*, xuño de 1951, p. 7.
Díaz, Avelino (1951): «No día de Galicia», *Mundo Gallego*, outubro de 1951, pp. 31-32.

1954

- Díaz, Avelino (1954): «¡A España Invadida!», *Galicia*, 21 de maio de 1954, nº 1226, pp. 6-7.
[A. de Meira].
- Díaz, Avelino (1954): «¡Salvar tamén a Galicia!», *Galicia*, 15 de xuño de 1954, nº 1227, p. 6.
[Avelino].
- Díaz, Avelino (1954): «¡A loitar!», *Galicia*, 15 de xuño de 1954, nº 1227, p. 12.
[Avelino].
- Díaz, Avelino (1954): «No Día de Galicia», *Galicia*, 30 de xuño de 1954, nº 1230, p. 8-9.

1955

- Díaz, Avelino (1955): «Uns probes homiños», *A Nosa Terra*, maio de 1955, p. 2.

1956

- Díaz, Avelino (1956): «Céltiga», *Galicia Emigrante*, nº. 22, ano VII, pp. 20-21; pp. 27-28.
- Díaz, Avelino (1956): «Ponencia encol da emigración galega na Península Ibérica», Primeiro Congreso da Emigración Galega. 1856 - Banquete de Conxo - 1956: feito desde o 24 ao 31 de xulio de 1956 en Buenos Aires, pp. 93-95. Buenos Aires: Nós. [Edición facsimilar (2006) / Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, Arquivo da Emigración Galega].

1959

- Díaz, Avelino (1956): «Discurso de Avelino Díaz no Homaxe a Carré Aldao», *Galicia. Revista do Centro Galego*, nº 510, p. 35.

1960

- Díaz, Avelino (1960): «Recensión de 'Dende Lonxe'. Poemas de Xosé Neira Vilas. Editorial Follas Novas (Buenos Aires, 1960)», *Lugo*, xuño de 1960.

1961

- Díaz, Avelino (1970): «Comento», en Ricardo Flores, *Catro estampas da Beira-mar*. Buenos Aires: Edicións Rueiro.
[Teatro galego].

1963

- Díaz, Avelino (1963): «Manigua», *España Republicana*, 15 de marzo de 1963. La Habana.
- Díaz, Avelino (1963): «Guajiro», *España Republicana*, 15 de marzo de 1963. La Habana.

1970

Díaz, Avelino (1970): «Limiar», en Gayoso Frías, *Namoros e regueifas. Guión pra teatro ou cine en duas xornadas*. Buenos Aires: Edicións Miño.
[Febreiro de 1970 || Debuxos de Laxeiro].

4. Bibliografía sobre a poesía e prosa de Avelino Díaz

Céltiga, 10 de maio de 1931, nº 153.
[*Flor da xesta*].

Galicia, 25 de xullo de 1931.
[*Lonxanía*].

Campos Couceiro, Pedro (1947): «*Debezos e Flor de retama*, dous libros de Avelino Díaz», *Galicia (Federación)*, 22 de novembro de 1947, nº 1030.

Calviño de Castro, Jesús (1947): «Flor de retama», *Alborada*, xullo-setembro de 1947, nº 136.

Anónimo (1947): «Debezos de Avelino Díaz es un exaltado canto a Galicia y a la Libertad», *Opinión Gallega*, 27 de setembro de 1947, nº 72.

MBG (1948): «Flor de retama y Debezos del poeta gallego Avelino Díaz», *Opinión Gallega*. 21 de febreiro de 1948, ano IV, nº 82.
[Publicado en *España Republicana*; reproducido como MLG en *Galicia (Federación)*, 28 de febreiro de 1948, nº 1042, p. 8.].

Alonso, Eliseo (1951): «Poetas gallegos en Buenos Aires», *El Hogar*, 30 de marzo de 1951, nº 2159.
[Indícase que «proximamente» editará outros dous libros»]:

Varela [Jácome], Benito (1951): «Galicia en Buenos Aires. Dos libros de poesía, de Avelino Díaz», *La Noche*, 21 de abril de 1951, p. 3.

Correo de Galicia, 15 de abril de 1968, nº 60.
[Valentín Fernández felicita o Coro Breogán polo seu designio de editar un novo libro de Avelino Díaz].

Puente, Manuel (1969): «Edicións Nós», *A Nosa Terra*, xuño de 1969.
[O Coro Breogán prepara antoloxía de Avelino Díaz].

Alonso Montero, Xesús (1993): «*Manifestos*» en *favor da poesía civil nos primeiros anos da posguerra na Galicia da terra e na Galicia emigrante (1939-1962)*. A Coruña: Real Academia Galega.

Alonso Montero, Xesús (2002): «Neniño labrego», *La Voz de Galicia*, 20 de novembro de 2002.

- Fernández Salgado, Benigno (2015): «Rimando en galego en Bos Aires: Identidade na poesía de Avelino Díaz (1897-1971)», *Madrygal. Revista de Estudios Gallegos*, nº 18, pp. 81-93.
- Veiga, Carlos / Isabel Pin (2015): «A emigración na obra de Avelino Díaz». [Ficha didáctica de traballo]. Lugo. [Trata a vivencia da emigración no poema «Nai Chorosa»].
- Camoira Veiga, César (2016): «Avelino Díaz y Díaz, un home ó servizo da causa galeguista. Algunhas pautas interpretativas», *Lucensia: Miscelánea de cultura e investigación*, vol. 26, nº 52, pp. 91-110.
- Fernández Salgado, Benigno (2017): «Para a memoria», en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*, pp. 11-21. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Fernández Salgado, Benigno (2019): «Xustiza poética para Avelino Díaz. Memoria literaria e reparación histórica», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 11-38. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Novo Folgueira, Paulino (2019): «Apelativos e significados figurados aplicados a persoas na obra de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 39-62. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Sentí Janssen, Alicia / Andrea Castelo Veiga (2019): «Que din os rumorosos? Referencias celtas en *Debezos* de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 63-76. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Acuña, Ana (2019): «Santa, compañeira e natureza viva. A muller na obra en galego de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 77-84. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Villanueva González, Rocío / Icíá Moreiras Villamarín (2019): «‘Desde Bos Aires con amor’. Tipos de amor en *Debezos* e *Pallaregas* de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 85-98. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Malvido Cordeiro, Sofía (2019): «Camiñando o destino. Tematoloxía poética na obra *Flor de retama* de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 99-110. Santiago: Editora 3D1T0R4.

- Veiga, Paco (2019): «A infancia e os xogos na poesía de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 111-124. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Piñeiro, Josefa (2019): «Pobreza e miseria na poesía de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 1, pp. 125-134. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- López García, Xosé (2019): «Avelino Díaz: ecos dun xornalismo comprometido», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 7-16. Santiago: Editora 3D1T0R4.

5. Bibliografía sobre a vida e persoa de Avelino Díaz

- El Despertar Gallego*, 4 de xullo de 1926, nº 79.
[Vogal da Asociación del Ayuntamiento de Meira].
- Suárez Picallo, Ramón (1928): «Colaboradores de Céltiga: Avelino Díaz», *Céltiga*, 10 de marzo de 1928, nº 77, p. 12.
- El Despertar Gallego*, 20 de maio de 1928, nº 123, p. 1.
[Renuncia de Sebastián Guerrero, do director de EDG].
- El Despertar Gallego*, 3 de xuño de 1928, nº 124, p. 1.
[Renuncia de Avelino Díaz].
- Suárez Picallo, Ramón (1929): «Una resolución digna de elogio. La comisión de la sociedad H. del A. de Meira resolvió editar los poemas de su paisano Avelino Díaz», *Céltiga*, 25 de marzo de 1929, nº 102, p. 19.
- Da Presa, Moisés (1930): «¿Que pensa a xuventude galega?», *A Fouce*, 1 de xuño de 1930, ano 1, II xeira, nº 13, p. 4.
- Céltiga*, 10 de maio de 1931, nº 153, p. 19. «El Poeta Avelino Díaz».
[Inclúe o poema «Prego». Este é o que comeza «Con fonda tristura / Deus que estás no ceio» || Anuncio da publicación de *Flor de Xesta*].
- Galicia*, 9 de decembro de 1934, nº 392. «Programa (Conmemorando o decapitamento do heroi nazonal galego)».
- Alborada*, outubro-novembro-dicembro de 1941, nº 114. «Avelino Díaz».
[Tradutor ó galego do portugués].

- Breogán. Revista del Centro Gallego de Avellaneda*, xullo de 1942, nº 316. «Avelino Díaz».
[Poeta, tradutor e «charlista» ameno].
- Díaz, Avelino (1944): «Eu tiña doce anos», *Alborada*, xullo-decembro de 1944, nº 125.
- Galicia*, 12 de maio de 1945, «Una encuesta de 'Galicia'. Avelino Díaz», p. 3.
- Ucha, Manuel (1947): «¡Bien merecido Avelino!», *Galicia (Federación)*, 6 de decembro de 1947, nº 1032.
- Galicia (Federación)*, 27 de decembro de 1947, nº 1034. «Homenaxe a Avelino Díaz».
[«Prométovos que darei á estampa outro libro de versos galegos de eixaltación patriótica»].
- A Nosa Terra. Idearium das Hirmandades da Fala en Galicia e nas Colonias Galegas d'América e Portugal*, decembro de 1947, nº 458. «Agasallo cordial a Avelino Díaz».
[Homenaxe da Irmandade Galega a Avelino Díaz].
- A Nosa Terra*, agosto de 1949, nº 471. «Finou a nai de Avelino Díaz».
- Alborada*, agosto-setembro-outubro de 1949, nº 143.
[Membro da C. Intersocietaria].
- Galicia (Federación)*, 25 de xullo de 1949, nº 436-437.
[«Bágoas de nai», é dicir, «Nai chorosa» con música de José Barreiro].
- Varela [Jácome], Benito (1951): «*Dos libros de poesía, de Avelino Díaz*», *La Noche*, nº 9319, 21 de abril de 1951, p. 3.
- Alborada*, agosto-setembro-outubro de 1951, nº 151.
[Membro da RAG].
- Lanza Álvarez, Francisco (1953): «Díaz (Avelino)», *Dos mil nombres gallegos*, p. 94.
Buenos Aires: Ediciones Galicia.
[«Periodista y poeta contemporáneo n. en Meira»].
- Suárez Pérez, Ramón (1954): «Avelino Díaz», *Galicia (Federación)*, 30 de outubro de 1954, nº 1236.
- O.F.M. (1956): «Queda medio centenar de poetas fuera de la «Escolma», *La Noche*, 9 de febreiro de 1956, p. 3.
- Galicia (Federación)*, 30 de xuño de 1959, p. 12. «Vida Artística. Exposición de Marcos de Abeleda».
[El poeta Avelino Díaz. Retrato que figura entre las telas que se exponen].
- Gayoso Frías, Alfonso (1960): «Honrando a un ciudadano ejemplar», *Opinión Gallega*, xaneiro-febreiro-marzo de 1960, nº 194.
- Gayoso Frías, Alfonso (1960): «Has de voltar, Avelino», *Lugo, Órgano Oficial del Centro Lucense*, agosto de 1960, nº 206.

- Neira Vilas, Xosé (1963): «Don Avelino y Cuba», *España Republicana*, 15 de marzo de 1963. La Habana.
- Abraira, José Benito (1964): «Francisco Regueira, galeguista. Algúns apuntes pra historia do movemento galeguista entre nós», *Orientación Gallega*, 1 de febreiro de 1964, nº 20.
[Sobre a vea poética da liña paterna de Díaz].
- Vilanova Rodríguez, Alberto (1966): «Díaz (Avelino)», *Los gallegos en la Argentina*, vol. 2, p. 1365. Buenos Aires: Ediciones Galicia. (2 vols.).
- Fernández, Valentín (1968): «Avelino Díaz», *Correo de Galicia*, 15 de abril de 1968, nº 60.
- Lugo*, marzo de 1971, nº 332, p. 2. «Noticias sociales. Avelino Díaz».
[Nova e obituario].
- Lugo*, marzo de 1971, nº 332, p. 2. «A gracia da Terra»
[Nova].
- Correo de Galicia*, 30 de marzo de 1971, nº 130. «Las letras gallegas están de duelo. Ha fallecido el poeta Avelino».
[Nova e obituario].
- Alborada*, abril de 1971, nº 176.
[Obituario].
- Baltar, Alfredo (1971): «Avelino Díaz», *Galicia (Federación)*, abril de 1971, nº 1393.
[Nova e obituario].
- Prada, Rodolfo (1971): «Lembrando a Avelino», *Correo de Galicia*, 30 abril de 1971, nº 132.
- El Progreso*, 4 de abril de 1971, nº 19803. «Falleció en Buenos Aires el poeta gallego Avelino Díaz. Nació en Riotorto y residía desde 1910 en la capital argentina».
- La Voz de Galicia*, 4 de abril de 1971, p. 2. «Sesión da Real Academia Galega».
- La Voz de Galicia*, 4 de abril de 1971, p. 9. «Falleció en Buenos Aires el poeta gallego Avelino Díaz».
- IPM (1971): «Avelino Díaz», *Galicia*, abril de 1971, nº 1393.
[Falleció el 28 de marzo de 1971. / Porque nació así, naturalmente dotado, / fue todo lo que fue, sin estudiarlo. / Periodista, poeta, escritor conocedor profundo del ser Humano. / Su inspiración fluía de su porte de Señor / llano y campechano que, aunque humilde y modesto hasta el candor, / tocaba sin embargo el cielo con la mano. / Había nacido así, naturalmente dotado, / por eso fue todo lo que fue, sin estudiarlo: / Hombre de Bien, Demócrata y Republicano].
- Galicia (Federación)*, marzo-abril, 1971. «O noso adeus pra Avelino Díaz. No seu pasamento».

- Carré Alvarellos, Leandro (1971): «O meu door na morte de Avelino Díaz», *Correo de Galicia*, 15 de maio de 1971, nº 133.
- Rodríguez Martínez, Román (1971): «Figuras que se van... Perfil personal de Avelino Díaz», *Correo de Galicia*, 30 de maio de 1971, nº 134.
- A Nosa Terra*, xuño de 1971, nº 516. «Avelino Díaz». [Obituario].
- Lugo*, xaneiro-febreiro de 1972, nº 342-343.
- Varela Sánchez, Jesús (1972): «Avelino Díaz», *Lugo*, abril de 1972, nº 345. [1º cabodano da súa morte].
- Vilanova Rodríguez, Alberto (1974): «Díaz, Avelino», *Gran Enciclopedia Gallega*, vol. 9, p. 71. Gijón: Silverio Cañada.
- [Varela Sánchez, Jesús] (1975): «Prólogo a 11 poemas a Castelao», *11 poemas a Castelao*. Buenos Aires: Comisión de Cultura do Centro Lucense.
- Cupeiro Vázquez, Bieito (1989): *A Galiza de Alén mar*, p. 227. Sada, A Coruña: Ediciós do Castro.
- Fernández del Riego, Francisco (1990): «Díaz, Avelino», *Diccionario de Escritores en Lingua Galega*. Sada, A Coruña: Ediciós do Castro. [Entrada de Avelino Díaz].
- Varela Jácome, Benito (1992): «Los escritores gallegos en América», en Vicente Peña Saavedra (ed.), *Galicia-América. Relaciones históricas e retos de futuro*. Santiago: Xunta de Galicia.
- Enciclopedia Gallega Universal* (1999): «Díaz, Avelino», vol. 7, p. 286. Vigo: Ir Indo Edicións.
- Freire Freire, Marivel (1999): «Avelino Díaz e Castelao», en Xosé Luís Axeitos e Charo Portela (eds.), *Sesenta anos despois. Os escritores do exilio republicano*, pp. 339-359. Sada, A Coruña: Ediciós do Castro.
- López Fernández, Xesús (1999): «Avelino Díaz», *Poemas á nai. Poesía de Galicia*, pp. 150-151. Santiago de Compostela.
- Vilanova Rodríguez, Alberto *et alii* (2002): «Díaz, Avelino», *Gran Enciclopedia Galega*, vol. 14, pp. 2-3. Lugo: El Progreso-Diario de Pontevedra.
- Vilavedra, Dolores (coord.) (1995-2004): «Díaz, Avelino», *Diccionario da literatura galega*, vol. I, pp. 172-173. Vigo: Galaxia.
- Díaz, Hernán (2007): «Avelino Díaz», en *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas. Identidades políticas y prácticas militantes*, p. 225. Buenos Aires: Sotelo Blanco, Biblos.
- Veiga, Carlos (2016): «Avelino Díaz, un galego de ben», *Artesonado*, nº 23, pp. 37-40.
- Díaz Portela, Janet (2019): «Cinco cartas de Avelino Díaz á súa familia. Ensaio sobre o impacto da emigración na súa personalidade», en B. Fernández Salgado /

Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro/ polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 91-102. Santiago: Editora 3D1T0R4.

6. Bibliografía sobre o seu contexto social e histórico: o seu activismo cultural

El Correo de Galicia, 30 de agosto de 1925, p. 5. «La Sociedad de Meira y sus comarcas.»

El Despertar Gallego, 4 de xaneiro de 1925, nº 43.

El Despertar Gallego, 21 de xuño de 1925, nº 54.

El Despertar Gallego, 17 de decembro de 1926, nº 89.

El Despertar Gallego, 19 de abril de 1927, nº 101.

El Despertar Gallego, nº 103, pp. 90-113, 11 de xuño de 1927. «Los de Meira también sueñan».
[Couceiro].

El Despertar Gallego, 11 de xullo de 1927, nº 103. «Asociación del Ayuntamiento de Meira».

El Despertar Gallego, 7 de agosto de 1927, p. 2.

El Despertar Gallego, 18 de setembro de 1927, nº 107, p. 6. «Asociación del Ayuntamiento de Meira y Pol».

El Despertar Gallego, 16 de decembro de 1927, nº 113, p. 5. «Asociación del Ayuntamiento de Meira».

El Despertar Gallego, 5 de febreiro de 1928,
[Jesús Novo Jartín || Colecta].

Céltiga, 10 de marzo de 1928, nº 77. «Colaboradores de Céltiga. Avelino Díaz».
[Fala de producións anteriores: «A fonte dos frades», «A traxedia de Fonseca» e «O Taluco»].

El Despertar Gallego, 15 de xullo de 1928, nº 127, p. 5. «Asociación del Ayuntamiento de Meira».

El Despertar Gallego, 15 de decembro de 1928, nº 137, p. 2. «El mitin de los separatistas»

El Despertar Gallego, 17 de febreiro de 1929. «Memoria da Asociación de Meira», nº 143.

El Despertar Gallego, 4 de agosto de 1929.
[Presidente da Asociación del Ayuntamiento de Meira].

- El Despertar Gallego*, 20 de outubro de 1929, nº 157, p. 2. «Cultura y agrarismo».
- El Despertar Gallego*, 3 de novembro de 1929. «Blanco Amor, sensatez».
- Céltiga*, 25 de novembro de 1929, nº 118. «Meira (Lugo)».
[Fotos de Meira e da igrexa de Avelino Díaz || Abraira e Sebastián Guerrero].
- Galicia*, 18 de abril de 1930. «Asociación del Ayuntamiento de Meira».
- Galicia*, 3 de maio de 1931, p. 10. «Una fiesta ejemplar organiza la Asociación de Meira».
[Fálase de *Fror da xesta*].
- Galicia*, 21 de xuño de 1931, nº 212, p. 4. «La proclamación de la República en Meira».
[Na p. 8 nova da asociación].
- Galicia*, 7 de xullo de 1931, nº 210, p. 1. «La asociación del Ayuntamiento de Meira».
[Nova de Meira].
- Galicia*, 16 de agosto de 1931, nº 220, p. 5. «En Meira están de fiesta».
[Nova].
- Galicia*, 30 de agosto de 1931. «Meira y sus comarcas».
- Galicia*, 25 de outubro de 1931. «Meira. Ya no valen las mañas de viejo cacique».
- Galicia*, 3 de xaneiro de 1932, nº 240.
- Galicia*, 25 de decembro de 1932. «Asociación del Ayuntamiento de Meira y sus comarcas».
- Galicia*, 8 de outubro de 1933.
[Anuncio no periódico. Secretario de redacción].
- Galicia*, 15 de abril de 1934, p. 7.
[Noticia de Meira].
- Galicia*, 23 de decembro de 1934, nº 395.
- Galicia*, xuño de 1935, nº 419.
- Galicia*, 2 de xuño de 1935. «Antología de la poesía en Galicia por Xesús Nieto Pena».
- Galicia*, 21 de xullo de 1935. «Volver a empezar».
- Galicia*, 28 de xullo de 1935. «A festa de Santiago na Galiza irredenta».
- Galicia*, 4 de agosto de 1935. «En col do nazionalismo galeguista».
- Galicia*, 11 de agosto de 1935. «Os tópicos de sempre».
- Galicia*, 18 de agosto de 1935. «Extranjeros indeseables en Galicia».
- Galicia*, 25 de agosto de 1935. «Próxima demostración populista en Santiago de Compostela».
- Galicia*, 25 de agosto / 15 de setembro de 1935. «La reorganización izquierdista española y la oposición contumaz del gobierno actual».

- Galicia*, 15 de setembro de 1935. «Fuerza y armonía de nuestra organización».
- Galicia*, 22 de setembro de 1935. «Una misión histórica».
- Galicia*, 29 de setembro de 1935. «Os políticos».
- Galicia*, 29 de setembro de 1935. «En el nuevo gobierno español no figura ningún gallego. Lo celebramos».
- Galicia*, 6 de outubro de 1935, nº 436. «Cruzada redentora».
- Galicia*, 13 de outubro de 1935. «Gil Robles, aspirante a dictador».
- Galicia*, 27 de outubro de 1935, nº 439. «Discútense en Galicia los colores de nuestra bandera».
- Galicia*, 8 de decembro de 1935. «Presentes».
- Galicia*, 8 de marzo de 1936, nº 458.
- Galicia*, 19 de xullo de 1936, nº 477.
- Galicia*, 11 de decembro de 1938. «Nuestro aniversario».
[Reivindicase os 17 anos da FSG pero faise só fincapé na traxectoria galeguista. Carta de Alfredo Baltar ó *Galicia*, MEGA].
- Galicia*, 27 de novembro de 1938, nº 598.
- Galicia*, 3 de xuño de 1939, nº 625.
- Galicia*, 23 de decembro de 1939, nº 654.
- Galicia*, 6 de xuño de 1942, nº 782.
- A Nosa Terra*, 28 de xuño de 1942, nº 425.
[1945?, Memoria da Irmandade, grazas a Núñez Búa, Lois Tobío e Avelino Díaz].
- Galicia*, 21 de novembro de 1942, nº 806.
- Opinión Gallega*, 10 de febreiro de 1945, nº 7.
[Cargo en Unión Gallega].
- A Nosa Terra*, setembro de 1946, nº 451. «Facsimile da tarxeta que os galegos emigrados n'America enviaran ás Nacións Unidas, como protesta da continuación do réximen de Franco».
[1946, comisión redactora con Rey Baltar, F. Regueira, Rodolfo Prada e Alonso Ríos].
- Galicia*, 17 de maio de 1947, nº 1006.
- Opinión Gallega*. Ano III, 27 de setembro de 1947, nº 72. «No falte! Homenaje a Curros Enríquez, mañana 28 de setembro a las 19 hs, en Belgrano».
- Opinión Gallega*. Ano III, nº 77, 6 de decembro de 1947. «Antonio Fernández Pérez. Orensanos que triunfan en las Letras».
- A Nosa Terra*, decembro de 1947, nº 458

- Opinión Gallega*. Ano V, nº 100, 4 de decembro de 1948. «Ai, fillos de Galiza de Lago González».
- Opinión Gallega*. Ano V, nº 110, p. 1. 30 de setembro 1949. «Castelao, enfermo».
- Opinión Gallega*. Ano V, nº 110, p. 1. 30 de setembro de 1949. «Mensaxe do Presidente do Consello de Galiza, Don Alfonso R. Castelao. No XIIIº aniversario do Plebiscito do Estatuto Galego».
- Opinión Gallega*. Ano V, nº 110, p. 4. 30 de setembro 1949. «El Idioma gallego adquiere categoría universal. Nuestra dulce lengua gana el éter y se divulga en el mundo entero».
- Opinión Gallega*. Ano III, nº 73, 11 de outubro de 1947. «Ha sido descubierto el busto de Curros Enríquez».
- Opinión Gallega*. Ano V, nº 111, p. 1. 22 de outubro 1949. «Lamas Carvajal».
- A Nosa Terra*, abril de 1953, nº 482.
[Revisor de contas da Intersocietaria].
- A Nosa Terra*, abril de 1954, nº 489.
[Membro do consello orientador da Intersocietaria].
- A Nosa Terra*, maio de 1955, nº 494.
[Secretario da Intersocietaria].
- Opinión Gallega*, abril-maio de 1955, nº 159.
[Secretario da Intersocietaria].
- A Nosa Terra*, marzo de 1956, nº 499.
- Opinión Gallega*, xuño de 1956, nº 161
[Vicepresidenta da Intersocietaria].
- Galicia*, 30 de novembro de 1957, nº 1285
[Vogal da Intersocietaria].
- Galicia*, 31 de agosto de 1962, nº 1336.
[Comisión de prensa].
- Galicia*, 31 de agosto de 1964, nº 1352.
[Subdirector do periódico].
- Galicia*, 21 de xaneiro de 1965, nº 1355.
[Comisión de prensa].
- Galicia*, 15 de setembro de 1966, nº 1365.
[2º Vogal da Comisión de Cultura da Federación para 1966-7].
- Consello de Galiza: *Boletín Oficial Informativo*.
[Banquete de 1948, 1950 e 1953 || Secretario do Congreso da emigración de 1956].

- Consello de Galiza. *Aitas de Reunións Oficiais*. Arquivo da Emigración.
[Aparece na 43 en 1965, na 54 de 1967 e nun borrador do 24 de marzo de 1969].
- Cupeiro Vázquez, Bieito (1989): *A Galiza de alén mar*. Sada, A Coruña: Edicións do Castro.
- Formoso, David (2019): «Sen noticias de Avelino Díaz. A súa vida e obra na prensa editada en Galicia (1921-2001)», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 17-30. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Gómez Lourido, Vanesa (2019): «Traendo á casa a Avelino. Noticias sobre a recuperación da súa obra e vida nas páxinas de El Progreso e La Voz de Galicia (2002-2017)», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 31-48. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Alende, Silvia / Beatriz Feijoo / Aurora García (2019): «A cobertura informativa nos principais xornais galegos do pasamento de Avelino Díaz», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 49-60. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Brandariz, Susana (2019): «Avelino, activista», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 61-72. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Villar, Miro (2019): «Sinexias entre os poetas na diáspora galega na Arxentina: Avelino Díaz, Xervasio Paz Lestón e Antón Zapata», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 103-122. Santiago: Editora 3D1T0R4.

7. Homenaxes

- Céltiga*, «Una resolución digna de elogio», 25 de marzo de 1929, nº 102, p. 19.
[SHAM || «Honrando al poeta paisano se honra a si misma con una nota de buen gusto»].
- El Despertar Gallego*, «Semana Gallega. Homenaje al mariscal Pardo de Cela», 17 de decembro de 1929.
[D. Cela le «Os pobres» de Avelino Díaz].

- Galicia*, «Banquete a Avelino Díaz», 29 de abril de 1934, nº 361.
[Banquete da Sociedad del Ayuntamiento de Meira || O *Galicia* da Federación saúda «el luchador que puso en estas páginas sus más nobles entusiasmos»].
- Galicia*, 22 de novembro de 1947, nº 1030.
[Agrupación de Artistas Gallegos por *Flor de Retama e Debezos* || Discursos de Manuel Roel e Calviño de Castro].
- Lugo*, «Fueron objeto de una demostración los periódicos *Galicia, Opinión Gallega, Lugo, A Nosa Terra* y la audición *Recordando a Galicia*», ano IV, nº 51, agosto de 1947.
- Opinión Gallega*. «Fue un acto extraordinario el homenaje a Rodolfo Prada. En una enjundiosa pieza oratoria ofreció el homenaje el poeta Avelino Díaz. Discurso de Avelino Díaz», *Opinión Gallega*, nº 51, 9 de novembro de 1946, pp. 4-6.
- Opinión Gallega*. «Un justiciero homenaje a la prensa gallega. El Centro Orensano testimonia su aplauso a los voceros de nuestra colectividad», 9 de agosto de 1947, ano III, nº 69, p. 1.
- Opinión Gallega*. «Del homenaje a la Prensa Gallega». 9 de agosto de 1947. Ano III, nº 69.
[Foto de Avelino no medio. Directores do *Galicia, Opinión Gallega. A Nosa Terra. Lugo e Recordando a Galicia*].
- A Nosa Terra*, «Agasallo cordial a Avelino Díaz», decembro de 1947, nº 458.
[Irmandade Galega no Hotel Marconi || Discursos de Suárez do Pazo, Manuel Puente, Rey Baltar e Castelao].
- Galicia*, nºs 1028, 1031, 1032, 1033 e 1034.
[En particular, 27 de decembro de 1947].
- Galicia*, 10 de outubro de 1951, nº 1161.
[Membro da RAG].
- Mundo Gallego*, outubro de 1951, nº 1.
[Nomeamento como académico correspondente da RAG].
- Opinión Gallega*, «Homenaxe a Avelino Díaz», xullo-agosto de 1960.
- Opinión Gallega*, xullo-agosto de 1960, nº 196.
[Outra versión da homenaxe «pola meritoria obra literaria e o seu labor cidadán e patriótico no seo das máis importantes entidades galegas»].
- Lugo*, agosto de 1960, nº 206.
[Lar Gallego do Centro Lucense. Discursos de Gayoso Frías, pres. da comisión, Alberto Vilanova; Rey Baltar, Paz Lestón e Suárez Picallo leron poemas].
- Lugo*, novembro de 1965, nº 268.
[Homenaxe do Coro Breogán, 1962-1965].
- Galicia en Mar del Plata*, xullo de 1966.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- Alonso Montero, Xesús / Epifanio Ramos de Castro / Ricardo Palmás Casal (1970): *Castelao na voz dos poetas. Ramón Cabanillas, Aquilino Iglesia Alvariño, Avelino Díaz... [et alii.], e Aportacións pra unha bibliografía de Castelao*. Sada: Edicións do Castro.
- Centro Gallego de Buenos Aires / Instituto Argentino de Cultura Gallega (1972): *Lembrando a Avelino Díaz no primeiro cabodano da súa morte coa participación das entidades Centro Coruñés, Centro lucense, Centro Orensano, Centro Pontevedrés, Casa de Galicia, Federación de Sociedades Gallegas e Irmandade Galega. 7 de abril de 1972*. [Programa]. Bos Aires: Comisión de Cultura, Centro Lucense.
- Fernández Salgado, Benigno / Tina Poete (eds.) (2019): «*Non me deas diñeiro polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, 2 vols. Santiago: Editora 3D1TOR4.

8. Epistolografía

- Abraira, Carlos (1996): «Carta a Marivel Freire», 16 de agosto de 1996.
- Díaz, Avelino (1951): «Carta a Manoel Puente», 4 de maio de 1951.
- Puente, Rosa (1999): «Carta a Marivel Freire», 28 de xuño de 1999.

9. Antoloxías

- Alonso Montero, Xesús (1967): *Trinta anos de poesía crítica (1936-1966)*. Ms. Lugo. [Contiña «Neniño labrego» de *Pallaregas*, 1963].
- Álvarez Gándara, Alfonso (1973): *Falemos galego: 50 testos de onte e de hoxe. Antoloxía*. Vigo: Castrelos. [Prólogo de A. Álvarez Gándara || Contén na p. 19 os primeiros versos do poema «Cantares» de *Debezos*, 1947].
- Alonso Montero, Xesús (1988): *Coroa poética para Castelao (187 poemas: de 1911 a 1987)*. Sada, A Coruña: Edicións do Castro. [Contén «Na morte do mestre»].
- Alonso Montero, Xesús (1993): «*Manifestos*» *en verso en favor da poesía civil nos primeiros tempos da posguerra na Galicia da terra e na Galicia emigrante (1939-1962)*. A Coruña: Real Academia Galega. [É o discurso lido no acto da súa recepción como académico de número da RAG].

- Delgado, Concepción / María Teresa Amado / Alfredo Erias (eds.) (1998): *Contos e poemas de Manuel Roel, un autor ignorado*. Betanzos: Excelentísimo Concello de Betanzos.
[Poema a Manuel Roel, p. 66].
- López Fernández, Xesús (ed.) (1999): *Poemas á nai. Poesía de Galicia*. Santiago de Compostela.
[Inclúe «Angustias» e «A mi madre», de *Flor de Retama*].
- Freire Freire, Marivel (2002): *Avelino Díaz: Unha voz comprometida na Galicia Emigrante*. Lugo: Brigadas pola Defensa do Patrimonio Chairego.
[101 poemas escolmados].
- Acuña, Ana / Xesús Alonso Montero (eds.) (2008): *Os poetas galegos (1936). Antoloxía consultada*. Pontevedra: Museo de Pontevedra / Sociedad Estatal de Commemoraciones Estatales.
[Contén os poemas que Filgueira Valverde ía editar como *Escolma de Lírca Galega* en 1937].
- Fernández Salgado, Benigno (ed.) (2017): *Avelino Díaz. 14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: Editora 3D1T0R4.
[Contén os 14 poemas enviados en 1936 a Filgueira e as traducións a catro idiomas].

10. Traducións

- Díaz, Avelino (trad.) (1935): «Gaita Galega», tradución de «Gaita Gallega» de Ángel Lázaro, *Galicia*, 28 de xullo de 1935, nº 426.
- Díaz, Avelino (trad.) (1935): «¡Perdón España!», tradución de «Perdao, Espanha!» de Emil Farhat, *Galicia*, 8 de abril de de 1939, ano XVII, nº 617.
- Díaz, Avelino (trad.) (1939): «Floración», *Galicia*, 1 de abril de 1939, nº 616 (reprod. En 1947 en *Flor de retama*, pp. 18-20). Autotradución de «Froración (Á miña dona)», *Fidelidade*. Ms. 1950. Libro inédito.
[É posible que *Froración* sexa tradución de *Floración* e non á inversa como rexistramos aquí. De nos ater ás evidencias cronolóxicas sería o máis probable || *Froración* aparece recollida tamén en Freire Freire, M. (ed.) (2002): *Avelino Díaz: Unha voz comprometida na Galicia Emigrante*, pp. 146-148. Lugo: BDPCh].
- Díaz, Avelino (trad.) (1947): «Cancioncilla del dolor», *Flor de retama*, pp. 58-59. Autotradución de «Canzonciña do delor», *Debezos* (1947: 76). Buenos Aires.
[*Flor de retama*, 24 de maio de 1947; *Debezos*, 4 de xullo de 1947; *Céltiga*, 153, 10 de maio de 1931: inminencia de publicación de *Flor da xesta*].

- Díaz, Avelino (trad.) (1954): «Canto a Galiza», tradución de «Canto a Galicia» de José R. Lence, *Opinión Gallega*, outubro de 1954, nº 153.
- Díaz, Avelino (trad.) (1956): «Redenzón», tradución de «Redención» de Cándido A. González.
[Accésit no Premio Antón Villar Ponte de Teatro || Reseñado no *Galicia* (CGBA), nº 495, maio-xuño de 1957 e no *Galicia* (FSG), nº 1278, 15 de xuño de 1957].
- Díaz, Avelino (trad.) (1957): «Rosalía», tradución de «Sombra» de Víctor Luis Molinari, en Francisco Balaguer, *Poemas Gallegos*. Música notada para canto y piano. (Partitura). Buenos Aires: Buenos Aires Ricordi Americana.
[O orixinal en español pode verse en Molinari, V. L. (1974): *Homenaje a Rosalía*. Buenos Aires: Ediciones Nós. Tamén en: Molinari, V. L. (1970): *El perfil en la sombra*. Buenos Aires: Ediciones Galicia].
- Díaz, Avelino (trad.) (1957): «Botafumeiro», tradución de «Botafumeiro» de Víctor Luis Molinari, en Francisco Balaguer, *Poemas Gallegos*. Música notada para canto y piano. (Partitura). Buenos Aires: Buenos Aires Ricordi Americana.
- Díaz, Avelino (trad.) (1957): «En Vigo teño un amor», tradución de «Sueño» de Víctor Molinari, en Francisco Balaguer, *Poemas Gallegos*. Música notada para canto y piano. (Partitura). Buenos Aires: Buenos Aires Ricordi Americana.
- Díaz, Avelino (trad.) (1957): «Camiños», tradución de «Caminos» de Víctor Molinari, en Francisco Balaguer, *Poemas Gallegos*. Música notada para canto y piano. (Partitura). Buenos Aires: Buenos Aires Ricordi Americana.
[O orixinal en español pode consultarse en: Molinari, V. L. (1970): *El perfil en la sombra*. Buenos Aires: Ediciones Galicia].
- Díaz, Avelino (trad.) (1965): *Cinco Poemas Galegos* (Montevideo: Casa de Galicia), tradución para o galego de 5 *Poemas Gallegos* de Víctor Luis Molinari (Montevideo: Ediciones Ronsel).
[Recensión en *Galicia* da FSG, 1359, 25 de agosto de 1965. || 1º premio de poesía de 1959. || «Galiza», «Poema do cabodano», «Prego», «Finisterre», «Retorno». || As versións orixinais en español atópanse todos en: Molinari, V. L. (1961): *Canciones para la promesa cumplida*. Vigo: Galaxia].
- Poethe, Tina (trad.) (2017): «Steh auf, mein Volk!», «Verblasster Schatten», «Der Kampf», «Versteinerung», «Lied für die ideale Frau», «Mein Juwel», «Gebet», «Ereignisse im Himmel», «Erinnerung», «Mein Wunsch», «Dreiklang des Berglands», «Sternenregen», «Nieselregen», «Die Herdstelle» (pp. 116-141), en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Rutherford, John (trad.) (2017): «Rise up, my people!», «Disappearing shadow», «The fight», «Supplication», «Song to the ideal sweetheart», «My jewel!», «I pray», «Goings-on in heaven», «A memory», «My wish», «Triads from the

- high serra», «Raining stars», «Drizzle», «Hearth» (pp. 194-219), en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Fernández Salgado, Benigno (trad.) (2017): «Levántate, pueblo mío», «Sombra desvanecida», «La lucha», «Impetración», «Canción a la novia ideal», «¡Mi pequeña!», «Ruego», «Cosas del cielo», «Recuerdo», «Mi deseo», «Triadas de la alta sierra», «Lluvia de estrellas», «Llovizna», «Hogar» (pp. 142-167), en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Ferly, Edmond / [Josefina Iglesias] de Penalba, Fina (trads.) (2017): «Lève-toi, mon peuple!», «Ombre évanouie», «La lutte», «Impetration», «Chanson pour la fiancée idéale», «Ma pauvre petite!», «Prière», «Choses du ciel», «Souvenir», «Mon souhait», «Triades de la haute montagne», «Pluie d'étoiles», «Bruine», «Foyer» (pp. 168-193), en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: 3D1T0R4.
- Rutherford, John (trad.) (2017): «Rise up, my people!», «Disappearing shadow», «The fight», «Supplication», «Song to the ideal sweetheart», «My jewel!», «I pray», «Goings-on in heaven», «A memory», «My wish», «Triads from the high serra», «Raining stars», «Drizzle», «Hearth» (pp. 194-219), en Avelino Díaz, *14 Poemas. Edición crítica e traducións ó alemán, español, francés e inglés*. Santiago: Editora 3D1T0R4.
- Mosquera, Inés (ed.) (2018): *Estudo da actividade tradutora de Avelino Díaz*. Ms. Tráballo de Fin de Mestrado. Universidade de Vigo.
[Contén os orixinais e as traducións dos 15 textos por ela rexistrados].
- Mosquera Calvo, Inés (2019): «Avelino Díaz, o poeta como tradutor de poesía», en B. Fernández Salgado / Tina Poethe (eds.), «*Non me deas diñeiro / polo que che dou*». *Tributo académico a Avelino Díaz (1897-1971)*, vol. 2, pp. 73-90. Santiago: Editora 3D1T0R4.

11. Publicacións periódicas

- A Fouce*. Periódico Galego. Bos Aires, 1ª etapa (1926-1927), 2ª etapa (1930-1936), 3ª etapa (1941-1944).
- A Nosa Terra*. Idearium das Hirmandades da Fala en Galicia e nas Colonias Galegas d'América e Portugal. Bos Aires, 1947-1971.
- Acción Gallega*. Publicación Oficial de Casa de Galicia. Bos Aires, 1921-1936.
- Agarimo*. Revista Pro Hogar Gallego para Ancianos. Bos Aires.
- Agromar*. Boletín C. Intersocietaria. Bos Aires, 1951.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- Alborada*. Órgano de la Asociación Benéfica Cultural del Partido de Corcubión. Bos Aires, 1925-2016.
- Almanaque Gallego*. Bos Aires, 1898-1926.
- Aquí... Galicia*. Rosario.
- Aturuxo*. Santa Fe, 1960-1962.
- Betanzos*. Publicación oficial del Centro Betanzos y Portavoz de la Colonia Brigantina. Bos Aires. (1923, nº único no AEG).
- Breogán*. Folleto. Centro Lucense. 1965.
- Calendario Gallego*. Edición Céltiga. Bos Aires, 1927-1931.
- Céltiga*. Revista Gallega de Arte, Crítica, Literatura y Actualidades. Bos Aires. 1924-32.
- Compostela*. Revista de la Unión de Residentes de Santiago de Compostela. Bos Aires, 1941-44.
- Correo de Galicia*. Bos Aires, 1898-1945.
- El Compostelano*. Diario Independiente. Santiago de Compostela, 1920-1946.
- El Despertar Gallego*. Órgano de la Federación de Sociedades Gallegas Agrarias y Culturales de la República Argentina. Bos Aires, 1921-1930.
- Eufonía*. Publicación periódica de circulación intercontinental entre os galegos. Bos Aires, 1958-1959.
- Galicia en Mar del Plata*. Órgano Oficial del Centro Gallego de Mar del Plata. Mar del Plata, 1966.
- Galicia Libre*. Bos Aires, 1937.
- Galicia*. Revista Oficial del Centro Gallego. Bos Aires, 1913-.
- Galicia*. Portavoz de la Federación de Sociedades Gallegas. Bos Aires, 1930-.
- La Libertad*. Periódico Republicano Liberal. Pontevedra, 1929.
- Lar*. Hospital Gallego de Buenos Aires. Bos Aires, 1934-1963.
- Lérez*. Revista del Centro Pontevedrés. Bos Aires, 1962.
- Lugo*. Órgano Oficial del Centro Lucense. Bos Aires, 1943-1960
- Mundo Gallego*. Revista de Galicia en América. Bos Aires, 1951-1952
- Nogueira*. Revista da Sociedade de Nogueira de Ramuín. Bos Aires, 1934.
- Opinión Gallega*. Centro Orensano. Bos Aires, 1945-65.
- Orientación Gallega*. Unión Federal Gallega Democrática, 1962-1965.
- Orzán*. Revista Oficial del Centro Coruñés. Bos Aires, 1946-1954.
- Vieiros*. Padroado da Cultura Galega de México. Cidade de México, 1959-1968.

SOBRE O ROSTRO DO PAI E OS ESPELLOS PERVERSOS. UNHA LECTURA DE *XOGUETES PRA UN TEMPO PROHIBIDO* DE CARLOS CASARES

Manuel Forcadela

Universidade de Vigo
mffft@vigo.es

1. A novela *Xoguetes pra un tempo prohibido*

Por volta de 1970 o filósofo Eugenio Trías (1970: 26), daquela aínda mozo, escribía no seu libro *Filosofía y carnaval*:

Hoy día podemos seriamente pensar que es falso el dicho popular de que sólo se vive una vez [...]. [S]i nos lo proponemos podemos vivir, tres, trece, numerosas vidas. Pero el precio de esa decisión es obvio: acabar con todas las instituciones que nos exigen una monotonía o un aburrimiento.

E esta vai ser a ocupación de Carlos Casares ao longo da redacción do seu novo libro: pescudar cantas vidas pode vivir un home e se é ou non o mesmo home quen as vive. Porque, de feito, esa é a temática desta novela: a construción dun personaxe central, de nome Elías, que se vai modificando a medida que medra e se converte de neno en home adulto. Nesa construción sinálanse as distintas etapas, infancia, adolescencia, xuventude, madurez, e establécese un vínculo co personaxe, vínculo que está implícito desde o propio modo de enunciación: un narrador adulto que olla para o seu pasado e contempla os diversos seres que foi sendo ao longo das primeiras décadas da súa existencia.

Se a cultura é un intercambio epistolar no que os autores e autoras van producindo unha serie de mensaxes que son resposta a outras mensaxes, nun

diálogo infinito e interminable, temos que contemplar a posibilidade de que agora, acaso por primeira vez na súa produción narrativa, Carlos Casares asoma como un personaxe ou, mellor dito, como varios personaxes, porque o Elías, que vai ser centro desta novela, non só é o trasunto do propio narrador senón que o é por cuadruplicado. E é a eses outros que foi sendo a quen se dirixe agora o autor nun arrebatado de intimidade e confianza. E non o fai a través dunha continuidade de eus, senón dunha sucesión de tis. Numerosos eus entrevistados como outros.

O propio Casares declara a González Tosar (2017) nunha conversa pública celebrada no Liceo de Ourense en 1987:

En Viana empecei a escribir *Xoguetes...* a consecuencia dunha crise persoal. Entón pensaba que tiña dúas solucións: ou ir ao psicoanalista (que non existía) ou ao psiquiatra, ou escribir un libro. Empecei un libro que no fondo era unha confesión moi persoal, moi íntima, unha parte da miña vida. Cando lin aquilo dinme conta que eran máis papeis para un psiquiatra que papeis para unha novela, e deixei, metino nunha carpeta e ata que cheguei a Cangas practicamente non lle volví dar voltas. E en Cangas, aquel todo material convertíno en novela. Pero inicialmente escribino en Viana do Bolo nunha semana, todo nunha semana. En seis ou sete noites ata as catro e media da mañá, escribín todo aquilo. Dinme conta de que aquilo non era literatura, que era máis ou menos outra cousa, e ese material aproveiteino en Cangas, pero se te dá conta, se ti ves *Xoguetes...* dáste conta de que *Xoguetes...* non está no mesmo ciclo que *Ilustrísima* ou de *Os escuros soños de Clío*, é anterior.

Xoguetes para un tempo prohibido vai supor a renuncia ao acontecemento como centro do artificio ficcional e, asemade, unha mostra da procura do modelo de transparencia que desexa como estilista. Tal e como nos informa Xavier Carro (2009):

A novela obtivo dous importantes galardóns: Premio de Narrativa «Galaxia, 25 anos» para conmemorar a data da súa fundación e, unha vez editada, o «Premio da Crítica Española» (1976). O xurado do certame da editorial integrábanos Álvaro Cunqueiro, Gonzalo Torrente Ballester, Celestino Fernández de la Vega, Francisco Fernández del Riego e eu mesmo, actuando como secretario sen voto Ramón Piñeiro, en cuxa casa de Compostela nos reunimos. Presentáronse baixo plica oito orixinais, dos cales pasaron ás deliberacións *Antón e os inocentes*, de X. L. Méndez Ferrín; *No cadeixo*, de Paco Martín; e *Xoguetes para un tempo prohibido*. Quedou finalista *No cadeixo*, novela da que recomendamos a súa publicación, recaendo por unanimidade o premio na obra de Carlos Casares.

Dá a impresión de que a novela foi un pouco unha novela de encarga, na medida en que había un premio conmemorando os 25 anos da fundación da editorial Galaxia e era preciso que algún daqueles autores que foran integrando a nova xeración

publicando a súa obra na colección Illa Nova, fose agora premiado nunha operación comercial, e tamén de política cultural, perfecta.

A novela é unha novela de corte biografista que relata a primeira parte da vida dun rapaz, estruturándose en catro movementos: infancia, internado, adolescencia e universidade. Catro movementos que evidencian unha redacción seguramente realizada en dous ciclos distintos, tal e como asegurou o propio autor (González Tosar 2017), un pertencente á primeira parte da vida, e que sería unha continuación do modelo de escrita dos seus dous primeiros libros, e outro pertencente á adolescencia e mocidade, que inauguraría o novo modelo de construción que o autor quería pór en marcha, logo da crise de *Cambio en tres*. Como vai ser unha constante ao longo de toda a súa obra narrativa, Casares bota man da propia memoria e, non por iso, evita que a imaxinación se filtre polo medio introducindo numerosos detalles que só pertencen á ficción. Biografía novelada e ficción biografista serían os termos máis ou menos reiterados empregados pola crítica desde a súa aparición. O propio autor tense inclinado por considerala máis unha biografía da súa xeración que unha biografía propia.

Así lle relatou a González Tosar (2017) a aventura da publicación deste seu libro.

Hai unha parte na que se dan moitos elementos autobiográficos e se non son, digamos, absolutamente fieis á realidade, serían biográficos dunha biografía imaxinada por min. Tamén hai elementos que son da miña vida, sobre todo na última etapa, e en cambio, hai moitos elementos biográficos de amigos meus e de compañeiros de Santiago. Eu digo sempre que é máis unha autobiografía xeracional que persoal. O que ocorre é que con *Xoguetes...* se teñen escrito tantas cousas sobre quen é quen, quen é Fulano, quen é Fulanita, quen é Menganita, quen é este e aquel, que xa hai un batiburrillo armado... Ás veces veñen estudantes de Santiago a preguntarme as cousas máis peregrinas do mundo: «é certo que Fulano e Mengano...?». Eu xa me esquecín de moitos personaxes e xa non sei quen eran, outros si. Dalgún non sei quen era, vamos, en que modelo me baseei para escribir. O que eu digo sempre é que é a biografía dunha xeración que nace na posguerra, que está sometida, diríamos, a toda a presión psicolóxica e política dos anos sesenta e setenta e que vive a explosión da rebelión universitaria tamén nos sesenta. Entón, é unha novela moi de situación, moi de aprendizaxe, e é unha novela en certa maneira moi temporal, é dicir, nela hai moi pouca imaxinación, moito dato ouvido, moito dato vivido, pero pouca imaxinación

Non parece moi acertada a definición de estudantina para a totalidade da novela, por máis que este modelo de relato estea moi presente na derradeira parte, case unha pequena crónica da vida do estudantado galego en Compostela no lustro final da década dos sesenta. Mais si que nos parece moito máis acertada a mención dunha certa vontade de memorialismo, de axuste de contas co vivido, logo de culminada unha primeira parte da existencia.

Bieito Iglesias, en conversa con Malores Villanueva (2017), afirmou o seguinte:

Os dous primeiros libros encadraríalos no neorrealismo italiano de Vasco Pratolini, de Domenico Rea, de Pavese e de Blanco Amor, que é o Pasolini ourensán. Logo dá un xiro con *Xoguetes para un tempo prohibido* (1975), unha estudantina, que ten que ver coas novelas da memoria que hai na literatura española da mesma época, especialmente en Cataluña: Esther Tusquets, Montserrat Roig, a literatura da memoria...

Fronte ao tremendismo e o experimentalismo dos dous primeiros libros, Casares decántase agora por unha análise da súa formación ao longo do franquismo. Hai unha vontade clara de deixar testemuña dun modo de vida, de maneira que os feitos falen por si mesmos. As luces da felicidade mestúranse coas sombras da represión persoal e social e o proceso de maduración dun rapaz que, pouco e pouco, vai adquirindo unha comprensión do mundo que lle tocou como herdo dos seus devanceiros. Hai tamén unha vontade coral que vén subliñada pola presenza de numerosos personaxes.

O feito de que haxa unha mudanza significativa con respecto ás obras anteriores ten sido sinalado por unha parte da crítica; así, Mejía Ruíz (1997):

Atopámonos cun relato posfranquista no que predomina a carga social fronte ao experimentalismo.

E o propio Carlos Casares, en conversa con Ana María Platas Tasende (1998), afirmou:

—¿Propúxose unha distinta maneira de narrar en *Xoguetes para un tempo prohibido*? ¿Que hai de autobiográfico nesta novela?

—En *Xoguetes para un tempo prohibido* seguía eu preocupado polos aspectos formais da novela, un asunto que agora a penas me interesa. Quería facer con ela a novela moderna dos universitarios do meu tempo. Neste sentido, hai nese libro elementos biográficos de varios amigos meus. Tamén hai cousas miñas. Por exemplo, en Mara tratei de retratar unha moza moi bonita que eu tivera, unha loira de melena longa, ollos azuis e tipo espectacular que me trouxo tolo durante unha parte da miña mocidade. Pero tampouco Mara é exactamente aquela rapaza. A realidade que entra nunha novela acaba sendo modificada pola propia realidade en que consiste a literatura.

Reparemos na última das declaracións da cita anterior: «A realidade que entra nunha novela acaba sendo modificada pola propia realidade en que consiste a literatura».

Digamos que a realidade da literatura forma parte da realidade do propio autor e non é máis que a forma en que o autor concibe o seu oficio e a súa produción. Queremos dicir que non hai «realidade da literatura» á que apelar como causa ou

como efecto dunha práctica textual, que se nos impoña como unha especie de evidencia que nos obrigue a modificar o ficcionado. Se Casares quere sinalar o feito de que a representación do mundo, a través da súa codificación nunha determinada linguaxe, é un proceso que sinala a separación do mundo, como primeira consecuencia da intervención da linguaxe, certamente está botando man dun dos debates máis intensos da filosofía de todos os tempos. Pois o certo é que nin sequera sabemos o que é o mundo. De tal maneira que as posibilidades de representación dese mundo espectral son infinitas. Xustamente denominamos realidade a unha certa representación do mundo.

Casares, no fondo, semella estar a disertar sobre a diferenza que hai entre a «realidade» do autor e a «realidade» que se desprende das súas construcións ficcionais, por medio dos procedementos xa definidos por Freud a finais do século XIX como a condensación e o desprazamento, a metáfora e a metonimia, a dramatización, a simbolización, a elaboración secundaria, de tal maneira que o soño, ou a fantasía, a ficción, que se artellan como unha emanación directa do inconsciente do autor, acaba por se converter noutra cousa, adaptada ás novas condicións discursivas do suxeito desvelado, expulsado xa da súa condición de soñador.

Digamos, por tanto, que nesta intervención Casares tenta xustificar determinados artificios da súa narrativa, que ben puideran ser outros, apelando a unhas certas condicións que lle virían dadas pola «realidade da literatura». E entendemos que, mediante isto que chama a «realidade da literatura», non entende outra cousa que o que nós denominamos o «saber do relato». Isto é, existen determinados artificios narrativos na realidade que non canxan ben cos artificios narrativos da ficción que terían que ser adaptados ou traducidos ou simplemente, na terminoloxía dos *Palimpsestos* de Génette, transpostos. Gardaría esta transposición un certo paralelismo co que Freud denominaba «elaboración secundaria» para o traballo do soño.

O que acontece, e unha das marabillas do traballo creativo, tanto na literatura coma en calquera outra arte, é que a representación pode ser tan máxica ou pregnante como o propio mundo. E isto porque a produción artística xa forma parte do mundo e tamén porque o propio mundo xa é unha representación. Aparece como unha resposta perante as preguntas do mundo e remata por ser un exercicio a favor de completar un mundo incompleto, imperfecto, inacabado. Un mundo mutilado que precisa da intervención do artista e do filósofo para poder ser entendido, concibido como un todo. Un mundo que fica constantemente á espera da intervención do humano para poder ser completado.

Por outra banda, ademais, temos que ter en conta que esa «realidade da literatura» é, tamén, un fragmento desoutra «realidade» que, como xa dixemos, non é máis que un construto simbólico-imaxinario, epocal, local e subxectivo, como a propia literatura.

Xoguetes para un tempo prohibido preséntasenos como un cruzamento entre dous subxéneros da novela que foran, pouco e pouco, converténdose en clásicos: a novela de educación (*Erziehungsroman*) e a novela de formación (*Bildungsroman*).

De partirmos da afirmación de Bajtín (1992: 200) de que «o heroe sempre se representa como un ente concluído e invariable, xa que todas as súas calidades se presentan desde o inicio e, ao longo da novela, simplemente se comprobán», podemos constatar que, no caso da novela de Casares, como é común na novela existencialista, o heroe é un ser intranscendente que carece de trazos persoais superiores, agás a constante teima en reformular o fundamento da realidade e da súa existencia. Ben lonxe, por tanto, dun heroe estático a revelarnos unha experiencia do mundo que non xere coñecemento, que non contribúa ao seu propio crecemento interior, senón aqueloutra que sirva como campo de probas dos convencementos do protagonista, como constatación do seus achados en relación coa certeza. Non se trata das aventuras dun heroe que é igual antes e despois do relato, senón, como é o caso, dun humano que acaba convertido nun ser enteiramente renovado e madurado, transformado, por mor das experiencias vividas e das decisións tomadas, nun home engrandecido, para ben e para mal, logo de gorentar a ruína das ilusións e un coñecemento máis fondo do mundo e da humanidade.

Así, o heroe non aparece blindado a calquera novidade que a experiencia lle proporcione. Antes ben, a súa busca é, sobre todo, unha busca interior, unha renovación constante que non cede perante os distintos valos que lle van coutando o camiño.

Como nas novelas de Dostoievski, onde a trama semella consistir en concibir a experiencia da liberdade como o núcleo máis fondo do humano e a condición de raíz de todos os outros bens e valores. O verdadeiramente necesario e indispensable para a realización do ben e a obtención da «salvación» non é a experiencia do mal, senón a da liberdade. Mais aquí, na formulación de Casares, non hai salvación posible, agás a propia morte, xa que non se trata, en ningún momento, dunha formulación teísta.

De tal maneira que a relación entre a novela biográfica e a novela existencialista ten como punto de encontro o relato da formación do heroe e o das súas variacións vitais. Por máis que Bajtín estime que o heroe da novela biográfica permanece na súa esencia desde o principio ao fin, o certo é que si hai unha mudanza significativa: a crise e a rexeneración do heroe. Se o heroe é quen de superar a crise, a vida tomará as tinturas da superación e do progreso ou, pola contra, o camiño da derrota e da falta de sentido.

A novela de educación, analizada como xénero literario por Bajtín, ten como antecedentes, antes do século XVIII, a novela de probas e a novela biográfica. Ambas as tres son a semente tanto da novela de formación como da novela realista.

Se a novela de probas e a biográfica presentan unha imaxe do protagonista como un heroe estático, na novela de educación aparece un humano sometido ás mudanzas, non só desde o punto de vista do tempo e o espazo, senón tamén desde a perspectiva da evolución da personalidade. Hai, por tanto, unha mudanza característica, que contribúe a romper os moldes do vello mito e camiñar á procura dunha imaxe moderna do humano, fóra xa das estáticas formas dos heroes. É preciso agora un personaxe que teña continuidade na mudanza porque o que se trata de novelar é xustamente a mudanza dentro do humano, contemplando as encrucilladas vitais e os inicios dos ciclos de crecemento como as ocasións en que se toman decisións que van afectar directamente ao resultado posterior.

Dentro do marco do que vai ser a novela existencialista é agora moi importante que o relato sexa tamén, e ao mesmo tempo, un *zeitgeist*, isto é, un espírito de época disposto en palabras, de maneira que o autor debe escoller aqueles elementos do relato dunha época que considera decisivos e imprescindibles. A novela presenta, así, un aspecto importante de cronografía, mais sempre procurando desviarse o máis posible do que sería a crónica xornalística ou o resumo histórico. Non se trata de facer novela histórica senón de introducir os aspectos da historia e da cultura que condicionaron a existencia do personaxe.

Se no título de *Vento ferido* encontrabamos toda unha tipoloxía de ecos do existencialismo agora encontrámonos novamente cun título que parece subliñar de novo o conflito entre feito e acontecemento, entre vontade e continxencia. Referímonos particularmente ao emprego da palabra «Xoguetes» que adquire o sentido, dentro da estrutura sémica do libro, de seren os humanos xoguetes do tempo, coma se fose a temporalidade, en calquera das súas posibles formas ou concepcións, quen viñese brincar connosco, inermes perante a súa vontade lúdica que, para nós, pode facilmente converterse en trágica.

Para Xavier Carro (2009), amigo e compañeiro vital do autor:

O título agacha unha pegada de obras que por aqueles anos formaron parte da bagaxe de lecturas do autor. Hai unha simbiose ilustrativa dalgunhas delas no seu metafórico título. Unha simple análise revélanos un sincretismo literario, pois o seu título de corte lírico fai tamén referencia a unha serie de obras lidas polo autor en Compostela e que lle influíron no seu horizonte creador.

Esas obras en opinión do narrador galego, contemporáneo de C. Casares, serían a novela de Juan Marsé *Encerrados con un solo juguete*, de 1961; a película de Manuel Summers *Juguetes rotos*, de 1966; a obra magna de Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu*; e a novela *Edad prohibida* de Torcuato Luca de Tena, de 1958.

Para Carro (2009):

O uso connotativo / metafórico que fai da palabra *xoguetes*, aplicado aos personaxes de xeito xenérico: seres manipulados coma xoguetes, seres sen iniciativa e sen liberdade, cárgase de connotación negativa ao igual que o tempo.

Aínda máis debemos pensar que o sentido primeiro dunha expresión como «tempo prohibido» non é outro que o de morte. Situar algo fóra do tempo é situalo fóra da existencia. Mais, ao mesmo tempo, non podemos deixar de percibir que o tempo é tamén unha mención ao devir, ao devalar, a secuencia temporal infinita que vertebra canto coñecemos, canto existiu ou existirá. Ora ben, ese tempo, que deberíamos denominar mellor temporalidade, pode adquirir diversas formas, en función de como se manifeste ou sexa percibido. O *Chronos*, o *Kairós* e o *Aión*. O tempo de cantidade, o tempo de calidade, a eternidade.

De tal maneira que a prohibición da temporalidade, que se nos menciona no título, non é máis que a prohibición do acontecemento que é, en consecuencia, a prohibición da liberdade. E, nesa mesma medida, os xoguetes adquiren outra significación. Xa que o xoguete, no fondo, non é máis que un artificio para o acontecemento. Brincar, por tanto, non é máis que demostrar que a temporalidade non pode ser proscrita e que segue viva en todos os seus efectos. Así que os «xoguetes» sitúanse en posición de antítese fronte ao «tempo prohibido». E enténdase que os xoguetes non son tanto as pequenas historias que van nutrindo o discurso narrativo casariano coma os propios feitos, aínda que estes sexan imaxinarios, que evocan. E isto, obviamente, tráenos á mente os principios do existencialismo francés: por unha banda, a liberdade, como a pena á que está sentenciado o ser humano, e, por outra, a rebeldía, iso que, segundo Camus, era aquilo que nos constituía esencialmente, rompendo así a idea sartriana de que a existencia é anterior á esencia.

O tema, pois, da obra é o tempo e a relación que os humanos podemos manter coas formas da temporalidade na existencia: o tempo prohibido ou o tempo de brincar. E, sobre todo, a imposibilidade de prohibir o tempo.

E esta idea sobrancea o ámbito da obra que estamos a comentar para ser unha posibilidade de interpretación da totalidade da obra narrativa de Carlos Casares. Digamos que todo o ciclo narrativo de Casares é unha interpretación do seu tempo, do tempo que lle tocou vivir ao longo da existencia. Un tempo que comeza a principios dos anos cincuenta do século pasado e continúa até os inicios do presente século. De tal maneira que poderíamos sinalar a cronografía como un dos obxectivos de base de todo o seu esforzo narrativo. Hai unha clara intención de entender o mundo e iso, unha vez coñecida a fragilidade do concepto de realidade, só se pode facer a través dunha disección cronolóxica dos tempos, das etapas, das idades. Cal é a substancia da temporalidade, dos seus ciclos, dos seus bucles, dos seus brincos e as súas aceleracións? Onde residen as causas fondas que determinan os efectos

evidentes? E dalgunha maneira, ao xeito existencialista, determínase que estamos inermes perante a continxencia da temporalidade. E que a nosa única posibilidade reside no compromiso, na conciencia de estarmos inmersos nunha roda que vira e vira sen fin, á que só podemos opor a misteriosa forza do humano.

Esta «biografía dunha xeración» é, sen dúbida, unha das posibilidades interpretativas da novela. Sen menoscabar a idea de que, tal e como o seu propio sistema enunciativo nos vai ditando ao longo do texto, hai tamén unha procura do eu enunciativo a través do ti de referencia.

Este contraste entre o eu, o ti e o nós, é, na nosa interpretación o cerne desta «peza paisaxe», tal e como o denominariamos en termos de dramaturxia, que foxe do que chamariamos «peza máquina», un artefacto argumental baseado nos xogos causa-efecto.

Resulta nese sentido moi interesante a posición do venerable S. Freud nun dos seus libros clave sobre o asunto, tantas veces mencionado, *O malestar na cultura*¹.

E non esquezamos que nese libro, o pai da psicanálise emprega o termo de «super-Ego de época», análogo na súa orixe ao super-Ego individual, que se funda sobre a impresión que deixaron os grandes personaxes condutores, os homes de forza espiritual ou aqueles nos que algunhas das aspiracións humanas básicas chegaron a espremerse coa máxima enerxía e pureza.

Poderíamos dicir, pois, que Casares anda á procura, nesta obra, dese «super-Ego de época», que non estaría moi lonxe daquel *zeitgeist* ou espírito de época hegeliano, o modelo moral a partir do que unha época evolúe en contra duns principios herdados que considera nefastos para a súa persistencia. E téñase en conta aquí que o tal «super-Ego de época» non sería outra cousa que a oposición ao modelo educativo do nacional-catolicismo e ao proxecto ideolóxico do propio franquismo, inadmisíbel desde unha perspectiva racional e democrática.

O propio autor relatoulle a González Tosar (2017), na conversa xa citada, a súa opinión sobre a posición política que se percibiría no libro:

Si, é dicir, a novela é unha novela moi consciente nese terreo. É a máis política das miñas novelas, e representa un período da miña vida na que eu era unha persoa que

¹ Moi distinto é o que acontece no proceso da cultura. O obxectivo de establecer unha unidade formada por individuos humanos é, con moito, o máis importante, mentres que o da felicidade individual, aínda que tamén subsiste, é desprazado a un segundo plano; case parecería que a creación dunha gran comunidade humana podería ser lograda con maior éxito se se fixese abstracción da felicidade individual. Por conseguinte, debe admitirse que o proceso evolutivo do individuo pode ter trazos particulares que non se encontran no proceso cultural da Humanidade; o primeiro só coincidirá co segundo na medida en que teña por meta a adaptación á comunidade.

me sentía moi revolucionaria, moi castrista e despois daquela etapa cristiá de ADE, militei activamente nun grupo marxista que era o Frente de Liberación Popular, FLP (ou FeLiPe). Entón, esa etapa miña é a etapa que se corresponde con *Xoguetes...* é dicir, no que cría, na revolución, e formaba parte dun grupo moi arriscado que era o FLP. Cando eu escribín *Xoguetes* era militante do FLP.

A profesora Camiño Noia (2017), amiga e compañeira vital do autor, ten falado da incerteza da pertenza de Casares ao FLP² nalgún momento da súa vida, negando contundentemente este aspecto da súa biografía. Será este un dos aspectos que retomemos máis adiante.

Consideramos, porén, que perante a pregunta de se Casares pertenceu ou non ao FLP cabe unha única resposta: si e non. Si, porque o Carlos Casares do FLP, ao que chamaremos desde aquí CFLP, é o Casares do seu propio imaxinario, curiosamente o

² Escribe Camiño Noia ao respecto: «Estes son os autores que levo lido no que vai de ano que falan da súa militancia no FLP. Na biografía do escritor ourensán, Henrique Monteagudo (2017: 59) díño así: “De aí [ADE] nacería a sección compostelá do Frente de Liberación Popular (FELIPE) ao que Casares se adheriu e onde militaría ao rematar a carreira”; Damián Villalaín, tanto na biografía para adolescentes da Colección Merlín (2017a: 43) como nun artigo de *Tempos novos* (2017b: 18), referíndose á estadía de Casares en Compostela, afirma que “militou na Asociación Democrática de Estudantes e na *Frente de Liberación Popular*”. Tamén o historiador Xosé Ramón Quintana Garrido e os filósofos Carlos Fernández e Antón Baamonde (2017: 31, 59 e 38) aseguran nos seus respectivos artigos de GRIAL que: “Casares ingresa no Frente de Liberación Popular (FLP: FELIPE) durante os dous últimos anos da súa existencia, 1968 e 1969, cando se integran no mesmo a maioría dos membros de ADE”; Fernández, pola súa parte, di que “despois da súa militancia no clandestino FLP (mais coñecido por Felipe) e talvez por influencia de Ramón Piñeiro e das súas viaxes a Suecia evolucionará cara a unha socialdemocracia de corte europeo”; e Baamonde chega máis lonxe ao dar o nome do grupo galego do FLP: “Esa relativa ausencia de militancia política, salvo un breve período en Galicia Socialista, a rama galega do FLP, non obvia que, como el mesmo deixou narrado, tivese un momento de achegamento ao marxismo, ao castrismo en particular”. Antón Riveiro Coello (2007: 40) na biografía editada pola *La Voz de Galicia* volve facer referencia a ese dato: “Todo isto anima a protesta estudantil e prepara o camiño do que máis adiante, cando Carlos xa abandone Compostela, derivará cara ao FELIPE”. Máis prudente se mostra, en cambio, o seu íntimo amigo naquelas datas, Xavier Carro (2017: 44), que nun longo artigo en *Encrucillada* sobre Carlos Casares di: “A partir dese momento, ábrese un certo distanciamento entre eles [Casares e a xente de Galaxia] e Casares aproxímase a xentes que estaban preto da militancia comunista. Toma contacto con xentes do FELIPE, pero endexamais souben cal foi o seu grao de compromiso con ese grupo. Si, sei que, cando volve de novo a Santiago, estaba marcado pola súa colaboración con ADE (Asociación Democrática de Estudantes). Quen participamos nas loitas antifranquistas entre marzo de 1966 e xullo de 1968 en Compostela sabemos que non militou nese tempo no FELIPE e hai datos para poder afirmar que é moi improbable que militase a partir desa data. En Galicia non se constituíu ningún grupo nin sección do FLP”.

mesmo que intervén na confección dos seus textos. Non, porque o Carlos Casares que nunca militou no FLP, ao que chamaremos desde aquí CRP (RP de Ramón Piñeiro) é o Casares do real, o posibilista, aquel que abandona os soños por irrealizables e non pode evitar mantelos no mundo dos soños, das fantasías literarias. Como diría Bourdieu, un campo social fórmase a partir da tensión entre os seus pólos, entre os seus extremos. Non hai vida sen electricidade, sen esa tensión eléctrica, dos dous contrarios, instalada no interior do cadro semiótico de Greimas / Courtés (1982), alá polo interior das estancias do espírito. Unha electricidade que, neste caso, é puramente semántica e imaxinaria.

E analizar esa tensión, xa o dixemos, é unha das intencións deste traballo.

2. Análise da obra

Un narrador do que nada se nos di, inicialmente, diríxese a un narratario por medio dunha enunciación en segunda persoa, mediante o procedemento da imaxe no espello. A hipótese de partida é a de que o $A=N=P$, isto é o Autor é o Narrador e é o Personaxe. Aínda que entre o Narrador e o Personaxe hai, claramente nun principio, unha distancia temporal. Hai, ao mesmo tempo, un tempo da dicción e da enunciación ben afastado do que é un tempo da ficción.

O procedemento da imaxe no espello crea un efecto enunciativo moi singular na medida en que establece un diálogo implícito a partir dun monólogo, coa presenza ficcional recorrente de dúas persoas, o eu que fala e o ti que actúa como narratario, como destinatario interno do discurso. A partir desta enunciación especular realízase a triplicidade que menciona Lacan (1981: 317): eu miro para el, eu miro que el mira para min, eu miro que el mira que eu o miro.

Así, o narrador fala e non fala consigo mesmo, na medida en que comprende que aquel a quen se dirixe xa non existe. Hai unha identidade imposible de carácter dialéctico que está partida polo tempo. Quen enuncia desde a memoria faíno sempre nun tempo posterior ao tempo relatado. Hai, pois, un xogo especular de palabras, un xogo no que o espello é o tempo. O espello das palabras. E esa tríada do eu da mirada, que teoriza Lacan, cúmprese porque o narrador olla para o eu do pasado, e olla como ese eu do pasado está tamén ollando para el, no futuro, como unha esperanza, un enigma e un vaticinio e, ao mesmo tempo, o eu do presente olla como o eu do pasado olla como o eu do futuro está a ollar para el.

O interesante é constatar como este carácter especular, con ese eu que iguala a un ti, vai cedendo a medida que se vai achegando ao presente desde onde se realiza a enunciación da totalidade do discurso. Entón, o ti comeza a decaer e ímonos encontrar cun procedemento diferente xa que, a medida que avanza no seu discurso,

opta dun xeito progresivo polo manexo do monólogo interior ou corrente de conciencia, de xeito que na súa voz comezan a escoitarse as voces doutros personaxes, abandonando pouco e pouco o modelo enunciativo inicial en segundo persoa.

Vexámolo nun breve exemplo. Na páxina 14 da primeira edición do libro lemos:

Por eso ti es un verdugo ou un cirineo cabrón que en vez de axudar a soportar o peso do madeiro pegas tirós disimulados pra que a probe victima sinta máis duro aínda o cansanzo nos riños es un pecadento por facer esas cousas, es igualiño ós que mataron ó neno Tarsicio e es un xudio como os que lle chuspiron na cara a Cristo, porque ¿qué fas si non cada vez que lle dás un disgusto á túa santa nai?

A voz do narrador é agora moito máis evocativa e diríxese directamente á propia conciencia, evocando unha persoa que xa non existe, e isto non pola morte desa persoa senón pola súa transformación nunha persoa adulta. O eu do narrador percibe así unha quebra que vén definida polo tempo, polas épocas e pola idade. Así que dentro do mesmo suxeito, do mesmo individuo, encontrámonos con distintas persoas que dialogan entre si, aínda que este diálogo rara vez teña retorno e sexa máis ben un monólogo da persoa actualmente enunciativa que se dirixe a aqueloutras do pasado.

É fácil encontrar ao longo deste relato un percorrido que vai desde o suxeito permanente que é o que lle dá sentido á permanencia do discurso, pasando polo individuo cartesiano, á persoa kantiana, o ego romántico e a disolución do ego a finais do século XIX con Freud.

No fondo, unha narración deste tipo é toda unha investigación sobre a natureza da voz.

Desde o suxeito clásico, o *sub-iactum*, o que subxace e ao mesmo está suxeito, atado, sen posibilidade de liberarse da súa atadura.

O individuo cartesiano é un suxeito autónomo. E a súa autonomía radica na súa vontade libre e racional, por medio da que destrúe ou reconstrúe a orde do mundo.

A persoa é para Kant un individuo humano, mais considerado como suxeito autoconsciente, racional e moral, ao mesmo tempo que único (diferente de todos os demais) e uno (a través de todas as súas modificacións).

O ego constitúese como un espello do mundo. Camiñar polo mundo é camiñar polos carreiros, os ríos, os montes, as rúas, as cidades..., que hai no noso interior.

O ego en descomposición freudiano é un revoltó de pulsións e represións e imaxes e lembranzas que asoman na vida consciente como unha unidade, mais que permanecen patoloxicamente fragmentados á espera de deixarse ver nos soños, nos lapsus, nas brincadeiras, nos arrebatos. Eu é outro. *Je est l'autre*, que dixera Rimbaud. O carácter especular do eu, do min. *Le je et le moi*.

Creo que unha das principais dificultades da construción deste texto radicaba niso que chamamos ton, aínda que, en realidade, trátase de algo que afecta por completo á composición do relato tanto no seu sistema ficcional coma no diccional e que se vertebra nos subsistemas diexético, actancial, enunciativo e expresivo.

A superioridade do narrador vai mingando a medida que o propio personaxe ao que apela vai medrando e facéndose máis e máis maior ata chegaren á mesma idade. E isto ten moito que ver, como ben demostrou Hans Robert Jauss (1986), cos xéneros literarios. Pasamos do sarcasmo do esperpento e da comedia, onde o narrador se sitúa desde a altura da súa idade ollando e interpelando o neno que foi, ao realismo dunha ollada horizontal dirixida ao *alter-ego*, que xa se contempla como un semellante.

Así, na p. 140, cando o personaxe de Elías vai ao encontro do propio narrador, que xa fica moi preto en distancia temporal, o discurso manifesta un nítido cambio:

Mara esperábate enriba, loira, co embozo da cama subido hastra a timidez dos ollos, preguntando que qué tal, sóio por sacrificar de algún xeito o silencio difícil de aquel instante, distraendo os ollos nas táboas do teito, tremendo, chorando un pouco, presentindo cecáis a tarde aquela que vai chegar, cando ti saias da clase, chegues á pensión, abras a carta e corras como un tolo cen quilómetros pra atopala. Estaba na cafetería do Parque, decía: «Unha coca-cola» e logo quedaba mirando pra ti, agardando que pediras o refresco de laranxa acostumbrado e levaras a continuación os dous cigarros á boca pra encendelos con aquel xesto que Salle Kroonenberg, o amigo holandés que viñera a estudar a xeoloxía do país e a ver fascistas, calificaba irónicamente de bicos españoles que se dan cando non se poden dar os bicos de verdade, amigos e que sabía trabalinguas en finlandés e en italiano sobre o arcevéscopo de Constantinópola que se quería desarchinonseiquopolitanizar.

Notamos que do reproche ao neno polo seu mal comportamento pasamos á exhibición das capacidades sedutoras. O narrador-focalizador concentra agora o seu foco nunha personaxe feminina, disposta en posición erotizante, deitada na cama, tapada co cobertor do leito, ollando para o teito, a chorar. Suxírese unha ruptura amorosa, cando tempo despois el reciba unha carta de despedida dirixida á súa pensión compostelá e faga os cen quilómetros que median entre Santiago e Ourense para encontrala no Parque de Ourense a fumar e a beber coca-cola. Agora desapareceu a total superioridade do narrador, que se sitúa ao mesmo nivel da situación que describe e mesmo exerce de padecedor desa situación. Hai aínda un punto de sarcasmo na ironía sobre as paixóns de mocidade e os grandes amoríos de outrora e tamén na descrición dos modos e maneiras desa primeira xuventude empeñada en ostentar determinados signos de modernidade como o tabaco ou os modos singulares de fumar.

A enunciación segue a ser en segunda persoa mais agora a convención máis clásica do comezo do libro cede o seu paso a intervencións como a de Mara pedindo unha coca-cola nunha cafetería do parque.

E isto, que acaso teña que ver co feito de que o libro foi escrito en diferentes etapas, cun proceso ao parecer delongado de redacción (tal e como consta no epígrafe final: Ourense-Halmstad (Suecia)-Cangas, 1972-1975), ten a sutil consecuencia de que, segundo nos imos achegando aos tempos actuais ou máis próximos a nós, que son os da enunciación do relato, o narrador faise máis e máis actual nos seus modos e maneiras.

E dalgunha maneira este ton autobiográfico está tamén moi conseguido neste aspecto, aínda que puido ser certamente unha casualidade que redundou en beneficio do resultado final.

Mais ao tempo que todo isto acontece, Casares dá conta dun mundo do que desapareceu a continxencia, o acontecemento. Hai un deseño plano que se vai cumprindo e que non é outro que a educación dunha xeración de nenos na posguerra. Todos eses nenos que nacen ao longo dos anos corenta e que pasan dunha infancia de continxencia, onde a fame, a morte, a falta de educación, de traballo, o exceso de control social, político e relixioso, dan paso a unha nova sociedade que se encamiña, pouco e pouco, cara á ilusión da democracia. Diríamos que *Xoguetes para un tempo prohibido* é a novela da segunda parte do franquismo, ese momento en que a ditadura alixeira o seu programa represivo e pasamos á irrupción dos tecnócratas, dos gobernos de enxeñeiros do *Opus Lei*, López de primeiro apelido, e que dan conta do suposto desenvolvemento económico e industrial da segunda parte do franquismo. O momento da emigración desde o campo cara ás cidades, mais tamén cara ao estranxeiro. O momento en que unha nova xeración, xa non truncada pola guerra, consegue acceder á formación universitaria e soñar cun futuro máis radiante que o triste presente dos seus predecesores. Hai, por tanto, unha maior satisfacción nas clases medias e un novo impulso da propaganda que conta agora cun medio moito máis poderoso, alén do cine e da radio: a televisión. Casares é, por vivencia e por condicións de existencia, un claro exemplo desta posición, encarnada nas clases medias provenientes do funcionariado e que, na súa formación, se encontran, logo do obrigado catolicismo, cunha progresión cara ao existencialismo, primeiro, e ao marxismo, despois. Ao tempo que se organizan en apoio da resistencia ao franquismo, cada vez máis política e menos militar. Mais aínda hai ecos, como ben podemos ver nos relatos e novelas de Casares, dunha resistencia armada que sobreviviu en condicións penosas e heroicas coa axuda da poboación, que manifestaba dese xeito a súa oposición ao réxime franquista. Episodios que encherán páxinas de novelas futuras, como *Os mortos daquel verán* ou *Deus sentado nun sillón azul*, mais tamén dos libros precedentes.

E a tensión ideolóxica e política non é para nada allea ao desenvolvemento das ficcións de Casares. O feito de que un réxime de terror e de ditadura, saído dunha guerra brutal, que en Galicia foi como un holocausto, na medida en que non se desenvolveu como unha guerra normal senón como un sistema de represión e asasinato dos opositores políticos, teña na súa previsión de futuro un achegamento ás democracias europeas converte esa progresiva democratización nun proceso perverso e mesmo nunha profanación do concepto de democracia.

Se Casares, como el mesmo dixo, pretendeu non tanto facer unha autobiografía como unha biografía da súa xeración, nós poderíamos engadir que o que finalmente fixo foi unha cronografía dos anos que median entre os principios dos anos cincuenta e os finais dos anos sesenta. E, segundo isto, os diferentes relatos que integran as súas partes procuran dar conta dun colectivo e da súa evolución no tempo, debéndonos considerar, tamén, e como un aspecto decisivo, o feito de ser esta cronografía un texto destinado a considerar as condicións de vida dunha determinada época. Se aceptamos esta proposta de lectura, que non é incompatible con outras, o personaxe de Elías, o protagonista e narrador, escindido entre o suxeito da enunciación e o obxecto da ficción, convértese nunha sorte de desculpa para percorrer un tramo da nosa historia recente. Á súa maneira, Casares constrúe con Elías un personaxe que recorda ao protagonista dos *Episodios nacionales* de Benito Pérez Galdós, Gabriel de Araceli. Mais se ben é certo que Galdós constrúe un personaxe que ten como obxectivo estar sempre onde tiña que estar, coma se percibise un especial magnetismo con respecto aos acontecementos da Historia, no caso de Casares non é o personaxe o que corre ao encontro coa Historia senón que é a propia Historia á que se dirixe ao encontro do personaxe. Unha Historia que aparece ensimesmada e sometida ás interioridades do personaxe, que a persegue non tanto pola sucesión de acontecementos externos coma para interacción destes no interior do seu propio espírito.

E entón, quen aí asoma, obviamente, non é outra que a Historia, o devir da Historia como unha forza imparable e irresistible, e hai trazos ao longo do seu libro en que o narrador, por tras dos seus personaxes e focalizadores, menciona aspectos que teñen moito que ver con esta perspectiva.

E non esquezamos que esta é, tamén, unha novela sobre a educación e na que hai dous modelos educativos básicos: o do nacional-catolicismo, que descobre como un sistema represivo que atinxía tanto os corpos coma as consciencias e que se tornaba insoportable de vez, con grave risco de alterar a estabilidade psíquica e emocional dos suxeitos; e o ensino progresista que encontra na Universidade, non tanto nas aulas coma no propio ambiente universitario, verdadeira ágora de discusión e aprendizaxe na que se debate sobre o pasado e o futuro do país.

Mencionemos a cita de Jean Paul Sartre que encabeza o seu texto. «Conocéu o Paraíso e perdéuno. Era un neno e expulsárono da súa infancia». Cremos que esta

pode ser unha cita un pouco equívoca, dependendo da maneira en que lle outorguemos un determinado sentido, porque non foi o mesmo a infancia de Sartre, nado en París en 1905, que a infancia de Casares, nado en Ourense en 1941. Porén, máis que pretender establecer unha analoxía entre a infancia da súa xeración e a da xeración dos seus pais, enténdese que o que segue vai desenvolver o tema filosófico da perda da ilusión, iso que Flaubert denominou, desde o título dunha das súas máis célebres novelas, *A educación sentimental*. Porque este ser humano que é exectado no mundo, tamén o é desa idade primeira en que concibe un mundo que non é nin poderá nunca ser. Perder o paraíso, iso é vivir. Quérese dicir que a nosa exección no mundo, de partida, é nun tempo glorioso, de aparente plenitude, no que as condicións de satisfacción do desexo tórnanse irrepetibles.

Mais a cita tamén é portadora dunha segunda parte trágica. Na medida en que sitúa o momento de expulsión do Paraíso na propia infancia. Unha idade de Edén interrompido.

Creemos que, tal e como se desenvolve o relato, esa interrupción non é outra que a do internamento no Seminario, que na novela é simplemente un internado, do que o protagonista Elías remata por pedir a súa definitiva separación.

O paraíso convértese, por tanto, nun dos fíos isotópicos principais de todo o discurso casariano neste libro. Encontrámolo xa de entrada na primeira páxina da novela:

Cando a pureza aínda, no paraíso, había unha parede longa, branca e coroada de cristales, onde pegaba o sol durante a tarde enteira e onde eles se encontraban á hora da siesta, despois de dicir eu non teño sono [...]. (p. 11)

E é mencionado novamente, tres páxinas despois, cando se evoque unha escena de iniciación sexual a mans de Cascón, un personaxe que xa coñecemos de *Cambio en tres*, porque fora o que denunciara a Cachorro forzándoo a ir pasar a noite ás Covas, por medo de que o seu pai lle batese:

Era unha anguria doce, a mesma anguria que sentira outra tarde ó pé da parede branca, ó se decatar da presenza da mau do Cascón entre as súas pernas, separando as aberturas da roupa, subindo e baixando, inventando a súa soedade. Nunca, nunca xa un neno puro, compañeiro. De repente fixéronte home, botáronte pra sempre do paraíso. (pp. 13-14)

Mais esta condición edénica do infante vese incrementada pola paisaxe e polas estacións, de maneira que é o campo en primavera quen contén, mellor que calquera outro tempo e espazo, esa sensación. Non se trata unicamente da infancia senón da infancia vivida nesa disposición. E, tamén, claro está, a experiencia da liberdade.

Pola tarde apenas se vía xente polas rúas e había unha tristura espesa dormindo como un can á porta da casa. E alí estivo hastra que chegou o sol quente dos

primeiros días do vrau. Entón safu fuxindo e foi como si ti voltaras novamente ó paraíso. Cecáis había no ollo de Deus un rabiño disposto a non ver cómo comeras as prohibidas mazás, cómo polos xardís da terreal ledicia buscabas parellas á veira do río. Pero o can volvéu, e unha tarde subíronte a un coche despóis de xantar, recorriches máis de trinta quilómetros baixo o sol e apareciches de repente nun colexio enorme, rodeado de rapaces igualmente sorprendidos de que á tan recén estrenada libertade lle puxeran un muro alto e grande arrodéandoa. (p. 29)

E volve, de novo, na época da militancia política clandestina contra o franquismo, novamente sinalada como unha expulsión do paraíso.

E así, malo in medio malorum, liberado de nobles pero arriscados traballos, expulsado unha vez máis do paraíso, sinalada con cruz polo anxo a túa porta, poderías dedicarte ó vicio secreto e perverso polo xuzgador condenado: non a pasar unha noite recortando (asegurada a aséptica seguridade por negros guantes de nylon) letras dun periódico pra compoñer slogans; non a discurrir de qué maneira se pode multicopiar unha folla utilizando de almohadilla un ABC clavado sobre a mesa; non a baixar nunha estación calquera cunha revista previamente elexida dobrada baixo o brazo dunha maneira igualmente antes convenida; non a coller un taxi e pasar por unha esquina a recoller a outro rapaz con cara seria que che pregunta que si es Hugo, anque ti te chames Elías; non a subir xuntos ó piso dun falsamente chamado Martín que che entrega un paquete; non a transportar o paquete sentindo o corazón patapúm patapúm patapúm escandalosamente subido ás sens; non a deixalo na butaca número doce dun cine; non a esperar que entre patapúm patapúm un rapaz alto e loiro a recollelo sin decir nada; non a voltar á casa decindo que Sofia Loren estaba soberbia na película. Non. (pp. 113-114)

De maneira que, en resumo, a expulsión do paraíso para Casares desenvólvese en tres niveis: o da iniciación sexual, a perda do cronotopo de infancia e a falta da liberdade persoal e política.

Sinalemos, ademais, como esta perda do paraíso vai ser un dos temas recorrentes na obra de Casares, de singular importancia na derradeira das súas novelas, *O sol do verán*, que se vertebra xustamente sobre isto. A referencia bíblica coa que Casares ilustra unha e outra vez esta perda do paraíso subliña o feito de estarmos a tratar de motivos que o autor non consideraba específicos da súa existencia senón que, trasladados á «biografía dunha xeración», como é o caso, dan conta de que esta expulsión do paraíso é, de feito, un obxecto de disertación e de reflexión que sobrancea o estritamente privado para se converter en universal. Este imaxinario edénico do que un necesariamente ten que ser expulsado no seu progreso cara ao misterio do mundo, iso que de xeito reducido podemos denominar realidade, é unha perda que nutre o desexo, converténdose nun dos obxectos máis comúns e con innúmeras translacións ao discurso e ao texto. Toda queixa, todo emprendemento, non é, no fondo, máis que unha tentativa de recuperar ese Paraíso

que, en realidade, nin existiu nin foi perdido, de maneira que, como a melancolía, convértese nunha dor simbólica por unha perda imaxinaria. Simbólica porque é comunicada mediante o discurso e a palabra. E imaxinaria porque nunca existiu máis que como ilusión, como falsa percepción.

E non esquezamos que, ao tempo que se realiza esta indagación sobre o pasado recente, sobre o pasado vivido, constrúese, tamén, desde o punto de vista enunciativo, unha suxestiva investigación sobre o eu. E chama a atención o feito de que esta característica da novela non teña sido obxecto de comentario na crítica, sendo como é un dos aspectos máis sinalados e onde a vontade de cambio con respecto aos libros anteriores non sofre tantas modificacións. Digamos que hai unha continuidade enunciativa que se nutre do aprendido nos libros anteriores e que, xunto a esa continuidade enunciativa, aparece unha mudanza complexa que atinxe aos mundos imaxinarios, entrevistados agora non tanto como mundos convulsos e violentos senón como mundos sometidos a un cambio lento e positivo. E esta podería ser unha característica de toda a narrativa que se desenvolve nos tempos finais do franquismo: a consideración da ditadura como un inimigo terrible pero vulnerable. O que converte todos estes relatos en relatos con final feliz. E isto ten tamén que ver, no caso da obra que estamos a comentar, co feito de que haxa un narrador que evolúe desde o outro, que ese outro que eu fun na infancia e na ditadura, para o min, ese eu que agora mesmo bota man da escrita para relatar todo isto, xa rematado o franquismo. De tal maneira que o modo enunciativo funciona como unha alegoría da historia que se nos está a narrar, que é ao mesmo tempo unha biografía e unha cronografía.

Xavier Carro (2009) sinalou que:

Michel Butor, o novelista francés do *nouveau roman*, foi o primeiro que utilizou o Ti polo Eu, xa que lle permitía unha apertura de conciencia, «o narrador diríxese a un escoitador que é el mesmo». É un proceso reflexivo, unha subxectivación da realidade, creando unha única implicación dos termos suxeito / obxecto e no cal o lector, testemuña muda, participa converténdose nun receptor privilexiado entre o que vai narrando a voz narradora e o receptor que é o mesmo narrador protagonista. Este desdoblamento da conciencia (eu implícito [ti exhibido]) do personaxe ten algo de confesión, de balance, xa que a voz que interfere o relato é una voz acusadora, que lastra sempre un continuo reproche por violar as normas morais. As citas bíblicas e evanxélicas son coma lategazos que fustrigan a moral do protagonista.

O emprego da segunda persoa ten un valor dual no monólogo casariano. O desdoblamento, por unha parte, do Eu en Ti xera un discurso reflexivo, isto é, unha voz narradora que é o mesmo personaxe que mantén un diálogo sobre o vivido. O uso desa segunda persoa viría a ser a voz interior que non é máis que a voz da conciencia, voz que narra e apostrofa, fiscaliza e persuade ao protagonista.

Desde a antigüidade clásica, desde os tempos dos estoicos e dos neoplatónicos, falouse da voz interior ou diálogo da alma consigo mesma.

Como menciona Jacques Lacan (1983), a propósito do eu:

No interior da psicoloxía do suxeito hai, apunta Fairbairn, moitos máis que os tres personaxes dos que fala Freud, *isto*, *superego* e *ego*, sempre hai ademais outros dous que aparecen polos recantos. Mais aínda é posible encontrar outros como nun vidro con azogue; se miran con atención, non hai unha imaxe soamente senón tamén unha segunda, que se desdobra, e se o azogue é suficientemente mesto, unha ducia delas, vinte, unha infinidade. (Lacan, SII: 401)

O eu tal e como o entendemos, o outro, o semellante, todos estes imaxinarios son obxectos. Certo que non son homoxéneos como lúas: constantemente corremos o risco de esquecelo. Mais son efectivamente obxectos, porque son nomeados como tales nun sistema organizado, que é o muro da linguaxe. (Lacan, SII: 366)

O narratorio, de nome Elías, ao que se dirixe o narrador aparece como un «ti, o nacido nunha pequena vila ourensá hai catorce anos, fillo de Salvador e de Rosa». Enténdase que os catorce anos son a idade do narratorio e non a do narrador, que, claramente, é a voz dunha persoa adulta. Se temos que Carlos Casares naceu en 1941, daquela poderíamos aventurar a hipótese de que a historia comeza por volta de 1955.

O tempo da dicción e da enunciación vén definido no final da ficción, na páxina última da novela, cando se nos indica que foi composta entre Ourense, Halmstad (Suecia) e Cangas, no período de tempo que vai de 1972 a 1975. O tempo da ficción é anterior, na medida en que nos relata unha serie de acontecementos que tiveron lugar ao longo dos anos sesenta e, mesmo, ao final dos cincuenta.

Dentro da ficción hai catro cronotopos distintos:

- 1) Infancia: 18 páxinas.
- 2) Internado: 21 páxinas.

Breve analepse da vida do avó paterno durante a Guerra.

- 3) Adolescencia: 28 páxinas.
- 4) Compostela: 67 páxinas.

En conxunto, a novela está construída arredor de dous grandes ciclos, coincidentes en extensión, en número de páxinas: infancia e adolescencia, o primeiro, e formación universitaria, o segundo. Ambos os dous ciclos dan forma a unha novela na que é salientable a mudanza paulatina dos personaxes, do tipo de acontecementos, da voz e da perspectiva do narrador con respecto aos feitos narrados.

A ficción da infancia comeza na páxina inicial (11) da novela e mantense até a p. 29 onde chega ao seu fin coa declaración:

Pero o can volvécu, e unha tarde subíronte a un coche despóis de xantar, recorriches máis de trinta quilómetros baixo o sol e apareciches de repente nun colexio enorme, rodeado de rapaces igualmente sorprendidos de que á tan recén estrenada liberdade lle puxeran un muro alto e grande arroteándoa. Máis alá quedaba canto foras: o Cascón, o Pavesa, o Calamidá, a túa nai, a casa e catro mágoas que dende lonxe nin eso parecían. En adiante terías que aprender todo de novo, ter conta de non esquecer canto viviras pra poder seguir adiante. Era o importante saber que máis alá do muro permanecía todo igual.

Aínda que o narrador casariano tende a facer uso dun paralelismo entre o tempo da historia e o tempo do relato, que corren sempre na mesma dirección, achegándose paulatinamente ao momento presente, entre cada unha das partes hai unha prolepse que establece un salto no tempo e sinala o final dunha época e a apertura dunha época nova.

Desde a p. 29 ata a 50 narrásenos a etapa do internado, igualmente interrompida coa declaración:

Entón escribiches á casa e dixeches que non querías seguir alí, que pasaba o que pasaba, e que si non te viñan buscar eras capaz de facer un disparate.

Resulta evidente que neste marco enunciativo, de eu no espello, o narrador é completamente omnisciente, de maneira que pode alternar entre a descrición dos elementos externos ao personaxe e a descrición dos seus pensamentos e segredos. Así, a autobiografía material, centrada na evolución dos tempos e dos escenarios vitais, combínase coa psicolóxica, de maneira que os espazos e os tempos e os procesos interiores teñen unha evidente relación.

Desde a p. 50 ata a 78 cóntasenos a adolescencia, agora interrompida polo traslado a Compostela para facer estudos universitarios:

E de pronto, despóis de cen quilómetros, qué lonxe as bágoas de Chicha. O taxi lévate correndo dende a estación a Raxoi número 1, subes a maleta, deixas a revista «El Ciervo» sobre a mesa, miras pola fiestra e contemplas a tristura mollada da rúa. Ficas apoiado sobre o peitoral un momento hastra que oies o reló da catedral que peta sete veces na túa melancolía e preguntas qué faremos, Elías, hastra a hora de cear. Baixas as escaleiras, atópaste coa señora da pensión na entrada do portal e dis que vas dar un paseo. E o paseo non consiste noutra cousa que deixarse ir pola Rúa do Villar e a Rúa Nova, pararse diante do Teatro Principal, contemplar o cartel da película *No me digas adiós*, achegarse dous metros pra ler que debaixo do título escóndese a novela *Aimez-vous Brahams?* de Françoise Sagan, interpretada por Anthony Perkins, Yves Montand e Ingrid Bergman, coller unha entrada, sentarse na butaca e emocionarse durante hora e media polo menos, pra volver logo á pensión

cos últimos fotogramas quentes na memoria, pousada sobre a fronte a tristura das enrugadas da artista sueca sacrificada diante dun espello, e pensas que pra empezar, a vida é pequena e fea.

O ton, filosófico e de reflexión, vaise manter ao longo de todo o libro. Mais, seguindo unha máxima reiterada polo propio autor ao longo de numerosas entrevistas, a súa intención non foi facer unha literatura difícil de recrear para o lector senón, antes ben, axudar a este a construír un mundo mediante a anécdota e o divertimento. Con todo, o conxunto de textos filosóficos de índole existencialista que aparecen na novela é de sumo interese.

Para Xavier Carro (2009):

Xoguetes, malia ser unha novela experimental, é unha novela testemuñal, pois é un retrato fidelísimo do ambiente no que medraron e se educaron moitos dos seus lectores, rapaces crucificados no temor do inferno e apartados dunha relixión baseada na alegría do amor e da liberdade predicada por Xesús. *Xoguetes* é a novela do desengano, o relato dunha continua perda, pero sobre todo, unha narración sobre o sentimento de culpabilidade, un tema de fonda raizame relixioso-existencial.

En conclusión:

- 1) A novela apunta cara ao período inicial da obra de Carlos Casares na súas dúas primeiras partes: infancia e internado. E cara ao período final nas súas dúas últimas partes: adolescencia e universidade.
- 2) Combina o ton biógrafo (persoal e da xeración) coa cronografía.
- 3) Tratándose dunha obra de transición, supón un alegato contra o acontecemento, un dos núcleos de polarizacións clave (feitos fronte a acontecementos) na obra de Casares.
- 4) Dentro deste carácter híbrido tenta superar o período existencialista, non só pola superación da poética do acontecemento senón pola exhibición dunha escrita transparente que sexa mostra da súa divulgada poética da transparencia.
- 5) Por medio da súa escisión en dúas partes encontrámonos coa presenza dun eu-ti distanciada, inclinado para o cómico e o satírico, nas dúas primeiras partes, e un eu realista que mestura o eu personaxe e o eu enunciador, nas dúas partes finais.
- 6) Institúe o tópico do paraíso perdido como un dos fíos isotópicos fundamentais da obra narrativa de Carlos Casares.

Referencias bibliográficas

- Bajtín, Mijail Mijailovich / Tatiana Bubnova (1992): *Estética de la creación verbal*, 5ª ed. México: Siglo XXI.
- Carro, Xavier (2009): «Xoguetes para un tempo prohibido, unha novela clave da narrativa casariana», en Camino Noia / Olivia Rodríguez / Dolores Vilavedra (eds.), *Actas Simposio Carlos Casares*. [S. l.]: Fundación Casares, 71-101.
- Casares, Carlos (1975): *Xoguetes para un tempo prohibido*. Vigo: Galaxia.
- González Tosar, Luís (2017): «Carlos Casares e a súa obra: unha entrevista recuperada. Liceo de Ourense, 1987», *Raigame: Revista de Arte, Cultura e Tradicións Populares* 40, 100-113.
- Greimas, Algirdas Julien / Joseph Courtés (1982): *Semiótica: Diccionario razonado de la teoría del lenguaje*. Madrid: Gredos.
- Jauss, Hans Robert (1986): *Experiencia estética y hermenéutica literaria*. Madrid: Taurus.
- Lacan, Jacques (1981): *El seminario libro I. Los escritos técnicos de Freud (1953-1954)*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Lacan, Jacques (1983): *El seminario libro II. El Yo en la teoría de Freud y en la técnica psicoanalítica (1953-1954)*. Barcelona: Paidós Ibérica.
- Mejía Ruiz, Carmen (1997): «Artificios narrativos en *Deus sentado nun sillón azul* de Carlos Casares», *Revista de Filología Románica* 14, 291-298.
- Noia Campos, María Camino (2017): «Casares e o Frente de Liberación Popular (FELIPE)», *Grial. Revista Galega de Cultura* 214, 136-141.
- Platas Tasende, Ana María (1998): «Conversación con Carlos Casares», *Eduga: Revista Galega do Ensino* 21, 15-26.
- Trías, Eugenio (1970): *Filosofía y Carnaval*. Barcelona: Anagrama.
- Villanueva, Malores (2017): «Conversa con Bieito Iglesias», *Raigame: Revista de Arte, Cultura e Tradicións Populares* 40, 10-15.

AS TEORIAS BARROCA E NEOCLÁSSICA DA SÁTIRA EM PORTUGAL

Carlos Nogueira

Universidade de Vigo - Cátedra Internacional José Saramago
carlosnogueira@uvigo.es

1. Barroco: Baltasar Gracián. Francisco de Pina e Melo

No Barroco, para preservar o mais possível a sátira da má reputação do género satírico, conotado por muitos com as formas mais primitivas da invectiva não-literária, os teorizadores prescrevem o máximo comedimento no uso do cómico e do satírico. Não se nega à sátira o direito à punição exemplar pela via do ridículo, mas não se admite o recurso ao apontamento insultuoso e cru, literal; a subtileza do conceito não é só um dos princípios essenciais da poética barroca: deve também ser a regra essencial da malícia satírica.

As leis, curtas e incisivas, divulgadas pelo espanhol Baltasar Gracián, autor do paradigma teórico fundamental do barroco peninsular, *Agudeza y Arte de Ingenio*, publicado pela primeira vez em 1642, servem de medida para avaliarmos o que, antes e depois neste sistema literário, circula sobre a sátira em textos críticos e teóricos.

Aconselha-se sempre, através de exemplos oportunos, com vista a uma codificação eficaz do género, a obediência a critérios de sobriedade e proporção. No «Discurso XXVI» (Gracián 1969: 256), subordinado ao tema «De la agudeza crítica e maliciosa» (Gracián 1969: 256), diz-se, a propósito de uma décima de Manuel Salinas («Todas tus amigas son / Las más viejas y más feas, / Com ellas vas y paseas, / Ya se sabe tu intención. / Éstas en toda ocasión / Contigo gustas traer, / Para con eso poder, / Fabula, siempre engañosa, / Entre feas ser hermosa, / Y entre viejas

niña ser») (Gracián 1969: 256): «De modo que todo el artificio de esta agudeza consiste en descubrirle la malicia artificiosa al que obra, y sabérsela ponderar» (Gracián 1969: 256). Inmediatamente a seguir, no «Discurso XXVII» (Gracián 1969: 265-266), em que se reflecte acerca «De las crisis irrisorias» (Gracián 1969: 265), afirma-se que «Es tan fácil esta agudeza, cuan gustosa, porque sobre la ajena necedad todos discurren y todos se adelantan antes el convicio [injuria o improprio] que al encomio, pero el ingenioso por naturaleza dobla su intención» (Gracián 1969: 266). Esta proposición é ilustrada con un epigrama de Bartolomé Leonardo:

El metal sacro en Julia Celsa suena,
Émulo de proféticos alientos,
Quien nos previene a insignes movimientos
Con propio impulso y sin industria ajena.
Fusca el sol su faz limpia y serena,
Arrojando esplendores macilentos,
Y sacudido el orbe de portentos,
E aflige y brama en su fatal cadena,
Y mientras que el horror de lo futuro
Los ánimos oprime o los admira,
Tú, Cremes, obstinado en tus amores,
Emites a los cetros la gran ira,
Adulas a tu Pánfila con flores,
Deshonesto, decrépito y seguro.

(Gracián 1969: 266; sublinhados no original)

Um pouco mais à frente, sem nunca deixar de recorrer a exemplos, observa ainda o autor: «Satirízase en general con la misma sutileza y gracia, y nótanse las necedades comunes, que no es la menos principal parte de la sabiduría prudente» (Gracián 1969: 272). Mais: sem cair na vulgaridade,

Pondérase con mucha sal el desacierto, cuando desciende de un extremo a otro. Físgase [hacer mofa] Marcial de Gelfía, que mientras andaba escogiendo maridos, y al principio asqueaba todo lo que no era casar con un príncipe, hízose vieja y casó al cabo con un esportillero. (Gracián 1969: 273)

Cita-se, a propósito, uma tradução de Manuel Salinas: «Tú, que tu antigua nobleza / Contabas, y dar la mano / A un caballero romano / Tenías por gran bajeza. / Gelfía, que casar primero / Con senador blasonaste, / *Pasó el tiempo, y te casaste / Con un feo esportillero*» (Gracián 1969: 274).

A sátira é, portanto, justificada pela sua sutileza objetiva, pela sua intencionalidade moralizadora e pela dignidade que lhe advém da sua grandeza artística.

Em Portugal, Francisco de Pina e Melo, em 1765, na sua *Arte Poética*¹, refere-se nestes termos à sátira, constituinte fundamental da comédia (cujas características são definidas na «Parte Terceira», a par das da tragédia):

O fim da distinção que tinham ambos
Estes dois espetáculos se via
Em que aquele somente pretendia
Instruir o auditório, este alegrá-lo;
Ou por dizer melhor, para insultá-lo;
É que a *comédia* antiga a *cena* expunha,
Pois da sátira infame se compunha:
Na Grécia, não havia herói insigne
Que não fosse oprimido, e profanado,
Na pública insolência, com as vozes
Dos insofríveis cómicos; na língua
Desse mesmo Aristófanes, que leva
Ao ponto mais esplêndido este *drama*,
Se mortifica, e se envergonha a fama
De encontrar tão infame desaforo;
Com a lei mais severa, ao seu decoro
Foi, enfim, a *comédia* reduzida;
E, sepultando a obscena impropriedade,
Não reteve ao depois outro exercício
Que encobrir a pessoa, e expor o vício»

(Melo 2003: 193-194; sublinhados no original).

Com aquelas observações pretende o autor imunizar a comédia do que se considera uma marca negativa do temperamento português: a vocação para a maledicência, para a ofensa crua e gratuita que não acusa nem prova minimamente a culpa do outro. O teorizador nota mesmo que a aplicação desta lei poética obriga, na antiguidade clássica, a que atue juridicamente. Cria-se uma norma jurídica para acabar com a sátira pessoal, que faz dos poetas alvos de represálias e dos destinatários da crítica objetos fáceis do riso coletivo. Subjaz a este pensamento um juízo muito horaciano: o de que do *maledicum* da sátira podem advir as três virtudes destacadas quer pelo Venusino quer por estudiosos, muito provavelmente influenciados por ele, como David Worcester e Northrop Frye, nos livros, respectivamente, *The Art of Satire* e *Anatomy of Criticism*: arte, moralidade e humor.

¹ Obra em decassílabos emparelhados, ao jeito de Boileau, em que Francisco de Pina e Melo cruza postulados barrocos e neoclássicos, sem incorrer nos dogmatismos de muitos dos adeptos das duas doutrinas então em conflito.

Deduz-se que tais prescrições se aplicam necessariamente à sátira na poesia em geral; sátira enquanto género ou subgénero a que Francisco de Pina e Melo não consagra qualquer comentário na sua *Arte Poética* (refere-se-lhe apenas, como vimos, enquanto acento negativo de espírito). Isto, parece-nos, não só porque a concisão é um dos requisitos deste código poético, que por isso se circunscreve aos universos literários mais nobres, mas também porque a lei do decoro acaba por determinar que não se aborde uma área tão sensível e propensa a exageros na prática poética como é a do satírico.

A sistematização dos preceitos do Barroco literário não é adotada linearmente na sátira portuguesa em verso. O poema satírico assume com frequência a forma de uma maldição ritual que mais uma vez nos coloca perante a evidência das raízes primitivas do género e da sua disposição marcadamente antropológica: a preservação do eu determina a anulação impetuosa do outro.

Apesar disso, os efeitos imediatos da mordacidade são quase sempre atenuados por um humor solto e mais ou menos inventivo e por uma arte poética perfeita. É o que acontece neste soneto de João Sucarelo, publicado por Vítor Manuel de Aguiar e Silva, que o apresenta dizendo que, nele, «compendia-se brutalmente a essência do antipetrarquismo barroco, desde a denúncia da pureza e da formosura da amada até ao libertino conselho final» (Silva 1971: 432):

Aónio, que de Célia namorado
Doce vítima sois de amor tirano,
E com veres a cara ao desengano
Ainda não estais desenganado:
Célia não presta já para cuidado,
Já não é Serafim, nem Anjo humano,
É Câncer que dormiu qualquer magano
Que teve uma moeda de cruzado.
É escabeche o ouro do cabelo,
Almagre, e gesso a purpúrea rosa
Do rosto que parece alegre terso:
O mais, como sabeis, tudo é farelo,
Fornicai como nós, Aónio, em prosa
Durma-se Célia, muito embora em verso.

(Silva 1971: 432)

Numa poesia em que o cómico constitui um elemento que representa carnavalescamente um referente preciso mas também vale, em grande parte, como fim em si mesmo, nem sempre é fácil saber se estamos perante ludismo com ou sem sátira.

Isso não ocorre necessariamente porque se perdeu o contexto que enquadrava a composição. A vitalidade do texto pode advir, desde o primeiro momento, da exibição dessa infixidez de sentidos, que a cada passo apresenta novos desafios ao leitor. Maria Lucília Gonçalves Pires afirma que poemas como a «Jornada que Diogo Camacho fez às cortes do Parnaso em que Apolo o laureou» (AA. VV. 1746: 1-38):

são significativos na medida em que destronam uma mitologia poética. Constituem uma espécie de inversão do mito de narciso: aqui a literatura contempla-se e ri do seu reflexo. A figura do poeta inspirado é apresentada como personagem ignorante e ensonada que só consegue produzir poemas ridículos. (Pires 1986: 82)

E conclui a autora (*ib.*): «Esta desmistificação da inspiração poética decorre, creio, de um dos aspectos mais relevantes da poética barroca: a concepção da poesia como trabalho, técnica, e a valorização dessa técnica». Nesta passagem do poema de Diogo Camacho percebe-se bem como «o texto se transforma em objeto de troça, expondo, não o esplendor, mas a miséria do trabalho da sua produção» (Pires 1986: 81); e vê-se também como é superior (sofisticado) o humor deste poema, ao transformar o irónico em satírico (e reciprocamente):

Apolo, que em fazer mercês excede
Aos Reis do mundo, disse aos do conselho:
Deste memorial os pontos vede.
Este Poeta é tronchudo, e velho,
E assim lhe quero dar a minha filha,
Pois tem bom cabedal, bebe vermelho.
E porque o mundo de insensato, e tolo
Não cuidasse que era eu poeta falso,
Por ter siso, e saber, casco, e miolo,
Mandou fazer um alto cadafalso,
E assentado num tanho que era o trono,
A rabeça nas mãos, e os pés descalço,
Adelgaçando a voz em grave tono,
[...]
E disse: Já que tens tão duro casco,
E teu miolo é de tanta prova,
[...]
Podes compor qualquer modo de trova
Em toda aquela língua, que quiseses,
Até te sepultarem numa cova.
[...]
Aqui te entrego a esta filha minha,
Bem sei que vai mui pobre,
Pois não leva

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Manto, mantéu, gibão, saia, vasquinha.
Mas porque nenhum rústico se atreva
A motejar de ti que é triste peça,
Procura ter de teu, que te releva.

(AA. VV. 1746: 36-37)

Essa instabilidade ecoa no modo diverso como os teóricos abordam o cómico (e os modos de espírito e expressão que com ele interatuam): as mais importantes poéticas do Barroco ou aconselham «os poetas a evitar os perigos do seu excesso, como faz Matteo Pelegrín (*Delle Accuteze*)», ou expõem, «de maneira entusiasta, os meios de o obter, como faz E. Tesauro (*Il Cannochiale Aristotelico*)» (Pires 1986: 82).

No período barroco, não obstante os princípios teóricos e as prescrições que orientam ou proíbem a imersão da poesia lírica na destemperança temática e estilística, tanto os poetas mais modestos como os de maior valor literário compõem obras estimuladas pela apreensão e exibição do real mais comum, impuro e repugnante. É o que se conclui destas passagens de um romance de João Sucarelo sobre os vícios dos frades:

São os estudantes graves e polidos
Para tratar cõ freiras escolhidos;
Os frades porqueirões e malcriados
São em todos seus gostos desgraçados,
Logo querem ir ao cabo,
E fedem ao bodum como o Diabo.
[...]
O frade diz: Oulá senhora freira
Ja saberá de mi essa manqueira,
Que eu não venho aqui por dizer ditos,
Arregasse essas fraldas e manguitos,
Dême ca essa mão
Não queira agora ter má condição.

(Lição de Vítor Manuel de Aguiar e Silva. Silva 1971: 447-448)

2. Neoclassicismo: Luís António Verney. Pedro José da Fonseca. Francisco José Freire

Para Luís António Verney, ao poema satírico não compete «repreender senão o que verdadeiramente é vicioso, para instruir os homens do que devem fugir» (Verney 1991: 164). Com este princípio, Verney complementa, ou contradiz, uma afirmação

sua que fora recebida com muito polémica, por ignorar a conceção neoclássica do deleite combinado com a utilidade moral, e que por isso dois anos depois Cândido Lusitano contestaria na sua *Arte Poética*: a de que a função da poesia, independentemente dos fins perseguidos pelos autores, é tão-só o deleite (Verney 1991: 141).

Solidamente neoclássica, racional, aquela premissa não é o que neste estudo importa circunstanciar: a originalidade dos dois escassos parágrafos que Luís António Verney reserva para a sátira não está propriamente no pensamento neles equacionado; encontra-se na afirmação preambular, logo justificada, de que «A sátira é parte da comédia, para a qual se reduz» (Verney 1991: 164). Esta afirmação ajuda-nos a compreender o quase esquecimento em que cai a teorização da sátira na doutrina estética do nosso neoclassicismo (e não só).

O poema satírico não dramático é obviamente cultivado; mas a sátira, nesta doutrinação como numa parte substancial do gosto arcádico, perde a sua valência de força autónoma e irradiante, e transforma-se num mero dispositivo ao serviço da comédia. Sem explicar em que consiste em concreto a sátira e a sua mecânica, o pedagogo iluminista apela, contudo, a uma breve caracterização normativa, cujos propósitos reformadores satisfazem plenamente as expectativas dos poetas da Arcádia Lusitana.

As luzes que iluminam todo o edifício arcádico não excluem a sátira: também ela deve obedecer ao ditame da racionalização modelar da actividade literária, fixando a verdade e a verosimilhança na arte com delicadeza, pintando, segundo o método de Horácio, «com galantaria o ridículo do vício, quase como quem o não quer mostrar» (Verney 1991: 164); e, por conseguinte, sem dever interessar-se minimamente pela referência «a pessoas particulares, ainda que sejam viciosas, porque é contra a caridade» (Verney 1991: 164).

A já notada inabilidade de Verney para ajustar a sua avaliação crítica ao nível das obras em análise permite-nos entender este julgamento dogmático de estética literária: «Em Portugal ainda não li uma sátira bem feita, ainda das particulares. As que vi eram afrontas e injúrias, não sátiras» (Verney 1991: 164).

Para o autor do *Verdadeiro Método de Estudar* (1746), a sátira parece ser, portanto, mais uma função: daí a sua diluição na comédia. Quando se lhe refere enquanto forma poética específica (pequeno poema), num rápido itinerário pela história da sátira universal, distribuindo censuras ou louvores, preconiza uma estética do positivo: o riso irracional e nefasto da sátira objurgatória devém riso feliz ou sorriso. Isso requer, no tom, urbanidade, e, na forma e no conteúdo, economia de meios e sutileza, mas sem obscuridade, à Sócrates: «Os nossos italianos têm um gosto particular para as sátiras, porque em duas palavras dizem muito e com galantaria, deixando entender mais do que não explicam» (Verney 1991: 164).

Esta passagem de Pedro José da Fonseca, publicada, quase duas décadas após a controversa obra de Verney, no seu tratado *Elementos da Poética, Tirados de Aristóteles, de Horácio e dos Mais Célebres Modernos* (1765), insiste ainda na superior propriedade de um género que modera os excessos que podem facilmente redundar da sátira a que falta uma severa mediação da razão e do bom gosto:

O baixo e grosseiro povo aprende da comédia a refletir sobre os próprios defeitos, conhecendo pelo ridículo dos alheios, que se lhe representam bem imitados, o quanto tem de odioso qualquer vício. [...] Que avarento não terá por uma detestável paixão e enfermidade de alma o seu vício, logo que observar Euclião de Plauto perseguido de inquietações contínuas, de cuidados extravagantes e de uma indigência voluntária no meio de suas riquezas? (Fonseca 1781: 20)

Partindo da conceção aristotélica sobre a origem da poesia, atribuída aos primeiros homens, muito provavelmente pastores, que terão começado a ordenar a relação do seu pensamento com o meio envolvente em duas espécies de improvisos versificados, «ou celebrando os louvores dos Deuses e exaltando as virtuosas ações dos Heróis, ou, pelo contrário, detestando os viciosos costumes dos malvados» (Fonseca 1781: 13), Pedro José da Fonseca acrescenta: «donde se entende haver sido a Lírica e a Sátira a mais antiga espécie de Poesia e, ao aperfeiçoar-se destas, se formou a Epopeia, a Tragédia e a Comédia» (*ibid.*). Na sua *Arte Poética* (1748), Francisco José Freire escreveu: «Deste lugar de Aristóteles se vê que a Lírica e a Sátira são as duas espécies desta Arte. Foi esta depois aperfeiçoando-se e nasceu a Epopeia, a Tragédia e a Comédia» (Freire 1759: 11).

Aristóteles não separa cronologicamente a lírica da sátira; mas Pedro José da Fonseca considera que a sátira é, verosimilmente, mais antiga, e a evolução intelectual e civilizacional do ser humano explica, segundo ele, essa precedência (Fonseca 1781: 12-13). No Capítulo III, «Da Sátira» (Fonseca 1781: 277-282), do Livro V, depois de nas primeiras páginas do tratado ter decalcado o preceito de Aristóteles, ele afirma que, se «os homens do campo, juntos em agradáveis festins, costumavam, como por zombaria, dizer uns aos outros os defeitos que lhes conheciam» (Fonseca 1781: 277), então reside certamente aí a génese da sátira.

E sobre este tratado não nos parece oportuno fazer mais comentários porque, nele, no que à sátira diz respeito, nada ou pouco se diz de novo relativamente à teorização de Francisco José Freire, cuja divulgação se iniciara dezassete anos antes. Mas não se deduza destas nossas palavras qualquer afirmação ou insinuação de inutilidade do livro de Pedro José da Fonseca. Se aqui comentamos mais a *Arte Poética* de Francisco José Freire, como se verá já a seguir, e menos os *Elementos da Poética, Tirados de Aristóteles, de Horácio e dos Mais Célebres Modernos*, de Pedro José da Fonseca, é porque a primeira obra nos parece mais coerente e informada, isto, repetimos, pelo menos no campo da sátira. O que não diminui os méritos do segundo tratado: o discurso desanuviado e convincente, a organização evolutiva e

sistemática dos passos do capítulo, em lances sucessivos de pergunta-resposta. Pedro José da Fonseca, de resto, prevendo as mais prováveis acusações de improcedência de que o seu tratado poderia ser alvo, ocupa-se a desarmá-las num prólogo intitulado «Aos que lerem» (Fonseca 1781: 3-9). Nessa defesa, começa por situar a origem do seu trabalho, escrito em 1763, no âmbito de «uma forçosa e inviolável obrigação» (a de, sabe-se pela sua biografia, professor régio de Retórica e Poética em Lisboa) (Fonseca 1781: 3). A pesquisa bibliográfica inicialmente encetada ditaria a redação de um texto inspirado por todos os livros com que o precetista poderia instruir sobre poética um público de iniciados na matéria. Desse modo superava os óbices que esses mesmos volumes colocavam ao seu empreendimento escolar: a língua estrangeira de alguns deles e a demasiada extensão ou brevidade de outros. Dois outros fatores seriam decisivos para a impressão de uma obra pautada por critérios de «clareza, ordem e brevidade» (Fonseca 1781: 8), e não pela reivindicação do valor de «produção de puro génio» (*ibid.*): os erros que pejavam as cópias que passavam de mão em mão e o incómodo resultante do processo letivo de transmissão oral.

O primeiro aspecto comum a estes dois tratados é justamente a assunção, na linha das teorias aristotélico-horacianas típicas do Humanismo, da sátira como género menor que visa reprovar vícios e defeitos sociais. Equiparada, face aos géneros maiores de ascendência aristotélica — tragédia, comédia e epopeia —, à elegia, à écloga, à ode e ao epigrama, a sátira, um dos estádios fundadores, aliás, como vimos, daquela tríade genológica, reveste-se de uma dignidade que nasce da sua nobre função e da sua relação com a filosofia moral.

Nesse outro documento essencial do neoclassicismo português que é a *Arte Poética ou Regras da Verdadeira Poesia em Geral e de Todas as Suas Espécies Principais, Tratadas com Juízo Crítico* (1748), do doutrinário Francisco José Freire, a questão da sátira abrange três dos 28 capítulos do terceiro e último dos livros em que se organiza a obra; capítulos em que o teórico recorre com perícia ao melhor da bibliografia antiga e contemporânea².

² Carecendo de suporte teórico clássico e perante a evidência do peso literário e sociológico do género satírico humanista, as poéticas renascentistas incluem o seu estudo sob a mediação dos grandes géneros clássicos. Uma dessas teorizações da sátira aparece como lição inaugural do curso de 1484-1485 sobre Pérsio, pronunciada em Florença por A. Policiano. Editado pela primeira vez nas suas *Opera Omnia* (Veneza, 1498) e de imediato difundido nas obras de Policiano como nas de Pérsio, esse discurso é assumido como a mais antiga circunspeção propriamente renascentista acerca da sátira. A partir da sátira I, 4, de Horácio, postula-se a origem grega do género, com o que se inaugura a discussão sobre os seus rasgos, legados pela antiga comédia grega, como a variedade, a jocosidade ou o estilo *humilis*. Deste autor, que trata da maioria dos temas impreteríveis para todos os teóricos posteriores que abordem os problemas da sátira, cita Francisco José Freire uma relevante

Na estruturação da precetística genológica de Cândido Lusitano (para usarmos o pseudónimo arcádico do autor), não há, conforme se adverte na abertura do capítulo XV, intitulado «Da Sátira, sua definição, matéria e divisão» (Freire 1759: 248-250), qualquer concessão para a antiga sátira, escandalosa e prejudicial. Estas características enraízam-se, segundo este autor, na etimologia mais plausível da palavra: *satyra* vem de *satyros*, deuses silvestres «petulantes, sórdidos e obscenos» (Freire 1759: 249). Com esta equação Cândido Lusitano perpetua a tese, já defendida nos alvares do Renascimento, de dois modelos de sátira: o mais impudico e ferino da comédia grega e o mais apaziguado dos romanos.

Se a preocupação teorético-programática do Oratoriano, nesta matéria sensível, se concentra na repreensão ponderada dos costumes, com o que se atualiza a proposição de que ao poeta incumbe completar e aperfeiçoar a natureza, não se estranha que a sua doutrinação considere apenas a sátira urbana. Na lapidar definição do Padre Antonio Forti vê Cândido Lusitano um esteio sólido para uma necessária abordagem da sátira: «Satyra est Poema urbanum, jocosum, falsum ad reprehendens mores corruptos compactum» (Freire 1759: 248-249). Francisco José Freire retoma um dos adjectivos — *urbanus* — que a teoria poética quinhentista mais aplica à sátira. No seguimento do modelo clássico, com ele se circunscreve a sátira aos ambientes burgueses da cidade. À urbanidade do género vincula-se a profusão de temas, uma vez que o seu objeto é a repreensão jocosa e mordaz de qualquer comportamento social incivilizado. Esta noção de sátira como género moral aproxima-se da finalidade catártica da tragédia, com a diferença de que esta, para admoestar e cauterizar a degeneração das ações humanas, requer a inspiração de temor, enquanto aquela se institui em comicidade e riso. Mas a sátira não é por isso menos nobre: o seu campo retórico é também o do *docere*, o que, portanto, não permite acolher qualquer manifestação de obscenidade.

O precetista clarifica e expande o conceito de sátira urbana segundo três ângulos: o da matéria, o dos meios e o da pragmática, respectivamente as ações humanas, o riso, através de um estilo sério mas ameno e gracioso, para não melindrar os leitores, e a admoestação capaz de extirpar os defeitos. A sua finalidade não é tanto, ao contrário da comédia, alegrar e divertir:

E daqui vimos a concluir que o officio da sátira é [...] preservar da corrupção dos vícios as doenças dos ânímos e deleitar por meio da irrisão, que se faz dos defeitos alheios; e que igualmente o seu fim é reduzir os homens à prática das virtudes, apartando-os de seus vícios. (Freire 1759: 249)

passagem sobre os poetas satíricos: «Reprehendunt acriter, insultant impotenter, vafre cavillantur, astute obrepunt, effluunt lubricis, tergiversantur, illudunt, dissimulant, ardent, versant, suspendunt, feriunt, pungunt, provocant, titillant, stomachantur, attonant seu fulmine omnia et concutunt» (Freire 1759: 249).

Pedro José da Fonseca não discorda deste diagnóstico (uma constante, como bem se sabe, dos textos árcades): «Da Lírica, da Sátira, da Écloga e de outros semelhantes poemas ninguém há que deixe de tirar suma utilidade» (Fonseca 1781: 20).

A clivagem positivo / negativo ao nível dos referentes e dos conteúdos considerados próprios de cada um daqueles registos não impede a convergência de objetivos (prazer e utilidade, agradar e instruir, fórmula que atualiza o *utile et dulce* de descrição horaciana): na lírica, na écloga e demais formas poéticas cabem, respectivamente, «os louvores de Deus, dos heróis e homens virtuosos» (Fonseca 1781: 20) e «a inclinação à inocência representada na singela vida do campo, e o amor a todo o género de virtudes» (*ibid.*); na sátira incide o «horror do vício e dos malvados» (*ibid.*).

O mesmo Pedro José da Fonseca, árcade que assina Veríssimo Lusitano, escreve uma elegante e incisiva sátira, *Invectiva ou Sátira contra os Maus Poetas* (1767), de que nos interessa sobretudo notar, antes de regressarmos à teorização de Francisco José Freire, a condenação de duas classes de autores. Nessa posição coloca tanto aqueles poetas barrocos e barroquizantes que destemperadamente secam o alcance das suas obras com agudezas e decorativismos arrevesados como todos os árcades que convertem a poesia em mero corpo artesanal. Na sátira que ocupa a terceira parte do seu *Tratado de Versificação Portuguesa* (1784), também Miguel do Couto Guerreiro critica o mau gosto dos poetas que enjeitam a instrução horaciana do *prodesse e delectare* e se demoram em subtilezas e digressões ocas, num estilo ininteligível que não cativa os bons leitores.

Francisco José Freire sabe que não é propriamente fácil construir uma boa sátira. Por isso, no capítulo XVI da sua *Arte Poética*, intitulado «Do artifício, estilo, virtudes e vícios da Sátira» (Freire 1759: 250-254), começa por enunciar uma afirmação que é simultaneamente um engenhoso argumento a favor de uma conceção ética de poesia. Diz-nos que escrever uma sátira é tarefa muito simples; e logo a seguir cita estas palavras de Juvenal: «Difficile est Satyram non scribere: nam quis iniquae / Tam patiens urbis, tam ferreus, ut teneat se?» (Freire 1759: 250).

Se à sátira pessoal e desbragada se chega com grande facilidade, já a modalidade que visa repreender os vícios comuns é de realização muito menos acessível, «porque não tem artifício certo para se formar» (Freire 1759: 250). Trata-se aqui da postulação do que poderemos nomear de lei das leis da sátira, definida exemplarmente pelo italiano Donato: «Satyrae lex est, lex scribendi sine lege» (Freire 1759: 250). Uma lei que se estabelece nas sinuosas e difusas fronteiras da sátira, na sua vocação para a contaminação, o jocoso e o sério, o axioma e o paradoxo, a afirmação e a impugnação.

Essa hibridez não invalida que Francisco José Freire, de novo fundamentado no que ele preza como os melhores doutrinadores estrangeiros, alinhe alguns apontamentos em jeito de guia. A primeira observação traduz um compromisso de

transparência (de comunicabilidade): quer abra com uma insinuação quer *ex abrupto*, a sátira, que prescinde de exórdio, deve empregar uma qualquer técnica susceptível de veicular o conhecimento do assunto, com o que também se capta a benevolência do leitor.

Num plano inverso ao das conceções mais radicais da arte barroca, que se verificam ainda em certos redutos gongóricos, prescreve-se o uso do pensamento sólido, de exemplos e da «narração de coisas semelhantes àquele vício, cuja torpeza repreende» (Freire 1759: 251); e acrescenta-se a recomendação de brevidade. Numa teorização que revoga a hostilidade (a agressão, a injúria etc.) da sátira pessoalizada, em benefício das conhecidas linhas concetuais da poética neoclássica, é normal que o autor sublinhe o requisito da ocultação do nome dos indivíduos envolvidos: «A Sátira dialógica pode-se fazer de diversos modos, ou contendo pessoas indefinidas, como *v. g. os homens do século presente*, ou sujeitos definidos, mas sem os nomear, como um *rico*, um *avarento*, um *soberbo* etc. ou também compreendendo pessoas nomeadas, mas debaixo de nomes fingidos, para que estes não se ofendam» (Freire 1759: 250; sublinhados no original).

O fim da poesia como honesto deleite e instrução ética reverte também sobre os aspectos estilísticos da sátira. Ao aconselhar que o estilo desta forma poética «seja humilde, agradável e semelhante à locução familiar, mas ao mesmo tempo ornado de elegância, que lhe compete, e de uma singular pureza de língua» (Freire 1759: 252), Francisco José Freire está a conferir substância doutrinária a um ideal de linguagem (um ideal estético), o que, para a poesia em geral, depois de tentames dispersos durante a primeira metade da centúria de Setecentos³, se reveste de considerável amplitude com o aparecimento do *Verdadeiro Método de Estudar*. Como recorrentemente sucede no pensamento estético-literário de matriz racionalista, o que aqui se considera é o critério da naturalidade, através do qual se distingue a boa poesia da artificiosa e inane.

Para lá da coincidência de posições e esforços entre Verney e Francisco José Freire, colocados na linha avançada que se bate contra os desregramentos do discurso engenhoso e das múltiplas tramas retóricas em que se consuma, há que perceber o que os cinde. A eficácia do primeiro para a construção da teoria neoclássica em Portugal opera-se sobretudo pela negativa, pela radicalização dos princípios em que acredita. Isto apesar da derivação de Verney, que não significa contudo inflexão, na *Última Resposta*, para um posicionamento mais prudente e cordato. Verney acentua que a sua censura abrange a falsidade do excesso e não o recurso comedido ao pensamento engenhoso consolidado em verdade ou aos

³ Com a publicação do *Exame Crítico de uma Silva Poética Feita à Morte da Sereníssima Senhora Infanta de Portugal, a Senhora D. Francisca, que Oferece à Expectação de Curiosos e Eruditos* (Coimbra, Real Colégio das Artes da Companhia de Jesus, 1739), José Xavier de Valadares e Sousa enceta aberta e decisivamente a reprovação do gongorismo.

processos retórico-estilísticos equacionados, que devem atuar no discurso sem afetação, regidos pela parcimónia e verosimilhança do *Juízo*.

Já a repercussão de Francisco José Freire acontece sem o sentido da polémica que celebra a obra de Verney, à qual, não obstante a frieza racionalista do conceito de poesia e as críticas pouco ou nada fundamentadas a alguns dos nossos maiores poetas seiscentistas, é justo atribuir por isso mesmo um mérito, já notado por estudiosos como Aníbal Pinto de Castro: o de se ter constituído em motor da teoria estética que, anos mais tarde, numa primeira mas não isolada aventura, se concretizará na Arcádia Lusitana (Castro 1973: 441-513; Castro 1974: 6-8).

O tratadista Oratoriano estabelece a sua ambiciosa obra sobre bases muito mais racionais e coerentes, acreditando os conceitos antes de os usar, a partir, como já dissemos, de contributos dos melhores autores. Sem exageros ou inflexões num pensamento e num discurso que se pretendem sóbrios, para que os resultados práticos se pautem igualmente pelo equilíbrio e comedimento, preceitua-se a aceitação, na sátira, por vezes, da emergência de uma certa elevação, proporcionalmente à seriedade do assunto.

No plano específico da estilística da sátira, Francisco José Freire confirma os princípios que reclama para a poesia *lato sensu*. A grandeza sentenciosa do poema satírico pode articular-se com o desejo de criar enleio, maravilha e êxtase; e esses sentimentos (efeitos), se não incorrerem no descontrolo registado no Barroco, conduzem à beleza poética:

O ornato mais próprio de semelhante Poesia é a variedade na matéria e nos argumentos; a frequência de sentenças agudas, lacónicas e graves sobre os costumes e o uso de galantarias e facécias por meio de apotegmas, adágios, equívocos, alusões e figuras familiares, de que o povo mais usa, tudo tocado com alguma galante liberdade no dizer, a fim de que semelhantes composições se façam agradáveis ainda na mesma severidade de repreender os costumes. (Freire 1759: 29)

Daí decorre, por conseguinte, o tenso binómio utilidade e deleite⁴, sujeito, se se desordenar a instância da sobriedade, a vários erros: o do obscurecimento, à maneira de Pérsio, o da obscenidade, ao jeito de Juvenal, ou o do imoderado ridículo, próprio das comédias dos antigos mímicos (Freire 1759: 253). Esta preocupação

⁴ Francisco José Freire é peremptório e axiomático na clarificação destes conceitos, aproveitando explicitamente a preceitativa de Muratori. Enquanto arte com uma legitimidade intrínseca, a poesia demanda o deleite (em boa verdade, portanto, *arte pela arte*, princípio que se colhe já em Horácio, na circunstância não significando este conceito, muito pelo contrário, alheamento em relação aos mais elevados valores humanos); enquanto filosofia moral ou política, busca a utilidade: «A Poesia considerada em si mesma procura causar seu deleite e, considerada como Arte sujeita à faculdade civil, toda se emprega em causar utilidade» (Freire 1759: 29).

teórica é também aplicada ao plano da metrificação, prevenindo-se o poeta de que o verso da sátira, o hexâmetro, de uso caucionado pelos latinos, não deve ser sonoro. A principal estratégia está na conjugação entre a concisão e, sem se descair no prosaísmo, a expressão rítmica natural. Para o poeta vulgar, sugere-se o verso de dez sílabas, por se considerar que essa medida promove uma espécie de fala amena, ornada apenas até ao ponto em que não provoque «um grande fastio a quem os ler» (Freire 1759: 253).

Numa palavra: a forma métrica, num preceito horaciano muito divulgado nos séculos XVI a XVIII, não é suficiente para qualificar a sátira como poesia; a sua poeticidade vem ainda dos temas morais e do sublime da sua função.

No capítulo XVII, Francisco José Freire expõe o seu «Juízo sobre os antigos autores satíricos» (Freire 1759: 254-259). O seu pensamento organiza, de um lado, os poetas que corporizam, numa perspectiva neoclássica, os erros e as virtudes, ou só os erros, da sátira; e, do outro, isolado, Horácio, o «melhor exemplar no estilo, delicadeza e modéstia» (Freire 1759: 259). Na (menor)idade desta espécie de poesia, o precetista inscreve desde logo Lucílio, que é visto como o seu criador, não por constituir o seu primeiro cultor, «mas porque foi quem lhe deu a última forma, não misturando nela tanta variedade de versos, como fazia Énio» (Freire 1759: 254).

Se bem que enunciado com muita cautela, o parecer de Francisco José Freire não esconde a vontade de impor um justo relativismo à celebridade daquele poeta satírico. A abonação deste entendimento procede de Horácio, cuja crítica a Lucílio, comparado a um rio lodoso que transporta igualmente «alguma porção de água cristalina» (Freire 1759: 256), acende uma animada indignação por parte dos partidários do autor examinado. A resposta do crítico latino é formulada, numa sátira, com argumentos que o teórico português considera, sem os enunciar, sólidos. O critério que aqui se releva é, não a erudição ou o artifício, mas o imperativo de racionalização da actividade literário-satírica em termos de acatamento dos preceitos teóricos neoclássicos de bom gosto, prudência e docilidade; preceitos de que se desvia, pela sua acidez, às vezes muito licenciosa, o estilo de Lucílio. Lembremos que o modelo luciliano residiria no seu estilo cáustico (*dicacitas*), na sua animosidade censória (*vituperatio*) e na sua comicidade (*irrisio*). Este entendimento da sátira latina é clarificado com uma comparação entre o género literário e a ciência médica que se tradicionalizará em todo o Humanismo: a medicina é a arte de curar o corpo; a sátira a de curar a alma. Francisco José Freire impugna explicitamente aquele segundo paradigma com o argumento da obscenidade.

Pérsio cumpre esses requisitos mas perde-se numa obscuridade que implica, logo no seu tempo, a redução parcial ou total da pragmática que sempre se espera do texto satírico. No parágrafo em que se comenta a retórica poética de Juvenal, o aferidor é de novo Horácio; a sua simplicidade, consubstanciada em «pureza, sinceridade e delicadeza» (Freire 1759: 257), é contraposta à energia (à paixão)

oratória e mordente do poeta que, entre os escolásticos, recebe o epíteto de *declamador violento*. O que mais se censura em Juvenal é a discrepância entre os seus próprios costumes reprováveis e o obsceno desabrimento com que ele satiriza as incorreções alheias, as quais, por um efeito perverso daquela técnica, se multiplicam, em vez de serem extirpadas. O vício de Petrónio é o refinamento, o floreado do seu estilo, que «não corresponde inteiramente à delicadeza do seu bom juízo crítico» (Freire 1759: 258). Essa é precisamente a causa, continua o teórico, que obsta a que aquele poeta satírico seja mais lido. Mas este fracasso nos índices de leitura da obra não é apenas negativo: dele resulta o controlo dos perigos que poderiam advir das obscenidades da produção satírica de Petrónio.

Francisco José Freire não completa a sua teoria da sátira sem antes aludir à história desta modalidade poética na sua própria época, acentuando que não há carência de executantes nem qualidade (talvez mesmo maior, suspeita ele, do que a dos antigos). A única originalidade deste teórico, que, para a valoração de cada poeta satírico clássico, se inspira no tratado *De Satirica Graecorum Poesi et Romanorum Satura* (1605), de Isaac Casaubon, consiste na inclusão de dois nomes entre os autores exemplares: do francês Boileau, cuja nomeação patenteia a perpetuação do paradigma satírico horaciano nas preceitas, e do português Francisco Botelho.

Não menos concisa e apologética é a menção a Horácio, o «Príncipe da Lírica» (Freire 1759: 259), a quem se regressa mais circunstanciadamente no capítulo seguinte, destinado ao verso lírico. Se cruzarmos o pensamento doutrinal do autor relativo à poesia satírica contido nos capítulos acima comentados com as reflexões sobre a poesia lírica apresentadas neste capítulo XVIII, «Da Poesia Lírica, sua matéria e artifício: seu estilo, virtudes e vícios» (Freire 1759: 259-262), bem como no capítulo XX, «Juízo sobre os Antigos Poetas Líricos Gregos e Latinos» (Freire 1759: 264-268), torna-se evidente a incapacidade do teórico para diferenciar com clareza aquelas duas modalidades poéticas em termos técnico-estéticos e ideológicos.

Segundo Francisco José Freire, a lírica é a espécie de poesia a que pertence «o verso mais suave» (Freire 1759: 259); a sátira é a espécie mais abstrata, e nela delega-se, como expressão utilitária, o tratamento preventivo dos atos humanos viciosos, impuros. A consumação deste corpo virtual, forjado, faz-se sobretudo por cruzamentos e tangências com o núcleo duro do poema lírico. A obra de Horácio constitui uma excelente abonação do valor relativo dos paradigmas tipológicos. Vejamos um primeiro denominador dessa complexa fórmula: «a pouca harmonia dos seus versos» (Freire 1759: 267), elemento que supostamente entraria em contradição com o que antes se encarece como o estilo «florido, culto, suave, sonoro, alegre e tão engenhoso como doce e ameno» do verso lírico (Freire 1759: 261), não diminui a produtividade das marcas estilísticas e intelectuais que vêm a ser decisivas para a notoriedade deste poeta.

Ora, essas características — «o estilo fácil, a delicadeza unida com a fina graciosidade, a naturalidade, o artifício oculto, a viva pintura das imagens e aquele fundo de raciocínio e juízo que com maravilhosa arte representa os defeitos e ações ridículas dos homens» (Freire 1759: 267) — não desdizem a coloração estilística apontada para a sátira. Pouco antes daquela enumeração, acentua-se mesmo que Horácio pretendeu propositadamente «humildes e incultos» (*ibid.*) os versos das sátiras; e sublinha-se que isso não limita o sentido inverso: a ocorrência de harmonia, de dicção elegante, como tonalidade dominante da sátira. É o que acontece, por exemplo, na sátira em que se «descreve o jantar que um rato do campo deu a outro da Cidade» (*ibid.*).

O que nos diz Francisco José Freire sobre a sátira vale, pois, como argumento para a definição da poesia lírica. Na mesma citação em que se enaltece o estilo de Horácio existe um outro aferidor. Referimo-nos aos efeitos da lírica no público, premissa já colocada no capítulo XVIII, onde se preceitua que os «louvores dos Deuses e Heróis, os amores, banquetes etc.» (Freire 1759: 261) não são a única matéria desta poesia. O espectro temático é muitíssimo mais amplo, abrangendo «toda a matéria que puder caber num breve e harmónico Poema» (Freire 1759: 260).

Se conhecêssemos a alegada obra de Francisco José Freire, até hoje desaparecida, *Reflexões sobre a Poesia Bucólica e Satírica*, de que Barbosa Machado dá notícia na sua *Biblioteca Lusitana* (Castro 1997: 699), talvez pudéssemos medir com mais acuidade o grau de ortodoxia do seu pensamento, que estaria sem dúvida longe de prever a amplitude dos novos rumos da sátira, plenamente assumidos duas ou três décadas após a publicação da primeira edição da sua *Arte Poética*. De qualquer modo, a reedição dessa obra em 1759, a que se soma, em 1765, a publicação do tratado *Elementos da Poética, Tirados de Aristóteles, de Horácio e dos Mais Célebres Modernos*, de Pedro José da Fonseca, e, sobretudo, as duas reedições que se lhe seguem (1781 e 1804), constituem aferidores que não deixam dúvidas quanto à impermeabilidade das nossas poéticas (no resto da Europa, evidentemente, o cenário não é outro) a reflexões que equacionassem os renovados caminhos da sátira, entretanto já em curso.

De facto, no Barroco e no Neoclassicismo portugueses, a sátira moral, às vezes argutamente irónica, e a sátira propriamente social não podem concorrer qualitativa nem quantitativamente com a modalidade que opera uma diminuição minuciosa e cruel do outro através da degradação da sua corporalidade. Trata-se, num universo textual embora não isento de preocupações axiológicas, da acentuação do poder (pessoal) do eu sobre um destinatário, com base num cómico carnavalesco de sentido essencialmente negativo. O que é muito característico sobretudo do tipo de invectiva neoclássica de um Bocage, de um José Agostinho de Macedo ou de um

António Lobo de Carvalho, nomes maiores da construção e explicitação no poema de uma retórica da indignação (Nogueira 2011: 175-194).

Não é este o espaço para estudarmos a sátira neoclássica, mas, tal como fizemos acima na parte da teoria da sátira barroca, importa que, a concluir, evidenciemos com um exemplo inequívoco a incompatibilidade entre a prática poética e as regras prescritas pelos tratados. Podemos ir buscar esse exemplo a um dos poetas portugueses mais célebres: Manuel Maria Barbosa du Bocage. São conhecidas as numerosas invectivas de Bocage dirigidas a agiotas, atores, mulheres enganadoras, religiosos lascivos, nobres arrogantes, médicos incompetentes, ignorantes presunçosos ou a confrades da Nova Arcádia. É neste universo que o autor mais contribui para a conceção quase canónica de um satírico familiar e de calão indiferente aos estreitos ditames da estética arcádica:

«Vós, ó França, Semedos, Quintanilhas,
Macedos e outras pestes condenadas.
[...]
E se quereis, os olhos alongando,
Ei-lo! Vede-o no Pindo recostado,
De perna erguida sobre vós mijando»

(Bocage 1970: 102)

Referências bibliográficas

- AA. VV. (1746): *Fénix Renascida ou Obras dos Melhores Engenhos Portugueses*, vol. V. Lisboa: Oficina de Miguel Rodrigues.
- Bocage (1970): *Opera Omnia*, dir. de Hernâni Cidade, vol. III. Lisboa: Livraria Bertrand.
- Castro, Aníbal Pinto de Castro (1973): *Retórica e Teorização Literária em Portugal. Do Humanismo ao Neoclassicismo*. Coimbra: Centro de Estudos Românicos.
- Castro, Aníbal Pinto de Castro (1974): *Alguns Aspectos da Teorização Poética do Neoclassicismo Português*, separata de *Bracara Augusta*, vol. XXVIII, fasc. 65-66, Braga.
- Castro, Aníbal Pinto de (1997): «Freire (Francisco José)», en *Biblos. Enciclopédia Verbo das Literaturas de Língua Portuguesa*, vol. 2. Lisboa / São Paulo: Editorial Verbo, col. 699.
- Fonseca, Pedro José da (1781) (1.ª ed., 1765): *Elementos da Poética, Tirados de Aristóteles, de Horácio e dos Mais Célebres Modernos*, 2.ª ed. Lisboa: Tipografia Rollandiana.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- Freire, Francisco José (1759) (1.ª ed., 1748): *Arte Poética ou Regras da Verdadeira Poesia em Geral e de Todas as Suas Espécies Principais, Tratadas com Juízo Crítico*. Lisboa: Oficina Patriarcal de Francisco Luís Ameno.
- Gracián, Baltasar (1969) (1.ª ed., 1642): *Agudeza y Arte de Ingenio*, Tomo I, edición, introducción y notas de Evaristo Correa Calderón. Madrid: Editorial Castalia.
- Guerreiro, Miguel do Couto (1784): *Tratado de Versificação Portuguesa*. Lisboa: Oficina de Francisco Luís Ameno.
- Lusitano, Veríssimo (Pedro José da Fonseca) (1785) (1.ª ed., 1767): *Invectiva ou Sátira contra os Maus Poetas*, 2.ª ed. Lisboa: Oficina de Simão Tadeu Ferreira.
- Melo, Francisco de Pina e (2003) (1.ª ed., 1765): *Arte Poética*, apresentação de Aníbal Pinto de Castro, estudo introdutório, edição e notas de António Manuel Esteves Joaquim. Lisboa: Imprensa Nacional / Casa da Moeda.
- Nogueira, Carlos (2011): *A Sátira na Poesia Portuguesa e a Poesia de Nicolau Tolentino, Guerra Junqueiro e Alexandre O'Neill*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian / FCT - Fundação para a Ciência e a Tecnologia, Ministério da Ciência, Tecnologia e Ensino Superior, coleção «Textos Universitários de Ciências Sociais e Humanas».
- Pires, Maria Lucília Gonçalves (1996): «Viagens ao Parnaso: caminhos da paródia barroca», en *Xadrez de Palavras: Estudos de Literatura Barroca*. Lisboa: Edições Cosmos.
- Silva, Vítor Manuel de Aguiar e (1971): *Maneirismo e Barroco na Poesia Lírica Portuguesa*. Coimbra: Centro de Estudos Românicos.
- Sousa, José Xavier de Valadares e (1739): *Exame Crítico de uma Silva Poética Feita à Morte da Sereníssima Senhora Infanta de Portugal, a Senhora D. Francisca, Que Oferece à Expectação de Curiosos e Eruditos*. Coimbra: Real Colégio das Artes da Companhia de Jesus.
- Verney, Luís António 1991 (1.ª ed., 1746): *Verdadeiro Método de Estudar (Cartas sobre Retórica e Poética)*, introdução e notas de Maria Lucília Gonçalves Pires. Lisboa: Editorial Presença.
- Verney, Luís António (s.d.) [1752]: *Última Resposta*. Sevilha: S. E.

A ALIMENTACIÓN NOS CONTOS TRADICIONAIS

Camiño Noia

Universidade de Vigo
cnoia@uvigo.es

1. Por que tradicionais¹

Situándonos no terreo do etnográfico-folclórico enténdese por «tradición» as formas de vida dun pobo, a creación cultural entendida nun sentido extenso que vai desde as expresións inmateriais á arquitectura. Un patrimonio herdado composto de oralidade e de escritura que se considera diferente ó doutros pobos, que é, á vez, permanente na súa esencia e cambiante en canto que asimila modelos doutras culturas.

Para Gadamer (1996: 332) a tradición é o que se comprende e interpreta rememorándoo a través da linguaxe que, á súa vez, recibimos por tradición. E a linguaxe é a que permite a folcloristas e a etnógrafos definir e caracterizar a vida dun pobo con todo o que iso implica, a cultura en especial. Para entender a tradición cómpre achegarse á situación histórica do pasado, malia non haber «nunca un

¹ Este artigo de homenaxe ó colega e amigo de tantos anos non é propiamente un traballo de investigación senón un breve ensaio sobre como a alimentación das comunidades labregas de antano aparece reflectida nos contos tradicionais. Para iso, baséome esencialmente no material que desde hai máis de vinte anos levo recollido e en todo o que aprendín neses anos de traballo e investigación. De aí que as notas intertextuais de bibliografía sexan moi escasas. As referencias ós tipos de contos están en AT, ATU (véxase a referencia na bibliografía), no *Catálogo dos Contos Tradicionais Portugueses* (Cárdigos / Correia 2015) e no meu *Catálogo tipolóxico dos contos galegos* (Noia Campos 2010).

acercamiento limpio y objetivo a la tradición: el intérprete se acerca con todos sus prejuicios, con su propia tradición, con su propio ser [...] con su propia conciencia», sinala González-Valerio (2003: 95).

E, coma a do resto de países europeos, a tradición galega provén dunha cultura campesiña orixinada, aproximadamente, entre 4000 e 3000 anos antes de Cristo que se foi enriquecendo con achegas doutras tradicións culturais, orais e escritas. Unha tradición alicerzada no ámbito occidental, europeo e hispánico con fisionomía propia, na fala, nos costumes, nas crenzas e nas manifestacións culturais. No Neolítico, cando se supón que as comunidades humanas se fan sedentarias e comezan a producir alimentos cultivando a terra² e domesticando animais, sitúase a orixe dos contos para explicar os misterios da natureza e a vida humana. Contar permitiulle á xente do pasado compoñer e ordenar o mundo, explorar universos posibles nos que interpretar aspectos da realidade e imaxinar historias fantásticas nas que vivir aventuras maravillosas.

O adxectivo «tradicionalis» que se lle apón ós contos é sinónimo de «folclóricos», «orais» e «populares», aínda que cada un destes termos goza de maior ou menor amplitude sinonímica. Escollín a denominación de «tradicionalis» para referirme a contos folclóricos que están (estiveron) na tradición oral galega, transmitidos por xente do territorio da *Gallaecia* romana, aínda que non figuren no catálogo internacional (ATU).

E con calquera dos catro adxectivos, falamos de narracións irrealis e acrónicas de maior ou menor extensión situadas nun universo de ficción e en lugares indefinidos, que se transmiten de xeración en xeración. Con todo, malia a ficcionalidade da historia, hai contos realistas ou con certas formas de maxia admitida pola comunidade que son relatados como feitos sucedidos a alguén da comunidade e nun espazo coñecido do público receptor.

2. A alimentación en Galicia nos séculos pasados

Sabemos pola historia e por informacións recibidas na oralidade que en séculos pasados houbo moita fame no mundo rural galego, que os nosos antepasados viviron grandes carencias alimentarias. Os historiadores galegos da vida cotiá como Pegerto Saavedra (1992), Isidro Dubert (2007) ou Xavier Castro (2010) contan que, entre os séculos XVIII e XX, a fame estivo presente na vida da maior parte dos labregos galegos. Algo que non sucedía só no noso territorio, senón que era común ó

² Nas distintas rexións europeas, a agricultura aparece entre o ano 6000 e 3500 a. C.

conxunto do campesiñado europeo, como sinala o historiador americano Robert Darnton (1987:27)³ nun libro esencial sobre a Francia da Ilustración:

A vida dos labregos en Europa estivo chea de dificultades. Azoutados por xeadas e moita fame, pola malaria nas aldeas e pola imperdoable peste nas cidades, os campesiños adoitaban esmorecer pola falta de pan.

Para poder comparar a realidade transmitida polos historiadores sobre o tipo de alimentos que consumía o campesiñado en Galicia cos que aparecen na ficción dos contos, vou falar só dos alimentos máis comúns na dieta das familias galegas na etapa que vai de mediados do século XIX á década dos anos cincuenta do XX. Unha etapa na que se produce un desprazamento masivo da poboación rural ás cidades europeas, que traerá ás aldeas produtos elaborados industrialmente e mudará os hábitos alimentarios do mundo rural. A partir da década dos anos sesenta, os garavanzos, as lentellas, as conservas e, pouco antes o arroz, entraron na dieta dos campesiños. Hoxe xa non hai xente no ámbito rural que se alimente como facían os seus antepasados e as xeracións máis novas nin sequera coñecen os produtos básicos na dieta coa que se criaron os pais e avós. Mesmo as filloas e a caldeirada de peixe agora coñécense cos nome alleos de *crêpes* e *zarzuela de peixe*.

Nos dous séculos precedentes, a maioría do campesiñado galego traballaba terras alleas e só podía consumir unha pequena parte do producido, sempre que as colleitas abondasen para darlles ós amos e para eles. A chuvia continuada, as fortes sarabiadas e a seca que algúns anos asolaban o noso territorio facían perder colleitas e producían moita fame no mundo rural. Segundo Pegerto Saavedra (citado por Castro 2010: 65), nas terras de labranza cultivábanse, esencialmente, cereais, centeo, trigo, millo e fabas; a cantidade dependía das terras que cadaquén tivese aforadas. Ademais, na horta plantábanse verzas, nabizas, cebolas e pouco máis. A dieta dependía dos cultivos de cada estación e do que se producía nas distintas comarcas galegas; mais, en xeral, nas casas labregas de Galicia era común comer caldo. O caldo foi o prato básico na alimentación do mundo rural, variando a composición segundo o nivel económico das familias: podía levar só auga con unto, verzas, grelos e nabizas, e patacas, nas casas dos pobres; con carne de porco e de vacún, nas casas máis acomodadas. E comíase caldo ó xantar, á cea e mesmo no almorzo, acompañado sempre dun anaco de pan de broa, trigo ou centeo, e touciño. A partir do século XVIII, o caldo facíase con patacas (balocas) en substitución das castañas, que a partir daquela foi un alimento imprescindible na dieta cotiá galega.

Saavedra segue dicindo que as familias campesiñas da Galicia interior dispoñían de máis recursos en terras de labranza e gando (porcino, ovino e caprino) do que as da costa, e alimentábanse mellor. Comíase tamén, se se podía, algún chourizo e ovos, produtos gardados esencialmente para vender; o peixe só se comía no litoral, nas

³ A tradución galega das citas está feita por min.

comarcas do interior había sardiñas salgadas (arenques) mercadas nas feiras. Ata os inicios do século XX non chegou o peixe ás aldeas do interior levado por mulleres (as peixeiras) en cestas na cabeza. Co millo facíanse filloas con touciño e papas con auga e leite, e utilizábase tamén para a comida dos animais. O trigo e o centeo cultivábanse para vender e para facer pan nas festas, aínda que é evidente que a dieta das casas dependía do nivel económico de cada familia. Nos séculos pasados, a comida escenifica o nivel das clases sociais, e en Galicia, coma no resto do mundo, os clérigos e a fidalguía das distintas comarcas dispoñían de máis alimentos, entregados como «desmos» á Igrexa, e polas rendas das terras aforadas polos labregos que se vían privados de comelos.

A xente sen terras que traballar buscaba os restos agrícolas das colleitas que quedaban na terra, comía herbas ventureiras ou pedía de comer polas portas. Xavier Castro (2010: 61) cita un texto do semanario ourensán *O Tío Marcos da Portela* no que alguén se enfrenta á fame dicindo: «Eu namentras que haxa amoras n'as silveiras dos camiños, e peixes n'o río e ras n'as pozas e freixotes no monte e paxaros na carballeira, xuncras leve, si teño mentes de morrer de fame».

3. A alimentación nos contos

A comida tivo moita presenza na narrativa escrita desde os clásicos latinos e gregos á literatura decimonónica, e tamén na narrativa oral. No *Satiricón* de Petronio (século I) a mesa serve de espazo para contar historias mentres se come, e o xantar segue aparecendo nos textos literarios da Idade Media, tanto na narrativa chamada culta (arturiana, troiana e na de «Tristán e Isolda») coma en obras de orixe popular. Por citar só as máis coñecidas, hai xantares e referencias a alimentos nos *Fabliaux* franceses (séculos XIII e XIV), nos *Contos de Canterbury* (século XIV), no *Decamerón* (1353), en *El libro de los enxiemplos del Conde Lucanor e de Patronio*, no *Libro de buen amor* (século XIV) etc. No século XVI son famosas as obras en castelán do valenciano Juan de Timoneda, unha das cales, *Sobremesa y alivio de caminantes* (1563), leva a palabra mesa no título. Timoneda reescribe contos da oralidade, adapta algunhas historias de Boccaccio e Bandello e traduce do latín contos da *Gesta Romanorum* nos que aparecen motivos alimentarios, desde fábulas de animais a contos realistas. E todas estas historias de base popular, reescritas nunha época na que a meirande parte da poboación era analfabeta, non estaban dirixidas só á lectura, senón para ser difundidas oralmente, en sobremesas, sermóns ou noutro tipo de xuntanzas. Deste xeito, oralidade e escritura fixeron de vasos comunicantes na transmisión e na conservación dos contos.

E dada a súa orixe en sociedades primitivas nas que o alimento, necesario para sobrevivir, constituía un ben escaso, é lóxico que gran parte dos contos tradicionais

se centren na busca de alimentos, desde as fábulas de animais ás fantasías das historias maravillosas. A fame e a carencia de produtos constitúen un dos motivos recorrentes no conxunto da narrativa de tradición oral. Pois, como sinala o historiador americano Robert Darnton (1987: 39), no seu estudo sobre o mundo campesiño francés do século XVIII:

Comer ou non comer era a cuestión que enfrontaban os campesiños no seu folclore e tamén na súa vida diaria. Isto aparece en moitos contos, a miúdo relacionado co tema da madrasta malvada. [...]

A mala alimentación e o descoido dos pais aparecen xuntos en varios contos, en especial nos tipos 316 e 713. A busca de alimento pode atoparse en case todos, mesmo en Perrault, onde aparece a xeito de parodia en «Les désirs ridicules» (750A *The Three Wishes*)⁴. [...] Os desexos, polo xeral, son de comida nos contos campesiños e isto nunca é ridículo.

Darnton refírese aquí a contos maravillosos, e fala dalgúns nos que a fame se mostra en escenas de crueldade, nas que os pais abandonan os fillos no monte (700 *Thumbling*)⁵, ou cómenos preparados pola nai (720 *The Juniper Tree*).

O 700 é o coñecido conto de «Garavanciño» difundido nas coleccións dos Grimm, un dos máis representativos da miseria en que vivían as familias labregas na vella Europa, e comeza máis ou menos así: «Uns pais moi pobres tiñan oito fillos e non podían alimentalos por máis que traballasen día e noite. Na súa casa, non había nada de comer, e os pais decidiron mandar os fillos ó monte para non velos chorar coa fame».

Pola súa parte, do 720 teño recollidas dúas versións tituladas «A mala nai» e «Pericoello e Pericoella». Son dous irmáns e, como a nai non ten que darlle para comer ó pai, mata o fillo en ausencia da irmá, cocíñao e pídelle a ela que llo dea ó pai. Por algún motivo, esta sabe que é o irmán e recolle os ósos, entérraos e nácelle unha laranxeira que só lle dá laranxas a ela. Na segunda versión, a Virxe María resucita a nena comida polo pai.

Os dous contos son unha mostra de ata que nivel de crueldade pode chegar un humano cando a fame é extrema. Noutros, animais e humanos famentos buscan a maneira de comer utilizando o engano, o enxeño ou a axuda sobrenatural. Mais, a maneira de conseguir os alimentos é diferente nos tres conxuntos de contos, en correspondencia co grao de desenvolvemento da sociedade humana:

⁴ En galego hai recollidas varias versións do conto titulado «Os tres desexos». Falaremos del no apartado de «Contos relixiosos».

⁵ A referencia ós números e ó título en inglés corresponden ó tipo ATU (iniciais de Arnee, Thompson e Uther), última edición do catálogo internacional de contos feita por Jörg Uther (2004). Na bibliografía aparece a referencia completa á obra.

- 1) Nos contos de animais, a captación de comida faise sen mención á súa preparación; o alimento cómese cru. Hai referencias ós traballos e certos produtos agrícolas.
- 2) Nos contos con elementos sobrenaturais, relixiosos ou marabillosos, o alimento pode conseguirse co traballo, por un milagre ou con axuda máxica. Faise mención a cultivos de pan e viño nas tarefas do heroe e a froitos que son os obxectos máxicos que debe buscar o heroe para curar ou desencantar a alguén.
- 3) Nos contos realistas, hai referencias ó cultivo de alimentos, á caza de animais con trampas ou escopetas, e tamén á preparación na cociña, o espazo onde se come.

3.1. Contos de animais

Os contos de animais, orixinados nos apólogos do Antigo Oriente, convertéronse en fábulas didácticas de lectura obrigatoria desde as coleccións de Esopo e Fedro no século I ata a Alta Idade Media. De aí pasaron á oralidade como contos de animais. Foron, e aínda son, contos moi populares en todas as áreas lingüísticas europeas. En Galicia aínda hoxe podemos atopar xente que os recorda. O seu éxito pode deberse á claridade e brevidade da narración así coma á exemplaridade que se desprende dos diálogos.

Os contos de animais reflicten as primeiras etapas da civilización e, como dixeran, representan a maneira máis simple de acceder á comida sen produci-la, nunha aprendizaxe instintiva. O mundo animal metaforiza o mundo dos humanos recreando os seus comportamentos e as súas actitudes na loita pola supervivencia, na que a comida é imprescindible. E, como farían os humanos, os animais conseguen alimentos roubando produtos elaborados, como mel e queixo, e tratando de pillar animais domésticos.

A comida é o motivo central nos primeiros 127 tipos dos 299 que ten o apartado no catálogo internacional, e neles refírense as estratexias dos famentos na busca de alimentos. Algúns mostran o abuso do poder dos máis fortes contra os febles e a importancia de utilizar o enxeño fronte á forza cando se loita en desvantaxe.

O lobo e a raposa son os actores principais na maioría das tradicións europeas, xunto ó oso, que ten maior presenza en países do norte. A raposa, que representa un personaxe arteiro e lacazán, engana o lobo, un brután inxenuo, no intento de conseguir e repartir alimentos malia a ser este o máis forte. A raposa colle sempre a mellor parte no reparto co lobo, tanto no roubo de comida (leite, mel, un carneiro,

unha vaca) coma na división da colleita de trigo ou de patacas que cultivara o lobo (ou sapo)⁶, animal co que fixera un trato (ATU 2-15, 32, 41, 47A, 49 etc.).

Na fábula «O león doente» (50 *The Sick lion*), un lobo vai visitar o león, xefe da selva, que está doente e dille que o remedio para curar é comer caldo de carne de raposa. Ela escóitao e convence o león de que a cura está en vestirse coa pel dun lobo (beber auga fervida coa súa pel). O león manda esfolar o lobo e ó velo pelado a raposa burlase del. A única versión galega que temos recollida respecta o refrán da fábula, que vén sentenciar que urdindo maldades se acaba pagándoas. Tamén aquí, aínda que por outra razón, vence a raposa. No «Enxiemplo de cómo el león estava doliente, e las otras animalias lo venían a ver» do *Libro de buen amor* (século XIV) recréase esta fábula con extensas descrições da mesa e dos convidados polo león a comer carne de touro. E, como bos cristiáns, bendicen a mesa.

Para calmar a fame, a raposa e o lobo tratan de atrapar animais: un galo, uns paxariños, un cabalo coas crías, unha ovella cos años etc., e estes líbranse sempre utilizando diferentes estratexias. Son varios os tipos que tratan esta clase de acción, como sucede en 47B, 56A, 60, 61, 62, 122 etc. Nas tradicións folclóricas de Galicia, Asturias e Castela, o 122 ten unha serie de variantes que contan diversas estratexias dos animais para librarse do lobo, pedíndolle que os deixe facer algo antes de ser comidos: comer máis para engordar, sacarlle unha espiña dunha pata...; e abundan tamén as versións con motivos relixiosos, como ir rezar, dicir unha misa ou bautizar as crías. A raposa e o lobo son enganados polo home facéndoos fuxir perseguidos polos cans ou polos cazadores. A mecánica do conto consiste en que o feble vence o forte agás cando intervén o ser humano. Cando non ten outra cousa para saciar a fame, a raposa, fiel ó refrán de que «mal lle vai á raposa cando come froita» trata de comer uvas (59 *The Fox and the sour Grapes*), pero non lles chega ou están verdes, como conta a fábula.

Fronte ós contos nos que a procura da comida é prioritaria, «Os ratos do monte e da casa» (112 *Country Mouse Visits Town Mouse*) ensina que é preferible pasar fame a vivir con ansiedade, pois «Máis vale estar no monte, fraco, que gordo no cu do gato», di o refrán final. A versión do Arcipreste de Hita, «Enxiemplo del mur de Monferrado e del mur de Guadalajara», sen variar a anécdota, amplía o texto da fábula con descrições do xantar dos ratos, moi frugal e tranquilo no campo («ofreciéndole una fava. / Están en mesa pobre, buen gesto e buena cara; / hay muy poca comida, / buena comida y clara») e moi abundante no de Guadalajara onde hai: «mucho queso, mucho tocino lardo, que non era salpreso, / enxundias e pan cocho sin racion e sin peso» [...] «havia manteles de buen lienço, una larga talega / bien llena de harina...», signos de riqueza e de elegancia social que contrastan coa mesa

⁶ Os exemplos de contos que utilizo no artigo están tirados de versións galegas do tipo, recollidas da oralidade ou de antoloxías.

sen mantel do rato pobre. O Arcipreste quere mostrar o valor da vida en liberdade, simbolizando o xantar dos humanos.

3.2. Contos con elementos sobrenaturais

Con este título refírome a contos que teñen elementos máxicos, é dicir, con accións que están por riba da natureza. Cumpren esa condición os apartados de maxia (300-699) ou contos maravillosos, coñecidos en español como de *hadass*, e os contos relixiosos (750-779), denominados así por ter personaxes relixiosos: a Virxe co Neno Xesús, Cristo ou San Pedro.

Nestes contos, os alimentos teñen unha función diferente que nos de animais. Serven como obxectos máxicos que os heroes deben atopar ou recibenos os máis pobres e xenerosos en premio polas súas boas accións.

3.2.1. Os contos maravillosos

Chamados tamén contos de maxia, son historias fantásticas compostas de varios episodios con aventuras imposibles, protagonizadas, en xeral, por un heroe de familia pobre que é o máis pequeno ou o máis parvo dos irmáns; pero tamén o máis xeneroso, afouto e habelencioso. Interpretanse como restos de antigos mitos que explican conflitos da relación humana e dos fenómenos do cosmos.

O heroe marcha da casa levado por un amo (o demo) ou só despois de fracasaren os irmáns maiores na aventura de lograr algo imposible para obter a man da princesa ou sandar o pai. Coa axuda dun vello ou dunha vella con poderes máxicos, o heroe consegue gañar o reto proposto e casar coa filla do demo ou cunha princesa. Cando son mulleres as heroínas da aventura, o móbil que as induce a saír da casa é a busca do esposo ou dos irmáns para restaurar a harmonía familiar.

Neste tipo de historias, o alimento adoita ter un carácter simbólico. Aparece representado nas míseras esmolos de pan que o heroe (a heroína) lle dá a unha pobre vella (vello), nas froitas máxicas que sandan unha doenza ou desencantan un humano e na produción de alimentos que o demo lle propón ó heroe. A comida está tamén no remate do conto («comeron perdices») como celebración e sinal de mellora social.

Son exemplos do carácter simbólico da alimentación os dous contos que comentarei, nos que a comida aparece como elemento necesario da vida en harmonía.

«O home-león» (302 *The Ogre's (Devil's) Heart in the Egg*) conta que:

Un mozo vai a un lugar ignoto buscar un ovo gardado por un *culebrón* para desencantar unha rapaza. No camiño atopa un conxunto de animais diferentes pelexando por un anaco de carne. El repártellela equitativamente e, agradecidos polo favor, axúdano a conseguir o ovo. O mozo atopa a cobra e loita con ela dicindo: «Si tivese viño i on xamón, non che quedaba vida, non». Unha pastora que o escoita dálle a comer as dúas cousas e o mozo mata a cobra e colle o ovo para desencantar a rapaza.

Non é doado comprender o sentido das referencias á comida que aparecen no conto e semellan innecesarias. Podémoslas interpretar entendendo que o alimento é imprescindible para a vida de animais e de humanos, e ten importancia saber repartilo para que chegue a todas as especies.

O reparto dun cabalo entre varios animais é tamén o motivo central no tipo 554 (*The Grateful Animals*), e mostra como, para ter forza e poder loitar, é preciso estar farto.

En «Blancaflor» (313 *The Magic Flight*), un dos contos maravillosos máis difundido en todas as tradicións, o alimento aparece esencialmente referido ás tarefas que o demo lle propón ó heroe:

Un rapaz vai de criado á casa do demo e, axudado por unha vella que lle di o que ten que facer, busca tres rapazas (as fillas do demo) que se están bañando no río. Róuballe a roupa a unha delas e devólvella a cambio de algo. O demo proponlle tres tarefas imposibles para poder recuperar a liberdade, dúas relacionadas coa produción de pan nunha noite e de viño noutra, que o demo quere comer e beber ó día seguinte. O heroe consegue superalas coa axuda da filla menor do demo, á que lle roubara a roupa. O conto segue con outras tarefas imposibles e máis aventuras vividas polo heroe e a filla do demo, e nos episodios finais volven aparecer referencias simbólicas á alimentación cando na persecución do demo, a rapaza se transforma en horta e o heroe en agricultor.

O conto, que foi obxecto de numerosos comentarios, interprétase como a metáfora da aventura dun mozo que na maioría de idade sae da casa para facer a vida de adulto. Busca unha esposa e o sogro pono a proba someténdoo a duros traballos que só pode superar coa axuda da esposa. Como nas antigas comunidades rurais era imprescindible que o home que casaba traballase ben a terra para producir alimentos, as primeiras tarefas consisten en tarefas agrícolas. E, como na realidade, as relacións entre xenros (noras) e sogros non eran boas, a parella ten que fuxir da casa paterna.

Cos exemplos escollidos quixen mostrar como está reflectida a fame do campesiñado e como aparece simbolizada a alimentación nos contos deste apartado.

3.2.2. Contos relixiosos

Na tradición oral, os contos relixiosos (750-779) teñen un estatus diferente dos maravillosos dado que a acción sobrenatural non é produto da maxia senón debida ó poder da divindade; é unha acción milagrosa e, polo tanto, posible para os membros da comunidade. De aí que haxa versións destes contos referidas como lendas milagrosas sucedidas nun lugar, atribuíndo o milagre á Virxe María, a Cristo ou a San Pedro como recompensa por unha boa acción ou o castigo por non facela.

Nos contos relixiosos, a comida adoita aparecer como un dos desexos solicitado por un campesiño (un matrimonio) a un dos personaxes divinos. O tipo 750 e os seus subtipos teñen este tema. En galego temos recollidas varias versións do 750A e B.

O 750A (*The Three Wishes*) conta que cando Cristo andaba polo mundo:

Foi á casa dun home rico pedir que o deixasen pasar alí a noite e dinlle que non, vai á casa dun matrimonio pobre e, ademais de acubillo, danlle a cea. Pola súa xenerosidade, Cristo concederlle tres desexos. A esposa pide un chourizo (unha morcilla) e o home, amolado polo pouco que pedira, desexa que o chourizo lle quede pegado no nariz. Usan o terceiro desexo para quitar o chourizo do nariz.

Este conto, que hoxe nos suscita a risa, debería estar entre os tipos realistas, mais foi inserido no apartado de relixiosos por ter a Cristo como personaxe. Con todo, a historia evidencia a realidade económica e a carencia de alimentos que padecían as familias campesiñas nos séculos pasados e, neste sentido, pódese considerar como un mal soño real.

O 750B (*Hospitality Rewarded*) volve presentar unha das figuras divinas pedindo pousada pola noite, danlla só uns pobres vellos e, como non teñen nada para ofrecerlle de cea, matan a única vaca que posúen. Á mañá seguinte, por un milagre do hóspede, hai unha vaca (varias) na corte.

Noutras versións do conto, San Pedro (Cristo) castiga unha muller por non darlle algo de comer asolagando a aldea ou maldicindo o pan de millo que está a amasar para que non fermente. Estas dúas historias son contos etiolóxicos que explican, por unha intervención milagrosa, un accidente xeolóxico, como é unha lagoa en medio dun monte e que o millo non fermente. En todas as variantes deste tipo de contos o alimento é o motivo central ofrecido ou negado a quen ten fame.

3.3. Contos do demo (xigante) parvo

Nos primeiros tipos do apartado *Tales of the Stupid Ogro* (1000-1199) volve aparecer a produción alimentaria como tarefa. As versións galegas do tipo 1000 contan que:

O demo fai un trato co criado que se un dos dous se enfada, o outro arrincaralle unha tira de pel. O demo non quere darlle de comer e trata de enganar o criado: vai comer nabos e agóchase no nabal, dille ó criado que as papas non son tal senón liño que está a cocer e agocha unha bica na cinsa. O criado dispáralle cando colle os nabos, bótalle cinsa por riba das papas e estrágalle a bica remexendo na cinza. O demo non se enfada para que non execute o acordo, pero, desesperado coa fame, mándao ir botar centeo nunha finca prohibíndolle volver ata que remate, e este bota a perder a plantación etc.

O tipo 1003 (*The Crop División*) sitúa a acción no reparto da colleita entre o demo e un vello que traballa a terra con el:

Fan o trato de que un levará a metade de arriba e o outro a metade do que medre por baixo. O vello colle as raíces do millo cando está medrado, mais o demo, desconfiando del, quere esa parte. Escarmentado co resultado, o demo escolle as follas das patacas pensando que é o mellor e queda sen patacas. Enfádase moito e di que non quere máis tratos con labregos.

Nestes dous contos os alimentos están na comida do demo estúpido e ruín que non quere compartir co criado e mais na produción de millo e patacas.

Como vimos en todos os casos, os alimentos nomeados son os máis comúns na dieta do mundo rural galego: pan, viño, nabos, papas ou bica (unha especie de torta de fariña triga feita con touciño nunha tixola).

3.4. Contos realistas

Con esta denominación refírome ó apartado de contos *Jokes and anecdotes* (1200-1999), o máis numeroso en todos os catálogos. É tamén o conxunto de contos tradicionais máis variado, formado por un amplo repertorio onde hai desde chistes breves, de acción rápida e dun só episodio, a historias máis complexas. Neles aparece unha ampla representación de figuras humanas: mulleres, matrimonios, bispos, cregos, xastres, médicos, cazadores, estudantes, soldados etc., xente común en calquera sociedade real, retratada nos contos polo seu comportamento gracioso ou inadecuado, por estupidez (parvos, tolos e borrachos), por avaricia, luxuria, fame... Na tradición oral galega coñecemos como contos «de risa» ou «de burlas», pois a maioría deles teñen unha intención irónica que provoca hilaridade.

As mulleres poden aparecer no estado de casadas, solteiras ou vellas, e son habelenciosas, intelixentes, contiñeiras, cutres, infieis, parvas...; un grupo que se opón ó dos mozos, homes casados e vellos que poden ser listos, parvos, infieis, inxenuos... Nun amplo número de contos ridiculízanse con trazos satíricos os comportamentos das clases hexemónicas (bispos, cregos, avogados) e personaxes como os estudantes e os xastres, considerados ridículos por fuxir do traballo no

campo. Aparece tamén a figura do soldado como un ser miserable e famento que vaga polas aldeas.

Na tradición folclórica galega son escasos os contos de mulleres parvas, abundantes noutras tradicións. Hai contos nos que se censura o comportamento das mulleres comichonas e larpeiras que con esa reputación teñen problemas para casar. A muller é máis habelenciosa có home, que adoita representar un ser inxenuo e inútil na resolución dos problemas. E, reflectindo a realidade das casas labregas, é a controladora dos alimentos, quen coida dos animais, cociña e distribúe as viandas, consistentes, esencialmente, en leite, pan, caldo e algo de compango. É un elemento indispensable na organización da casa, o eixe da relación familiar.

A función esencial dos contos deste apartado é divertir burlándose de costumes e condutas rexeitadas pola comunidade, e todos recollen aspectos da vida cotiá, das relacións matrimoniais, das infidelidades, da inexperiencia dos novos casados, así coma das relacións entre xenros e noras cos sogros e as sogras. Non hai ficcionalidade. Son cadros realistas da vida rural, coma cando presentan a fame dos personaxes e a carencia de alimentación. En calquera caso, reflecten a situación do mundo labrego. Do conxunto de contos que tratan da alimentación, referireime só a uns exemplos.

«A cadea humana» (1250 *The Human Chain*), dentro da sección dos contos de parvos, mostra a miseria duns homes famentos que soñan coa comida e chegan a ver un alimento na forma da lúa.

Uns pobres labregos (montañeses) van atravesando unha ponte de noite e ven o reflexo da lúa no río. Como están cheos de fame figúranse que é un queixo (unha bola de pan), e deciden collelo. Para chegar ó fondo do río, agárranse uns a outros facendo unha cadea desde a ponte á auga. Cando están pendurados sobre o río, o que se agarra na ponte solta as mans para cuspir nelas e caen todos á auga.

Malia ser un retrato da fame dos actores e da frustración por non poder comer, a anécdota está situada entre os contos de risa e, quizais, provoque o sorriso ante a dobre estulticia dos homes: por confundir a lúa cun queixo e por caer ó río pola parvada dun deles. Nas versións orais recollidas en Portugal o conto está protagonizado por galegos que ían traballar ó territorio veciño.

Hai un amplo abano de anécdotas sobre como conseguir comida utilizando a astucia e axilizando o enxeño cando non se pode pagar. Unha das que posúe máis versións en ATU é «O caldo de pedras» (1548, *The Soup Stone*), un dos contos máis espallados por Europa que reflicte ben a triste realidade da fame que había:

Un camiñante (soldado, frade) famento pide cama e algo de comer na casa duns vellos (unha vella). Danlle pousada, pero dinlle que non hai nada para comer. O camiñante pídelle unha cazola con auga e mete dentro unhas pedras que trae no peto. Pona ó lume e vaille pedindo ós vellos: un cachiño de unto (touciño), unhas

verzas, fabas (chourizo, patacas) e vai botando todo na cazola. Cando o caldo está feito e o camiñante se pon a comer, os vellos preguntalle cando come as pedras. El dille que llelas deixa a eles para outro caldo.

O pan e caldo son utilizados como proba de contrato entre amos e criados en tres contos galegos que non están rexistrados en ATU: «Como Xan escolleu o criado», «Trecho dun conto» e «Como se arrefría o caldo?». Trátase de anécdotas que máis ca intención hilarante, teñen unha función didáctica. Porén, dado que hai anécdotas semellantes neste apartado, adscribín os dous primeiros ó tipo misceláneo 1567 (*Stingy Household*) que clasifica anécdotas sobre amos (amas) avaros en relación á comida e asigneille un número Noia [1567*] *How does the stew get cold?*) ó terceiro.

«Como Xan escolleu o criado» conta que un amo para probar a fame do servente e, por tanto, a non esixencia de bo alimento, dálle a comer tres tipos de pan: reseo, balorento e pouco cocido. O criado come os tres e pide máis, superando a proba. En «Trecho dun conto» á ama parécelle que o criado come moito pan e para que coma menos dálle pan duro, pero o criado segue comendo moito. O terceiro conto, «Como se arrefría o caldo?», do que só hai recollidas versións en galego e en portugués, relata que un mozo que se vai ofrecer de criado pregunta como arrefecen o caldo na casa. Na primeira a onde vai dinlle que o arrefecen con auga e marcha; na segunda dinlle que soprando e tamén marcha; queda na terceira, onde lle din que arrefecen o caldo con pan.

A anécdota dos dous primeiros mostra a cotreña dos amos e a fame dos criados que mesmo comen o pan en malas condicións e a do terceiro, o enxeño do mozo para asegurarse un bo prato de comida con caldo e pan. Dado que non se coñecen versións noutros territorios da península nin de fóra, quizais o conto nacesse no noroeste peninsular orixinado no refrán «O caldo sen pan no inferno o dan».

Comer ata encherse para satisfacer a fame de días (*manger à sa faim* nos contos franceses) era un pracer que os máis necesitados facían utilizando diferentes estratexias. Ese é o motivo central das anécdotas de contos realistas que fan referencia á comida ou á falta dela. E, como nos contos de animais, salientase aí a astucia dos famentos para poder comer ou aumentar a cantidade de comida. Unha realidade da que non fala a Historia con maiúscula, malia ser a verdadeira historia da humanidade. Pero si falan estes contos enraizados no mundo real que, como sinala Darnton (1987: 41), «cumpren os desexos de satisfacer a fame e convértense en programa de supervivencia, non en fantasía para escapar da realidade».

Son moitos os exemplos que hai do programa de supervivencia nos contos da tradición galega. Nalgúns interveñen homes e rapaces famentos que se achegan ás casas da veciñanza ou do crego á hora de xantar, para poder comer, e dan sabias respostas ás preguntas que lles fan. Por exemplo, «O home famento» (1567F *The Hungry Shepherd*), contado por un informante dunha aldea da Fonsagrada que comeza así: «Antes pasábase moita fame, moita xente» e segue:

Entonces viña un home... do Caleiro..., e viña cear todas as noites á casa de miña abuela; esto haberá ochenta anos que foi ou cerca de cen. E entonces viña todas as noites á hora da cena; el sabía a que hora cenaban. E unha noite díxolle miña abuela ós criados «Cuando veña Manuel que naide lle día de comer». E Manuel chegou e sentouse, e todos comían pero a Manuel nadie lle ofreceu, non. E Manuel taba acostumbrado a comer cando chegaba. E entonces díxolle ela: «Manuel, que pasa polo Caleiro, ho?». Era mui zarabeto, e díxolle: «Pois, pois nada; pariu unha cabra e trougo tres cabritos». «E que fai un mentres os outros dous maman?». «Pois miran como miro eu agora!»

Antes de comezar o conto, o informante advirte da situación de fame en que se produce a anécdota e logo aplícalla a un membro da comunidade e di que sucedera na casa da avoa. O realismo da situación é tal que un conto universal se conta como suceso real.

Outras veces son xastres e costureiras que cosen en casas onde lles dan pouco de comer e solucionan a fame como poden. Nalgunha ocasión piden que lles poñan as tres comidas dunha vez (1561 *Three Meals in a Row*), cantando algo alusivo á pouca comida mentres cosen amodiño (1567 *Stingy Household*), dicíndolle á ama que non lle gusta un determinado alimento ó seu axudante para recibir unha ración dobre (1567E *The Hungry Man's Lies*); noutras, buscan de comer pola noite, coma no conto do xastre e o seu axudante que espertan esfameados pola noite e o axudante vai buscar papas ó pote causando escenas grotescas. Na maioría das tradicións folclóricas do norte de Europa, os actores do conto son un crego e o sancristán que van facer unha visita pastoral á casa doutro crego. De aí que estea clasificado en ATU na sección de contos de clérigos.

O sancristán e o acólito son personaxes pobres, rouban aceite das lampadiñas dos santos e mollan nel o seu pan creando situacións hilarantes cando o crego os descobre. Noutros casos, conseguen a comida que o crego lle dá ó can, como vemos nas versións (Noia) 1794*B (*Dip the bread in oil*) e nas de ATU 1750A (*Sending a Dog to be Educated*).

A escaseza de alimentos tamén chegaba ós cregos das aldeas, que apenas tiñan alimentos, e víanse apurados para darlles de comer ós outros cregos cando viñan concelebrar a misa de funeral ou do día da festa. Esta situación reflíctese nos contos en que a criada ou o sancristán, no medio a misa, avisan o crego de que falta comida, tratando de utilizar fórmulas latinas, como se conta en «Papas papiorum» (1831 *The Clergyman and Sexton at Mass*). Nas versións galegas de ATU 1785A (*The Sausage in the pocket*), o crego colle uns paxariños do niño para comer despois da misa, méteos no peto e escápanlle. No tipo (Car-Co) 1805*A (*Priest Learns Trikcs in Confessional*), o crego aprende na confesión dos nenos onde hai niños de paxaros para ir buscalos máis tarde.

Como adiantei, nas antigas comunidades rurais, a muller era a xestora dos bens e quen repartía a comida, polo que era a última en servirse e só comía do que sobraba. Aínda que pasase fame, víase mal que comese antes dos homes ou que comese moito. E neste aspecto é interesante o que nos din os contos «A muller que comía pouquiño» (1373A *Wife Eats So Little*) e «A muller tragona» (1458 *The Girl Who Ate So Little*) en relación á comida, que ten comportamentos supostamente contrarios ós costumes da comunidade. Neles caricaturízase a muller que apenas come diante da familia e que o esposo ou o noivo descubren comendo varias cuncas de papas ou unha chea de alimentos. Neses casos, o marido insúltaa e o noivo déixaa.

Tamén debía ter fame a muller de «A viúva consolada» (1350 *The Soon-Consolated Widow*) á que o esposo pon a proba finxindo que morre. Cando o ve morto, ponse a preparar un prato de ovos con chourizo para comer antes de chorar e chamar polos veciños con gran escándalo do esposo. E o mesmo fai a viúva que ten un gato chamado «Mundo» (1940*E Boggs, *The Glutton Widow and The Cat Called World*), que, ó morrer o esposo, aproveita a ocasión para preparar unha boa fritada de roxóns e chourizos que non pode saborear, porque, cando vai comezar a comer, chega a xente para velar o cadáver e ve como o gato «Mundo» lle vai levando os roxóns do prato, mentres ela di «Ai, Mundo, Mundo!, como os vas levando un a un!».

De caer na tentación de comer o que ela mesma prepara para os homes, a muller ten que argallar unha estratexia para saír airosa, como fai a cociñeira de «O cura e as perdices» (1741 *The Priest's Guest and the Eaten Chickens*), que mentres prepara as perdices (troitas) que cazara (pescara) o seu home para el e o crego, proba unha e sábelles tan ben que vai comendo as outras.

O comportamento recitado da muller en relación á comida cambia nalgún caso, coma cando quere comer o ovo que teñen de máis ela e o marido, en «Quero dous ovos» (1365D* *Which Shall Eat the Third Egg*)⁷, provocando unha discusión estúpida na que ninguén cede; tamén cando prepara de comer para recibir o amante en ausencia do marido. Neste caso, ó pracer sexual únese o goce da comida cociñada para comer en compañía, como relatan os contos «O marido come a comida do amante» (1358C *The Trickster Discovers Adultery: Food Goes to Husband Instead of Lover*) e «Vai a Roma en penitencia» (1360C *Old Hildebrand*). Nos dous casos, o marido chega á casa antes de tempo e frustra a festa dos amantes.

⁷ Este conto, moi popular na península non está moi difundido noutros países europeos. Clasificárano Arnee e Thompson co número que dou e que Uther riscou na edición de ATU.

4. Cabo

En definitiva, a análise dos contos galegos tradicionais mostra o que xa fun avanzando: reproducen con notable realismo a vella sociedade rural e, no que se refire á alimentación, son unha importante fonte de coñecemento, da escaseza de alimentos e da fame que padecía gran parte da poboación. Tamén coñecemos polos contos cales eran os alimentos máis comúns nas casas do campesiñado galego, xente da que non se fala na documentación histórica.

Referencias bibliográficas

- AT = Aarne, Antti e Stith Thompson (1981): *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia / Academia Scientiarum Fennica, 1928 (FF Communications, vol. LXXV, nº 184). Primeira revisión 1961, segunda 1981.
- ATU = Uther, Hans-Jörg (2004): *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography*, 3 vols. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica. Folklore Fellows Communications, vols. CXXXIII, CXXXIV, CXXXV, n.ºs 284, 285 e 286. Nova edición con adición de tipos e supresión doutros.
- Boggs, Ralph S. (1930): *Index of Spanish Folktales*. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, FF Communications, n.º 90. Segunda edición, 1993.
- Cardigos, Isabel / Paulo Correia (2015): *Catálogo dos Contos Tradicionais Portugueses (Com as versões análogas dos países lusófonos)*, 2 vols. Santa María da Feira: Edições Afrontamento / CEAO.
- Castro, Xavier (2007): *Servir era o pan do demo. Historia da vida cotiá en Galicia (Séculos XIX-XX)*. Vigo: Nigra Trea.
- Castro, Xavier (2010): *A mesa e manteis. Historia da alimentación en Galicia*. Betanzos (A Coruña): Biblos-Clube de Lectores.
- Coira Pociña, Juan (2011): «El Libro de buen amor y la cultura popular: el comer y el beber como momentos de ocio», en Francisco Toro / Laurette Godinas (coords.), *Juan Ruiz, Arcipreste de Hita, y el «Libro del buen amor»*. Congreso homenaje a Jacques Joset. Alcalá la Real (Jaén): Ayuntamiento de Alcalá la Real, 79-96.
- Darnton, Robert (1987): *La gran matanza de gatos y otros episodios en la historia de la cultura francesa*. México: Fondo de Cultura Económica. Primeira edición en inglés en 1984, segunda en castelán 2013.

- Dubert, Isidro (2007): *Cultura popular e imaxinario social en Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade.
- Gadamer, Hans-Georg (1996): *Verdad y método I. Fundamentos de una hermenéutica filosófica*. Salamanca: Sígueme.
- González-Valerio, Mª Antonia (2003): «Rememoración y tradición: La hermenéutica entre Heidegger y Gadamer», *Signos filosóficos* 10, jul.-dic., 87-102.
- Juan Ruiz, Arcipreste de Hita: *Libro de buen amor*. Biblioteca dixital do Instituto Cervantes. Dispoñible en: <www.cervantesvirtual.com/obra/el-libro-de-buen-amor--0/>.
- Noia Campos, Camiño (2010): *Catálogo tipolóxico do conto galego de tradición oral. Clasificación, antoloxía e bibliografía*. Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade.
- Saavedra Fernández, Pegerto (1985): *Economía, política y sociedad en Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Saavedra Fernández, Pegerto (1992): *A vida cotiá en Galicia de 1550 a 1850*. Santiago de Compostela: Universidade.

«O ERRO E A SOMBRA EXISTEM-ME».
MÁRIO DE SÁ-CARNEIRO CARA Á AUTODISPERSIÓN
TOTAL

Xosé Luís Sánchez Ferraces

ferraces@uvigo.es

1. Unha vida desacordada

O adxectivo «autobiográfico» aplícase, con propiedade, a todo enunciado textual, con requintes literarios ou sen eles, no que unha persoa detalla o que fixo e o que lle aconteceu na súa vida (ás veces só nunha parte dela) e, por extensión, a un escrito en que alguén exterioriza importantes apuntamentos, quer de carácter ideolóxico, aclarativos da súa visión do mundo, quer de índole psicolóxica, reveladores dos seus estados de alma.

Estas formas de pensar e sentir non sempre se manifestan abertamente; en ocasións (adoita ocorrer nos relatos) as confesións ou as declaracións autorais fanse de maneira encuberta, por medio de persoas interpostas, é dicir, de personaxes que funcionan na trama narrativa como un *alter ego* do escritor ou da escritora que os ideou. O discurso autobiográfico é, xa que logo, tipoloxicamente variado e complexo. As formas máis representativas da enunciación autobiográfica, entendidas agora como escrituras maiormente da intimidade, do *eu*, son as confesións, as memorias, o diario íntimo, a correspondencia epistolar e, por descontado, a poesía. As dúas últimas manifestacións mencionadas —que para o caso que nos ocupa, serán os poemas, despiadadamente sinceros, de Mário de Sá-Carneiro e as súas cartas a Fernando Pessoa— hannos servir de alicerce

fundamental¹ para «arquitectar» (verbo usual no léxico de Mário) o desenvolvemento deste artigo e explicar que a «dispersión total» do escritor portugués, acaecida o 26 de abril de 1916, foi o corolario agardado —e ata certo punto lóxico— dunha vida que case nunca se sentiu proxectada, dunha existencia marcada lamentablemente a *erro* e *sombra*. Para acadar tal cometido, accederemos ás súas cartas por medio da primorosa e coidadísima edición crítica da editorial Tinta da China na que participaron Ricardo Vasconcelos e Jerónimo Pizarro (Sá-Carneiro 2015), e a todos os seus poemas, a través da espléndida impresión que a mesma editorial fixo da súa *Poesia completa* en edición de Ricardo Vasconcelos (Sá-Carneiro 2017).

Mário de Sá-Carneiro, impulsor principal con Fernando Pessoa da efémera, innovadora e escandalizadora revista *Orpheu*² e autor, entre outras obras, de dous poemarios —*Dispersão* e *Indícios de Ouro*— utiliza as cartas que dirixe a Fernando Pessoa, o seu amigo da alma («un amigo duplamente querido — pela amizade e pelas 'ideias'»³), para lle revelar a el (e logo a moitísimos *eles*, cando a correspondencia sexa dada a coñecer⁴) non só o progreso incesante e xa

¹ Pero non exclusivo, porque un relato, como dixemos, pode ser ocasionalmente utilizado como texto de vida e de interioridade. No caso de Sá-Carneiro sucedeu con algunha frecuencia. Mário reconeceulle a F. Pessoa que algúns personaxes dos seus relatos son verdadeiros Mários disfrazados. Na súa carta do 3 de febreiro de 1916 podemos ler esta importantísima confesión: «Numa palabra, enquanto Heitor é um romantico pressentindo o interseccionismo (pressentindo-o através Belcowsky), Belcowsky é, puramente, um Inácio de Gouveia, um Ricardo de Loureiro... um Mário de Sá-Carneiro».

² Revista que, no pre-sentir de Mário non tiña que ser unha publicación perdurable. Sá-Carneiro coidaba que abondaría con facer saír só seis números para conseguir o dobre obxectivo que se lle asignaba á revista: 1) *axitar* as intelixencias e as sensibilidades literarias portuguesas da época, os «broeiros de alma», «a lepidopteria nacional e alfacinha, de colarinhos sujos na alma» (Carta de 5 de novembro de 1915); 2) *marcar* o grupo impulsor da mesma. No relato «Ressurreição» podemos ler: «Não compreendem que somos tão diferentes deles que o que magoaria a sua sensibilidade bombeira, a sua sensibilidade padrão —sensibilidade de trunfa oleosa, barbichas, lavallière e cachimbo— só pode lisonjear a nossa, opiada e vibrante, cristalina?» (Sá-Carneiro 1966: 331). O custo económico das impresións feitas rebaixou logo as expectativas numéricas ao cincuenta por cento.

³ Carta de 21 de xaneiro de 1913.

⁴ Fernando Pessoa e Mário de Sá-Carneiro eran conscientes xa en 1914 de que se algún día chegaba a darse ao prelo a correspondencia mantida entre eles dous, a publicación había ser unha novidade sensacional, importantísima para o coñecemento da obra que un e outro estaban a realizar. A edición en 1958 e 1959 (non en 1970, como aventuraba Sá-Carneiro) confirmou tal presaxio e desvendou o «perturbador misterio» do que falaba Mário na súa carta de 20 de xullo de 1914. As cartas foron publicadas pola Editorial Ática e anotadas por Helena Cidade de Moura.

incontrolable da súa enfermidade mental (o «destrambelho» psicolóxico e emocional) nos tres derradeiros anos de vida, senón tamén o desenvolvemento dunha parte da súa obra literaria que, sendo por veces tenra e por veces desgarradora; por veces imaxinativamente exquisita e por veces desagradablemente ordinaria, nunca deixa de revelar o *além* da arte e o *aquém* da vida psíquica sa-carneiranos.

O propio escritor, que nunca deixou de se *escavar*, de se descer, de minar a súa desventura e de cinguila intensa e admirablemente nas súas obras, afirmou en certa ocasión, verbo da súa poesía, que había versos de seu que lle agradaban moito, porque neles se atopaba verdadeiramente. A vida de Mário veu desde os seus primeiros anos tan ferrada polo *erro* que só coa *sombra* se podía desferrar, tan pexada polo trambollo que unicamente coa *grande sombra* se podía destrambollar. Pero para que tal pasase, «o Esfinge gorda» (así se autodefiniu irrisoriamente o escritor no poema «Aqueloutro») tería que ceder ás solicitudes da sombra. Debería dar o visto e praxe para a vinda desta. Sá-Carneiro deuno —xa sabemos cando— mais antes de o dar, tivo coa sombra, coa grande, unha tirapuxa duradeira, da que temos constancia por cartas, relatos e poemas. «Quando uma ideia fixa se apodera de um cérebro doente, só a custo perderá a sua fixidez», dise en «Loucura» (Sá-Carneiro 1998: 58). Un dos mellores testemuños desta contenda interior é a extraña novela, metade relato, metade diario persoal, titulada *A grande sombra*, que Mário de Sá-Carneiro compuxo (escribiu enteiramente?) en Lisboa e París, entre abril e setembro de 1914, cando faltaban escasamente dous anos para que se envelenara mortalmente; nela foi combinando unha pequena trama narrativa, que agora non vén ao caso analizar, cun bo número de apuntamentos persoais, relativos ao seu mundo interior, algúns dos cales utilizaremos por resultaren sumamente reveladores. En dúas notas dese diario, correspondentes a 1913, podemos ler respectivamente (Sá-Carneiro 1966: 111-112):

Mais e mais a bruma me ondula — bruma de tempestade, receando trovões.
Adivinho, inexprimivelmente, ao longe, avançar sobre mim uma sombra — uma grande sombra, aguda, triangular, em vértices repentinos... (29 Marzo)

Procuo desvenvilhar-me numa última veleidade. Não tanto para fugir da loucura — quem sabe — como para medir melhor a força do meu Mistério.

Mas embalde tento lançar luz. Em tudo isto há pequeninas certezas reais, insofismáveis — que me confirmam o duvidoso, em maior significação.

Não me engano! não me engano! O Erro e a Sombra existem-Me.

Ao mesmo tempo prevejo que o mais fantástico, o maior, o mais sombrio, ainda me não foi descoberto.

Esperaremos...

Por fim, terminei. Vivo o meu fim. Sòmente, quanto durará o meu fim?... (1 Abril)

Durou, Mário, dous anos, se atendemos ao mes do ano no que empezaches a compoñer a novela (abril de 1914) ou case tres, se a data da nota que contén a túa pregunta (1 de abril de 1913) responde realmente ao día e ano da súa redacción. E durante ese tempo, Mário, sentiches (e sufriches) que a túa alma era movida, ao xeito dun monicreque, por uns fíos invisibles, dourados e negros:

Fíos d'ouro puxam por mim
A soerguer-me na poeira —
Cada un para o seu fim,
Cada un para o seu norte...
[...]
—Ai que saudades da morte...

(«Vontade de dormir»)

A solución do conflito —o Triunfo con maiúscula— non podía vir da luz, do Ouro; non estaba en renunciar á Sombra, vivindo. Mário de Sá-Carneiro foise convencendo de que o único remedio para a súa alma atristurada, sequiña, anestesiada, morfinizada, amortallada dos últimos anos, consistía en renunciar de vez ao Ouro (ouro xa «esverdinhado», así o cualificou el) da súa vida. E a ese convencemento —vencer, morrendo— levouno de a pouco a escoita do asubío teimudo e aloumiñeiro da morte. Cando o poeta acorde, dunha vez por todas, suicidarse, é dicir, realizar a súa autodispersión total, estará a responder *calando*, case tres meses despois, á pregunta que se facía na primeira estrofa do poema «O fantasma», escrito en París o 21 de xaneiro de 1916:

O que farei na vida — o Emigrado
Astral após que fantasiada guerra
Quando este Oiro por fim cair por terra,
Que ainda é Oiro, embora esverdinhado?

O binomio *erro-sombra* reflicte, xa que logo, o ser e máis o facer existenciais do «petit-bleu», do «papa-açorda» que non naceu para vivir, que non foi feito nin para a felicidade nin para o gozo, tal e como el dixo nas dúas primeiras estrofas do poema «Como eu não possuo», incluído en *Dispersão*:

Olho em volta de mim. Todos possuem —
Um afecto, um sorriso ou um abraço.
Só para mim as ânsias se diluem
E não possuo mesmo quando enlaço.

Roça por mim, em longe, a teoria
Dos espasmos golfados ruivamente;
São extases da côr que eu fremiria,
Mas a minh'alma pára e não os sente!

Este estudo irá, pois, necesariamente do *erro á sombra*, porque moito antes de que esta, presentouse aquel. A análise do primeiro elemento do binomio (no principio foi o *Erro*) hanos levar á comprensión do segundo (na fin, foi a *Sombra*).

2. O Erro

Mário de Sá-Carneiro indica co substantivo *erro* a permanente, torturante e sombría insatisfacción dunha existencia desacordada —a súa— movida por ansias que a miúdo non se cumpriron por falta de decisión, de enerxía, de vontade en quen tiña que realizalas (ás veces nin tan sequera chegaron a ter inicio) ou que, cumpríndose, levaron no seu cumprimento a dor incoherente de que, ao vérense completamente consumadas, nunca se viron de todo satisfeitas.

Não perdi a minha alma,
Fiquei com ela, perdida.
Assim eu choro, da vida,
A morte da minha alma.

(«Dispersão»)

Como eu desejo a que ali vai na rua,
Tão ágil, tão agreste, tão de amor...
Como eu quisera emmaranha-la nua,
Bebê-la em espasmos d'harmonia e côr!...

Desejo errado... Se a tivera um dia,
Toda sem véus, a carne estilizada
Sob o meu corpo arfando transbordada
Nem mesmo assim — ó ansia! — eu a teria...

(«Como eu não possuo»)

Eterna incoherencia a de amar a vida, a de querer ansiosamente mexela, mais estar e sentirse incapacitado para gozar plenamente dela. Erro vivencial lamentable o de estimala, pero, como diría Mário, non a poder vivir. As palabras coas que Ricardo de Loureiro se define valen para describir o drama vital de Sá-Carneiro (Sá-Carneiro 1945: 57):

Só posso viver nos grandes meios. Quero tanto ao progresso, à civilização, ao movimento citadino, à actividade febril contemporânea!... Porque, no fundo, eu amo muito a vida. Sou todo de incoerências. Vivo desolado, abatido, parado de energia, e admiro a vida entanto como nunca ninguém a admirou!

Mário de Sá-Carneiro, o «eterno ansioso», foi plenamente consciente a partir da adolescencia de que moitos actos da súa vida, que quedaban sen realizar por inacción, debían a súa non realización a unha pequena falla de enerxía ou, na figuración poética do escritor, á ausencia dun derradeiro golpe de ala. Mário soubo pronto que a súa forza anímica quedaba a miúdo por baixo da que se precisaba para desenvolver un proxecto vital. Decatouse cedo de que a súa existencia era, no fondo, un permanente pulso interior, calado e invisible, entre *o ser que quere* e *o ser que non pode*, no que este último acababa case sempre vencendo. Este déficit enerxético, tan presente e tan decisivo nos devires existenciais dos suxeitos depresivos, é o tema do espléndido e importantísimo poema, enviado a Pessoa nunha extensa carta o 14 de maio de 1913, pero escrito o día anterior, no que o adverbio de valor aproximativo-defectivo *quasi*, ademais de ter a función de palabra-clave (repítese teimosamente ata seis veces nos versos, dúas en posición inicial e catro en posición medial), dá título á composición. Nesa carta, Sá-Carneiro confésalle ao amigo (a quen, humoristicamente, algunha vez santifica e chama S. Fernando, por ser o revisor, o crítico e o conselleiro que sempre está a valerlle, cando a el acode en demanda de socorro literario) o seguinte:

Muitas vezes sinto que para atingir uma coisa que anseio (isto em todos os campos) falta-me só um pequeno esforço. Em tanto não o faço. E sinto bem a agonia de *ser-quasi*. Mas valia não ser nada. É a perda, vendo-se a victoria; a morte, prestes a encontrar a vida, já ao longe avistando-a.

Mário concentra todas estas carencias, vitalmente desesperantes e angustiadoras, na expresión «ser-quasi» que acabamos de ler. A mesma expresión aparece no poema. Sá-Carneiro situouna no centro e centro do mesmo⁵ para salientar que ese «ser-quasi» fora, era e había ser, aínda por algún tempo, o astro-directriz da súa existencia, e dentro dun verso que o propio autor, malia o considerar de primeiras «talvez feio», non quixo modificar, porque, ao seu entender, expresaba «concisamente e justamente uma das coisas que eu quero bem vincar na poesia»⁶. Esa cousa era a sinceridade. Tan importante e demoleadora debeu ser na existencia do escritor esa deficiencia anímica que, cando José de Almada Negreiros pintou a Sá-Carneiro e o representou sentado, «numa atitude alheada», cun brazo descansando nas pernas cruzadas e o outro apoiado nunha mesa de café —igual ou parecida á mesa «de pedra burnida» que o poeta describe no poema «Cinco horas»— puxo sobre dela, ademais dun vaso a medio encher («duma bebida ligeira»?) e dunha estilográfica, unha folla de papel en branco na que só está escrito

⁵ Se non contamos a derradeira estrofa que aparece separada do resto por dúas liñas paralelas de puntos, como querendo dar a entender que complementa o poema, a maneira de engadido ou aditamento, pero que non forma parte propiamente del.

⁶ Non acabo de entender esta autocrítica negativa. Para a miña maneira de pensar, trátase dun verso realmente magnífico.

en letras maiúsculas un encabezamento: QUASI; é dicir, o título do poema que recalca, a base de variar a presentación figurativa, que na vida de Sá-Carneiro o desexo (a súa potencialidade fáctica) foi derrotado unha vez e outra pola realidade (o seu medo, as súas dúbidas ou a súa incapacidade para actuar). Leamos o poema:

QUASI

Um pouco mais de sol — eu era brasa,
 Um pouco mais de azul — eu era alem.
 Para atingir, faltou-me um golpe d'asa...
 Se ao menos eu permanecesse aquem...

Assombro ou paz? Em vão... Tudo esvaído
 Num baixo mar enganador d'espuma;
 E o grande sonho despertado em bruma,
 O grande sonho — ó dôr! — quasi vivido...

Quasi o amor, quasi o triunfo e a chama,
 Quasi o principio e o fim — quasi a expansão...
 Mas na minh'alma tudo se derrama...
 Emtanto nada foi só ilusão!

De tudo houve um começo... e tudo errou...
 —Ai a dôr de ser-quasi, dôr sem fim... —
 Eu falhei-me entre os mais, falhei em mim,
 Asa que se elançou mas não voou...

Momentos d'alma que desbaratei...
 Templos aonde nunca pus um altar...
 Rios que perdi sem os levar ao mar...
 Ansias que foram mas que não fixei...

Se me vagueio, encontro só indícios...
 Ogivas para o sol — vejo-as cerradas;
 E mãos d'heroi, sem fé, acobardadas,
 Puseram grades sobre os precipícios...

Num impeto difuso de quebranto,
 Tudo encetei e nada possuí...
 Hoje, de mim, só resta o desencanto
 Das coisas que beijei mas não vivi...

Um pouco mais de sol — e fôra brasa
 Um pouco mais de azul — e fôra alem.
 Para atingir, faltou-me um golpe d'asa...
 Se ao menos eu permanecesse aquem...

Por outra parte, a un suxeito depresivo o cumprimento dun subproxecto vital devecido pode, paradoxalmente, *a posteriori* xerarlle desilusión. Se esta se produce (e parece que así foi no caso de Sá-Carneiro), a desilusión será sempre directamente proporcional á identificación que co proxecto tivo o suxeito. Aínda que penso que a realización dos seus dous grandes soños —poder vivir en París⁷ e ser un escritor recoñecido— puido minorar temporariamente a dilacerante desventura existencial de Sá-Carneiro, teño para min que a propia consumación contribuíu a incrementar a desolación e o tedio sá-carneiranos, porque a vida do xove escritor desde había tempo estaba sendo rillada irremediabilmente pola couza da insatisfacción, minada pola traza do seu abominable e lamentable ser-case. Se queremos unha proba do que foi o seu soño parisiense, non temos máis que ir a unha carta escrita ao pouco de iniciar a primeira estadía en París, a «cidade-figura», a «cidade con rostro», a «capital asombrosa», a «capital deificada» á que adicou por enteiro o poema «Abrigo» e que era para el, dito en prosa e en verso, «as mãos louras, a ternura enlevada que não teve nunca a minha vida» e tamén «regaço de namorada / meu enleio apetecido — / meu vinho de Oiro bebido / por taça logo quebrada...». Nesa carta Mário escribiu:

Não tenho de forma alguma passado feliz nesta terra ideal. Tenho mesmo vivido ultimamente alguns dos dias piores da minha vida. Porquê? indagará você. Por coisa alguma — é a minha resposta. Ou antes: por mil pequeninas coisas que sommam um total horrível e desolador. Olho para traz, e os tempos a que eu chamei desventurados, afiguram-se-me hoje aureos, suaves e beneficos. Diante de mim, a estrada vai pouco a pouco estreitando-se, emaranhando-se, perdendo o arvoredo frondoso que a abrigava do sol e do vento. E eu cada vez mais me convenço de que não saberei resistir ao temporal desfeito — á vida, em suma, onde nunca terei um lugar. (Carta de 16 de novembro 1912)

O soño literario, por desgraza, non podía ser moi diferente. Mário de Sá-Carneiro pensaba que a beleza escrita nunca podería atinxir a beleza ideal, porque, para alcanzala plenamente, esta demandaría subxectivamente *sempre* un golpe de ala máis e *sempre* un pouco máis de azul. A beleza ansiada ou soñada por el será, xa que logo, unha quimera torturadora. O tormento interior producido por este desexo inalcanzable no «pobre mozo das ânsias» permítenos entender a súplica desgarradora e máis a pregunta contidas nos tres versos finais do seu poema «Vontade de dormir»:

⁷ Como se di na novela *Ressurreição*: «E fora este amor de Paris tão lúcidamente sentido que lhe salvara por certo a vida, há mais dum ano. A sua existência atravessava então, sem motivos, uma crise extrema, desolada em angústia. Via-se sem forças, morto para todos os entusiasmos: o cérebro líquido, a alma quebrada — a ponto que decidira fortemente meter uma bala no coração... Mas fora em Paris, e ah! lembrava-se tão bem da onda circular de orgulho triunfal que o evadira uma tarde, arremessando-lhe para longe essa idea negra» (Sá-Carneiro 1966: 282).

Arranquem-me esta grandeza!
—Pra que me sonha a beleza,
Se a não posso transmigrar?...

(«Vontade de dormir»)

Así pois, non sempre a deficiencia ou mingua anímica —o estar escaso ou baixo de enerxía— é a causa da insatisfacción. Algunhas veces a decepción entristecedora de Sá-Carneiro devén de que unha gratificación, aínda sendo excesiva, acaba por lle parecer minguada. Esta e non outra é a vivencia que transmiten catro versos do derradeiro poema de *Dispersão*:

Se acaso em minhas mãos fica um pedaço d'ouro,
Volve-se logo falso... ao longe o arremesso...
Eu morro de desdem em frente dum tesouro,
Morro á mingua, de excesso.

(«A queda»)

Co fío desta constante e irremediable incoherencia (o poeta recoñécea expresamente en «Estátua falsa» dicindo: «Sou estrela ébria que perdeu os ceus, / Sereia louca que deixou o mar, / Sou templo prestes a ruir sem deus, / Estátua falsa ainda erguida no ar...»), o argadelo existencial de Mário de Sá-Carneiro irá debandando, ao meu entender xa desde ben cedo, o nobelo dunha doenza lamentable —a depresión— que para moitos psiquiatras está constituída nuclearmente, entre outros síntomas, pola tristeza ou tedio mortal e os sentimentos de culpa. Coas súas vindas e idas, cos seus abaixamentos e relativas recuperacións («A minha vida não cessa / de ser sempre a mesma porta / eternamente a abanar...»), recoñece en «Torniquete»), a depresión vai ir irremediabilmente entristecendo e abaixando cada vez máis («sigo de abismo em abismo», di en «A grande sombra») a alma do xove escritor ata parala psiquicamente:

A minha vida sentou-se
E não ha quem a levante,
Que desde o Poente ao Levante
A minha vida fartou-se.

E ei-la, a môna, lá está.
Estendida, a perna traçada,
No infindavel sofá
Da minha Alma estofada.

(«Serradura»)

ata entorpecela sensorialmente:

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Não sinto o espaço que encerro
Nem as linhas que projecto:
Se me olho a um espelho, éro —
Não me acho no que projecto.

(«Dispersão»)

ata «eterizala» e volvela soniqueira unha parte dos días:

Desceu-me n'alma o crepusculo;
Eu fui alguém que passou.
Serei, mas ja não me sou;
Não vivo, durmo o crepusculo.

Álcool dum sono outonal
Me penetrou vagamente
A difundir-me dormente
Em uma bruma outonal.

(«Dispersão»)

ata secala e amortallala:

Regresso dentro de mim,
Mas nada me fala, nada!
Tenho a alma amortalhada,
Sequinha, dentro de mim.

(«Dispersão»)

Ecoando-me em silencio, a noite escura
Baixou-me assim na queda sem remedio;
Eu propio me traguei na profundura,
Me sequei todo, endureci de tedio.

(«Alem-tedio»)

O estado psico-físico de Sá-Carneiro descrito nas dúas últimas estrofas parece-se abondo ao que presenta o protagonista de «Misterio» nun determinado momento deste relato. Cando o narrador traza o estado de alma do artista, usa unhas palabras sorprendentemente parecidas ás que Mário elixiu para proxectar o seu. Velaquí o que di:

Depois — e era essa a última tortura — o descalabro da sua alma, já ele o sofria fisicamente, traduzido por un torpor constante, um sono invencível — um desejo insaciável de viver de olhos cerrados. E esse sono, penetrando-o, era como que um álcool que o rúisse: não lhe entorpecía só o cérebro, embebedava-lhe todo o corpo. Pois esse sono prostrado, ele sentia-o em toda a sua carne. Toda a sua carne tinha vontade de fechar os olhos. (Sá-Carneiro 1966: 129)

Sempre que falamos da tristeza de Sá-Carneiro, referímonos á tristeza profunda ou melancolía, non á pena normal. Un suxeito A pode sentir pena ou sentirse apenado tras a perda dun obxecto B (algo ou alguén) co que mantiña unha relación obxectal de estima ou amor. A perda dese obxecto, ademais de supoñer, en certo sentido, unha amputación do suxeito, porque algo que o suxeito tiña, deixou, á forza, de telo, implica unha ruptura da relación e esta provoca no suxeito unha depresión reactiva —a pena ou dó corrente— que adoita ser pasadeira, porque nestas situacións sempre se confía en que, co paso do tempo, o principio de realidade acabe por impoñerse sobre a frustración que para o suxeito A supuxo a perda e todo termine por se esvaeecer. Como di o outro: «co tempo todo pasa», «co tempo todo se vai». Mais ese obxecto B non sempre é *unha* realidade, poñamos por caso, unha nai, unha xoia, un traballo. Pode ser *toda* a realidade, é dicir, o conxunto de estruturas que se lle deron ao suxeito e sobre as cales exerce ao longo da existencia unha acción reestruturativa, en virtude da cal é responsable na medida das súas posibilidades (Castilla del Pino 2002: 189). A perda de toda a realidade abrirá as portas a unha insondable tristeza, á melancolía⁸, e o suxeito, como di Sá-Carneiro, sentirá caer e caer sobre si a negra sombra da depresión, a noite escura do tedio:

Só d'ouro falso os meus olhos se douram;
Sou esfinge sem misterio no poente.
A tristeza das cousas que não foram
na minh'alma desceu veladamente.

(«Estátua falsa»)

A partir de entón, esa sombra, cada vez máis intensa, a cada paso máis alongada, como a sombra giacomettiana, irase apoderando irremediabilmente do mundo interior do escritor e este, pola súa parte, non deixará de dispersar testemuños literarios da súa caída na profundura, maiormente na poesía (o poema anterior é un dos moitos exemplos) e na correspondencia coa outra alma xemelga do Modernismo portugués. Entre os versos que acabamos de ler varias liñas máis arriba, escritos o 15 de maio de 1913, e as palabras que veñen a continuación (carta de 20 de xullo de 1914), median catorce meses de tempo e de sufrimento continuo:

Você deve talvez ter razão no que me diz sobre o meu estado de alma. Explicando melhor: eu hoje já não tenho estados de alma: isto é: sei apenas lembrar-me dos estados de alma que deveria ter em certos momentos e do respectivo genero de sofrimento que esse estado de alma me devia provocar. Daí o eu ter-lhe falado do meu «embalsamamento» — que, creia, é a melhor palavra p[ar]a descrever o meu *Eu* actual. Quanto á minha vida artistica, nada sei. Entretanto esta mesma

⁸ Entendida como un estado de ánimo lamentable, profundamente doloroso, no que o ser deprimido, ademais de ver inhibidas moitas das súas funcións, perde tanto a capacidade de amar a outros como de amarse a si mesmo.

artificialización, este mesmo embalsamamento a salva, porque a fixa. Assim apenas o que podería era non aparecer nada de novo — apenas ideas novas. É bom pôr de parte talvez os pessimismos. Há apenas como factores contrarios o meu egoísmo, a minha infantilidade que me fazem só traballar a premio... Dai o perigo que um dia o «premio» já non me pareça suficiente... Mas o certo é que terminei justamente agora, e dum jacto quasi, «A Grande Sombra» — a qual principiarei a apurar amanhã.

E entre estas e estourtas que imos ler de seguido (carta de 29 de agosto de 1914) corenta días:

O certo é que segundo ontem escribi ao Guisado a minha vida volveu-se ultimamente numa noite de insomia. Ando agora na vida ás voltas nos lençois. Mas non logro achar posición possível. Estava mal em Paris, estou mal em Barcelona — estarei horriblemnte mal em Lisboa. Depois a minha tristeza d'hoje é uma tristeza sem entusiasmo, abatida e flacida, de carnes amarelas... Qualquer coisa tambem de «dose» — de cozimentos de plantas soporíferas. Daí uma continua dispersão física — uma distração continua que se traduz em borrões em cartas, em enganos de palabras, etc.

A dolorosa cadea de arelas non satisfeitas e de ansias saciadas que nunca saciaron de todo (subproxectos que puideron noutrora ser máis ou menos gratificantes, pero que, unha vez conseguidos, deixaron definitivamente de selo e nese sentido se dan por perdidos⁹) provoca en Mário de Sá-Carneiro unha progresiva perda de interese polo mundo exterior e asemade, por derivación, unha alteración regresiva da súa relación con toda a realidade, que irá minguando a pouco e pouco ata chegar á ruptura total. Unha constatación do desenvolvemento do primeiro proceso aparece na extensísima carta de dous bifolios pautados, enviada o 26 de febreiro de 1913, na que Mário manifesta que á súa vida lle falta algo e que ese algo é, para o seu entender, un punto de referencia, é dicir, un sentido:

A respeito destas «coisas» que sentem em nós devo-lhe dizer que por vezes me parece que dentro de mim falta uma coisa, una coisa q[ue] outros têm. E daí talvez as minhas horas descorajadas, abominaveis. Inexplicavelmente, essa coisa que me falta parece-me ser — *um ponto de referencia*, sem propriamente saber explicar o que quero exprimir com esta frase.

A ruptura da relación entre Mário de Sá-Carneiro e o seu proxecto vital aparece confirmada, por exemplo, en dúas cartas de 1915:

⁹ «É a tragédia da alma humana — triste alma que nunca pode ter tudo quanto ambiciona: As suas conquistas, por maiores e mais completas, desiludem-na sempre — são sempre menos famosas do que imaginara antes de as possuir...». («O incesto», Sá-Carneiro 1998: 136)

Mas o certo é que, mais uma vez, e positivamente, se modificou alguma coisa dentro de mim. O mundo exterior não me atinge, quasi — e, ao mesmo tempo, afastou-se p[ar]a muito longe o meu mundo interior. Diminuiu, diminuiu muito, evidentemente, a minha psicologia. Sou inferior — é a triste verdade — de muito longe inferior ao que já fui. Saibo-me a um vinho precioso, desalcoholizado agora, sem remedio. Estou muito pouco interessante. E não prevejo o meu regresso a mim — isso, que digo nos meus versos de ESCALA — incitação que não será seguida, parece-me. Já vê que não vamos nada bem. (Carta de 7 de agosto de 1915)

Coisa alguma de novo lhe tenho a dizer. A vida corre vazia, d'alma e de corpo - mas vazia d'alma porque não estou para a encher. E ainda é uma consolação. A minha fase agora é de — embora a existencia de forma alguma me saiba a tabaco loiro, mas antes a caporal de prisioneiro — fuma-la, indeterminadamente, fuma-la. E se com alguma coisa tópo — é sempre com o *erro*, destrambelhadamente e aos saltos. Estou hoje muito triste e muito infeliz. Mas logo vou ao teatro. Sempre é atapetar a vida. O Café de la Paix também tem passadeiras... (Carta de 8 de novembro de 1915)

E tamén nos versos iniciais do poema «Crise lamentável», cuxas estrofas enviou Mário de Sá-Carneiro a Pessoa en dúas cartas sucesivas: a primeira o 8 de xaneiro de 1916 e a seguinte cinco días despois.

Gostava tanto de mexer na vida,
De ser quem sou — mas de poder tocar-lhe...
E não ha forma: cada vez perdida
Mais a destreza de saber pegar-lhe.

(«Crise lamentavel»)

Na carta do día 8, Sá-Carneiro confesa con absoluta sinceridade que se lle fose posible —cómpre non esquecermos a calada tirapuxa da que xa falamos— apagaría o Ouro (con maiúscula = *o ouro da vida*):

Cada vez posso menos deixar de ser *Eu* — e cada vez sofro mais por ser *Eu*. Infelicidade porem que já não — como outrora — esse sofrimento me doire. Hoje apenas, juro-lhe, se me fosse possível, apagaria *o Oiro*... Ai, ai — que caranguejola! Desculpe estes lamentos.

Non era a primeira vez que Mário estaba a pensar realmente no metafórico e funesto «apagamento do Ouro». Tres anos antes xa sentira a mesma tentación, pero daquela tampouco debeu contar coa forza necesaria para extinguilo (carta de 16 de novembro de 1912):

Ve você, eu sofro porque sinto proxima a hora em que o recreio vai acabar, em que é forçoso entrar para as aulas. Talvez não me compreenda nestas palavras, mas eu não tenho paciencia, nem força para lhe falar mais detalhadamente: Em suma, não creio em mim, nem no meu curso, nem no meu futuro. Já tomei várias decisões

desde que aquí estou e um día senti, na verdade senti cheio de orgulho, que me chegara finalmente a forza necesaria para desaparecer. Ilusão dourada! Na manhã seguinte essa forza remediavel tinha desaparecido. E então resolvi voltar para Lisboa, sepultar dentro de mim ambições e orgulhos. Mas não tive também forza p[ar]a o fazer. Sorria-me Paris e, lá ao longe, um fiozinho de esperança que todas as aspirações dentro de mim me fizeram ver como um facho resplandecente. Desembriagado, hoje porem observo desolado quanto esse fio é tenue. Mais uma vez fui fraco, em resumo — adieí, e sempre boiando cá vou vivendo

O proceso doentío, como vemos, foise agudizando. Nas súas últimas fases sobre todo, á tristeza sen fondo de Sá-Carneiro súmase a presenza, cada vez máis torturante da autoculpabilidade. Mário, «o pobre menino ideal», sentíndose culpable sen selo, autorrepróchase, con relativa frecuencia e excesiva severidade, a perda obxectiva ou subxectiva dos seus ideais, dos seus soños, e, en consecuencia, do rumbo ou dirección da súa vida que, como el mesmo dixo oximoricamente nun dos seus últimos meses de vida (carta de 29 de decembro de 1915), é «um comboio expreso de anquilose». Un convoi, tamén expreso, aparecera había máis dun ano na escrita de «A Grande Sombra» desprazándose verticalmente e non, como era lóxico pensar, horizontalmente:

O expreso caminhava vertiginosamente, parando em raras estações — estações porém que eu nunca descubri, olhando pelas vidraças.

Febil de quebrantos, disperso de agoiros, aturdia-me a impressão de que o combóio não marchava horizontalmente, mas verticalmente, desmoronando-se em nuvens que o peneiravam através de estreitos poros - bem como ao meu corpo.

De resto, já sem mundo-interior, deportado dele para sempre, só de muito longe (e a muito vago) sentia — e de mais longe posso aquí referir o que sentia. Apenas os seus olhos actuavam ainda a minha vida — os meus sentidos, as minhas recordações. (Sá-Carneiro 1966: 118)

O suxeito deprimido empeza pola xostra dos zunados autorreproches e acaba por veces coa tralla dunha cruel autovaloración desprezativa que evidencia falta absoluta de amor propio. Carlos Castilla del Pino (2002: 189) sostén que os autorreproches, procedentes dun complexo de culpabilidade ante a perda do obxecto, aparecen xa ao principio mesmo da enfermidade e que os autorreproches grotescos, aínda sendo o resultado dunha elaboración psicótica posterior, teñen a súa raíz en autorreproches menos grotescos que se dan cando a psicose comeza. O exemplo máis claro de autovaloración grotescamente desprezativa é «Pied-de-nez», un soneto que a Sá-Carneiro non lle parecía moi bo, pero que Pessoa considerou *admirable* entre os «magníficos *clows* do espírito» (Eiras 2016: 95). Así cualificaba Pessoa os últimos poemas do seu amigo.

A gradual desconexión co mundo xera un sentimento crecente de soidade e á par un ardoroso e medrante desexo de recuperar máis que nunca o paraíso da infancia.

Sentíndose moi só, Sá-Carneiro intensifica os regresos vivenciais aos primeiros anos da súa existencia, previos á asunción do conflito, silencioso e mortificante, que empezaba a librarse no seu interior, entre o desexo (querer facer) e a realidade (non poder facer)¹⁰. Sensación estraña a de sentirse arrastrado polas horas nunha carreira alucinante e permanecer sempre no mesmo tempo. Un magnífico exemplo desta vivencia regresiva é a terceira estrofa do poema «Dispersão»:

Para mim é sempre ontem,
 Não tenho amanhã nen hoje:
 O tempo que aos outros foge
 Cai sobre mim feito ontem.

A esta vivencia, o *eu* deprimido xunta a sensación de que no seu corpo está a convivir con outro ser —un dobre— que o primeiro non reconece. Por iso, cando se mira no espello, sente que esa figura que lle devolve o azougue non é a súa. Mário de Sá-Carneiro tivo e padeceu, como outros deprimidos, esta vivencia e, sorprendido pola existencia da mesma, así llo fixo saber a Pessoa nunha das primeiras cartas (carta de 3 de febreiro de 1913):

Quantas vezes em frente dum espelho — e isto já em criança - eu não perguntava olhando a minha imagem: «Mas o que é ser-se eu; o que sou eu». E sempre, nestas ocasiões, de subito *me desconheci*, não acreditando que eu fosse eu, tendo a sensação de sair de mim proprio. Concebe isto?

Para desvendar este feito escribiu un relato (novela, se atendemos ao subtítulo da obra da que logo formou parte) cuxo título «Eu-próprio o outro» salienta non só a torturadora convivencia temporal de dous seres distintos no corpo de Mário, senón tamén a unificación final dos mesmos por identificación do «Eu-próprio» co «Outro». Sá-Carneiro explica que o primeiro acabou totalmente absorbido polo segundo e que a absorción significou o acabamento de todo:

O fim!...
 Já não existo. Precipitei-me nele.
 Confundi-me.
 Deixámos de ser nós-dois. Somos um só.
 Eu bem o pressentia; era fatal...

.....

¹⁰ Así o expresa en *Céu em fogo*: «Os dias vão passando e a minha curva obsessão mais e mais se me inflecte... Abriram-se-me no cérebro compassos de pontas de ágata... Oh! A luta impossível contra a realidade!... Se ao menos, por fim, a loucura me envolvesse... Ainda seria abismar-me numa grande sombra... Mas não... mas não... Tudo é real na vida - *a própria morte é real*... Há quem tenha sabido desaparecer, entretanto!». (Sá-Carneiro 1966: 67)

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Existo, e não sou eu!...
Eu-próprio sou outro... *Sou o outro... O Outro!*...

(Sá-Carneiro 1966: 221)

Este Outro, coido, pode ser metaforicamente a man dura e pesada, increíble, dun xigante que se abateu sobre a súa caluga e tamén a forza estraña que se enquistou no seu espírito. Dunha e máis doutra escribe en «A Grande Sombra»:

Vivo só em metade de mim — a mão bronzea, incrível, dum gigante, se abateu, cerrada, sobre a minha nuca. E, atordoado, prossigo em direcções assustadoras, complexas, pastosas.

Uma força estranha, dobrada, se enclavinhou no meu espírito, e, subconscientemente, ela me dirige. Desenrola-se um fio negro, perto de mim, que me guia — imponderável mas fatal.

Pois como doutro modo explicar o desconcertante erro?... (Sá-Carneiro 1966: 98).

Guiado por ese imponderable e fatal fio negro, Mário camiñará e camiñará ata caer no engaiolante, aínda que asustador, abismo da dispersión total.

3. A Grande Sombra

Castilla del Pino (2002: 347) sostén que no acto de matarse o suicida melancólico non pon en xogo ningún suposto «instinto de morte». O que quere co seu acto é proclamar publicamente que a vida deixou de ter sentido para el e que quedou nunha situación tan insoportable de desconforto —absolutamente só, sen ningunha ancoraxe na realidade— que a única solución que resta é a morte. Resulta sorprendente constatar que o protagonista do conto «Mistério, por medio da voz do narrador, explique o seu estado psicolóxico con algunhas palabras moi parecidas ás usadas polo psiquiatra cordobés: «Todo o meu sofrimento provém disto: sou um barco sem amarras que vai bêbedo ao sabor das correntes. Se conseguisse lançar âncoras... Mas aonde... aonde?...» (Sá-Carneiro 1966: 132). O depresivo suicida é un suxeito desesperado, sen proxecto vital, sen presente nin futuro, que ve na autodestrución unha forma de dispersar, de destruír de vez toda a realidade (incluída a súa) e que nela, na autodestrución, pon, xa que logo, a súa esperanza. Hai que acabar dunha vez con todo, adoita dicir o suicida. O acto de matarse ten, pois, unha finalidade.

A idea do suicidio percorre —eu diría que de forma obsesiva— a obra literaria de Sá-Carneiro, desde o pequeno texto inicial, «Página dum suicida», elaborado en novembro de 1908, ata os seus últimos escritos —as desoladoras cartas redactadas en abril de 1916— nos que o xove escritor explica de forma clara e sen pudor o como e o cando da súa morte inmediata. Un dos primeiros textos nos que Sá-

-Carneiro establece a relación unívoca entre situación psicolóxica e suicidio é a carta de 16 de novembro de 1912, escrita «con pessima disposição de espírito e num dia chuvoso, enevoadado, escuro como breu». Nela podemos ler:

Olho para traz, e os tempos a que eu chamei desventurados, afiguram-se-me hoje áureos, suaves e beneficos. Diante de mim, a estrada vai pouco a pouco estreitando-se, emaranhando-se, perdendo o arvoredado frondoso que a abrigava do sol e do vento. E eu cada vez mais me convenço de que não saberei resistir ao temporal desfeito — á vida, em suma, onde nunca terei um lugar.

.....

Depois, no meio da minha angustia, pequeninas coisas se precipitam a exacerba-la: A saudade de todas as coisas que vivi, as pessoas desaparecidas que estimei e foram carinhosas p[ar]a mim. Mas não é isto só: soffro pelos golpes que tenho a certeza hei de vir a soffrer, como por exemplo a morte fatal e proxima de algumas pessoas que estimo profundamente e são idosas. E soffro ainda tambem, meu querido amigo, por coisas mais estranhas e requintadas = *polas coisas que não foram*. De forma que numa tortura constante tenho vivido estes ultimos dias e cheguei mesmo a chorar uma noite — o que ha tanto, desde os 15 anos, não me acontecia.

Este texto corrobora dúas cousas: a) que non era a primeira vez que o escritor pensaba no suicidio (refírese a el cun misterioso «desaparecer»); e b) que esa vez se sentira coa forza suficiente para levalo orgullosamente a cabo, pero que a forza fora pasadeira. A presenza deste enigmático verbo na carta tivo por forza que crear certo desasosego no destinatario, en Pessoa, e este así llo debeu comunicar a Mário, porque Sá-Carneiro aproveitou a carta inmediatamente posterior para lle aclarar ao seu amigo, a quen fala como a un irmán, os sentidos de «desaparecer». A explicación, habida conta do que nela se dicía, non foi nada apazugante. Velaquí o que dicía Mário (carta de 2 de decembro de 1912):

No «desaparecer» da minha carta havia é certo um revólver apontado aos ouvidos; mas havia tambem outra coisa. É que eu, quando busco, acho duas formas de desaparecer: uma facil e brutal — a agua profunda, o estampido duma pistola — outra, suave e dificil: O sufocamento de todos os ideais, de todas as ansias — o despojo de tudo quanto de belo, de precioso existe em nós. Ah! quantas vezes eu tenho um desejo violento de conseguir este «desaparecimento»! Mas como? Como? E a dôr, a raiva concentrada, despedaçadora e uivante que se me encapalaria em todo o ser, na hora do triunfo!...

E o outro desaparecimento é horrivel, e ambos eles são *egoistas* — torpe um, cobarde o outro.

Depois, coisa interessante, quando eu medito horas no suicidio, o que trago diso é un doloroso pesar de *ter de morrer forçosamente um dia* mesmo que não me suicide. (Aliás eu tenho a certeza que esse não será o meu fim. Como digo no «Incesto»: «Os meus amigos podem estar perfectamente socegados»).

O escritor, como vemos, afirma ter a certeza de que non ha morrer de morte morrida, senón de morte matada. Unha interesante incoherencia máis de Mário: desexa moitas veces *desaparecer*, aínda que sexa de forma suave e difícil como el di, e queda pesaroso, logo de meditar horas no suicidio, por ter que morrer un día.

O derradeiro día de 1912, volve escribir a Pessoa. A carta dese día contén unha descrición do estado psicolóxico que Mário leva aturando desde hai algún tempo (liñas máis adiante di que van alá seis meses) e que ese estado se parece moito ao sufocamento vital que, segundo el, caracteriza a forma suave e difícil de desaparecer:

É que no instante actual atraveso um período de «anestesiamento» que me impede de explanar ideias. Este anestesiamento resume-se em levar uma vida ôca, inerte, humilhante — e doce contudo. Outros obtêm essa beatitude morfínizando-se, ingerindo álcool. Eu não; procedo doutro modo: saio de manhã, dou longos passeios, vou aos teatros, passo horas nos cafés. Consigo expulsar a alma. E a vida não me doe. Acordo momentos, mas logo ergo os lençóis sobre a cabeça e de novo adormeço. No entanto, quero que esta letargia acabe. E fixei-lhe o termo para justamente de hoje a uma semana.

O mesmo estado pero, quizais, agravado (Mário xa non fala agora de anestesiamento, senón de embalsamamento) remanece na longa carta de 13 de xullo de 1914, escrita no Café Royal do Boulevard Montmartre. Por ela sabemos que a idea do suicidio segue a convidalo insistentemente para a noite sen fin. Escollemos dous momentos de dita carta:

Creia, meu querido Fernando Pessoa, percamos por completo as ilusões: eu toco o fim — um fim embandeirado, mas em todo o caso um limite. Acabei já — acabei após a minha chegada aquí. Hoje sou o embalsamamento de mim proprio. Não tenho estados de alma, nem os posso ter já porque dentro de mim ha algodão em rama (o algodão em rama que ha dentro dos animais naturalizados)... Estados de alma, ansias, tristezas, ideais, grandes torturas de que saiam os meus livros tudo isso acabou... Ilusões de glória, de «espanto» já não existem em mim. Entusiasmos do que eu sou, tão pouco, porque de mais sei o que sou. *Sou o que quero* — o que quiereria Ser; mas sei que o sou. Logo... Meu Amigo eu na vida andei sempre para «gosar», para ser o principal personagem de mim proprio, o personagem principal da minha vida — mas hoje já o não posso ser, porque sei o papel de cór — e desempenhar-me só me pode fazer bocejar no grande tablado hoje para mim coberto de serapilheiras — serapilheiras em que se volveram tapetes róxos que na verdade nunca existiram mas que eu podia, sabia imaginar [...]. Entretanto qual será o meu fim real? Não sei. Mas, mais do que nunca acredito, o suicidio... Pelo menos o suicidio moral... Acabarei talvez em corpo exilado da minha alma! Mas creio menos nesta hipotese.

E crías ben, Mário. Nas túas previsións suicidarias non sei se erraches en algo. Se leo o poema «Dispersão», podo pensar que si, que non cumpriches coa localidade, porque falas de que a túa morte ocorrerá lonxe, ao norte, nunha grande capital, e o poema leva como lugar e data de composición: París, maio de 1913. Ou que non fallaches, se coido que a estrofa na que tal afirmas foi escrita desde unhas coordenadas afectivo-sentimentais nas que o espazo e o tempo son realmente os da túa infancia. Desde logo no que non te equivocaches foi en que os teus últimos momentos de vida habían ser de terrible agonía:

E sinto que a minha morte —
 Minha dispersão total —
 Existe lá longe, ao norte,
 Numa grande capital.

Vejo o meu último dia
 Pintado em rôlos de fumo,
 E todo azul-de-agonia
 Em sombra e além me sumo.

Dous meses despois de escribir a última carta aludida, Sá-Carneiro rematou «A Grande Sombra». Da importancia que o seu autor concedía a este relato, escrito para que os lectores puidesen chegar a entender o avance poderoso e irremediable da *sombra* sobre a súa vida, dá proba o feito, dobremente simbólico, de abrir con el o conxunto de nove novelas que conforman *Céu em fogo* e, sobre todo, de llo adicar ao seu admirado Fernando Pessoa, que habia de dicir de Mário en 1924: «Genio na Arte, não teve Sá-Carneiro nem alegria nem felicidade nesta vida. Só a arte, que fez ou que sentiu, por instantes o turbou de consolação. São assim os que os Deuses fadaram seus» (Pessoa 1924: 42). Vaiamos a ese relato, leamos un pouco aquí e un pouco acolá e decatáremonos de que a grande sombra, como dixo Pessoa, é xa máis intensa:

Que hei-de lastimar, portanto? O meu Triunfo, seja o que for — embora maldito — é uma certeza.

Tenho o que queria: a Sombra. (Nota do 22 de marzo de 1913)

Mais e mais a bruma me ondula — bruma de tempestade, receando trovões.

Adivinho, inexprimivelmente, ao longe, avançar sobre mim uma sombra — uma grande sombra, aguda, triangular, em vértices repentinos... (Nota do 29 de marzo de 1913)

O «fim», a veludo negro e crepes — consumou-se portanto.

Já não tremo.

Resvalei do meu mundo-interior.

Pararam as rodas e os ponteiros dentro de mim — emudeceram os timbres, apagaram-se as lâmpadas.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Sei o meu camiño irremediábel...
Para que lhe tentar fugir?
Os meus pasos, de hoje avante, só podem ser os *seus* pasos...
Embrenhei-me definitivamente.
Chego à grande Sombra.
—Mas aonde iremos... aonde?...
Será o último Enigma.
Porque havemos de partir, por forza... (Nota do 17 de abril de 1913)

Despois de irse conformando, de irse habituando á tentadora idea do suicidio, a esas alturas a decisión de autodispersarse parece que xa está firmemente tomada. Así o deixan ver estas categóricas afirmacións:

Os meus pasos, de hoje avante, só poden ser os *seus* pasos...
Embrenhei-me definitivamente.
Porque havemos de partir, por forza...

O único que precisaba Mário de aí en diante era a forza necesaria para consumala. Esa forza habería de lle chegar —como podemos ler en «Mistério»—, un día, máis cedo ou máis tarde. Mais en tanto non chegara, a Sá-Carneiro non lle quedaba outra que «atapetar» o máis posible a súa vida. ¿Estaba pensando xa Mário na estricnina cando escribía en «O incesto»: «Ora, digam o que disserem, aínda é imprescindible unha grande forza de vontade para desfecharmos unha pistola sobre nós propios, para nos precipitarmos duma ponte, para emborcarmos un frasco de veneno»? (Sá-Carneiro 1998: 130). A forza imprescindible para conseguir a autodispersión total preséntaselle nos primeiros meses de 1916, coincidindo co agravamento da súa depresión, á que Mário, a partir de entón, se referirá cunha palabra relativamente nova na lingua portuguesa, *zoina*, que usada como substantivo ten o significado de «puta, meretriz». A doenza de Sá-Carneiro puido dexenerar nunha neurose depresiva na que o suxeito xa non era quen de parar ou moderar os seus propios impulsos. O escritor recoñéceo ao dicir ao seu confidente:

Porque creia, meu pobre Amigo: *eu estou doido*. Agora é que já não ha duvidas. Se lhe disser o contrario numa carta próxima e se lhe falar como dantes você não acredite: O Sá-Carneiro está doido. Doidice que pode passear nas ruas — claro. Mas doidice. Assim como o Angelo de Lima sem gritaria. (Carta de 13 de xaneiro de 1916)

Não lhe dizia q[ue] estava doido! Vivo ha semanas num inferno sem nome. (Carta de 18 de febreiro de 1916)

Mário usou o vocábulo *zoina* sete veces, todas a partir de mes de febreiro, nos seus escritos epistolares e poéticos. En tres destes sete casos, o substantivo aparece asociado aos verbos *silvar* e *soprar*, o que me leva a pensar que, cando Sá-Carneiro utiliza esa forma, está a figurarse a súa doenza como un vendaval irresistible:

A Zoina, a grande Zoina sempre! Mas que lhe hei de eu fazer?... (Carta de 3 de febreiro de 1916)

A zoina silva sobre mim despedaçadoramente. Fiz ontem un disparate sem nome: como se rasgasse uma nota de mil francos: talvez depois lhe conte — psicologia arrevesada e brutalidade sem nome. (Carta de 18 de febreiro de 1916)

A minha tristeza não tem limites, a criança triste chora em mim — ascendem as saudades de ternura — sopra a Zoina sempre, sempre. Como partia pratos em minha casa, quando me zangava com a minha ama: tantos mais quanto maior n[umer]o tinha começado por partir — acumulo agora dispartes sobre dispartes num desejo de perversidade: melhor: num desejo de que suceda qualquer coisa, seja o que fôr: que uma nova fase da minha vida se encete. (Carta de 22 de febreiro de 1916)

Infelizmente a Zoina silva cada vez mais forte — lisonjeira, meu deus, lisonjeira toda mosqueada a loiro e rôxo: por isso mesmo cada vez mais Cobra — cada vez maior, mais perigosa. Não sei onde isto vai parar — Será possível que as engrenagens me não esmaguem? Mas é tão belo fazer asneiras:

Atapetemos a vida

Contra nós e contra o mundo... (Carta de 24 de marzo de 1916)

Ha de concordar que tenho sorte em topar sempre com criaturas que não me mandam passear — e que no fundo gostam de mim pela minha Zoina... Porque a verdade é esta: é a única coisa que me torna interessante. Você não acha? (Carta de 4 de abril de 1916)

O derradeiro día de marzo o escritor, utilizando unha distanciadora terceira persoa verbal, comunica que o 3 de abril ou mesmo o día anterior tomará unha forte dose de estricnina (Mário escribe «estriquina») e explica o porqué da súa decisión que non é outro que a falta absoluta de proxecto vital:

Não vale a pena lastimar-me, meu querido Fernando: afinal tenho o que quero, o que tanto sempre quis — e eu, em verdade, já não fazia nada por aqui... Já dera o que tinha a dar. Eu não me mato por coisa nenhuma: eu mato-me porque me coloquei pelas circunstancias — ou melhor: fui colocado por elas, numa aurea temeridade — numa situação p[ar]a a qual, a meus olhos, não ha uma outra saída. Antes assim. É a única maneira de fazer o que *devo* fazer. (Carta de 31 de marzo de 1916)

O suicidio non foi en ningún deses dous días. Por diversas circunstancias Mário adiará ata o día 16 do mesmo mes a realización do «grande salto!... ao Segredo... na Sombra... para sempre... e a Ouro!... a Ouro!... a Ouro...».

Mário de Sá-Carneiro suicidou-se porque a súa vida era / foi un existir sen vivir, porque se «nauseou» de ser infeliz.

Referencias bibliográficas

- Castilla del Pino, Carlos (2002): *Un estudio sobre la depresión*. Barcelona: Ediciones Península.
- Eiras, Pedro (2016): *Cartas reencontradas de Fernando Pessoa a Mário de Sá-Carneiro*. Lisboa: Assírio & Alvim.
- Pessoa, Fernando (1924): «Mário de Sá-Carneiro (1890-1916)», *Athena: Revista de Arte*, vol. 1º, nº 2, 42.
- Sá-Carneiro, Mário de (1945): *A confissão de Lúcio*. Lisboa: Editorial Ática.
- Sá-Carneiro, Mário de (1966): *Céu em fogo* (novelas). Lisboa: Edições Ática.
- Sá-Carneiro, Mário de (1998): *Primeiros contos*. Lisboa: Assírio & Alvim.
- Sá-Carneiro, Mário de (2015): *Em ouro e alma: Correspondência con Fernando Pessoa*. Edição de Ricardo Vasconcelos / Jerónimo Pizarro. Lisboa: Tinta da China.
- Sá-Carneiro, Mário de (2017): *Poesía completa*. Edição de Ricardo Vasconcelos. Lisboa: Tinta da China.

GALDÓS, PORTUGAL E LA PRENSA DE BUENOS AIRES

Dolores Troncoso

Universidade de Vigo
dduran@uvigo.es

1. Introducción

Galdós, coma tantos outros escritores, comezou a súa carreira como periodista, e durante anos escribiu centos de artigos para a prensa de Madrid: crónicas políticas, recensións teatrais, crónicas sociais...; pero en 1873, adquirido xa certo nome como novelista, decide dedicarse exclusivamente á literatura. Dez anos máis tarde, contacta con José C. Paz, por entón embaixador da Arxentina en Madrid, dono de *La Prensa*, daquela o periódico máis importante dos escritos en lingua española, a xulgar polas súas tiradas e sucursais nas cidades máis importantes do mundo. Don Benito retoma o periodismo para colaborar alí nunha sección que fala do cosmopolitismo arxentino de finais do XIX; nela, xentes coma Jules Simon ou Marcel Prevost dende París, Edmondo d'Amicis dende Roma, John S. Attwell dende Whashington, Petrovich dende San Petesburgo ou o pseudónimo *Cosmopolitan* dende Londres, comentan o sucedido nos seus respectivos países no formato «Cartas ao Director».

Don Benito, home de carácter discreto, mais de gustos caros, parece comezar esta colaboración por motivos económicos. En carta a *Don Prisco*, lemos que o aínda proxecto compensáralo dos gastos dunha viaxe anterior e permitiríalle viaxar ó ano seguinte «quizás a Oriente, a Alemania o a Italia»¹. Mais, tamén, esta colaboración

¹ *Don Prisco* era o nome familiar de Miguel Honorio de Cámara, editor de *La Guirnalda* onde Galdós publicou moitas novelas e *Episodios nacionales*. A data da carta é setembro de 1883 (*Museo Canario*).

dáballe a oportunidade de predicar a súa idea de cooperación especial entre a península e Latinoamérica, o que el chama «iberismo» ou «Unión ibérica». De aquí a importante presenza de Portugal nos seus artigos a *La Prensa* porteña que me propoño glosar.

Antes de entrar no tema, necesito facer unha aclaración: aínda que o título xenérico e maioritario sexa «España», xa dende o primeiro artigo falarase de política europea, e vanse incluíndo gradualmente impresións das viaxes do autor co título «España en el extranjero» (crónicas sobre Holanda, Alemaña, Dinamarca, Francia e Inglaterra), «España en Francia» ou «De vuelta de Italia».

2. A viaxe a Portugal

A primeira desas que poderíamos chamar «crónicas de viaxe» é precisamente «Portugal», país que reparte en dúas Cartas: unha enviada dende Lisboa o 28 de maio de 1885, e outra dende Vigo o 4 de xuño². Quizais por dúbidas sobre se o seu contrato con *La Prensa* lle permite a licencia de titular «Portugal» a un cronista de España, comeza cun longo apartado sobre as difíciles relacións entre españois e portugueses³:

Vivimos en un mismo suelo y bajo un mismo clima; nuestros ríos son sus ríos, nuestras lenguas son semejantes, y sin embargo entre Portugal y España hay una barrera infranqueable. Durante siglos, Portugal ha sido tan desconocido para los españoles como España para los portugueses. [...] No se da un paso en la historia de España sin tropezar con la de Portugal y su activa independencia (*LP*, 3/7/1885).

Esta susceptibilidade de Portugal cara a España é *leit-motiv* de varias Cartas. A motivación histórica segundo el xa non existe e, dende 1866 en que se construíu o primeiro tren Madrid-Lisboa, «homes eminentes» de ambos os dous países traballaron sen moito proveito por «aproximar moralmente a las dos naciones».

Comeza despois o relato da súa viaxe: «El que esto escribe deseaba ardientemente conocer a Portugal [...] y heme ya en tierra de Camoens»; relato caracterizado pola continua comparación entre o que ve en Portugal e o que coñece de España e outros países, xa por viaxes, xa por referencias librescas:

² Son datas de redacción que mencionarei cando as necesite. En cambio, citarei polas de publicación precedidas das siglas *LP*, é dicir, *La Prensa*.

³ Nas sucesivas crónicas de viaxe, nótase que cada vez está máis seguro. No ano 1887, a xustificación é taxativa: «Escribir desde fuera de España o no escribir». Despois, xa non habrá xustificación nin disimulo.

Lisboa es ante todo un panorama; pero tan espléndido que solo el de Nápoles o Constantinopla puede comparársele [...]. Esta belleza y lo accidentado de su suelo hacen a Lisboa la capital más original de Europa.

A menor densidade de poboación lisboeta xustifica o aspecto «harto menos bullicioso» que o de Madrid. Os portugueses parécenlle tristesiros, mais «Si pudiéramos ceder a esta gente algo de la estrepitosa alegría andaluza a cambio de sus apacibles modales y de este reposo espiritual, creo que ganaríamos mucho en el cambio». Polo que ve nos seus paseos, deduce que non existe alí «el diabólico afán de aparentar [...]». Todo indica que en Lisboa no existen los despilfarros que entre nosotros son cosa corriente».

Pasa entón á descrición artística de Lisboa, salientando «la plaza do Comercio de las más hermosas de Europa», e o mosteiro de Belém. Sobre o segundo esténdese explicando en que consiste o gótico manuelino:

un ojival acomodado al genio meridional del país [...]. Sicilia en Italia y Andalucía en España, ofrecen en sus monumentos algo parecido a esta aclimatación del gótico normando. Belém revela fantasía, independencia y un anhelo de originalidad que a veces raya en extravagancia.

Se o barroco tardío portugués «vale infinitamente más que los delirios de Churriguera», as igrejas da época de Pombal son correctas e pulcras, mais carecen de escultura e pintura de calidade. «Se diferencian en esto esencialmente de las nuestras, atestadas de objetos de arte, pero tan sucias que da pena entrar en ellas». Aínda que «Portugal es pobre en museos artísticos», admira as coleccións de carrozas e *falúas* do palacio de Ajuda, e esta última dálle pé a reflexionar sobre a decadencia común a Portugal e España, e así falar da súa idea de iberismo:

Esto es lo que queda de la nación más marítima de Europa [...]. La marina portuguesa moderna es una pura fórmula. No diré que es inferior a la nuestra, porque la nuestra no admite inferioridad [...]. Somos como los hidalgos viejos y arruinados [...]. También nosotros [los españoles] nos vemos forzados a los dispendios y a las apariencias de nación grande, con un presupuesto reducido. De donde deduzco que podríamos, sin renunciar a nuestra respectiva independencia, buscar un acomodo que nos librara de tanta carga inútil, estableciendo algo que nos fuera común y que pudiéramos conllevar a medias. Pero esto es un sueño, un delirio [...]. Mas como la verdad se impone al fin, vendrán tiempos en que los dos pueblos hermanos encuentren una fórmula para constituirse en hermoso y soberano grupo, el cual tendrá la fuerza que ninguna de las dos nacionalidades separadas obtendrá jamás.

Na segunda Carta (*LP*, 8/7/1885), «asuntos patrios» obríganos a acurtar a viaxe e a crónica pola súa «obligación de corresponsal español». Deixa para mellor ocasión Alcobaga e Batalha «los más elocuentes libros de piedra» da historia portuguesa;

lamenta non ocuparse de Coimbra «con la atención que merece [...] ¿Quién no sabe que Coimbra es en Portugal lo que aquí fueron Salamanca y Alcalá, lo que son aún Bolonia en Italia, Heidelberg en Alemania y Oxford en Inglaterra?», mais pensa que «salir de Portugal sin ver a Sintra, sería como viajar por Andalucía y marcharse de ella sin dar un vistazo a la Alhambra». Tanto a natureza que o rodea coma o castelo da Pena, «semejante a audaz volatinero que hace piruetas en la punta de una percha» impresionano. Ademais, o castelo, rematado en 1849 sobre as ruínas do convento de Santa María (século xv), sérvelle para introducir pasado e presente da historia portuguesa a través dos seus respectivos promotores, os reis Manuel I e Fernando II.

Porto lémbrale Burdeos ou Amberes, e aquí destaca máis o contemporáneo; a súa escasa arquitectura histórica,

está en certo modo compensada con el suntuoso edificio moderno destinado a Bolsa y Tribunales de Comercio y con el lindo Palacio de Cristal [...]. Pero la verdadera maravilla es el soberbio, arrogante y sólido puente sobre el Duero, por el cual pasa el ferrocarril a vertiginosa altura. Es una de las construcciones más atrevidas de Europa. [...] Lástima grande que el puerto de Oporto sea una vana palabra. Nunca se ha visto ciudad alguna que merezca menos el nombre que lleva.

E remata cunha nova chamada, agora menos explícita e máis poética, ó iberismo:

El tren nos conduce a lo largo de aquel incomparable campo, y nos acerca al Miño que parte el suelo de Portugal y España. Es la frontera más bella y más melancólica que se puede imaginar. Aquel hermosísimo río no está hecho sin duda para que en cada una de las dos riberas flote pabellón distinto.

3. Asuntos da realeza

No ano 1907, anos despois de finalizar a súa colaboración con *La Prensa*, Galdós abandona o seu xa moi debilitado monarquismo e únese ós republicanos. Mais quen, xa farto dos desatinos do reinado de Isabel II, se entusiasmara coa revolución do 68 que a destronara, tras os difíciles anos do Sexenio Democrático, sentirá, na Restauración ata a década dos anos 90, un desexo de estabilidade política e rexeitará todo intento revolucionario.

Ademais, Galdós sempre se caracterizou por ter moi en conta o receptor dos seus textos, e os lectores de *La Prensa* éranos dun periódico de ideoloxía conservadora, fascinados polas casas reais europeas que representaban unha tradición da que eles carecían.

Todo isto explica que en varias Cartas, figure Portugal relacionado coa súa monarquía. En *LP*, 3/6/1885 vimos que figuraban Manuel I e Fernando II. Con Manuel o Afortunado (1495-1521) da casa de Avís, os descubrimentos converten a Portugal nun dos grandes imperios da época, e o rei dedica parte desa fortuna a construcións monumentais, entre elas, o convento de Sintra. De aí a evocación, quizais máis literaria que histórica, que Galdós inclúe: «en este edificio solía pasar el insigne monarca largas temporadas de solitaria expectativa, aguardando el regreso de Vasco de Gama con las noticias de las Indias descubiertas». A parella Fernando de Sajonia Coburgo e María II de Braganza foron os primeiros monarcas constitucionais de Portugal; xa viúvo, Fernando rexentou o país ata a maioría de idade do seu fillo Luís (1853-1861); entón retirouse a Sintra. Galdós admírao por ter «una discreción e intelixencia que no suelen ser lo más común en testas coronadas».

Cando só seis meses despois da súa viaxe, morra o exrei portugués, dedicarlle unha sentida necrolóxica (*LP*, 15/1/1886) na que afirma: «Era extranjero, y el reino vecino le llora como al primero de los portugueses [...] le vi en Sintra en mayo del presente año [...]. Ni séquito palaciego ni aparato de ninguna clase indicaban su alta jerarquía». E remóntase a 1869: «Cuando la corona de España estuvo vacante, los progresistas españoles la ofrecieron con insistencia a don Fernando de Portugal. [...] Pero don Fernando no quiso aceptar la peligrosa ofrenda, [...] en lo cual obró con innegable cordura». Don Benito non o di, mais o prudente reinado de María e Fernando fronte ó simultáneo e disparatado de Isabel II e Francisco de Asís en España, ben puidese latexar baixo todas esas loanzas.

Reaparece o tema monárquico unido ó da susceptibilidade de Portugal con España, agora bastante máis xustificada do que observamos antes:

Se ha hablado del matrimonio de la infanta doña Eulalia, hermana del Rey, con el hijo de don Luis de Braganza, heredero de la corona de Portugal; mas a pesar de la insistencia con que se habla de esto, tengo el tal proyecto por irrealizable, pues si las dos familias reinantes en Portugal y España lo verían con gusto, es de temer que las susceptibilidades del pueblo portugués se sientan heridas con una alianza personal con España. Doña Eulalia tiene derechos eventuales a la corona de España y aunque la renuncia formal de ellos podría facilitar la unión, siempre quedaría el recelo de que la renuncia se anulase como pasa siempre que a los príncipes conviene. (*LP*, 29/11/1885)

Galdós atina nos seus cálculos xa que este enlace nunca foi realidade. O infante portugués casaríase ó ano seguinte con Amelia de Orleans Borbón, e a crónica do casamento aparece como colofón dunha proposta na Cámara francesa de expulsar do país as familias reais e imperiais; a proposta non prosperaría, mais a Carta amosa a pouca simpatía que Galdós sentía daquela pola República:

Con esto de la expulsión ha coincidido la boda del heredero de Portugal con la hija del conde de París, y quizás haya cierta relación entre una cosa y otra, porque los republicanos franceses han creído ver en las bodas de Lisboa una manifestación antirrepublicana y una exhibición de pretendientes. No creemos que por la mente del jefe de la casa de Braganza haya pasado la idea de molestar a Francia ni de intervenir poco ni mucho en sus destinos. También es muy peregrino que los republicanos se entrometan en los casamientos de los reyes. (*LP*, 3/7/1886)

O autor aproveita a crónica para insistir nunha maior relación entre españois e portugueses a través do tren, unha das súas paixóns, como bo viaxeiro do XIX:

Para llevar a Portugal a los condes de París y a su hija, corrió por primera vez [...] el tren de la nueva línea de Salamanca a la frontera portuguesa [...]. Línea es esta de gran importancia, y con ella son ya cuatro los enlaces de vía férrea que tenemos con el reino vecino y hermano. Salamanca, la histórica ciudad que por falta de comunicaciones con el oeste, estaba como arrinconada, hállase ahora a pocas horas de Porto.

Mencionará tamén o «caballeresco rey Sebastián», o «gran maestre de Avis Juan I», «o desgraciado Alfonso VI» e a José I por estar «en la lista de los reyes filósofos» de Cesare Cantú; nestas mencións transparéntase o coñecemento galdosiano da historia portuguesa, quizais non fondo mais si extenso.

4. Crónica de actualidad

Limitareime aquí a subliñar, con algúns exemplos, a constante presenza de Portugal nestas Cartas a *La Prensa* en sucesos varios.

En xuño do 1884 «Artistas italianos, franceses y portugueses han sostenido los principales coliseos [españoles] en la actual primavera y en la pasada». En febreiro de 1885, Galdós dá cumprida noticia do terremoto que sufriu Andalucía; cita os socorros enviados dende toda España, e engade: «En esto nos secundan gallardamente las naciones vecinas Portugal y Francia» (*LP*, 15/2/1885). En outubro do mesmo ano, «los célebres exploradores portugueses Capello e Ivens» pasan catro días en Madrid convidados pola Sociedad Geográfica. Galdós dedica todo un apartado á «odisea de estos dos valientes» que eclipsa «las hazañas de Livingstone y Stanley»; ó final, enumera a «prueba de fraternidad» que «España ha querido dar a la nación vecina»: cruces gobernamentais, obsequios de corporacións científicas e círculos militares, «público inmenso» na conferencia, cea de despedida con «notabilísimos de las ciencias y las letras» (*LP*, 27/12/1885). Ó funeral de Alfonso XII, Portugal envía o infante Augusto, irmán de Luís I (*LP*, 15/1/1886). A fin de 1887 agoira «la más formidable guerra del siglo»; toda Europa pode sentirse

implicada agás «las penínsulas escandinava y occidental, Suecia y Noruega, España y Portugal» (*LP*, 19/1/1888). Admira as escuadras internacionais reunidas na Exposición Universal de Barcelona e asegura que «el acorazado portugués Vasco de Gama es digno de mención» (*LP*, 1/7/1888). Tampouco deixa de citar o pavillón de Portugal na Exposición de París, da que describe só pavillóns «ibéricos» (*LP*, 1/11/1889). Por último, entende que o Congreso Católico de Madrid «no es un hecho aislado» xa que «se han reunido asambleas católicas en Austria Bélgica y Portugal,» para manter viva «la cuestión Ítalo-pontificia [...]. La consigna es general, y se quiere producir agitación en toda Europa» (*LP*, 20/6/1889).

5. «Unión ibérica» fronte a outras opcións

En dúas Cartas promove Galdós o iberismo fronte a outros proxectos asociativos: o da Unión Latina, e o de «América para os americanos».

En 1886, Deroulède⁴ predica a Unión Latina entre pobos que «se creen sucesores del pueblo romano», namentres o seu goberno busca alianzas coa «autócrata y eslava Rusia» e distánciase de Italia. Criterios históricos, filolóxicos e xeográficos resultan insuficientes para enlazar pobos segundo sinalan numerosos exemplos coma a rivalidade de Prusia e Austria, ou a guerra entre Chile e Perú, ou a distancia entre o italiano de Calabria e o francés de Lille. «Dentro de nuestra misma península hallamos interesantísima repulsión entre la familia céltica y las que proceden de las colonias cartaginesas y de los países largo tiempo ocupados por los árabes». Que non figure Portugal entre tantos exemplos de encontro fracasado resulta revelador. En conclusión, «Mucho más razonable que la Unión Latina es la unión iberoamericana como «avenencia comercial» e como resistencia «a las ambiciones de la América sajona» (*LP*, 30/11/1886).

Galdós desenvolve este derradeiro argumento dous anos despois, con motivo do Congreso de Washington, «cuyo objeto parece ser extender a ambas Américas la influencia de los *yankees*, y llegar a la hegemonía comercial de los Estados Unidos con exclusión de la industria europea». Norteamérica soña con «absorber moralmente [...] a la raza ibérica» que pobo a centro e o sur do continente, con erixirse en «tutora» e «abastecedora» da América Latina. Mais «la pujanza de las repúblicas ibéricas» garante que sempre serán política e economicamente autónomas:

⁴ Nacionalista francés, membro fundador da Liga de Patriotas, a quen Galdós cualifica de «calenturiento».

El norte y el sur serán émulos, jamás amigos, y ambos conservarán siempre sus lazos familiares con Europa y con las dos razas de que provienen.

Por nuestra parte, nos corresponde establecer con las naciones americanas a que estamos unidos por lazos de entrañable parentesco, todas las relaciones morales y comerciales que nos sean posibles. Su diplomacia, la emigración, el tráfico, las relaciones literarias y académicas, todo debe concurrir al mismo fin. (LP, 28/3/90)

6. O colonialismo decimonónico

Quizais o máis interesante sobre Portugal sexa a visión galdosiana da crise do país nacida dos seus problemas coloniais, crise que vai comentando extensamente dende a Conferencia de Berlín (1884-1885) ata 1891: «El programa aparente de la Conferencia es establecer un criterio fijo en materias de ocupación de países salvajes, partiendo del principio de que sin la ocupación material los derechos históricos prescriben» (LP, 4/12/1884), aínda que Galdós entende que a auténtica finalidade é repartir o continente «para colocar los incalculables sobrantes de la fabricación inglesa y alemana» (LP, 18/12/1884).

Admite que os históricos «derechos territoriales no sancionados con la ocupación material y el comercio [...], retardarían la civilización» (LP, 4/12//1884) e considera que «la incuria» de Portugal e de España nas súas colonias africanas «debe tener correctivo; pero no el desproporcionado castigo de un despojo absoluto».

Tras as desavinzas entre ingleses e alemáns por repartírense o que aínda non é seu, a súa voz sobe o ton:

¿Y cuál será la suerte de Portugal en estos líos? ¿De Portugal, a quien la ciencia geográfica debe tanta parte de sus conquistas? Si España es la madre de América, Portugal es la madre de África. Escrita está en lengua lusitana la historia de este continente, como lo declaran los nombres de sus ríos, de sus costas, de sus islas. [...] ¡Y Portugal [...] está destinada hoy a presenciar pasivamente cómo son menospreciados sus derechos, cómo sus territorios son usurpados por asociaciones de ávidos comerciantes, y cómo, en fin, hasta los nombres de bautismo que declaran el abolengo lusitano de las más bellas porciones del África, son borrados del mapa para sustituirlos con impronunciables y antipáticos términos sajones!..

E nestas Cartas, escritas medio ano antes da súa viaxe a Portugal, fala da susceptibilidade portuguesa respecto do iberismo, e anuncia que tratará o tema máis

adiante, o cal confirma que don Benito non «enjaretaba»⁵ crónicas só para cobrar, senón que tiña trazado un proxecto a longo prazo con certos obxectivos claros:

En cuanto a sostener España y Portugal mancomunadamente los derechos de nuestros vecinos [...], nada se sabe. Las desconfianzas de Portugal hacia todo lo que emana de nuestro país quizás sean causa de que esta nación se presente en la Conferencia en un estado de absoluto desamparo y soledad [...]. Portugal y España continúan divorciadas con perjuicio notorio de uno y otro país [...] deseo reservar [esta cuestión] para tratarla con amplitud en ocasión más oportuna [...] entonces no vendrá mal un párrafo sobre iberismo y asuntos africanos. [...], aunque a primera vista no lo parezca, están íntimamente ligados. (*LP*, 31/12/1884)

A finais de 1885, o feito de que o poder de Portugal en África sexa cada vez menor confirma as súas sospeitas: «El famoso Congreso de Berlín, es, bien claro se ve ahora, una legislación previa a los despojos y asaltos de colonias que estamos presenciando» (*LP*, 2/10/1885).

Uns anos despois (*LP*, 21/2/90), relata como aplicando un «amañado» artigo do xa Tratado de Berlín, Inglaterra pretende expulsar a Portugal da rexión do Zambeze, alegando a súa «influencia comercial». Con todo, agora Portugal ten signos de «ocupación permanente» porque o maior Serpa Pinto⁶ «organizó hace tiempo algunos distritos» e «últimamente se ocupaba en trazar un ferrocarril». A prensa de Londres promove unha campaña contra o maior por «penetrar a sangre y fuego» no Alto Zambeze, gran hipérbole, segundo Galdós. Inglaterra esixe a desautorización de Serpa Pinto para recoñecer algún dereito a Portugal na rexión; o goberno portugués cede perante o ultimato e a ira popular obrígao a dimitir:

Es triste, pero verdadero, que Portugal perderá parte de sus posesiones del Zambeze, y que no tendrá más consuelo que recordar las glorias de sus conquistadores y navegantes, y oír las frases amistosas que le dirigirán los filántropos de todos los países.

Reitera a susceptibilidade portuguesa cara a España fronte á súa inxenua confianza en Inglaterra, e explica, entre esta Carta e a seguinte, en que consistiría a «Unión ibérica», movéndose en quince días do pesimismo a certo optimismo, ignoro se pola evolución do conflito ou polo seu propio estado de ánimo:

Y lo llamo sueño, porque como tal, y de los más bellos, lo tenemos los españoles; mas para los portugueses es una verdadera pesadilla. [...] La Unión Ibérica [...] significa tan solo un medio de establecer su acción colectiva [...] en todo aquello que no atente a los derechos históricos de cada país. (*LP*, 21/2/90)

⁵ Emprega este termo, como restando importancia á súa corresponsalía, en carta a Prisco (maio de 1885).

⁶ Alexandre Serpa Pinto (1846-1900) foi militar, político e administrador colonial portugués, célebre polas súas expedicións á África meridional.

¡Tristísimo espectáculo el de una nación gloriosa y débil clamando en vano desde un ángulo de Europa [...]! Con este motivo se ha hablado mucho aquí de *Unión Ibérica*, el sueño generoso de algunos españoles, y de pocos, muy pocos portugueses. Su orgullo se revelaría contra una unión como la que existe entre Suecia y Noruega [...]. Pero en los momentos actuales, viéndose abandonados de todo el mundo, ultrajados por su amiga de siempre, [...] nos miran con simpatía y desean [...] un concierto para obrar mancomunadamente en los asuntos que se refieren a su integridad colonial, y disposiciones que unifiquen nuestros intereses comerciales. No llegan a proponer el *Zollverein*⁷ *ibérico* [...] pero pasarían por un tratado bastante expansivo que hiciera las fronteras menos sensibles de lo que hoy lo son [...]. Un concierto aduanero que permitiera crear en los puertos de toda la Península depósitos intermediarios para Europa y América, sería quizás la solución del porvenir [...]. La idea es arriesgada y de ejecución no fácil; pero conviene meditar en ella. (LP, 26/2/90)

A finais do ano, relata como a prensa portuguesa «que disfruta de una libertad omnímoda» (LP, 6/11/90) rexeita o novo Tratado de Londres, o que podería producir un «desorden interior» que acabaría cos restos do imperio colonial portugués: «Háblase hoy de que las Azores se van a declarar independientes o a ponerse bajo el protectorado de los Estados Unidos. Ambas cosas nos parecen pura novela». Cae o goberno conservador por ese «tratado nefando con Inglaterra», e substitúeo «un ministerio de transacción [...]». Pero los radicales y republicanos de allá [...] piden que caiga todo, del Rey⁸ inclusive para abaixo».

E nótese o cambio da ideoloxía galdosiana que denantes sinalabamos. Faltan anos para que dirixa o partido republicano, mais na década de 1890 non existe comentario compasivo ningún sobre os problemas da monarquía portuguesa, nin críticas á actitude republicana española:

De un momento a otro llegará a Madrid el periodista portugués Magalhães Lima⁹, y los republicanos de aquí se disponen a festejarle [...] lo que nos parece muy justo. Pero hay que tener en cuenta, y parece que los propios manifestantes se han dado esta consigna, que no conviene hablar una palabra de Unión Ibérica, porque si tales palabras se pronunciasen, nuestros vecinos [...] nos arrojarían a la cara todas las lindezas que hoy dicen contra los ingleses.

⁷ Unión aduanera creada en torno a Prusia en 1834.

⁸ Era rei entón Carlos I, que morrería asasinado en 1908. Dous anos máis tarde, o seu sucesor exiliaríase, desaparecendo a monarquía de Portugal. Pero a corresponsalía de Galdós rematara no 1903.

⁹ Magalhães Lima foi fundador do diario lisboeta *O Século*, que se publicou dende 1888 ata 1977.

Un ano despois, tras consignar a gravísima crise económica portuguesa, consecuencia última dos seus problemas coloniais, Galdós menciona os fracasos «lamentables» dos republicanos «en Oporto y varias ciudades», e conclúe xeneralizando o seu crecente escepticismo ante a disxuntiva monarquía ou república:

las sociedades, después de haber conquistado los derechos políticos, no dan valor a su propaganda revolucionaria [...]. Problemas sociales y económicos que afectan a la vida material acaloran a los pueblos, ya indiferentes a todo problema político, incluso el de las formas de gobierno. (*LP*, 18/10/91)

7. Cabo

Remato cunha cita que me parece a máis espontánea, por inserirse nun texto que trata exclusivamente da «ciencia española» fronte á europea. Alí conclúe cun verso de *Os Lusíadas*:

mares nunca antes navegados. [...] al ocuparme de las empresas náuticas de los pasados siglos confundo en una sola idea y en una gloria sola, lo español y lo portugués. (*LP*, 5/3/1885)

3. ESTUDOS DE ONOMÁSTICA

NOTICIAS SOBRE VINTE E SETE PSEUDÓNIMOS MEUS, ALGÚNS DELES HETERÓNIMOS

Xesús Alonso Montero

Universidade de Santiago de Compostela / Real Academia Galega

*Para Antón Palacio, en lembranza dos nosos anos no vello CUVI,
con gratitude pola súa confortante amizade e como homenaxe ó seu rigor filolóxico
cando, na teoría e na praxe, establece criterios sobre o uso do bo galego,
do galego máis correcto.*

1. Limiar

Desde hai tempo, algúns eruditos, nomeadamente hemerólogos, amosan curiosidade polos pseudónimos que teño empregado nos meus escritos, non poucos na prensa. Con este artigo respondo a esa curiosidade e a cantos teñan algún tipo de interese por esta cuestión. Calquera nome que non sexa o legal, o oficial, apunta, sen dúbida, a un aspecto da personalidade dun escritor, sexa un pseudónimo común ou sexa un heterónimo, sobre todo se se trata dun heterónimo.

No presente «Dicionario» recollo, practicamente, todos os que utilicei desde 1962 a hoxe mesmo. Sobre os máis importantes ou curiosos achego as noticias pertinentes. Se houbese que adiantar algunhas conclusións, eu suxeriría, como mínimo, estas:

- a) Abundan nomes ou apelidos de poetas admirados, algúns venerados: Airas Nunes, Mendiño, Leiras, Meogo...

- b) Non escasean os de persoas ás que quixen ou quero moito: Rafael Bárez, Miramontes, Gómez Freijido, Petouto, Cordal (un amor da adolescencia).
- c) Nomes vencellados ás miñas terras do Ribeiro: Ventosela, fistor do Ribeiro de Avia, fistora da Grova de Sanín, Anónimo de Ribadavia...
- d) Número moi elevado de nomes femininos: María das Falas, Minerva, Rebeca Abulafia, Sofía Cordal...
- e) Un apelido dun filólogo italiano especialista en lírica galega medieval: Molteni.
- f) Un personaxe literario: Alonso Quijano.

Heterónimos hai (Pedro Petouto, Pietro Molteni, Pietro Molteni (fillo)...) dos que ofrecemos, na correspondente voz do Dicionario, a súa «biografía». Algúns textos publicáronse como pseudónimos (ou anónimos) nunha primeira edición, pero, pasado o tempo, foron publicados, xa co meu nome, nalgunha destas dúas colectáneas miñas ou nas dúas:

(2002): *Versos republicanos e outros versos políticos (1963-2001)*. [Pontevedra:] Litoral das rías, Colección Hipocampo Amigo.

(2017): *Versos dun fistor republicano, marxista, ateo e un pouco epicúreo*. Vigo: Xerais.

2. Relación alfabética de pseudónimos

Indícase a data de utilización (se, despois do ano, figura unha raia, enténdese que ese pseudónimo ou heterónimo foi utilizado con posterioridade):

AIRAS NUNES, 1994

ALONSO QUIJANO, 1962

ANÓNIMO, 1998

ANÓNIMO DE RIBADAVIA, 2006

EUFEMIO GÓMEZ FREIJIDO, 1999

F. VENTOSELA, 1970

[FISTOR DO RIBEIRO], 1991

JUANELO MAIRENA, 1995

MARÍA DAS FALAS, 1993-

MARTÍN (MARTIÑO) DE REDONDELA, 1983

MINERVA LOUREIRO ALEMPARTE, 2009
MENDIÑO ALONSO MONTERO, 2016
PEDRO LEIRAS, FISTOR DO RIBEIRO DE AVIA, 2008
PEDRO MIRAMONTES CARBALLIDO, 2014
PEDRO MEOGO DE REQUEIXO, 2003
P.P., 1980
PEDRO PETOUTO, 1973-
PIETRO MOLteni, 1983-
PIETRO MOLteni (FILLO), 2001-
RAFAEL BÁREZ *ET ALII*, 2010
REBECA ABULAFIA, 1997
S. NOVO, 1966
SANTIAGO NOVO, 1999
SANTIAGO NOVO CORDAL, 2006
A SEÑORA CONSUELO A VIRXILIA (FISTORA DA GROVA DE SANÍN)
SOFÍA CORDAL PIÑEIRO, 2008
XESÚS ALONSO MONTERO, FISTOR DE VENTOSELA, 2016

3. Dicionario por orde cronolóxica dos 27 pseudónimos

As entradas inclúen noticias bibliográficas de todos e noticias «biográficas» dunha parte deles.

ALONSO QUIJANO, 1962

«Si vis pacem, para pacem».

Escrito en Moscova (xullo de 1962), no Congreso da Paz que inaugurou Khrushchev, con destino a Radio España Independiente (Estación Pirenaica). Redactado en castelán, o título latino é un retorcemento, pola miña parte, do vello aforismo «Si vis pacem, para bellum» (Se queres a paz, prepárate para a guerra).

Alonso Quijano foi o nome que figurou no meu pasaporte (falso) co que viaxeí de París á Unión Soviética. Lémbrese que, daquela, o pasaporte oficial español (co que eu viaxeí a París) consignaba na súa primeira páxina: «Pasaporte del Estado Español, válido para todos los países del mundo excepto Rusia y países satélites (Albania, Bulgaria, Checoslovaquia, Polonia...)».

S. Novo, 1966

«O poeta Francisco Añón», *Nova Galicia. Revista de Cultura y Política*, París, n.º 1, 1966, pp. 11-14.

Revista do Partido Comunista de Galicia (que se fundaría, formalmente, dous anos despois), editada e impresa en París, dirixiuna, de feito, Santiago Álvarez, aínda que figuraba como editor o camarada francés Isaac François. Foi S. Álvarez quen, a través do camarada clandestino «Ramón» (Amador Martínez), me comunicou que cumpría dedicar unhas páxinas na revista, que nacía con ese número, ó escritor que era protagonista, nese ano, do Día das Letras Galegas. O pseudónimo, pois, era un escudo para que a Policía franquista non detectase o meu nome nunha revista do Partido. En canto ó contido, non había no artigo manifestacións «subversivas».

Tamén colaborei na revista en 1967, o ano dedicado a Curros Enríquez, e noutros números máis. Sobre estas miñas colaboracións en *Nova Galicia* publicaron José Gómez Alén e Víctor M. Santidrián Arias o artigo «O compromiso do intelectual; Xesús Alonso Montero e *Nova Galicia*» (*Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, Universidade de Santiago de Compostela, I, 1999, pp. 1201-1211).

F. VENTOSELA, 1970

«A literatura galega perseguida», *Galicia*, Buenos Aires, Federación de Sociedades Gallegas, n.º 1.386, 1970.

Era o periódico da Federación, a institución máis antifranquista que houbo na diáspora española desde 1936. A Policía de Franco perseguía máis este periódico que *Mundo Obrero* (testemuño dun comunista: Ramón de Valenzuela). Eu, o ano anterior, fora convidado, como conferenciante, pola Federación, daquela gobernada polos comunistas (Alberto Portas era o secretario xeral). Alí sabían ben quen era F. Ventosela, cun topónimo, Ventosela, que eu xa citaba moito. En Ventosela, a catro quilómetros de Ribadavia, nacera miña nai, Angelina, e alí aprendera eu a falar o galego ós nove anos.

PEDRO PETOUTO, 1973

Pedro Petouto. Traballos e cavilacións dun mestre subversivo, Madrid, Akal Editor, Col. Arealonguiña, 1974.

Este é o principal heterónimo meu, «autor» dunhas páxinas que eu «atopei» e que publiquei no libriño *Pedro Petouto. Traballos e cavilacións dun mestre subversivo*. Agora ben, os primeiros capítulos, aparecidos en publicacións periódicas, datan de 1973.

No ano 1974 saíron dúas edicións máis. En 1999 reeditouno a Universidade de Compostela cun prólogo de Darío Villanueva, e en 2015, Xerais (Vigo). O «mestre» Pedro Petouto ten tido certa fortuna entre os poetas: Juan José Moralejo, Xesús Rábade Paredes, X. X. Fernández Abella, Paco Rivas... téñeno celebrado nos seus versos. Non debo omitir que a «Pedro Petouto» dedicoulle María Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda o seu maxistral estudo «Os que se ocultan: a práctica do pseudónimo na literatura galega» (*Anuario de Estudios Literarios Galegos*, Galaxia, 1993). Entre os traballos suscitados por este personaxe é de xustiza salientar o de Antón Costa Rico «Pedro Petouto: novas achegas á figura dun mestre singular» (*Ágora do Orcellón*, Instituto de Estudos Carballineses, n.º 30, 2015, pp. 63-69).

En moitos escritos meus, ata hoxe mesmo, poño en boca de Pedro Petouto palabras, opinións, afirmacións...

P.P., 1980

«Cantiga de amiga pra (por) María»

Sigla de Pedro Petouto coa que asinei o poema «Cantiga de amiga pra (por) María» en 1980, data na que o escribín e o remitín. Como meu, en *Versos dun fistor republicano...*, 2017.

PIETRO MOLteni, 1983

Da poesía galega medieval. Discurso de ingreso do profesor Xesús Alonso Montero, na Academia de Armenteira, o 27 de maio, á tardiña, de 1983. Coa resposta (non sen controversia) do membro numerario Pietro Molteni, Edicións da Academia de Armenteira, Colección Cantiga Cento Tres, 1983.

Para máis datos, véxase o estudo de María Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda «Bibliografía de Xesús Alonso Montero» no volume *Cinguidos por unha arela común*, I, 1999, p. 62, ficha 126. A autora recoñece non ter atopado tal libro en

ningunha biblioteca pero remite ó *Discurso* de Xesús Alonso Montero reproducido no *Faro de Vigo* («Suplemento de Artes e Letras», 11/11/1983), suplemento que tamén reproduce (parcialmente) a resposta de Pietro Molteni.

O meu Pietro Molteni nace vencellado á poesía medieval galega; de feito, Molteni, polo apelido, é unha homenaxe a Enrico Molteni, o ilustre editor, en 1875, do *Cancioneiro da Vaticana*, impreso en Halle. Logo, o meu Pietro Molteni foise interesando por outras cuestións, nomeadamente pola problemática existente a fins do século XX na lingua galega. Entre novembro de 1992 e o verán de 1995 publiquei en *La Voz de Galicia* 142 artigos que recollería, en 1996, no volume *Ensaio breves de Literatura e Política* (Vigo, Nigra). Pois ben, en dez deles menciono a Pietro Molteni a quen fago profesor de Filoloxía na Universidade «La Sapienza», desde onde me escribía con frecuencia. Parágrafos breves desas cartas reproducíno nos meus artigos, sempre coa intención de poñer na pluma dese heterónimo, opinións que, polo que fose, prefería non poñer na pluma do meu ortónimo. Nun deses artigos, «... i tamén o Estao», ofrecía esta noticia: «O admirado Pietro Molteni acaba de publicar, en Roma, dous ensaios político-filolóxicos. Titúlase o primeiro «A fala histriónica dos políticos», e o segundo, «Falar mal é antirrevolucionario».

Ó profesor Pietro Molteni «mateino» pouco despois e substituíno por Pietro Molteni (fillo), tamén profesor, hoxe xa xubilado, residente na illa de Sardeña nunha localidade moi próxima a Ales, o lugar natal de Antonio Gramsci, de quen é moi atento lector, como o seu ortónimo. Nos meus artigos de *La Voz de Galicia*, diálogo, ás veces, con Pietro Molteni (fillo), e, tal e como fixen co seu douto pai, reproduzo fragmentos das súas cartas.

MARTÍN (MARTIÑO) DE REDONDELA, 1983

«Sedíame eu, irmana, na illa do amor»

No discurso-resposta de Pietro Molteni (véxase) a Xesús Alonso Montero, este ilustre filólogo italiano cita un traballo meu titulado «Poetas medievais da escola de Mendiño», traballo no que eu exhumo a cantiga «Sedíame eu, irmana, na illa do amor», de Martín (ou Martiño) de Redondela. É un «rifacimento» da inmortal cantiga de Mendiño. Nunha homenaxe a este poeta na súa illa, a de San Simón, en 2014, Luísa Cayetano compuxo e recitou unha especie de resposta á cantiga de Martiño de Redondela («Espilida andaba eu polas corredoiras da Illa»)

[FISTOR DO RIBEIRO], 1991

«Medio home de sol: hápax», *La Voz de Galicia*, 19/11/1991.

No meu artigo «Medio home de sol: hápax» apóñolle a un vate popular do Ribeiro, a un fistor, dúas cántigas que conteñen a singular denominación, só existente no Ribeiro de Miño dentro da Romanía. Esta é a primeira:

Os señoritos da vila
son xente de freba mol:
déitanse cando as galiñas,
con medio home de sol.

MARÍA DAS FALAS, 1993

«María das Falas di mal do noso tempo». Primeiro Certame Xacobeo de Poesía, 1993.

Co título «María das Falas di mal do noso tempo» fun finalista do Primeiro Certame Xacobeo de Poesía (1993) na sección «Serie breve de cantigas de tipos e metros similares ós dos Cancioneiros galego-portugueses», poemario que publiquei, en 1998, no volume *Versos satíricos (para hoxe) ó xeito medieval* (Vigo, Nigra). No volume, asinado por Xesús Alonso Montero, María das Falas (do século XIII) funciona como un heterónimo, non como un pseudónimo.

A primeira vez que aparece María das Falas asinando un poema é no volume, por min coordinado, *I Congreso de Poetas alófonos de lingua galega* (Xunta de Galicia, 1993, p. 51). Trátase deste desacordo hexalingüe:

Altas undas, aura dulza
dadme vuestra protección:
Quiero zaherir las costumbres
de certa triste nación.
De certa triste nación
E tamén do mundo enteiro:
Jo no vull fer altra cosa
donec fugio celeriter
no chian do gran areteiro

Os «idiomas» son: provenzal, castelán, galego, catalán, latín e barallete.

AIRAS NUNES, 1994

Co título «Airas Nunes volve ó Camiño» acadei o Primeiro premio do certame mencionado na voz MARÍA DAS FALAS e publiqueino no volume que nesa voz se cita. Airas Nunes, como María das Falas, funciona como heterónimo.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

JUANELO MAIRENA, 1995

Nun díptico sobre o guitarrista de flamenco Cuchús Pimentel figura, á beira dun artigo de José Monleón, outro de Juanelo Mairena.

REBECA ABULAFIA, 1997

«Carta de Rebeca Abulafia a Yusuf de Ventosela», *El Correo Gallego*, Santiago, 17/8/1997.

É o pregón que lin, días antes, na Festa da Istoría (Ribadavia). No discurso, a tal Rebeca de Abulafia fala, dirixíndose a min (Yusuf de Ventosela), do conflito palestino-israelí en termos non sionistas.

ANÓNIMO, 1998

«Carta a Mario Terán, executor de Ernesto Che Guevara», no volume *16 poemas galegos para Ernesto Che Guevara (1967-1973) contra a súa morte*, Universidade de Santiago de Compostela, 1998 (ed. de X. Alonso Montero e J. M. Salgado).

Xa non é anónimo no meu libro *Versos dun fistor republicano...*, 2017.

EUFEMIO GÓMEZ FREIJIDO, 1999

«Versos republicanos», *Memoria del Ateneo republicano de Galicia*, A Coruña, 1999, pp. 37-41.

En nota apóñolle estes versos a Eufemio Gómez Freijido, homenaxe a un veciño da infancia en Ventosela, Julio Gómez Freijido, a quen encontrei, despois de moitos anos, en Buenos Aires, no verán de 1969. Falamos horas e horas e decateime, unha vez máis, que era intelixente, moi esquerdista e que falaba moi ben (por iso o de Eufemio, en grego, o que fala ben). Estes versos, xa co meu nome, no libro *Versos republicanos...* 2002.

SANTIAGO NOVO, 1999

«Oito versos para Euloxio e Rizal», no volume colectivo *Coroa para Roberto Blanco Torres contra a súa morte*, Edicións do Castro, 1999, p. 41 (ed. de X. Alonso Montero e J. M. Salgado).

En *Versos republicanos...* (2002), xa co meu nome. É obvio que este Santiago Novo lembra o S. Novo dos tempos clandestinos. Un editor pouco informado publicou, hai pouco, unha colectánea de poemas galegos sobre a Guerra Civil na que reproduce os «Oito versos...» sen decatarse de que Santiago Novo é un pseudónimo.

PIETRO MOLteni (FIllo), 2001

«Onorate l'altissimo poeta», no volume *47 poetas de hoxe cantan a Curros Enríquez*, Vigo, Xerais, 2001, pp. 12-13 (ed. de X. Alonso Montero).

Aparece por primeira vez asinando o poema «Onorate l'altissimo poeta» en 2001 no volume *47 poetas de hoxe...* Xa co meu nome, en *Versos republicanos...*, 2002. Sobre este heterónimo, véxase a voz PIETRO MOLteni.

PEDRO MEOGO DE REQUEIXO, 2003

«Romance profético en homenaxe a Xoán de Requeixo e ó monte Faro», *Homenaxe poética ó trovador Xoán de Requeixo*, Chantada, 2003 (ed. de Xosé Lois García et alii).

No romance o tal Pedro Meogo satiriza a Fraga Iribarne e o PP de Galicia, que celebraban unha gastronómica festa anual no monte Faro sen saberen —ou recoñecerem— que por aquelas fragas aínda andaba a sombra poética do poeta chantadino do século XIII.

ANÓNIMO DE RIBADAVIA, 2006

Romances do Dezaseis de Febreiro de 1936, Poio, Litoral das Rías, Colección Hipocampo Amigo, 2006.

Este é o autor que figura na cuberta e na portada do opúsculo de 46 páxinas *Romances do Dezaseis de Febreiro de 1936*. Na cuberta e na portada consígnase: Edición e prólogo de Xesús Alonso Montero.

No prólogo conto que foi Antonio Pérez Prado (1926-2009) quen me proporcionou o texto desta triloxía de romances («sete folios mecanografados»), tríptico poético que o autor lle regalara había moito tempo. Cómpre precisar que o autor da triloxía fora paciente no hospital do Centro Galego de Buenos Aires, institución na que exerceu varios anos o doutor Pérez Prado. O mesmo autor prometeulle ó doutor unha visita na que lle pensaba contar datos da súa vida, visita que, pola quebrantada saúde do anónimo fistor, nunca tivo lugar. Todo o

que lle comunicara o día da doazón fora ben pouco: que nacera no Ribeiro (Ourense) e que recitara os dous primeiros romances na feira de Ribadavia en 1936 (antes da Sublevación).

Xa aquí, debo referir unha curiosísima anécdota. Cando Antonio Pérez Prado recibiu o exemplar do opúsculo que eu lle mandei e dediquei, contestoume con palabras de moita gratitude pero «moi desconcertado porque non me lembro de que, hai anos, che fixera chegar tres textos en verso tan significativos políticamente».

Como non anónimos, reeditoos en *Versos dun fistor republicano...*, 2017.

SANTIAGO NOVO CORDAL, 2006

«Monólogo (interpelativo) dun falanxista fillo dunha mandadeira dun fidalgo granadino, señorito e latifundista. O romance, no que tamén ornea o general Queipo de Llano, virrei da Andalucía franquista no verán do 36, finaliza cuns versos postos en boca dun coro como o das traxedias gregas», en *Homenaxe dos poetas galegos a Federico García Lorca contra a súa morte*, Vigo, Xerais, 2006, pp. 86-91 (ed. de X. Alonso Montero).

Reedito o «Monólogo», co meu nome, en *Versos dun fistor...*

SOFÍA CORDAL PIÑEIRO, 2008

«Soffa Cordal Piñeiro, labrega do Ribeiro de Miño, escribe en galego unha carta no ano 1888», en *Cada palabra pesaba, cada palabra medía. Homenaxe a Antón Santamarina*, Universidade de Santiago de Compostela, 2008, pp. 321-335 (ed. de M. Brea e F. Fernández Rei).

A ela, muller campesiña, amiga de ler e cavilar, apóñolle esa carta de 1888. O primeiro apelido, Cordal, procede dunha rapaza da que estiven namorado na miña adolescencia, María África Cordal de Prado. África —así a chamabamos e soaba moi ben— era viguesa, veraneaba na miña aldea, onde a coñecín, e faleceu en Vigo no ano 1976. Véxase tamén, SANTIAGO NOVO CORDAL.

PEDRO LEIRAS, FISTOR DO RIBEIRO DE AVIA, 2008

«Romance de cego para Mini e Mero e mais os d'A Quenlla», no volume colectivo *O traque da Quenlla*, Chantada, Asociación Cultural Xohán de Requeixo, 2008, pp. 69-71 (ed. de Xosé Lois García).

O apelido é homenaxe a unha das miñas devocións cívicas e literarias: Manuel Leiras Pulpeiro (1854-1912). Reedito o poema, co meu nome, en *Versos dun fistor republicano...*, 2017.

MINERVA LOUREIRO ALEMPARTE, 2009

Machado, Antonio. *Elogio de la causa republicana y defensa de la II República*, Pontevedra, Hipocampo Amigo, Colección Manuel Leiras Pulpeiro de Ensayos cívicos, 2009 (edición, prólogo e epílogo de Minerva Loureiro Alemparte).

Opúsculo de 48 páxinas nas que o prólogo ocupa catorce (7-25) e o epílogo, un poema, catro (43-47). Titúlase este «Sobre el éxodo, en enero de 1939, de Antonio Machado y una parte del pueblo español». Infórmanos, no prólogo, Minerva Loureiro que é profesora de Literatura (prexubilada), machadiana desde moi nova e neta dun exiliado valdeorrés, Herminio Loureiro, que chegou a México en 1939 no mítico barco «Sinaia». A profesora Loureiro Alemparte escribe desde Guadalajara, onde se instalara o seu avó, tamén machadófilo.

RAFAEL BÁREZ ET ALII, 2010

«El inquisidor y otras hierbas del huerto de un vicario represor».

O 23 de marzo de 2010 lin na UNED (Madrid), no acto de ser investido Doutor Honoris Causa desa universidade, o discurso «Cómo cantaron e contaron a Miguel Hernández os poetas galegos nos anos do franquismo», discurso que se publicou en galego e en castelán no volume *Solemne acto de investidura como doctores honoris causa en reconocimiento a las lenguas de España*, UNED, Madrid, 23/3/2010, pp. 71-111. Nesa alocución académica dei noticia, por primeira vez, do romance en castelán «El inquisidor y otras hierbas del huerto de un vicario represor», do que ofrecín algúns versos.

É un poema cuestionador do franquismo e dos responsables do calvario e do mísero final do poeta Miguel Hernández. É, sobre todo, un alegato contra o inmisericorde nacionalcatolicismo dos primeiros anos da Posguerra, alegato que apunta, ás veces, ó vicario Luis Almarcha, a quen o romance fai responsable da tortura moral a que foi sometido o cidadán Miguel Hernández no derradeiro mes da súa existencia. Como consecuencia dese implacable e teimudo acoso, Miguel, xa sen defensas físicas e psíquicas, case sen decatarse, casou eclesiasticamente e recibiu, xa na agonía, os auxilios espirituais. O romance fala ben claro:

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

[...]
Ya sin resortes Miguel,
cuando la vida se escapa,
aquel ser, casi inconsciente,
sucumbió a la jugada,
a la agresión perpetrada
por Vicarios sin honor,
secuestradores de almas,
por curas muy sibilinos
que no se paran en nada.
[...]

Eu posúo un mecanoscrito deste romance inédito que me entregaron, en 1973, dous exalumnos do Instituto de Lugo: Rafael Bárez e Luís Macía Salgado. Bárez, que non carecía de talento literario, é —penso— un dos autores desta diatriba contra os «verdugos de Miguel Hernández». Así, con estas palabras, me entregaron o texto hai tantos anos. Non sei se Macía Salgado colaborou con algún adxectivo forte, pero está claro que o romance procede, no esencial, da factoría do Instituto Masculino de Lugo onde a biografía e os versos de Miguel Hernández estaban moi presentes, máis, quizais, do que aconsellaban as circunstancias daqueles anos escuros e pobres.

Cando, en 2010, ó referirme a Bárez, afirmaba que «non carecía de talento literario», facía unha afirmación que en 2017 se viu confirmada e reforzada. Nese ano publicouse o seu poemario inédito *Poemas del diez de marzo (escritos en la cárcel)* (Alvarellós), páxinas extraordinarias da literatura carceraria española. Así pois, non esaxeraba eu, en 2010, cando lle atribuí a Rafael Bárez (1945-1996) a autoría principal do citado romance.

Esta foi a primeira e a única vez que utilicei, como pseudónimo, o nome e apelido dunha persoa real, ben entendido que, daquela, Rafael Bárez non tiña nome público de poeta. Eu escollino por amigo, exalumno, gran recitador e militante do Partido Comunista.

PEDRO MIRAMONTES CARBALLIDO, 2014

«Evaristo de Sela nun estudo sobre poetas antifranquistas do período 1970-1974»,
Seliña, Boletín da Asociación cultural Evaristo de Sela, Sela, nº 14, 2014, p. 9.

Fago a este autor mestre xubilado, exalumno do ilustre helenista e residente en Caldas de Reis, onde, en 1936, Evaristo de Sela fora preso político. Miramontes é apelido dun camarada que admiro e vive en Ferrol, e Carballido é o segundo apelido de Daniel Álvarez, admirado camarada que xa nos deixou (2017).

XESÚS ALONSO MONTERO, FISTOR DE VENTOSELA, 2016

«Dezaoito versos manriqueños en honor do caldo de Malós» (inérito).

MENDIÑO ALONSO MONTERO, 2017

«Sedíame eu, no tempo dun tal Borbón» (inérito).

A SEÑORA CONSUELO A VIRXILIA, FISTORA DA GROVA DE SANÍN

«Tres cántigas contra o señor Pepe o Becho»

Figuran no prólogo do libro de José Luís Chao Rego *El Ribeiro, mucho más que un vino. Mil años en el arte, la literatura y la documentación*, publicado en 2019 pola Editorial Círculo Rojo. En realidade, a señora Consuelo a Virxilia (muller do señor Virxilio) existiu, e eu, de neno, oínlle recitar coplas, feitas por ela, contra o señor Pepe o Becho, non estas. En homenaxe á fistora, apóñolle, no citado prólogo, tres cántigas nas que recollo algunhas voces moi da cultura vinícola do Ribeiro. Por exemplo:

O viño do tal Pepiño,
non é viño nin é nada:
os taberneiros de Lugo
din que sabe a xoana.

TRES CANTIGAS EN CLAVE ONOMÁSTICA

Xosé Bieito Arias Freixedo

Universidade de Vigo
freixedo@uvigo.es

1. Introducción

Pareceume axeitado enfocar a miña participación neste libro de homenaxe ao colega Antón Palacio cara a unha área á que el dedicou unha parte importante do seu labor como investigador: a onomástica. Trátase dun ámbito que, aparentemente, non ten moito que ver coa miña área de traballo, centrada fundamentalmente na edición de textos trobadorescos galego-portugueses, mais que en ocasións contadas resulta a clave certa para a comprensión cabal dalgún dos textos que presentan un maior grao de dificultade para o editor actual.

Cómpre dicir que na actualidade son varios os proxectos que están a traballar na mellora da edición do corpus poético trobadoresco profano, dado que a maior parte das edicións, tanto as colectivas coma as da obra de autores individuais, precisan dunha revisión continuada por parte da crítica especializada que vaia resolvendo as numerosas leccións claramente erradas ou simplemente conxecturais que non se sosteñen sobre bases filolóxicas sólidas. É neste punto onde a onomástica pode xogar, e de feito xoga, un papel importante, tendo en conta que algúns dos *loci critici* máis complicados, sobre algúns dos cales xa discutiron eminentes representantes da filoloxía románica, poden encontrar unha vía de solución se utilizamos a clave onomástica.

Como mostra disto, neste traballo coméntanse tres casos concretos de cantigas moi coñecidas que carecían dunha correcta edición e que atopan unha lección axeitada se se considera a pertinencia, no taboleiro editorial, dun elemento onomástico.

2. Un nome tras unha confusión gráfica: <q> por <cr>

Na súa transcripción paleográfica do *Cancioneiro da Vaticana* (V), Ernesto Monaci (1875) elaborou un índice onde recollía os principais erros observados na escrita do códice. A relativa sistematicidade de moitos destes erros axuda a entender a natureza dos mesmos e a prever cal podería ser a graffa (ou graffias) correcta que se oculta por tras do erro. O propio Monaci, na introdución á citada edición diplomática de V, explica que ese tipo de información pode resultar moi valiosa para os editores.

Un caso sobre o que o filólogo italiano chamou a atención foi a frecuencia dos erros a que daba lugar o alógrafo do <r> con prolongamento inferior do pé: <r̄>. Un dos contextos gráficos máis propicios para o erro dáse cando este alógrafo con pé longo vai posposto a un <c>, de xeito que con relativa frecuencia os copistas tendían a interpretar o conxunto como <q> ou <qu> en vez de <cr> (isto é, <cr>).

O propio Monaci rexistra varios exemplos en V: (14.6: *qeo* por 'creo'; 55. 10 *qee* por 'cree'; 316. 15 *queerey* por 'creerey' etc.) e tamén se rexistran casos abondos tanto no *Cancioneiro da Biblioteca Nacional* de Portugal (B) coma no *Cancioneiro da Ajuda* (A).

Na coñecida e heterodoxa cantiga de Joan Airas de Santiago *A por que perço o dormir* (B 960, V 547 / Tav 63,15), encontramos un exemplo salientábel porque, tratándose dun problema editorial en principio doado de resolver, a historia editorial desta composición demostra que na realidade non foi iso o que aconteceu.

Eis a reprodución da primeira estrofa da cantiga —o contexto en cuestión áchase no v. 6— nos manuscritos da Biblioteca Nacional de Portugal e da Biblioteca Vaticana respectivamente:

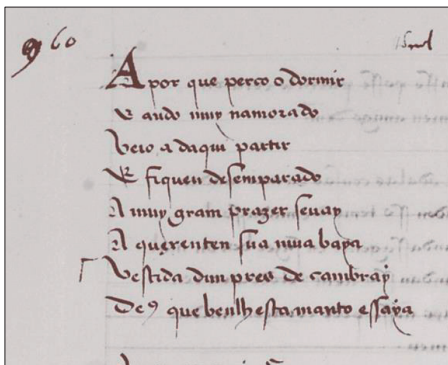

Foto 1. Imaxe de B 960.

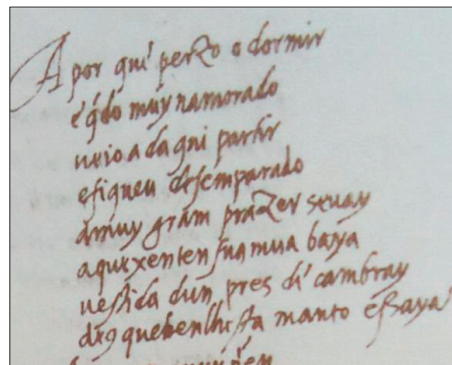

Foto 2. Imaxe de V 547.

Trátase dun dos casos máis significativos da frecuente troca de <q> por <cr>, dada a repercusión que tivo na tradición editorial do texto. Os manuscritos italianos *BV* len ambos: *a quexenten sua mua baia*.

O verso tivo varias lecturas até a establecida polo editor deste trobador, José Luis Rodríguez (1980), que é esta: *a que x'én ten sua mua baia*, que parecía darlle sentido á literalidade dos manuscritos e que foi recollida en edicións e estudos posteriores (A dama pola que o protagonista perdía o sono partía de viaxe, e facían montada nunha mula baia que ela tiña de seu para realizar ese tipo de desprazamentos).

A edición do *Projeto Littera* (Lopes / Ferreira 2014-) chamaba a atención sobre o feito de que neste verso se acharía un topónimo que aparece outra vez no v. 26 desta mesma composición baixo a forma *Crecente*, e que volve aparecer de novo coa forma palatalizada no incipit da coñecida pastorela *Pelo souto de Crexente* (B 967, V 554; Tav. 63,58) do mesmo autor. Indicaban ademais que neste caso estaríamos ante a variante *Quexente* do topónimo, e así o editan na versión en papel publicada en 2016: *a Quexent', em sua mua baia*. Porén, na versión electrónica tiveron en conta unha suxestión nosa (Arias Freixedo 2012) que incidía na natureza da confusión gráfica a que aquí estamos aludindo (<q> por <cr>), de xeito que non estaríamos perante unha hipotética e dificilmente explicábel variante do topónimo (**Quexente*), senón perante a súa forma xenuína palatalizada: *Crexente* (*crexente*) oculta por tras do erro gráfico do copista. A lección correcta do verso debe ser, pois: *a Crexent', en sua mua baia* (Arias Freixedo 2012).

O aviso de Monaci sobre esta confusión gráfica relativamente frecuente entre os copistas dos cancioneiros trobadorescos estaba aí desde 1875, mais varios editores ao longo de máis de 150 anos non soubemos aplicar con tino esa información que, aparentemente trivial, resulta ser moi valiosa.

3. Unha estraña e xocosa coroa

A cantiga de Joan Airas de Santiago (B 1468, V 1078 / Tav. 63, 28) presenta no primeiro verso un paso aparentemente difícil de editar. Vexamos as imaxes dos dous primeiros versos nos manuscritos:

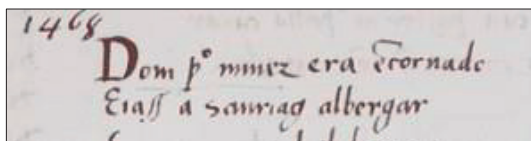

Foto 3. Imaxe de B 1468.

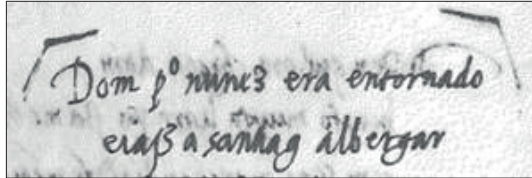

Foto. 4. Imaxe de V 1078.

O *locus criticus* a que nos referimos está localizado no final do v. 1 e as edicións realizadas até agora foron presentadas polos editores como hipotéticas.

- José Luís Rodríguez, na súa edición das cantigas do burgués compostelán, edita: *Don Pero Nunez era entornado*, e interpreta o termo *entornado* como participio de pretérito de *entorvar*, que significaría: ‘turbar, transtornar’.
- Na *web* do «Projeto Littera» dirixido por Graça Videira Lopes, editase: *Dom Pero Núñez era em tornado*, e na nota explicativa interprétase como: «em giro, ou seja, em viagem de negócios». E engádese o seguinte: «Poderíamos também ler *era en tornado* (tinha regressado), mas o pronome *en* (daí), utilizado neste primeiro verso e sem um referente anterior, não parece plausível. Seja como for, talvez não fosse impossível que o trovador fizesse aqui igualmente um jogo com *entornado* (bêbado, como na gíria que ainda hoje se usa)».

Tratándose dunha cantiga en que o protagonista teme que a súa muller lle poña os cornos, intuímos que a lectura orixinal do texto deberá estar máis próxima á transmitida polo cancionero da Biblioteca Nacional de Portugal (*B*). Por outra parte, a lectura de *V* non sería máis que un dos centos de casos de confusión gráfica de <c> por <t> rexistrados nos cancioneros trobadorescos. É preciso, pois, buscar argumentos para defender unha interpretación condicente co contido xeral da cantiga en que o motivo da infidelidade da muller estea presente.

Unha proposta plausíbel de lectura dos dous primeiros versos, que implica a presenza dun topónimo no v. 1 como orixe do desprazamento do personaxe con destino ao burgo de Santiago referido no v. 2, sería a seguinte:

Don Pero Nunez era en Cornado
e ia-s'a Santiag'albergar

O argumento para defender esta lectura é a existencia do topónimo *Cornado* preto de Santiago, rexistrado en documentos dos séculos XIII e XIV editados por Antonio López Ferreiro, tanto nos *Fueros municipales de Santiago y su tierra* como na *Galicia Histórica, Colección Diplomática*. Por exemplo, nun documento dos Foros municipais de Santiago de 1289 lese «*Item em Cornado in Salgueiros I casal (...)jogo e*

teenno ora seus fillos em preyto» e noutro de 1311 alúdesse a un «*Johan eans arcidiago de Cornado*». Noutros dous documentos recollidos na colección diplomática da *Galicia Histórica*, ambos de 1320, rexístrase outro «*arcediago de Cornado*» de nome *Garcia Eans*.

Joan Airas crea deste xeito un xogo equívoco onomástico non moi escondido (*en Cornado / encornado* ‘con corna, cornudo’) que funciona no ámbito da interpretación oral e que, situado xa no inicio do texto, deixaría claro o duplo sentido xocoso de toda a composición¹.

Simultaneamente, noutro nivel retórico, o trobador xoga tamén coa metáfora da ‘coroa de cornos’ tendo en conta que o étimo do topónimo, tal como se pode comprobar na documentación latina medieval, era *CORONATUS*.

4. Da raíz da boudaña ao nabo do Boudanha

O derradeiro exemplo desta nosa achega encóntrase no verso final dunha coñecida e equívoca cantiga de escarnio de Afonso X (B 481, V 64 / Tav. 18, 21]). Vexamos o texto da última estrofa tal como nolo enviaron os manuscritos apógrafos italianos:

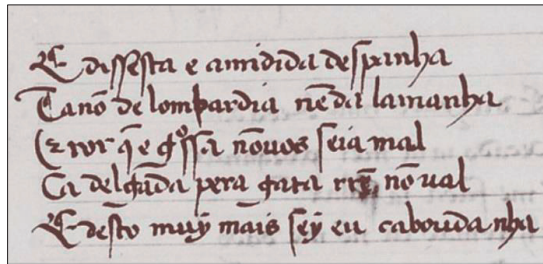

Foto 5. Imaxe de B 481.

¹ Hai máis casos de cantigas de escarnio en que un nome de lugar se utiliza con significado equívoco e intención irónica. Así, na cantiga de Pero da Ponte B 1647, V1181 / Tav. 120, 24, o protagonista queixase da súa muller porque «*lhi fazia torto*» (enganábase con outros). É probábel que neste caso a orixe da burla estea no propio xentilicio do personaxe, que lembra os cornos do cornudo, pois este chamábase Martin de Cornes. Para un estudo da ‘interpretatio nominis’ na literatura trobadoresca véxase Martínez Pereiro (1999).

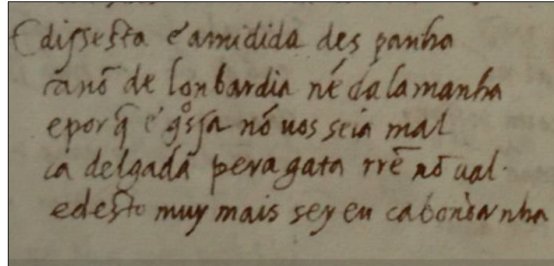

Foto 6. Imaxe de V 64.

E velaquí o texto crítico dos dous versos iniciais e da estrofa final, segundo a nosa proposta e tal como o editamos no libro *Per arte de foder* (2017):

Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira
sa midida, per que colha sa madeira;...
[...]
E diss': —«Esta é a midida d'Espanha,
ca non de Lombardia nen d'Alamanca;
e porque é grossa, non vos seja mal,
ca delgada pera gata ren non val;
desto mui máis sei eu ca Boudanha».

20

Nunha primeira lectura literal a composición é totalmente inocua, pois nada hai de extraño en que un construtor, Joan Rodriguiz, vaia tomar medidas a unha cliente, co fin de que esta compre a madeira precisa para unha obra. Tampouco é extraño que aconselle á cliente sobre o tamaño e o grosor adecuados da madeira, baseándose na súa experiencia con outras clientes para quen tiña realizado traballos similares (Maior Moniz, Maria Airas, Alvela). Mais o texto está construído para ser interpretado en clave metafórica e todo el é unha imaxe sexual con que o autor fai escarnio da famosa soldadeira Maria Balteira.

Descifremos algunhas destas claves baseadas na recontextualización burlesca de termos e expresións propios da linguaxe da construción. A pesar de non ser politicamente correcto, aínda hoxe os profesionais da decoración realizan comentarios que xogan co equívoco orixinado da circunstancia de que unha cliente lles pida que lle vaian tomar as medidas. Esta dobre interpretación é posíbel nos vs. 1 e 2: no sentido literal Joan Rodriguez foi tomar medidas da obra, mentres que no sentido velado as medidas que tomou foron as da propia Balteira. O termo *midida* tamén ten un probábel sentido velado sexual, neste caso relativo ás medidas masculinas, nunha cantiga de Fernan Paez de Tamalhancos (B 1335, V 942 / Tav. 46, 3).

Na segunda parte do v. 2 radica a esencia do equívoco. A madeira pode ser simplemente iso, no sentido literal do termo, ou unha denominación metafórica do pene. Trátase dun sentido figurado do termo *madeira* diferente ao que ten noutras dúas composicións de Afonso Lopez de Baian (*En Arouca ùa casa faria*, B 1471, V 1081 / Tav. 6, 3) e de Paai Gomez Charinho (*Don Afonso Lopez de Baian quer*, B 1625, V 1159 / Tav. 114, 9). Ambigua é tamén, nesta mesma clave e verso, a interpretación do verbo *colher*, que pode expresar que a Balteira colla (tome, reciba) a 'madeira' (o pene) de Joan Rodriguiz, ou ben pode expresar a finalidade das medidas realizadas por este: asegurarse de que a súa 'madeira' colle (cabe). O sexo da Balteira sería no primeiro caso o medio utilizado para coller (recibir dentro) a 'madeira' figurada, mentres que no segundo caso sería o lugar destinado para que a madeira colla. Se a madeira é o pene, o xeito lóxico de tomarlle medidas á Balteira para comprobar se colle non é outro que o de introducila no lugar ao que está destinada: o sexo dela. Amplíase esta imaxe coa idea de que a madeira se debe meter *en compasso*, isto é, a trabe debe ir colocándose aos poucos, a golpe de pequenos arrempuxóns, até que quede ben asentada no cume entre as madeiras en forma de ángulo que axudan a soportar a cuberta do tellado (no sentido literal) ou acompañadamente, ritmicamente (no sentido sexual figurado).

Talvez teña tamén un dobre sentido o termo *montanha* do v. 15. Maior Moniz, Maria Airas e Alvela colheron tamén a madeira na *montanha*. Alén do sentido literal de ir procurar a madeira para as trabes ao monte, tería tamén o sentido sexual alusivo a que as tres mulleres 'colleron' a madeira de Joan Rodriguiz na *montanha* particular de cada unha; e esta palabra ten que ver sen dúbida co 'monte de Venus'. Outra expresión relativa ao mundo da construción recontextualizada cun significado erótico son as *pernas da [e]scaleira* (unha parte da armazón do tellado), que aluden ás 'pernas da muller', polo que resulta obvio tamén cal é o lugar *antr'as pernas* por onde se debe meter (v. 8) *en compasso* e onde debe ficar ben asentada (v. 9) a longa (v. 9) e *grossa* (v. 18) *madeira*. Alén diso, na última estrofa a voz poética fai unha ponderación meliorativa da '*midida d'Espanha*', coa que non poden compararse as medidas correntes na Lombardía ou en Alemaña. Esta alusión é talvez unha burla en vinganza pola non consecución do título de emperador do Sacro Imperio, do que eses dous territorios eran moi importantes.

O sentido fálico é evidente na metáfora bélica rexistrada no penúltimo verso, onde se identifica o pene cunha *gata*, unha arma de ataque en forma de torre alta e robusta de madeira grosa, empregada para asaltar murallas. A palabra *gata* designaba ademais un aparello usado na construción para subir e baixar materiais e persoal, o que tamén tería sentido nun contexto de construción dunha casa nova e permitiría unha interpretación figurada sexual.

Neste contexto, chegamos á parte final da cantiga, concretamente á parte final do último verso, cuxa difícil interpretación orixinou até o momento diversas e non

satisfactorias hipóteses por parte da crítica. Os manuscritos len do seguinte xeito: *B* caboudanha, *V* cabondanha. Tendo en conta que a boudaña (*Bryonia dioica*) é unha planta da que o Padre Sarmiento di que ten «hoja de parra y un horroroso nabo», consideramos que no noso contexto de alarde de medidas a interpretación hai que vinculala dalgún xeito ao «nabo» desta planta. O verso é a conclusión de toda a argumentación anterior e nel Joan Rodríguez afirma categoricamente que, se ben se pode dicir que en cuestión de «nabos» o da boudaña é digno de mención (adaptando a personificación implícita: «a boudaña sabe de nabos grandes»), el pode emitir a súa opinión porque fala con coñecemento de causa —porque é un bo profesional da construción / porque fala da súa propia ‘midida’.

Repárese en que este verso pode resultar dilóxico e entenderse de dúas formas simultaneamente, tal como xa fixo notar Anna Ferrari, mais sen necesidade de ningunha emenda na lección dos manuscritos, ao ser cantado convenientemente polo xogar: nunha o verbo *saber* incidiría na maior competencia en canto ao coñecemento do asunto —en sentido recto e figurado de madeira— (desto mui máis *sei* eu ca boudanha); mentres que na outra o verbo *aver* incidiría nas maiores dimensións do ‘asunto’ —aquí só no sentido figurado— en termos de proporcións (desto mui máis *ei* eu ca boudanha).

Mais cabe aínda a posibilidade, para nós moi plausíbel, de que tal como apuntaron Michaëlis e Lapa e defende tamén Elsa Gonçalves (2013), nesta palabra final, boudanha, xunto co nome da planta, conflúa o alcume dun personaxe do que non nos chegaron datos documentais certos, mais que sería coñecido polo círculo en que se interpretaban estas cantigas, e que talvez tivese ese mal nome polas proporcións, digamos, non convencionais, desa parte da súa anatomía.

De feito, a documentación medieval dos mosteiros de Caaveiro, Oseira e Ribas de Sil corrobora o uso desta palabra, grafada coas formas *Boudania* e *Boudana*, como apelativo de varios personaxes que interveñen nalgúns instrumentos de troco, de avinza ou de compra-venda, datados nos séculos XIII e XIV. Así, nun documento de Caaveiro de 1234 encontramos un *Nuno Fernandi, dicto Boudania* e noutro sen datar un *Fernando Nuniz, dicto Boudania*, talvez fillo do anterior, que corroboran o uso do termo como alcume familiar.

Elsa Gonçalves (2013) defende así mesmo, con argumentos bastante sólidos, a suxestiva posibilidade dunha *dupla hequivocatio* en toda a cantiga, de xeito que por tras do primeiro sentido figurado do termo madeira como ‘membro viril’, se esconda un segundo sentido velado de ‘consolador’. Certamente o texto permite facer esa lectura, aínda que a insistencia na cuestión das grandes dimensións en lonxitude e grosor cadra mellor co alarde dun home que fachendea de estar moi ben dotado e de ter moitas amantes.

5. Conclusións

Nos tres exemplos que acabamos de comentar vese que a posta en xogo dos nomes, para o caso dous topónimos e un alcume, permitiu resolver tres pasos que representaron unha notábel dificultade para os editores que se enfrontaron a eles ao longo dun século. Dándolle a volta á formulación, acabamos de constatar a dificultade que representa para a edición da poesía medieval a presenza de elementos onomásticos, sobre todo cando a textualidade dos códices relatores está distorsionada por erros gráficos, segmentación irregular de vocábulos, uso de abreviaturas etc. Nos dous últimos casos compróbase que o elemento onomástico, que foi a cifra empregada polos trobadores para realizar o seu xogo equívoco de ocultación, é a chave única que abre algúns dos problemas editoriais máis enconados da nosa poesía trobadoresca profana.

Referencias bibliográficas

- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2012): «A Crexent' en sua mua baia», *Locus Criticus*, 14. Disponible en: <<http://locuscriticus.webs.uvigo.es/?p=458>>.
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2016a): «Arredor de *boudanha*: unha nova proposta de edición e interpretación da cantiga *Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira* [B 481, V 64] de Afonso X», *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 43, 421-429.
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2016b): «Joan Airas de Santiago. Don Pero Nunez era...». *Locus Criticus*, 16. Disponible en: <<http://locuscriticus.webs.uvigo.es/?p=496>>. [Último acceso: 11/05/2018].
- Arias Freixedo, Xosé Bieito (2017): *Per arte de foder. Cantigas de escarnio de temática sexual*. Frank & Timme: Berlín.
- Gonçalves, Elsa (2013): «Sintaxe e interpretatio: Afonso X. Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira», *Cultura Neolatina* LXXIII, 1-2, 13-24.
- Lopes, Graça Videira / Manuel Pedro Ferreira *et alii* (2014-): *Cantigas Medievais Galego-Portuguesas* [Base de datos online]. Lisboa: Instituto de Estudos Medievais, FCSH/NOVA. Disponible en: <<http://cantigas.fcs.unl.pt>>. [Último acceso 11/05/2018].
- Martínez Pereiro, Carlos Paulo (1999): *A indócil liberdade de nomear (Por volta da «interpretatio nominis» na literatura trovadoresca)*. Espiral Maior: A Coruña.
- Monaci, Ernesto (1875). *Il Canzoniere portoghese della Biblioteca Vaticana*. Max Niemeyer Editore: Halle a S.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Rodríguez, José Luis (1980). *El cancionero de Joan Airas de Santiago. Edición y estudio*, Anexo 12 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade.

Apéndice de textos

I.

Joan Airas de Santiago (B 960, V 547, [63, 15])

A por que perço o dormir
e ando mui namorado
vejo-a daqui partir
e fic'eu deseparado;
a mui gran prazer se vai
a Crexent', en sua mua baia;
 vestida d'un pres de Cambrai,
 Deus! que ben lh'está manto e saia.

A morrer houvi por én
tanto a vi ben talhada,
que parecia mui ben
en sua sela dourada;
as sueiras son d'ensai
e os arçoes [son] de faia;
 vestida d'un pres de Cambrai
 Deus! que ben lh'está manto e saia.

Se a pudess'eu filhar
terria-m'en por ben-andante;
e nos braços a levar
na coma do rocin, deant', e
per caminho de Lampai
passar Minh'e Doir'e Gaia;
 vestida d'un pres de Cambrai
 Deus! que ben lh'está manto e saia.

Se a pudess'alongar
quatro légoas de Crecente
e nos braço-la filhar,
aperta-la fortemente,
non lhi valria dizer «ai»
nen chamar Deus nen Sant'Ovaia.

Vestida d'un pres de Cambrai
Deus! que ben lh'está manto e saia.

II.

Joan Airas de Santiago (B 1468, V 1078, [63, 28])

Don Pero Nunez era en Cornado
e ia-s'a Santiag'albergar;
e o agüiro sol el ben catar,
ca muitas vezes-l'houv'afaçanhado;
e indo da cas[a] ao celeiro
houv'un corvo viaraz e faceiro
de que Don Pero non foi ren pagado.

E pois-lo el houve muito catado,
diz: —«Deste corvo non posso escapar
que del non haja 'scarnho a tomar,
con gran perda do que hei gaanhado,
ou da maior parte do que houver,
per ventur', ou do corpo ou da molher,
segund'eu hei o agoiro provado».

E tornou-se contra seu gasalhado
e diz: —«Amiga, muit'hei gran pesar,
ca me non posso de dano guardar
deste corvo, que vejo tan chegado
à vossa casa, pois filha perfia
e corvej'aquí sempr'o máis do dia
e diz: 'de nout'estarás trasfumado'».

III.

Alfonso X (B 481, V 64, [18, 21])

Joan Rodriguiz foi esmar a Balteira
sa medida, per que colha sa madeira;
e disse: —«Se [o] ben queredes fazer,
de tal medida a devedes colher
e não meor, per nulha maneira».

E disse: —«Esta é a madeira certa,
e, demais, non a dei eu a vós sinlheira;
e pois que s'en compasso ha de meter,
atan longa deve toda [a] seer
per antr'as pernas da [e]scaleira.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

A Maior Moniz dei ja outra tamanha,
e foi-a ela colher logo sen sanha;
e Mari'Airas feze-o logo outro tal,
e Alvela, que andou en Portugal;
e ja x'as colheron na montanha».

E diss': —«Esta é a medida d'España,
ca non de Lombardia nen d'Alamanca;
e porque é grossa, non vos seja mal,
ca delgada pera gata ren non val;
desto mui máis sei eu ca Boudanha».

A TOPONIMIA GALEGA EN BRANCO E NEGRO

Ana Isabel Boullón Agrelo

Instituto da Lingua Galega - Universidade de Santiago de Compostela
ana.boullon@usc.es

*A Antón, amigo querido desde hai moitos anos,
compañeiro infatigable, vehemente e sabio no estudo de topónimos e apelidos.*

1. As cores nos topónimos e a súa frecuencia

Cada lingua organiza os límites das categorías semánticas das cores ó seu xeito, pero desde o traballo de P. Berlin e B. Kay en 1969 pode falarse dunhas categorías universais semánticas neste dominio. Estes autores estableceron unha clasificación de once cores, cunha orde fixa, a partir do estudo de 98 linguas: as primeiras son o branco e o negro, e despois: vermello → verde ou amarelo → azul → castaño → [morado / rosa / laranxa / gris] (Berlin / Kay 1999: 104); se nunha lingua determinada se reduce o número das cores que se expresan, estas serán, como mínimo, a branca e a negra. Se son catro, a estas dúas engádense o vermello mailo verde ou o amarelo.

Por razóns de extensión, neste traballo limitareime ó estudo das dúas cores básicas (branco e negro), coas distintas denominacións empregadas en Galicia para expresalas. Encadrarei o seu peso específico no conxunto da toponimia maior galega (que toma como base o *Nomenclátor de Galicia*, en diante NG), onde se rexistran seis cores: branco, negro, verde e vermello, que son as maioritarias (e as catro primeiras da escala de Berlin / Kay), e, con moita menor incidencia cuantitativa, pardo e amarelo; hai unha categoría máis, multicolor, resultante da conxunción de dúas cores no mesmo referente.

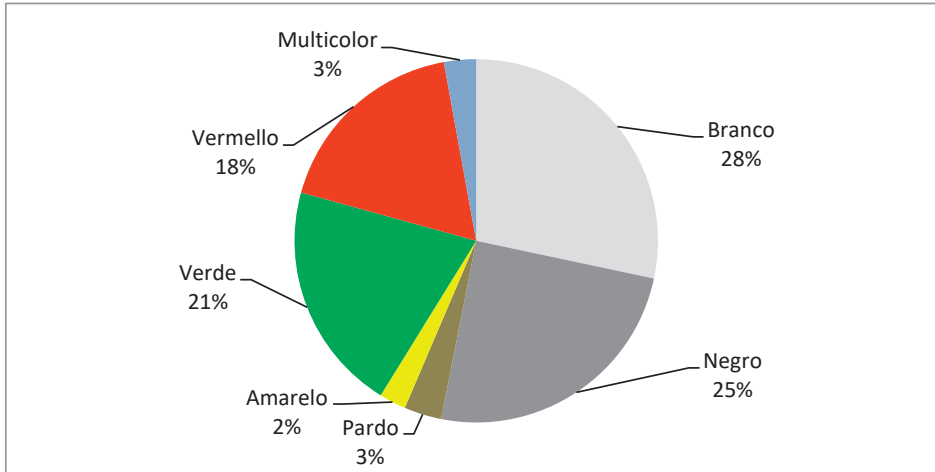

Gráfico 1: Porcentaxe das cores na toponimia galega.

Neste cadro foi reducida a variabilidade léxica, xa que a mesma cor pode presentar diversos nomes, dependendo da cronoloxía ou por desprazamentos semánticos que se van producindo por metáfora ou por metonimia: así, /branco/ pode estar expresado polos adxectivos *albo* (e o seu derivado *albar*), *branco*, *cao*, *prata* e *claro*; /negro/ por *louro*, *mouro*, *negro*, *preto*, *escuro* e *fuluxento*; o mesmo ocorre con /pardo/, /amarelo/ e /vermello/ (*rubio*, *roxo*...); e a variedade de cores pode ser expresada por *pígara* e *pinto*. A única das cores básicas (na clasificación de Berlin / Kay) que falta aquí é o azul, como adoita ocorrer na toponimia hispánica: nos estudos consultados, só aparece, e en número baixo, en Cataluña (Dębowskiak 2013: 86) e nas Illas Canarias (Trapero 1995: 95, 112), en ambos e dous casos para designar augas limpas e de intensa cor azul: *Aiguablava*, *Cala Blava* e *Charco Azul* ou *Caletón Azul*.

Considereirei como cromotopónimos aqueles nomes en que a noción de cor forma parte esencial da natureza do lugar, isto é, non aqueles en que a cor forma parte da etimoloxía do nome pero con distinta motivación, tales como os nomes de poseores procedentes de nomes persoais latinos (*Albín*, do xenitivo de *Albinus*, *Rubián* de *Rubianus*, *Mourelle* de *Maurellus*), ou de sobrenomes persoais de imposición máis moderna (*Porta dos Caos*, *Casparado*, *Martín Mouro*, *Peronegro*), ou santos (*Santa Clara*, *Santa Rosa*) ou outras realidades que se irán detallando no estudo de cada voz. Como se verá, non sempre é doado distinguir motivacións ou acepcións.

Os termos utilizados para a descrición das cores remiten lexicamente a un escenario medieval ou posmedieval, xa que aparecen voces que hoxe teñen menos vitalidade, presentan restricións semánticas ou estilísticas ou desapareceron (*albo*, *albar*, *cao*,

preto, louro). Terei en conta as atestacións medievais, segundo os *corpora* electrónicos existentes, o CODOLGA para os textos latinos e o TMILGA¹, sobre todo, para os galegos. Ademais, terei en conta a información proporcionada pola tese de doutoramento de Teresa Veiga Díaz (2010), quen establece que non hai diferenza estrutural entre o elenco cromático dos textos traducidos medievais e o dos non traducidos (2010: 537), de forma que eu considerarei igualmente válidos os dous tipos de fontes.

2. /branco/

As palabras latinas que designaban esta cor eran *albus* e *candidus* (Kristol 1978: 51), pero foron desprazadas nas linguas románicas por *blank*, de orixe xermánica. Destas formas, *candidus* (co matiz 'branco brillante) apenas deixou mostras na Iberorromania², *albus*, permanece na toponimia e *blank-* entrou tardiamente. Roca Garriga (1954), ó examinar os datos da Península Ibérica, establecía unha diferenza cronolóxica e xeográfica entre o uso dos dous adxectivos: ó sur da fronteira establecida entre os reinos cristiáns e os árabes a partir de 1212 a presenza de *albo* é moito menor, posto que a partir da recristianización dese territorio o adxectivo usado para esa cor era xa *blanco*. Nos *corpora* de Galicia a voz *branco* aparece só a partir do século XII, mentres que os testemuños na toponimia de *albo* (e derivados) son moi anteriores (desde o século VIII³) e moito máis abundantes.

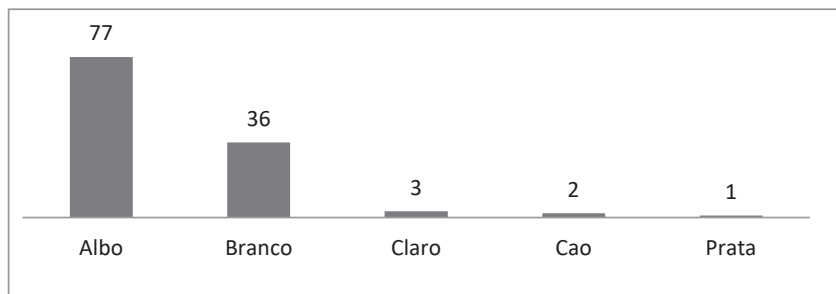

Gráfico 2: Formas de /branco/ na toponimia galega.

¹ Remito a eles para a bibliografía das fontes concretas, que só exporei con abreviatura.

² Si con sentido figurado: *cándido* 'inxenuo', e no derivado *candéal*, aplicado ó tipo de trigo que produce un pan moi branco (DCECH s.v. *cándido*). Descarto o topónimo *Candia* como procedente desta voz, porque probablemente haxa que pólo en relación con *Cando*, *Canda*, *Candán* etc., derivados todos da voz prelatina *CANDĀNU, emparentada co lat. *candere* 'arder' e remotamente tamén co adxectivo CANDĪDUS 'branco' (DAG).

³ «per illas sasas *aluas*» a.775 DipAstur, «Pena *Alua*» a.791 CDPino.

2.1. Albo e derivados

No corpus medieval electrónico de textos galegos (TMILGa), o adxectivo *albo* como referencia de cor⁴ aparece en moito menor número ca *branco*: 72 ocorrencias fronte a 2.093, o que non chega a supor un 4%, dato elocuente sobre a súa vitalidade a partir do século XIII. De todas elas, a maioría son de topónimos (non sempre galegos), catro sobrenomes (a) e dez como referencias cromáticas, sobre todo moedas (b), pero tamén outras (c, d):

- a) Pedro Perez, dito *Aluo* (1269 DocSponer), Iohan *Alvo* (1289 DocTui), Johan *Alvo* de Castro (1307 CDOseira), Johán *Aluo*, capelã de San Migell dos Agros (1429 TSBieitoSantiago)
- b) «soldos alfonsinos *alvos*» (1290 CDRocas)
- c) «Et foy esta infanta Yto tornada de maos costumes em bõos que nẽgũa cousa da vaca nõ ficou em toda ella... senõ a blancura soa, que era moy *alua* et moy fermosa» (s. XIV XEstoria)
- d) «o cauallo ... aas uezes nace con huun ollo *aluo* et outro negro», «enprasto de greda *alua*», «vermẽes rruuios et *aluos*» (1409-1420 TAlbeitaría)

Tanto a súa utilización en sobrenomes coma nos outros contextos permítenos ver que polo menos ata o primeiro terzo do século XV esta palabra era coñecida, aínda que non tan usada coma *branco*. Se a maior parte das acepcións son referidas á cor da pel ou do cabelo (a, c) e para as moedas (b), ou con outros contextos no tratado de Albeitaría, a toponimia mostra que se usou tamén para pedras (*Penalba*, *Peralba* / *Pedralba*, *Seixalbo*), orónimos (*Montalbo*, *Montalbán*), construcións (*Pardasalbas*, *Castelalbo*, *Eirexalba* / *Grixalba*, *Mámoa Alba*) e hidrónimos (*Piegalbo*). Posteriormente o adxectivo *albo* foi recuperado como cultismo e hoxe considérase voz literaria (DRAG). As formas localizadas na toponimia son as seguintes⁵:

1. Albo, O, Albos, Alba

Derivados:

2. Albeiro 2 / O Albeiro 2 / Albeiros⁶
3. Trasalba
4. Albar 4 / O Albar 1 / Albares 2

⁴ Non contamos as 16 ocorrencias de *alva* / *alba* como substantivo feminino, co significado de 'alborada', sempre en textos literarios, ou 'vestimenta de liño branca que viste o sacerdote para celebrar a misa'.

⁵ Descarto como cromotopónimos *Albán*, *Donalbán*, *Albín*, por seren nomes de posesor (lat. ALBANUS, ALBINUS).

⁶ *Albeiro* tamén significa 'muño de trigo', fronte a *negral*, 'muño de centeo e millo'.

5. Albaredo 3 / O Albaredo 4, Albaredos / Os Albaredos / San Martiño de Alvaredos
6. Albarido, O
7. Albela de Arriba, A / Albelos
8. Albarello, Albarellos 2 / Alvarellos
9. Albariña, A / A Alvariña / Alberiñas / Alvariños

Compostos:

1. Arealba
2. Pedralba 6, Peralba 2
3. Penalba 4 / A Penalba / Penas Albas 3
4. Pena Oubiña⁷, A Penoubiña 2
5. Seixalbo 3 / Seixalbos
6. Pardasalbas
7. Castelalbo, O
8. Eirexalba / Grixalba
9. Mámoa Alba
10. Montalbo
11. Montalbán
12. Piegalbo
13. Vilalba 4
14. Peralbar
15. Pontealbar / Ponte Alvar
16. Pradoalbar

Varios derivados seguen a conservar a súa relación coa cor, como *albariño* ou *albeiro*, usados na toponimia sen referente expreso, ou *albar*, que no DRAG está restrinxido a especies vexetais, pero que na toponimia aparece tamén con *ponte* ou *pedra* (*Peralbar*). Outros, en fin, consérvase só como apelidos, xerados a partir do seu uso toponímico, como *Albarellos* ou *Albela*; deste último consta na documentación a súa vinculación semántica coa cor branca, nun poema de Xoán Suárez Coello onde relaciona o sobrenome *Albelo* co cabelo branco:

⁷ *Oubiña*, a parroquia de Cambados, está mencionada como *Ovinia* no Parroquial Suevo e en 1151, polo que parece que se debe relacionar co lat. *OVIS* 'ovella', de onde *OVINIUS*, usado en latín como cognomen. Daquela, o ditongo parece non etimolóxico. Segundo Bascuas (2002: 282), pode entenderse como 'terra de ovellas' ou como adxectivo de posesor **VILLA OVINIA*; penso que esta última opción debería descartarse, pois non hai en Galicia descendentes desta fórmula latina clásica co uso adxectivo da forma antroponímica. Parece que o próximo *Oubiña*, lugar de Marín, debería interpretarse da mesma forma.

«Martí *Alvelo* / desse teu cabelo / te falarei ja / cata capelo / que poñas sobre'elo /
ca mui mester ch'á; ca o topete / pois mete cãos mais de sete»

De todas maneiras, e aínda que a relación desta voz coa cor branca é segura en moitos casos (máis evidente nos compostos), Edelmiro Bascuas alertou do problema de homonimia pola confluencia do tema **Alv-* (formado pola raíz **el* 'fluír' e o sufixo -*v*) e a raíz indoeuropea **alb-* 'branco' (de onde o lat. *ALBUS*), que terminou usándose con valor hidronímico en toda Europa (cf. os nomes de varios ríos europeos, como *Elba*, *Aube* < *Alba* 877, afluente do Sena, *Albe* < *Alba* 1200, afluente do Saar etc.; véxase Bascuas 2002: 268)⁸. Tendo en conta isto, Bascuas considera como hidronímicos varios usos de *Alba* en Galicia, posto que ou son actualmente nomes de ríos (*Alba* no Morrazo), ou aparecen na Idade Media como tales ou con formas que descartan a súa vinculación coa voz latina (como o río *Alva* na Beira Baixa portuguesa, que se menciona como *Alvia*, cunha terminación moi común nos hidrónimos)⁹. Decidín, con todo, manter esas formas dentro deste grupo porque, amais da dificultade en resolve-la homonimia, en última instancia tamén revelan a súa vinculación coa cor branca.

2.2. Branco

Como se dixo, esta voz é innovadora con respecto á orixinaria latina. A documentación máis antiga atopada é de finais do século XII, aínda que é a partir do XIII cando se atesta con máis frecuencia, aplicado a tecidos (c) e moedas (d), e especialmente na onomástica, como sobrenome persoal (a) e como topónimo (b).

- a) *Wilelmus Branco* (1177 TSobrado), «*Martin Branco*» (1240 CDVilarDonas), «*Dominicus Fernandi dictus Perna Brancha*» (1234 DocCatOurense)
- b) «*uendimus tibi Dominico Pelagii quamdam domum que est prope Brancos carnificum*»¹⁰ (1222 DocCatOurense), «*Petrus Nunit dos Brancus*» (1254 CDRamirás)

⁸ E aínda hai outros autores que admiten unha raíz oronímica preindoeuropea **alb-* 'alto'. Bascuas (2002: 273) considérao menos probable pola ausencia de correspondencias lingüísticas seguras e porque todas elas admiten outras explicacións alleas á suposta orixe preindoeuropea. Para a discusións dos topónimos que interesan, véxase Bascuas (2002: 274-283).

⁹ Bascuas (2002: 275) inclínase por considerar *Vilalba* (Lu) neste grupo hidronímico, pero en realidade é unha retoponimización real por oposición meliorativa ó primitivo *Montenegro*. Gonzalo Navaza (2017a: 72) considera que se debe tratar doutra das mudanzas toponímicas de Afonso IX.

¹⁰ Non está claro abondo se aquí *Brancos* é topónimo ou o nome do carnicero.

- c) «colcha cardina et alia *blanca*» (1230 DocCatOurense)
- d) «duzentos soldos desta moeda *blanca*» 1264 CDTui, «LXXXa solidos de alfonsiis *brancos*» (1272 CDFPallares)

Na toponimia atopámolo substantivado (en masculino plural pode facer referencia ó alcume dos habitantes) ou en composición, para adxectivar orónimos (*area, pedra, pena, seixo*), construcións (*casa, torre, fonte*) ou fitónimos (*uceira, folla, carballo, xesta, xunca*), sobre todo:

- 1. Branca / Blanca / Os Blancos 3

Compostos:

- 1. Areabranca
- 2. Pedra Branca / A Pedrabranca / Pedras Brancas 2
- 3. Pena Branca, A 2
- 4. Seixo Branco, O 2
- 5. Fonte Branca / Fontebranca / A Fontebranca
- 6. Casa Branca, A / Casabranca / A Casabranca 3
- 7. Torre Branca, A 2
- 8. Vilabranca
- 9. Uceira Branca
- 10. Folla Branca
- 11. Carballo Branco
- 12. Xestas Brancas
- 13. Xunca Branca, A
- 14. Camiño Branco / O Camiño Branco 3
- 15. Carreira Branca
- 16. Virxe Branca, A

Contrariamente á maioría das outras expresións de cor, non aparece nunca en derivados, quizais por tratarse dunha voz máis recente.

2.3. Outras denominacións

Amais de ALBUS e BRANCUS, aparecen de maneira minoritaria algunhas outras denominacións. En primeiro lugar, *prata*, usado co sentido 'prateado' [«que ten a cor, o brillo ou outras características da prata» (DRAG)]. No exemplo galego debe referirse ó brillo da auga. É frecuente en Canarias, onde describe a cor tirando a branca do chan (Trapero 1995: 97):

- 1. Fonte Prata, A

O adxectivo CANUS sería ponte entre os sectores cromáticos do gris e do branco, en referencia á cor branca ou grisácea do cabelo, posto que en latín o gris non tiña palabra específica (Varela Sieiro 1996: 574). Os topónimos evidencian que o seu referente non foi unicamente o cabelo, senón que se aplicou a outras realidades diferentes, aquí un fitónimo e un hidrónimo¹¹:

1. Fontecá
2. Espiñarcao

Outro adxectivo para este ámbito semántico é *cairo* < lat. CANARIU. Nos dicionarios latinos esta palabra deriva de CANIS, pero debeu existir tamén como derivado de CANUS, como parecen indicar estes testemuños toponímicos:

1. Caira
2. Lexocairo

A voz *cairo* é problemática, porque na expresión *pito cairo*, Gonzalo Navaza (2004) demostrou que non ten que ver con esta voz latina, como propoñía Corominas (DCECH s.v. *cano*), senón coa capital exipcia. Unha das obxeccións era fonética, posto que de CANARIU non pode proceder *cairo* en certas áreas dialectais onde a solución sería **queiro*, conforme ós resultados de MATTIANARIA (*maceira*, véxase ALGa VI, mapa 238). Isto é o que ocorre con *Cairo* en Lousame, o que obriga a descartar a súa orixe a partir de CANARIU. O caso de *Caira*, en Antas de Ulla, é diferente, porque, situado na extrema das isoglosas de *maceira*, *maciñeira* e *mazaira*, está documentado en varias ocasións no Tombo de Sobrado como «villa de *Canaria*», «loco predicto *Canaria*» 1033, «uilla uocitata *Canaria*» 1120 TSobrado. Isto tamén levou a Bascuas (2002: 213) a consideralo derivado de CANUS. Canto a *Lexocairo*, está situado en Baralla (Lu), en área onde MATTIANARIA > *mazairo* (ALGA VI, mapa 238). A primeira parte do composto debe ter a mesma orixe có port. *leixão* 'pedra alta e isolada' (DOELP).

Finalmente, inclúese aquí o adxectivo *claro*, que indica a presenza de luminosidade e fai referencia a obxectos que resaltan do conxunto por seren máis brancos. Non é segura esta significación nos casos 1 e 2, pois aí pode facer referencia á posesora, pero si é evidente no 3, paralelo ó catalán e occitano *Montclar* ou ó francés *Monclar*.

1. Clara, A
2. Vila Clara

¹¹ É dubidoso *Barbacán* (A Laracha), porque, aínda que podería explicarse por un composto *barba + can* (feminino de CANUS nesta área dialectal), cunha explicación fitonímica, podería deberse a existencia da voz de orixe árabe *barbacá* ('muro que se construía diante das murallas e máis baixo ca elas para defender unha fortificación' DRAG), presente nos textos desde o século XIII (*barvacã* nas Cantigas de Santa María). De todas formas, atéstase só en fontes literarias: amais de nas CSM, en traducións de textos casteláns (a Crónica Xeral / CrCastela e a Historia Troiana), co que cumpriría un estudo específico para dilucidalo.

3. Montes Claros

Non sen tiveron en conta os haxiónimos *Santa Clara* e *Santa Clara de Novás*.

3. /negro/

Para a expresión desta cor («completamente escura, coma a do acibeche», «moi escura» DRAG), en latín había dous termos, *ATER* (o non marcado) e *NIGER* (brillante). O primeiro foise facendo máis raro a partir do século II d. C. ata desaparecer, e introducíronse novos termos, algúns por proximidade semántica, como *preto*, e outros por comparacións lexicais, como *MAURUS* (Kristol 1978: 95). Na toponimia galega atopamos ata seis termos para designar os distintos tons desta cor (ben que algunha delas anecdótica): as principais son *mouro*, *negro*, *louro* e *preto*, isto é, o dobre das que expresan /branco/, que son *albo* e *branco*, e das que sabemos que teñen unha explicación diacrónica. Esta proliferación fai pensar na busca de novas formas como recurso eufemístico para un termo que podía ter connotacións negativas, pois aparece con acepcións figuradas, asociadas á tristura e á desgracia:

«cada día se me fazia *negro* et triste», «en *negro* día me uistes», «en *negra* ora naçí», «¡Ay, uentura *negra* et astrosa et crua et esquiuia et doorida et falsa et mentirosa et sen lealdade!» 1370-1373 CTroiana

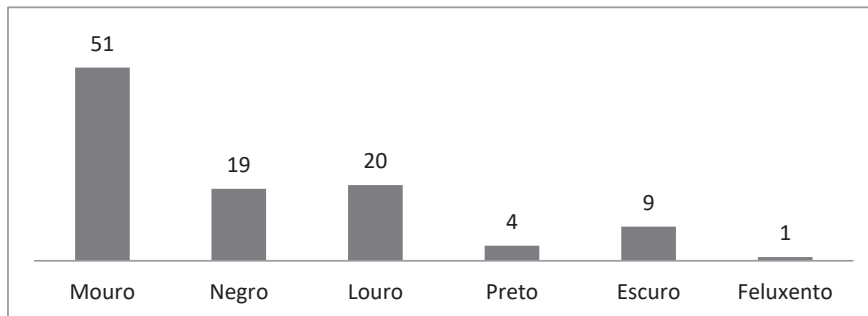

Gráfico 3: Formas de /negro/ na toponimia galega.

3.1. Mouro

Maurus significaba xa en latín ‘negro’, ‘escuro’ (DMLBS), pero a súa asignación étnica desde moi cedo fai difícil discriminar en moitas ocasións as motivacións dos topónimos ós que deu lugar. Como designación de cor, hai algún contexto que parece

indicar que é palabra condicionada pola variación diastrática, propia de labradores e vaqueiros:

«achou hũa vaca *negra* et, polla desvyar dant' el rrey que lle disse como en iogo: «ca, *mora!*», ca os lauradores et os vaqueyros soenlle chamar aas *negras mouras*» (1295-1312 CrXCrC)

Posteriormente e ata hoxe, seguiu a presentar a acepción «de cor escura, moreno», aplicado a persoas (DRAG), se ben parece manter unha connotación popular, connotación que segue a ter hoxe e que lle ten proporcionado unha valoración social negativa, como se ve no seguinte etnotexto:

«E entón nosoutros entramos, e esta, que ... que chaman Hortensia, dixo: —Déanos un quilo de uvas, ¡*mouras!* E púxolle o quilo de uvas *mouras*. E saímos para fóra..., e... díxonos alí fóra a sobriña do Víctor que estaba na Coruña: —¡Ai! ¡Ai Hortensia! ¡Para outra vez non digas así! —¿E logo? —¡Di *negras!* ¡Di *negras!* Esa palabra, *mouras*, é unha palabra moi mal dita —dixo—, moi mal dita, muller. ¿E non ves que chama a atención da xente?» (Fernández Rei / Hermida Gulías 1996: 116-7)¹².

Esta norma social implícita, que privilexia as formas comúns ó castelán en detrimento das diferenciais, ten afectado a outras formas léxicas das cores: Villanueva Gesteira (2009) examinou o transcorrer cronolóxico do campo semántico das cores en tres xeracións e comprobou a perda deste tipo de formas (tales como *aborrallado*, *gacio*, *ruzo*, *rubio* para outras gamas) a favor de castelanismos ou formas aprendidas na escola. Isto corrobóranos os datos do DISPOGAL (2008), proxecto encamiñado a coñece-lo léxico dispoñible do galego entre os escolares, onde a voz *mouro* figura mencionada só dúas veces para o léxico das cores e ocupa o posto 358, mentres que *negro* ocupa o posto 4º e foi mencionada 772 veces¹³.

En todo caso, a alta frecuencia do seu uso historicamente é referendado por tratarse do adxectivo desta cor máis utilizado na toponimia, máis aínda ca *negro*¹⁴. Aparece substantivado, (*O*) *Mouro*, (*A*) *Moura* e con diversos derivados diminutivos. A *Mourelas* adóitase atribuír valor étnico, e Piel (1947: 329) apunta a idea de que se usase como nome común para designar a mouriscos, dado o grande número de topónimos que xerou en Galicia (once) e en Portugal. Pero non cabe dúbida de que tamén designou cor, como vemos en «Io boue *mourela*» 1185 TToxosoutos, ou no topónimo moderno *Fontemourela*. O mesmo ocorre con *Mouriño*, moi presente como

¹² Transcrición de 1984 feita en Vilalba (Lu). Dispoñible en: <http://culturagalega.gal/pruebas/anosafala/etnotexto.php?bloque=Central&cod_etntxts=30>.

¹³ Amais doutras mencións como *negro azulado*, *negro escuro*, *negro mate*, *negro forxa*... (ata nove veces).

¹⁴ Pero téñase en conta a devandita prevención da dificultade de xebrar a motivación étnica da cromática.

sobrenome persoal desde o principios do século XIII («Fernando Iohannis dicto *Maurino*» a.1209 TToxosoutos), cunha motivación que pode ser étnica ou referirse á cor da pel ou do cabelo, e do que hai evidencias de que funcionou para indicar cor, como en *Petram Maurinam* 1150 CDGH. De feito, existiu outro designativo de cor procedente de MAURUS, *murzelo* (med. *maurizello*, véxase LorenzoCronologia, *apud* DDGM), que non deixou representantes na toponimia¹⁵:

«kavallum colore *murzellum*» s.IX TSobrado, «besta ... *murzela*» Fernán Esquíu-LP, «Afonso Morzelo» 1434 DocUnivSantiago (Varela Sieiro 1996: 580).

Non se inclúe neste cómputo o derivado *mourisco*, posto que parece ter exclusivamente motivación étnica; así o consideran os estudosos da etimoloxía (DCECH s.v. *moro*) e do léxico altomedieval (Varela Sieiro 2003: 192) e parece indicalo tamén as atestacións:

«mantas II *mauriscas*» ca.998 DocChouzán, «vineam *mauriscam*» 1092, «strada *maurisca*» 1101 Coímbra, «dalgũus bõos cauall(eyr)os *mouriscos* com suas armas» 1295-1312 CrXCrC, «hũu manto de pano d'ouro inperial laurado a [léteras] *mouriscas*», «doblas *mouriscas*» 1396 THSantiago, «hunar aquel paao con sabon *mourisco*» 1409-20 TALbeiraría, «duas yxolas *mouriscas*» (1485 CDGH)

A partir da raíz latina MAUR- orixináronse moitos nomes persoais (que á súa vez ocasionaron topónimos¹⁶). E, por outro lado, hai que considera-la posible confluencia da raíz latina coa céltica **mrvos* 'morto', 'ser sobrenatural' na designación deses lugares que as crenzas populares chaman *da moura* ou *de / do(s) mouro(s)*¹⁷ e que habitualmente están ligados a restos de monumentos megalíticos (véxase Benozzo / Alinei 2007). E, por último, a raíz oronímica **mor-* / **mur-*, que pode estar en *Mourama* e *A Moureira* (véxase Martínez Lema 2010) e *Mourazos* (DAG).

¹⁵ Modernamente cítao no seu dicionario Carré Alvarellos (1951): «murcelo: Color de amora, dícese del caballo que tiene este color» (*apud* Ddd), pero non sabemos se ten existencia real, porque non atopamos ningunha outra atestación do seu uso. Para outras hipóteses etimolóxicas, véxase DCECH s.v. *morcillo*.

¹⁶ Como *Moure*, *Vilamouré*, *Calmourel*, *Vilamouré*, *Mourelle*, *Mourence*, *Mourentán*, *Mourente*, *Mourigade / Morgade*, *Mouril*, *Mourín*, *Mourís*, *Mouriz* (para todos estes, véxase Piel 1947), *Mourón* (Palacio 1981: 788). Algúns deles presentan flexión xermánica, como *Mourán* en *Ademourán* e *Remourán*. E, fóra destes nomes de poseores baseados nos xenitivos, tamén hai nomes medievais, como *Martín Mouro* ou *Peimoure* (para este último, véxase Palacio 2017: 134). Ou plurais colectivos: *Mourices* (de *Mouriz*), *Mouricios* (de *Mauricio*).

¹⁷ Se non son étnicos, nese caso poden estar *Porto da Moura*, *Mouromorto*, *O Campo do Mouro*, *O Casal do Mouro*, *(A) Fonte do Mouro*, *Fonte de Mouros*, *Coto do Mouro*, *Eira de Mouros*, *Bouza de Mouros*, *Vila(r) de Mouros*, *Portodemouros*, *Couce dos Mouros* e probablemente *Fontemouro* (onde puido haber haplloxía).

En total, hai máis de 150 lugares e 19 parroquias no NG que portan esta raíz, pero é un número moito máis pequeno o que aquí se considera (58):

1. Mouro / O Mouro 2 / Mouros / Os Mouros 2 / Moura / A Moura

Derivados:

2. Moural / O Mourela, A 2 / Mourela Alta, A / Mourela Baixa, A / Mourela do Medio, A
3. Mourelas 8 / de Arriba / de Abaixo / Mourelas Ermo
4. Mouriña, A / Mouriños / Os Mouriños

Compostos:

1. Brañamoura
2. Cabana Moura
3. Carballeira Moura
4. Cernamoura
5. Couce Mouro
6. Fonte Moura, A / Fontemoura / A Fontemourela
7. Fraga Moura
8. Pedra Moura, A
9. Pena Moura, A 2 / A Penamoura 3
10. Pomouro, O¹⁸
11. Portomouro¹⁹
12. Pozo Mouro, O
13. Río Mouro / Riomouro / O Riomouro
14. Vilamoura, A

É nos compostos onde máis evidente é o senso cromático, aquí aplicado a hidrónimos (río, fonte, pozo), fitónimos (braña, carballeira, cerna, couce, pomar, fraga²⁰), orónimos (pedra, pena), construcións ou entidades de poboación (cabana, vila).

¹⁸ Palacio (2017: 134) suxeriu como base o nome persoal *Pero Mouro* (cf. *Peimoure*), pero quizais sexa mellor a proposta de Alvar (1961: 168), na composición *pomar mouro*.

¹⁹ Dunha voz común, segundo o dicionario de F. J. Rodríguez (1863, *apud* DdD): «*Portomouro*: Son las balsas ó pozos que hay en algunos puntos de los ríos tan profundos que hacen parecer el agua negra ó moura de que debe venirle el nombre de mouro; y el de porto vendrá de que suelen estar estos portosmouros, cerca ó unidos al paso por el río tanto que sea por puente como por vado. En el rio Tambre hay un puente que se dice de Portomouro, por esta razón, y en el rio Ulla hay un vado y pasos por donde se atraviesa junto á un pozo del mismo nombre, un poco más arriba del puente de San Justo».

3.2. Negro

O adxectivo *negro* é directo continuador do lat. NĪGER (-GRA, -GRUM), e documéntase ininterrompidamente tanto no corpus dos documentos escritos en latín (CODOLGa)²¹ coma dos escritos en galego (TMILG). Neste último atópanse 127 ocorrencias, con comparacións (sobre todo nos textos literarios) que explicitan a cor que designan: o carbón, a pez ou a mora (a), o betume (b) ou o acibeche (c):

- a) «donzela fea | e *negra* come carvon» (s.XIII AfonsoX), «diabos, *negros* mui mais que carvões» (CSM), «Aqueste sinal ... é *negro* bem come ùu carvom ... chus *negr'* é ca pez» (s.XIII P.GarcíaBurgalés), «grandes diabos ... *negros* mui más ca mora» (CSM)
- b) «lle chamã mar morto por que ... deyta dessy alugares hũus cospes *negros* de betume» (ca1330 XEstoria)
- c) «o caualo era todo rrodado de mãchas, hũas tã brãcas cõmo a neuve et outras tã *negras* cõmo azaueches» (1373 CTroiana)

Ademais, aparece aplicado a todo tipo de referentes: persoas, especialmente referido á pel das persoas (a, d), a animais (c, e), tecidos (f) e pedras (g).

- d) «un ome *negro* de coor» CSM, «hũu mouro moy *negro*» (1390-1420 MSantiago)
- e) «alacran *negro* nen veiro» (Afonso X), «un mui gran can *negr'e* outro veiro» Roi Queimado, «hũa vaca *negra*» (1295-1312 CrXCrC), «hũu lago moyto alto et moy *negro* en que andan peixes moy grãdes et moy *negros*» (1390-1420 MSantiago)
- f) «frades *negros*», «ábeto *negro*» (1390-1420 MSantiago)
- g) «Et quanta pedra y auía foy mármol et uermella et *negra* et cárdea et uis et jndia», «Elles tijnã a uila muy forte et os muros dela muy fortes, et nõ de tápea, ante erã de mármor jalne et *negra* et uermella et uis» (1370-1373 CTroiana).

Na toponimia está hoxe representando polo adxectivo substantivado e por diversos derivados:

1. Negros

Derivados:

1. Negral / Ferreira de Negral / Vilamaior de Negral
2. Negradas / San Miguel de Negradas

²⁰ En Vilalba, onde está *Fraga Moura*, o significado de *fraga* é 'bosque' (véxase ALGa VI, mapas 176, 177).

²¹ Desde o século VI: «mons *niger*» a.569, «monte *nigro*» a.747 Lugo, «pelagum *nigrum*» a.775 DipAstur.

3. Negreira 2 / A Negreira / Negreiros
4. Negreiroa
5. Negrelos 2
6. Negreiriños

Compostos

1. Pedranegra, A / Pedras Negras
2. Piago Negro
3. Pozo Negro / O Pozo Negro

Se o adxectivo *negral* hoxe aparentemente só é modificador de *carballo* ou *cerqueiro* (DRAG), antano tiña máis usos, como explica Nicandro Ares para o Vilamaior de Negral de Guntín: «o determinativo *Negral* alude a unha característica de ‘terra negra’ de louseiras que hai nesta zona» (2012: 479), e mais para o Ferreira de Negral de Palas de Rei: «trátase dunha terra negra, de cor da súa lousa, que alí se arrincaba, aínda que era de baixa calidade, moi branda e moi porosa» (2013: 921). Na Idade Media aparecía con outras árbores («figueyra *negral*» 1282 CDoseira, «castineiro *negral*» 1365 CDSCRibeiro) e tamén como sinónimo de *negro*:

«Poy-la Virgen groriosa | fez este miragr’atal, || que deu ao jogar d’oã | e converteu o *negral* || monge» (CSM)²²

Negrada supón un verbo que probablemente teña que ver coa acepción recollida para o latín *nigrare* ‘pór(se) negro» (DMLBS), máis que coa recollida na lírica profana «En este son de *negrada* farey hun cantar» (Lopo Liás), interpretado por Rodrigues Lapa como «música de mouros (?)» (*apud* DDGM).

Desta relación foron excluídos *Peronegro*, composto por unha cadea onomástica persoal medieval²³, e tamén teñen orixe antroponímica *Negrelle* (do xenitivo do nome de posesor **Nigrellus*) e *Nigrán* (probablemente de (VILLA) NIGRANA, o derivado en -ANA do nome persoal *Niger* (véxase Navaza 2017b: 90-94), con quen pode estar relacionado *Negráns* (se é que non é variante de *negrás*, plural de *negral*).

²² Neste caso o sufixo parece ser esixido pola rima. De todas formas, non é estraño o uso dun derivado adxectivo equivalente no significado ó primitivo (como *rubial* / *rubio* na toponimia (véxase Navaza 2006: 481).

²³ Do éxito que tivo na onomástica persoal a familia de NIGER dá fe a relación dos seus descendentes románicos en Kremer / Bagola (1991: 151-159). Estes autores tamén poñen *Nigrofe* en relación con NIGER (e co elemento visigótico *ulfus*, **Nigrulfus*, p. 152).

3.3. Louro

Os adxectivos de cor derivados do lat. LAURUS 'loureiro' empréganse na península ibérica (cast. *loro*, cat. *llor*, gal. e port. *louro*) con valores cromáticos variables. Para Corominas, a evolución semántica 'verde escuro' > 'moreno' pode explicarse «por el matiz oscuro que distingue su verde del de otras plantas» (DCECH s.v. *loro* II). Para Kristol (1978: 113) só se pode interpretar tendo en conta desprazamentos e polivalencias semánticas no antigo campo semántico da cor 'escura', con gran vitalidade en iberorromance. Esa é a razón pola que el sitúa esta cor dentro do campo do negro, aínda que recoñece que tamén podería formar parte do castaño ou do amarelo (para o cabelo) desde unha perspectiva moderna.

Máis ardua é a tarefa de explicar os empregos para unha cor esencialmente clara en portugués e parcialmente en galego, a de (cabelo) 'dourado'. Kristol (1978: 114) apunta a que a designación deste concepto nas linguas modernas procede en grande medida de desprazamentos semánticos: hai termos para esta cor cuxo étimo designaba vermello, branco, castaño e, probablemente, tamén azul.

Entre as atestacións medievais encóntranse usos onomásticos, ben como nome persoal (*Lauro* diaconus 760 DipAstur), como toponímico («sancte Columbe de *Lauro*» 1151 CDMPinarío), ou as dúas simultaneamente («Pelagius de *Lauro*» 1158 TToxosoutos). No caso do topónimo estamos ante outro caso de homonimia, porque, aínda que pode estar relacionado co lat. LAURUS 'loureiro', ténselle asignado unha raíz prerromana, probablemente hidronímica, a partir da **lou-* 'lavar' (DAG). De novo estamos ante un problema de difícil resolución.

Como adxectivo atópase modificando animais (vaca, boi, cabalo) e para expresar a tonalidade dos mouros, o que parece incidir no concepto de escuridade:

«vaca soldare colore *laurea*» 941 TCelanova, «bove Io colore *lauro*» (975-1011 TCelanova), «mouros ... brancos e *louros*» (CSM), «com meu cavalo *louro*» (Pedro Gómez Barroso-LP), «la iouenca *loura* muza» (s.a. TSobrado), «hũa vaca *laura* roxa et outra ruuya ruuyalua roxa» (1326 DocUnivSantiago)

Ademais, a asociación con *roxa* leva a Veiga Díaz (2010: 324) a deducir que «o adxectivo *laura* neste caso expresa unha tonalidade acastañada próxima ao vermello», pero é difícil precisalo no resto dos casos. Analizando os contextos do TILGa do século XIX, atopamos estes significados fundamentais: para designar bois e vacas, como na Idade Media (a); para cor escura, en comparación co carbón, coa lava, co merlo, e en contraste co albo (b); en acepcións figuradas a partir desa cor escura (c); para a cor clara (d), e como sinónimo de loureiro (e):

- a) «boi *louro*» 1843, «vaca *loura*» (1861)
- b) «Sobre un tapiz dúa mesa máis *louro* do que é o carbón» (1813), «olmo, sea *louro* ou albo, unha folla non se move (1840), «a *loura* pena» (1862), «alciprés

louro» (1862), «Non é volcánica lava, que fora de cor máis *louro*» (1886), «*louras* nubes» (1892), «A meniña, pequena e *loura* como un merlo galeiro» (1896)

- c) «¿Cando se roieran miñas cadeias de *loura* escravitude ...?» (1892), «Do campo da luciña que dan teus ollos puros alonxans'os conxuros da *loura* impuridá» (1892), «seu triste penar *louro*» (1892)
- d) «Cando o trigo é *louro*, é o barbo com'un touro» (1881), «os *louros* esprandores do sol ó fondo dos regueiros» (1894), «De *louros* cabelos, cos ollos azúes, ... e co aquela morbidez apetecible de rubiota frescachona» (1895), «seus *louros* cabelos coas brancas guedellas» (1895), «a *loura* espiga» (1897)
- e) «pra esmiñancarlles a facha con *louros* ou con fungueiros» (1859), «alí abaixo brúa o río, Brincando de louro en *louro*» (1862), «¡ou patria miña! eu son o derradeiro dos teus murchados *louros*, cativo gabador» (1896), «non sei que tolas ambicións maxino, non sei que *louros* abranguer deseio» (1896)

Excepto a fitonímica (e) e a figurada (c), as restantes acepcións están recollidas na definición canónica²⁴:

Louro: De cor castaña escura tirando a vermella, coma a da castaña madura. *As vacalouras son de cor loura*. 2 De cor castaña moi clara ou tirando á do ouro. *Cabelo louro*. SINÓNIMO DOURADO. 3 Que ten o cabelo de cor castaña moi clara ou dourada. *Un rapaz louro*. Tamén substantivo. *Un louro*. (DRAG)

Tendo en conta estas prevencións, asignamos con certas dúbidas estes topónimos ó campo de cor:

1. Louro 3 / Os Louros

Derivados:

2. Loural, O 2 / Lourás
3. Louriña / A Louriña / Louriño / O Louriño 2
4. Louriñó
5. Compostos
6. Boilouro / Pena do Boi Louro
7. Monte Louro
8. Paulouro, O
9. Penaloura, A
10. Ribadelouro
11. Vacaloura, A

²⁴ Tamén no DISPOGAL se recolle como nome de cor (posición 63), pero non se identifica a cal das acepcións está referida.

Gonzalo Navaza (2006: 325-6) considera *Louro*, *Loural*, *Lourás* e *Louriña* probablemente fitonímicas, o que parece indubidable en *Loureiro*, *Lourido*, *Louredo* (que por tanto non están aquí incluídos).

Nos derivados encontramos animais (boi —coma na atestación medieval—, vacaloura), e orónimos (pena). Son cuestionables *Paulouro*, que podería ser variante do nome persoal *Pai Louro*, como propón Palacio (2017: 134) e mais *Ribadelouro*, pois o río Louro (afluente do Miño) podería levar este nome pola súa cor ou ter orixe na devandita acepción hidronímica prerromana.

3.4. Preto

Este é un neoloxismo que veu enche-lo campo do /negro/, exclusivo do iberorromance (español, portugués e galego). Corominas considérao un derivado regresivo de *apretar*, e este do latín tardío APPECTORARE ‘estreitar contra o peito’; a acepción ‘moreno’, ‘negro’, procede, segundo este autor, da idea de ‘denso, espeso’, sentido que ten *apretado* en moitas partes, coma no Quixote onde «hablando de niebla, polvo y análogos, equivale a ‘oscuro’» (DCECH s.v. *apretar*).

Nos textos medievais atéstase en menor medida ca *negro*: das 88 ocorrencias no TMILGa, só 9 é como adxectivo de cor²⁵; se lle engadimos as 16 en que aparece flexionado, obtemos un total de 25 ocorrencias, o que está lonxe das 127 de *negro/a(s)*. Refírese a moedas (a), tecidos (b), animais (c), cabelo (d), ollos (e), pedras preciosas (f):

- a) «un cambiador que cambiava | d’aver mui gran quantidade, / esterliis e torneses, | burgaleses, pepiões, / e inda daquestes novos | e dos *pretos* e da guerra» (CSM), «C morauedis dos *pretos* (Sarria) (1277 DocSponer), «ij diñeiros *pretos*» (Tebra) (1287 DocMaia), «C soldos da moeda dos *pretos* blancos, a dous *pretos* por soldo» (Carballedo) (1293 CDPombeiro)
- b) «seelos pendentés en baraças de linno *pretas*» (1376 SERibasSil), «o meu pano *preto* de sirgo» (1380 CDGH), «o meu manto *preto*» (1431 CDVilourente), o pelote *preto* que foy de sua madre» 1433 MNPontevedra, «frayras del velo *preto* do dito mofteyro» (Lugo) (1502 DocMaia), «a miña saya de orillado *preto*» (1519 DocDevOurense)
- c) «todaslas ovellas et cabras de suas greys ... as hūas todas blancas et as outras todas *pretas*» (ca1330 XEstoria), «dous carneyros *pretos*» (1350-1399 HTroiana)
- d) «auía cabelo crespo et *preto*» (1373 CTroiana)
- e) «os ollos aviã grãdes et *pretos*» (1350-1399 HTroiana)

²⁵ As restantes son do adverbio («estou mui *preto* de morrer» s.XIII F. Rodríguez de Calleiros).

- f) «hua pedrelina *preta* que trage figura d'angeo engastoadada en prata por sinal que andan en liña branqua» (1348 CDGH)

Posteriormente seguimos vendo a acepción de cor nos textos galegos (TILGa), desde Sarmiento (1746) ata o século XX, tamén con sentidos figurados:

«O millo meúdo e os feixóns pretos, e mais o paínzo encherán os cestos», «dous machos *pretos*», «cabalos *pretos*», «os teus ollos *pretos*», «os mouros *pretos*», «un frade agostiño vestido de *preto*» (Sarmiento) (1746), «venden louza de cor branco e *preto*» (1842), «na *preta* escuridá» (1862), «Tes cara de pan *preto*, narís de media canada, fuciño de galga *preta*» (1881), «na caixa envolto en *pretos* crespós» (1894), «E si me deixo o bigote para meter máis rispato, heino de pintar de *preto* con tinta e mais con cerote» (1896), «xa que os ollos son o espello onde se refrexa a ialma, debes té-la ialma *preta*, cal os oliños da cara» (1898), «o cadaleito probe e toscos, de táboas de pino, torpemente embadurnadas de *preto*» (19(18), «ollos tan *pretos* com'as miñas mágoas» (1923), «a noite *preta* e agarimosa» (1927), «os ollos,..., grandes como unha espranza, *pretos* com'un desengano» (1928), «capa merina *preta*» (1930), «café *preto*» (1931), «Vostede é home morto. Si tén fillos, que merquen os panos *pretos*» (1931), «Gris. Nin branco nin *preto*» (1933), «polos *pretos* buratos dos dentes podres» (1935) etc.

Non se trata dunha acepción común, en todo caso; por iso Rei Ballesteros vese inducido a explicar un contexto coma este: «unha muller de raza *preta*, ou sexa, con sangue africano nas súas veas» (2005). Hoxe no DRAG só figura, como adxectivo, coa acepción «Apertado, tupido. *Vestía un gabán longo e preto. Carne preto.*»

En portugués produciuse un dobrete: *perto* especializouse para o adverbio de lugar e *preto* para o adxectivo de cor, o que permitiu que tivese vida independente. A partir do século XVI experimentou un gran crecemento para designa-la pel das persoas de razas escuras, xunto con outras alternativas para facer matizacións:

«the only word in the 14th century that was used to designate a non-white skin colour was *negro*; in the following century, *pardo* became an available option for dark skin colour; in the 16th, *preto* emerges (as an alternative to *negro*) but also the mixed skin colours, *mestiço* and *mulato*». (Cardeira 2016: 84)

A súa presenza na toponimia galega é baixa, pois só atopamos catro topónimos, en tódolos casos substantivacións do adxectivo, que posiblemente non fan referencia á cor, senón que designan os posesores ou habitantes, a partir dos seus apelidos, pois hoxe hoxe *Prieto*, a forma castellanizada, é un dos 50 máis frecuentes:

1. Preta, A
2. Preto, O
3. Pretos, Os 2

A ausencia de derivación ou composición destes adxectivos podería levar a pensar que se debe a que se aplicaba fundamentalmente a persoas (e, por tanto, non

cabería interpretar doutra maneira estes topónimos), pero os exemplos antepostos demostran que cualificaban realidades parecidas ós outros adxectivos, sobre todo os medievais. Quizais a explicación haxa que buscala simplemente na baixa rendibilidade desta voz.

3.5. Outras denominacións

Eran variados os termos latinos que reflectían a ausencia de luz: OBSCURUS, TENEBRAE, UMBRA, NOX (Kristol 1978: 131). O primeiro deles deixou descendentes en case tódalas linguas, usado para a ausencia de luminosidade e como termo marxinal de *negro*.

Na toponimia galega, *escuro* nunca aparece substantivado, só en compostos, adxectivando non só paraxes naturais, senón tamén entidades de poboación (*vila* ou *vilar*)²⁶. Na Idade Media documéntanse algúns destes lugares («sub monte *Silba obscura*» a.1021 CDRamirás, *Vale Oscuro* a.929 RibasdeMiño, *Villa Escura* a.1254 Lugo), outros que non subsistiron (*Devesa Escura* a.1287 SCRibeiro, que si existe en Portugal), e como odónimo: a *rúa Escura*, que segue a existir hoxe en Ourense:

«una herdade que auemus en Silua *escura*» (1276 CDRamirás), «u chaman *Deuesa Escura*, que é en friegesia de santa Maria de Grijoa» (1287 CDSCRibeiro), «morador en Ourense ena rua *Escura*» (1395 CDRocas)

1. Fonte Escura, A
2. Regueiro Escuro
3. Fraga Escura
4. Silvaescura 3
5. Valescura
6. Vilaescura
7. Vilaescuro

Como foi mencionada a voz latina TENEBRAE, quizais sexa conveniente clarexar que *Tebra* (hoxe nas parroquias de Santa María e San Salvador, Tomiño, Po) non ten nada que ver con ela²⁷, aínda que confluíra foneticamente co seu resultado. Bascuas

²⁶ A falta de concordancia en *Vilaescuro* apunta a un composto con *vilar* e posterior disimilación de líquidas.

²⁷ Sorpreendentemente figura na Wikipedia en español como *Tiniebla*: «El castillo de Tiniebla o torre de Tiniebla era un castillo medieval situado en el lugar del monte de la parroquia de Santa María de Tiniebla, en el ayuntamiento de Tomillo, en el valle del Tiniebla afluente del río Miño» https://es.wikipedia.org/wiki/Castillo_de_Tebra (consultado o 14/05/2018). Claro que tamén figura *Tomillo* por *Tomiño*, aínda que milagrosamente se conservou o *Miño*. Son traducións grotescas inventadas recentemente polos autores da Wikipedia.

(2005) rastrexou a documentación antiga, e é obvio que a forma *Tevura* (1217) non pode corresponder a ese étimo latino. Este autor cre que se trata dun hidrónimo, o antigo nome do río que rega estas dúas parroquias, actualmente tamén chamado río Briña, en relación con outros topónimos como *Tivo*, *Tábor*, e todos eles derivarían en última instancia da raíz hidronímica indoeuropea **tā-* ‘derreterse, fluír’.

O mesmo estudoso descarta que *Cinsa* (en Monforte) proceda do latín **cinisia* porque as atestacións medievais (*Cenisa*, *Scenisa*, *Cinisa*, *Cinissa*, desde o a. 941) apuntan a outra orixe, que segundo Bascuas pode ser unha raíz **kei* ‘cor (escura)’, cun suf. *-isa* característico da hidronimia paleoeuropea: «O río *Cinisa* > *Cinsa*, con caída fonética da postónica, debeu de ser un ‘Río Negro’, ou algo así» (Bascuas 2014: 265). De maneira que en última instancia si podería ser un designativo de cor. No que toca a *Entrecinsa* (en Vilariño de Conso, Ou), dado que se adoita documentar como *Intercisa*, o mesmo autor establece a súa relación co lat. CAESUS ‘cortado’, como en *Ponteceso*. Pero tamén podería ser unha hipercorrección e corresponderse finalmente coa mesma raíz ca *Cinsa* (Bascuas 2014: 266).

A comparación coa amora está na orixe dun grupo de expresións que significan ‘negro’ ou xiran arredor dese ámbito. En tódalas linguas románicas (agás romanés) hai adxectivos de cor derivados desta comparación; en francés e occitano desapareceron probablemente a causa da confusión fonética e semántica cos derivados de *maurus* (Kristol 1978: 111ss). Esa é a razón pola que menciono *Morado*, aínda que tamén se podería considerar na órbita do vermello, definido como «que ten a cor que resulta de mesturar o azul co encarnado» (DRAG).

Daquela, para *O Morado* (Seixas, As Somozas, Co), poderíase pensar nunha relación con *mora* (< lat. vg. MORA, forma relacionada co lat. MORU ‘moreira’ DCECH)²⁸. A dificultade é que na Idade Media se documenta escasamente como nome de cor. Veiga Díaz (2010: 311) só o atesta dúas veces: *sayas moradas de jaldón* 1457 LNRianxo. Así pois, parece máis razoable vincular este topónimo co participio do verbo *morar*, que na Idade Media se usaba regularmente en vez de ‘habitar, vivir’ («casas de morada»); ou incluso con *murar* ‘cercar con muros’ (de onde *Murada*, *Muradela*, *Muradelo*). Tampouco considero cromatopónimos os derivados de *mora* (*Moreira*, *Moreda*, *Morás*, *Moreda...*), pois son fundamentalmente fitotopónimos (véxase Navaza 2006: 355-362).

Por último, si penso que ten relación coa cor un derivado de *feluxe*. A metáfora ‘negro de fume, feluxe’ enténdese baixo a acción previa de ‘ennegrecemento’. Pode servir para referirse ó negro e tamén o gris (Kristol 1978: 142-3).

1. Fuluxento, O

²⁸ Algúns autores defenden unha raíz prerromana paralela coa cal pode haber interferencia (como en *amorote*, *morodo*) (véxase Navaza (2006 s.v. *mora*)).

Este topónimo foi tratado por Nicandro Ares (2012: 514), quen o considera descritivo dun terreo con relación coa feluxe (lat. vg. FULLIGO, -INIS), co sufixo *-ento*, posiblemente por ter hulla (non ha ser casual que en Quiroga, concello onde está situado o lugar, haxa unha empresa de extracción de hulla e antracita).

4. Conclusións

Na expresión das cores na toponimia, as máis empregadas son o /branco/ e /negro/, con máis do 50% do total. Non son denominacións únicas, posto que para /branco/ se utiliza en maior proporción a herdeira da palabra latina, *albo* (e o derivado *albar*), seguida de *branco*, que entrou na lingua máis tarde (contra finais do século XII, probablemente). As outras denominacións son case anecdóticas (*cao*, *cairo*, *prata*). Para /negro/ tiveron máis difusión as denominacións xurdidas tras diversos procesos semánticos, como *mouro* ou *louro*; en terceiro lugar, en termos cuantitativos, está a descendente da voz latina propia para a cor, *negro*, e por último, *preto*. Hai, por tanto, máis variedade na súa expresión, que reflicten o uso destas formas na Idade Media, posto que modernamente perderon grande parte da súa vitalidade (agás *negro*). Ademais de todas elas, hai dous termos que indican presenza ou ausencia de luz, *claro* e *escuro*, que foron asignadas ás cores correspondentes.

Desde o punto de vista morfosintáctico, os topónimos procedentes de cores poden aparecer substantivados, flexionados en calquera das posibilidades (masculino, feminino, singular ou plural), en derivación (*-eiro/a*, *-ar*, *-al*, *-edo/a*, *-ido/a*; especialmente con sufixos diminutivos: *-elo/a*, *-oa/-ó* < lat. -ŎLA, *-ello* < lat. -ĪCŬLO, *-iño/a*) e, sobre todo, en compostos, que é onde está máis nítida a realidade que cualifican. As dúas cores adxectivan en número máis ou menos parello vexetación (*Pradoalbar*, *Xestas Brancas*, *Carballeira Moura*), núcleos de poboación (*Vilalba*, *Vilaescura*) ou fontes (*Fontebranca*, *Fontemoura*). Hai máis referencias ó branco en pedras (*Seixalbo*, *Penalba*), construcións (*Grixalba*, *Casabranca*) e, para o negro, en augas (*Piago Negro*, *Regueiro Escuro*) e animais (*Boilouro*, *Vacaloura*). En tódolos casos amósase a importancia do estudo da toponimia para a historia do léxico.

Evidentemente, para completar esta aproximación cromática faltan o vermello (con tódolos seus tons) e o verde, as cores con similar incidencia cuantitativa. E despois, o pardo, o amarelo e as referencias multicolor. Pero aínda coa limitación das dúas cores que son o obxecto neste estudo, ponse de relevo que o panorama nunca é en branco e negro, porque as cores, tamén estas, e como todo na historia da lingua, están cheas de gradacións e matices.

Referencias bibliográficas

- ALGa VI = Instituto da Lingua Galega (2015): *Atlas lingüístico galego. Vol. VI. Léxico. Terra, plantas e árbores*. A Coruña: Fundación Barrié / Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Ares, Nicandro (2012, 2013): *Estudos de toponimia galega*. A Coruña: Real Academia Galega, 2 vols.
- Bascuas, Edelmiro (2002): *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Anexo 51 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Bascuas, Edelmiro (2005): *Hidronimia y léxico de origen paleoeuropeo en Galicia*. Sada [A Coruña]: Edicións do Castro.
- Bascuas, Edelmiro (2014): *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea galega*. Vigo: Universidade de Vigo.
- Benozzo, Francesco / Mario Alinei (2007): «A área galega na prehistoria lingüística e cultural de Europa», *A Trabe de ouro* 71, 13-39. Disponible en : http://www.continuitas.org/texts/alinei_benozzo_area-gallega.pdf.
- Berlin, Brent / Paul Kay (1999): *Basic color terms: their universality and evolution*. Stanford, Calif.: CSLI.
- Cardeira, Esperança (2016): «*Preto and negro, pardo, mestiço and mulato*», en João Paulo Silvestre / Esperança Cardeira / Alina Villalva (eds.), *Colour and colour naming: Crosslinguistic approaches*. Centro de Linguística da Universidade de Lisboa / Universidade de Aveiro, 71-90.
- DAG = Boullón Agrelo, Ana I. (coord.) / Luz Méndez / Gonzalo Navaza / Antón Palacio: *Dicionario dos apelidos galegos*. [En preparación].
- DCECH = Corominas, J. / J. A. Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*. Madrid: Gredos, 6 vols.
- Dębowiak, Przemyslaw (2013): «Les couleurs dans les noms de lieux habités en Espagne», *Nouvelle Revue d'Onomastique* 55, 71-97.
- DOELP = Machado, José Pedro (1993²): *Dicionario Onomástico Etimológico da Língua Portuguesa*. Lisboa: Editorial Confluência, 3 vols.
- Fernández Rei, Francisco / Hermida Gulías, Carme (1996): *A nosa fala*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Kremer, Dieter / Holgeren Bagola (1991): «6. NIGER, 7. NIGRALIS, 8. NIGRARIUS, 9. NIGRATUS», en Antoni M. Badia i Margarit (ed.), *Dictionnaire historique des noms de famille romans. Actes del III Col·loqui (Barcelona, 19-21 juny 1989)*. Tübingen: Max Niemeyer, 121-171
- Kristol, Andres M. (1978): *Color: les langues romanes devant le phénomène de la couleur*. Zürich: Francke Berne.

- Martínez Lema, Paulo (2010): «A toponomástica como auxiliar da lexicografía histórica: os exemplos de *Moraime e Fornís*», en P. Cano López *et alii*: *XXXIX Simposio Internacional de la Sociedad Española de Lingüística. Santiago de Compostela, 1-4 febrero 2010* [Recurso electrónico]. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- Navaza, Gonzalo (2004): «Historia e etimoloxía do ‘pito cairo’», en A. Boullón (ed.), *Novi te ex nomine. Estudos filolóxicos ofrecidos ao Prof. Dr. Dieter Kremer*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 165-179.
- Navaza, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Barrié. Biblioteca Filolóxica Galega do Instituto da Lingua Galega.
- Navaza, Gonzalo (2017a): «A intervenção régia na toponímia galega medieval. Os nomes de Afonso IX (1188-1230)», *Guavira* 5, 50-78.
- Navaza, Gonzalo (2017b): «Toponimia miñorá: *Miñor, Nigrán, Gondomar, Baiona*», en Boullón Agrelo, Ana Isabel (ed.), *Estudar toponimia. Aproximacións metodolóxicas e interpretativas*. Anexo 75 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións, 81-114.
- Palacio Sánchez, Antón (2017): «Antropónimos en topónimos galegos», en Boullón Agrelo, Ana Isabel (ed.), *Estudar toponimia. Aproximacións metodolóxicas e interpretativas*. Anexo 75 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións, 115-136.
- Palacio Sánchez, X. Antón (1981): *Toponimia del ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Tese de doutoramento (inérita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Piel, Joseph M. (1947): «Nomes de ‘possesores’ latino-cristãos na toponimia asturo-galego-portuguesa», *Biblos* 23, 143-202, 283-407; Separata: Coimbra. 1950².
- Roca Garriga, Pedro (1954): «Distribución relativa de los topónimos en ALBUS y en BLANK en la Península Ibérica», *RFE* 38, 251-256.
- Trapero, Maximiano (1995): *Para una teoría lingüística de la toponimia (Estudios de toponimia canaria)*. Las Palmas de Gran Canaria: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria.
- Varela Sieiro, Xaime (1996): «El campo del color en documentos altomedievales de Galicia», en Ana María Aldama (ed.), *De Roma al siglo XX*, I. Madrid: Sociedad de Estudios Latinos / Universidad Nacional de Educación a Distancia / Universidad de Extremadura, 573- 583.
- Varela Sieiro, Xaime (2003): *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: O enxoval*. A Coruña: Edicións do Castro.
- Veiga Díaz, María Teresa (2010): *A expresión da cor na documentación medieval en lingua galega: fontes orixinais e fontes traducidas*. Tese de Doutoramento (inérita). Universidade de Vigo.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Villanueva Gesteira, María Dolores (2009): «O campo semántico das cores visto por tres xeracións», *Estudos de Lingüística Galega* 1, 169-188.

Recursos on line

CODOLGa = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Dispoñible en:
<<http://corpus.cirp.es/codolga/>>.

DdD = Antón Santamarina (coord.): *Dicionario de Dicionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en:
<<http://sli.uvigo.es/DdD/index.html>>.

DDGM = Ernesto González Seoane (coord.) / María Álvarez de la Granja / Ana Isabel Boullón Agrelo: *Dicionario de dicionarios do galego medieval*. Instituto da Lingua Galega (USC). Dispoñible en: <<http://sli.uvigo.es/DDGM/>>.

DISPOGAL = María Álvarez de la Granja / Belén López Meirama: *Dispoñibilidade léxica en Galicia*. Universidade de Santiago de Compostela. Dispoñible en:
<<http://gramatica.usc.es/disvogal/>>.

DMLBS = *Dictionary of Medieval Latin from British Sources*. British Academy. University of Oxford. Dispoñible en:
<<http://www.dmlbs.ox.ac.uk/publications/online>>.

DRAG = *Dicionario da Real Academia Galega*. Dispoñible en:
<<https://academia.gal/dicionario>>.

NG = *Nomenclátor de Galicia*. Xunta de Galicia. Dispoñible en:
<<http://www.xunta.es/nomenclator>>.

TILGa = Santamarina, Antón (coord.): *Tesouro informatizado da lingua galega*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/TILG/>>.

TMILGa = Xavier Varela (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/tmilg/>>.

A TOPONIMIA AMEAZADA DA *GALICIA EXTERIOR*: ESTADO ACTUAL, LEGALIDADE, RECUPERACIÓN E PERSPECTIVAS DE FUTURO

Xosé-Henrique Costas

Universidade de Vigo
xcostas@vigo.es

1. Limiar

Galicja exterior non é precisamente unha denominación moi axeitada pero serve na práctica para designarmos con ela os territorios de lingua e cultura galegas extramurados, aquelas terras dos occidentes de Asturias, León e Zamora que formaron parte do territorio constitutivo da lingua galega pero que ao longo da historia (século XIII, Eo-Navia de Asturias; séculos XV-XIX o Bierzo de León; século XIX As Portelas de Zamora) foron deixando de pertencer administrativamente a Galicia. Segundo os autores que consultemos, tamén nos poderemos referir en conxunto a esta zona como *Franxa leste*, *Galicja extramurada*, *Galicja arraiana* ou *Galicja estremeira*.

Forma parte tamén desta *Galicja exterior* o enclave do val do Ellas, no noroeste de Cáceres, territorio de lingua galega non constitutivo senón consecutivo, pois o galego foi enxertado alí no século XIII, aínda que algúns autores falan xa da presenza neste val de xentes do Bierzo traídas por Abdelramán Ibn-Marwán al Galiqí («o Galego») no século IX¹.

¹ Véxase Naharro i Riera en: <<http://historiadeextremadura.blogspot.com.es/2008/10/18.html>>. [Consulta do 24/2/2018].

Se hoxe lle botamos unha ollada á toponimia dos concellos asturianos máis occidentais, os situados entre os ríos Eo e Navia; á dos concellos leoneses do Bierzo Occidental, desde a bacía dos ríos Cúa e Sil cara ao oeste; á dos zamoranos das terras das Portelas e Calabor; ou á dos concellos cacereños do val do Ellas, non deixamos de recoñecer nela moitísimos topónimos que nos son familiares por galegos ou por portugueses do norte, por galaicos. Así, Boiro haino en Ibias, Ferrol haino en Castropol, Xinzo en Tapia de Casarego, A Lama en Taramundi, Vilameá en San Martín de Ozcos e mesmo hai tres Hío, un neste último concello, outro en Cangas do Morrazo e outro no de Pezós. Hai tamén un río Valcarce en Ibias distinto do río Valcarce que se une ao Burbia en Vilafranca do Bierzo. Ferrol haino tamén nas Ellas, As Ellas haino en Cartelle, Allariz haino en Ourense, en Marín e tamén en Calabor, na Seabra zamorana; Castro Caldelas haino en Lubián, Lubián haino en Tomiño, Coruña haina en Pías...; é decer, en terras que tiveron a mesma historia e cultura e onde se fala a mesma lingua é normal a repetición de moitos topónimos: Mourelle, A Grova, Penouta, Sestelo, Vilanova, A Seara etc.

En todos estes territorios exteriores a lingua natural e autóctona é o galego nas súas diversas variedades orientais e, xa que logo, en galego está a súa toponimia histórica e actual. Porén, son estes do exterior da Galicia autonómica uns territorios que, ao contrario da Galicia administrativa actual, non tiveron nunca nin teñen protección lingüística ningunha, polo que o estado asilvestrado e deturpado da súa toponimia é semellante ao da Galicia da década de 1970, ou ao dunha Galicia onde o galego non fose nunca cooficial nin tivésemos unha Lei de Normalización co seu art. 10 que establece as formas toponímicas galegas como as únicas oficiais. Pois ben, nese estado preconstitucional, predemocrático e desprestixiado é no que se encontra a toponimia galega extramurada, pero con circunstancias moi diferentes segundo cada territorio.

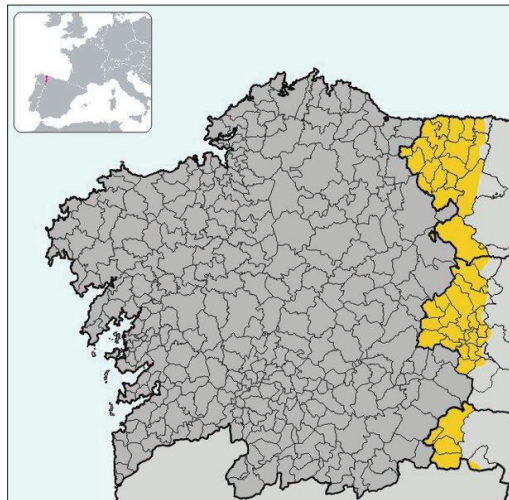
Mapa 1: A Galicia *interior* e os territorios exteriores de lingua galega (elaboración nosa).

En Asturias hoxe falan galego 35.000 habitantes dos concellos eonaviegos de Boal, Castropol, Coaña, Eilao, El Franco, Grandas de Salime, Pezós, San Martín de Ozcos, Santalla de Ozcos, Santiso de Abres, Santo Antolín de Ibias, Tapia de Casarego, Taramundi, A Veiga e Vilanova de Ozcos, xunto coas partes occidentais dos concellos de Allande, Navia, Villaión (véxase Babarro González 2003, 2004). En total son 18 os concellos da zona galegófona.

En León falan galego 23.500 persoas nos concellos de Arganza (agás o lugar de La Mata), Valboa, Barxas, Borrés, Cacabelos, Camponaraia (agás o lugar de Érbedo), Candín (agás o lugar de El Espino), Carracedelo, Carucedo, Corullón, Oencia, Ponte de Domingos Flórez, Sobrado, Trabadelo, Veiga de Espiñaredo, A Veiga do Valcarce, Viladecais e Vilafranca do Bierzo, xunto coas pedanías de Fontoira (concello de Fabeiro), Guímara (concello de Peranzais) e San Pedro de Devesas e Fontes Novas (concello de Ponferrada) (véxase Seco Orosa 2001, 2004). En total son 17 os concellos.

En Zamora falan galego 1.500 persoas nos concellos portelaos de Hermisende, Lubián, Pías, Porto xunto coa pedanía xabresa de Calabor (concello de Pedralba da Pradería). En total 5 concellos. Ata que se despoboou a mediados do século XX, tamén se falou galego na metade meridional do concello de Requeixo, que fai de ponte entre As Portelas e Calabor, e aí está a toponimia requeixega para o testemuñar: Paradela, A Fontiña, Monte Meao etc.

No val do río Ellas ou de Xálima, no noroeste de Cáceres, falan galego 4.500 persoas (o 90% da poboación) en Valverde, As Ellas e San Martiño de Trebello.

Mapa 2: Concellos de Galicia e exteriores de lingua e cultura galegas (agás os do Ellas).
Fonte: Ramón Pais Pazos.

Xa que logo, son case 70.000 persoas de lingua galega en 43 concellos exteriores a Galicia sen ningún dereito lingüístico, nin sequera teñen o dereito a chamarlles ás súas terras polos seus nomes históricos e verdadeiros, ou, mellor dito, nin sequera saben que teñen dereito a usar os nomes verdadeiros dos seus lugares.

2. Lexislación española aplicable para a protección da toponimia galega exterior

Tres textos avalan a oficialidade toponímica autóctona do galego exterior:

1. A Constitución Española de 1978 di no seu art. 3.3 que «A riqueza das distintas modalidades lingüísticas *de España* é un patrimonio cultural que será obxecto de especial respecto e protección», o que quere decer nin máis nin menos que «A riqueza das modalidades lingüísticas *empregadas no Eo-Navia, O Bierzo, As Portelas e o val do Ellas* é un patrimonio cultural que será obxecto de especial respecto e protección». Indirectamente, e nunha interpretación non excesivamente ambiciosa, a lingua (e con ela a toponimia) do galego exterior debería ser obxecto de protección por parte das autoridades españolas, de todas, pero por desgraza sabemos que non o é.

Esta desprotección débese a que se deixou a aplicación deste mandato constitucional de protección en mans das diferentes vontades autonómicas, o que deu lugar a situacións moi variadas e mesmo contraditorias, segundo o que regulase cada comunidade autónoma en cadanseu estatuto de autonomía. É por iso polo que os falantes de Cacabelos (León) ou de Castropol (Asturias) non teñen practicamente ningún dereito lingüístico e os do Barco (Ourense) ou de Ribadeo (Lugo) aínda teñen algúns dereitos lingüísticos recoñecidos. Todo dependerá de se estatutos ou leis autonómicas os protexen ou os ignoran desprotexéndoos, cando en principio o mandato constitucional de protección das modalidades lingüísticas era idéntico para todos.

2. Con todo, hai un texto do bloque constitucional de leis españolas que avala directamente a protección e utilización da toponimia tradicional e autóctona destas zonas: a *Carta Europea para as Linguas Rexionais e Minoritarias* (CELREM) (2002), que establece no seu art. 10.2.g) que:

As partes [os estados asinantes deste tratado internacional] comprométense ao emprego ou adopción, no seu caso conxuntamente coa denominación na lingua oficial, das formas tradicionais e correctas da toponimia nas linguas rexionais ou minoritarias.

O rango lexislativo desta *Carta Europea* é superior a calquera norma ou disposición autonómica e está ao mesmo nivel legal cós estatutos de autonomía, pois, ao ser un tratado internacional asinado e ratificado por España en 2002, forma parte do bloque de constitucionalidade das leis españolas.

A CELREM vén en axuda das linguas rexionais en autonomías onde non hai nin recoñecemento estatutario ou legal, nin protección efectiva, por exemplo Asturias, Castela e León, Extremadura, Murcia ou Aragón. Este texto legal é un instrumento vital e imprescindible para o mantemento e desenvolvemento da pluralidade lingüística, xa que recoñece dereitos dos falantes de linguas rexionais ou minoritarias en materias de ensino, administración, medios de comunicación, xustiza etc., que os estatutos de autonomía ignoran ou denegan.

A Parte II da CELREM, a parte «light», é de obrigada aplicación a todas as linguas faladas no territorio de cada estado asinante, citadas expresamente ou non no documento de ratificación. España comprometeuse nesta Parte II a garantir uns mínimos dereitos lingüísticos aos falantes de todas as linguas: a recibir educación da propia lingua, literatura e historia; ao dereito ao uso da propia lingua na xustiza, na administración, na toponimia, nos propios nomes e apelidos, na sanidade, nos medios de comunicación, na cultura, nas empresas etc.; a garantir a área xeográfica de cada lingua rexional de maneira que as divisións administrativas non supuxesen obstáculo para a promoción da lingua; a garantir o mantemento de relacións entre grupos falantes dunha lingua idéntica ou próxima; a promover os intercambios transnacionais entre falantes da mesma lingua ou linguas próximas; a adoptar medidas tendentes a facilitar que o respecto, a comprensión e a tolerancia en relación ás linguas rexionais figurasen entre os obxectivos educativos xerais; a difundir os contidos e beneficios do articulado desta Parte II (no referente a dereitos na educación, na administración, na xustiza, na sanidade etc.) entre os seus posibles beneficiarios etc. Mais a realidade é que 26 anos despois da sinatura deste tratado internacional e de cinco informes do Comité de Expertos do Consello de Europa, advertindo de graves incumprimentos na súa aplicación, este documento é papel mollado.

E éo porque España segue a incumprir unha longa listaxe de compromisos adquiridos na sinatura e ratificación da CELREM, a pesar das advertencias do Consello de Europa, comezando xa por incumprir reiteradamente o art. 1 deste documento ao non indicar expresamente a cales linguas lles vai aplicar a CELREM e que articulado lle vai aplicar a cada unha delas.

3. Finalmente, o terceiro texto lexislativo que protexe e avala a legalidade da toponimia tradicional e autóctona é a recente Lei 10/2015, de 26 de maio, para a salvagarda do patrimonio cultural inmaterial, que no seu art. 2a), ao describir o concepto de patrimonio cultural inmaterial, di que forma parte deste patrimonio «la toponimia tradicional, como instrumento de la denominación geográfica de los

territorios», ao tempo que dispón medidas de información e sensibilización da poboación e autoridades fronte ao perigo de desaparición do patrimonio inmaterial, coa toponimia tradicional en lugar preeminente.

2.1. Lexislación castelano-leonesa para a toponimia

O Estatuto de Autonomía de Castela e León (2007) no seu art. 5.3 recoñece a existencia da lingua galega, mais sen chegar a cooficializala territorialmente; nese artigo dise unicamente que «Gozará de respecto e protección a lingua galega nos lugares onde habitualmente se utilice», pero antes, no art. 5.1 curábase en saúde preestablecendo que o castelán será obxecto de «especial» respecto e protección. Esta mesma redacción ambigua para o galego tamén aparece recollida no estatuto comarcal do Bierzo.

Así e todo, o art. 24.1 da Lei 1/1998 de réxime local de Castela e León, en relación coa toponimia oficial dispón irracionalmente que «la denominación de los municipios habrá de ser en lengua castellana». Se se recoñece a existencia do galego no estatuto, deberíanse respectar as formas toponímicas das zonas onde se fala, e máxime cando o art. 10.2.g) da CELREM o deixa ben claro.

O rango lexislativo desta CELREM é superior ao de calquera norma ou disposición autonómica e como mínimo está ao mesmo nivel cós estatutos de autonomía. Porén, agás o deputado socialista e académico correspondente da RAG Felipe Lubián, ninguén no Parlamento de Castela e León defendeu que *Barxas* tivese que ser *Barxas* e non *Barjas* (cast. *Bárceñas*), *A Teixeira* fose así e non *La Tejera* etc.

Repárese en que, ao igual que sucedeu en Galicia ata a década de 1980, a deturpación toponímica é aleatoria e caprichosa; tradúcense ao castelán algúns topónimos máis ou menos transparentes (*Villadecanes*, *Herrería* etc.); ou adaptaciónse fonética e morfoloxicamente ao castelán outros (*Quilós*, *Barjas*, *Veguellina*, *Canteijeira* etc.), pero a maioría dos topónimos conservan a súa forma tradicional galega inalterada: *Porto*, *Vilela*, *Pías*, *Sobrado* etc. Se Castela e León aplicase coherentemente a súa lei 1/1998 de réxime local, debería oficializar en castelán tamén estes topónimos e así sairían formas como **Puerto*, **Villilla*, **Pilas*, **Alcornocal* etc., en correcto castelán.

2.2. Lexislación estremeña

No Estatuto de Autonomía de Extremadura (2011) nada se di acerca das linguas de Extremadura, portugués (en *Cedilho*, *Ferreira de Alcântara*, *A Codoseira*, *Oliveira* etc.) e galego no val do *Ellas*, aínda que o BNG solicitou sen éxito na súa tramitación no Congreso que se fixese no texto unha mención á existencia do portugués de

Olivenza e da «Fala» (non do galego de Estremadura) como riqueza lingüística patrimonial de Estremadura.

Así como en Asturias hai unha lei autonómica ou en Castela e León hai unha referencia clara no estatuto de autonomía, en Estremadura, para o galego, hai unicamente unha declaración BIC de 2001 acerca do noso idioma, alí chamado oficialmente «A Fala». En efecto, as variedades de orixe galega denominadas *valverdeiro*, *lagarteiro* e *mañego* non teñen máis recoñecemento legal ca unha declaración do Parlamento de Estremadura o 28 de outubro de 2000 en que se pretendía catalogar «A Fala» (sic) como *Bien de Interés Cultural*, especificando que «A Fala» eran as variedades denominadas *valverdeiro*, *lagarteiro* e *mañego*. Esa declaración legal derivou ao cabo duns meses nun Decreto polo que se proclamaba Bien de Interés Cultural «A Fala» (20 de marzo de 2001).

Naquela primeira declaración do Parlamento de 2000 dicíase que:

Hace falta seguir insistiendo en sus orígenes y en el diverso acarreo cultural que condujo a la actual situación (la influencia gallega medieval, la astur-leonesa, la del portugués dialectal convecino y la del castellano).

Mais na redacción final do Decreto de 2001 desapareceu o xentilicio *gallega* e só se fala de «la influencia medieval, la astur-leonesa, la del portugués dialectal convecino y la del castellano». Sería un lapsus.

Con todo, na páxina 31 do *Informe* do Comité de Expertos do Consello de Europa de 2008 encargado de avaliar a CELREM é a primeira vez que se fai referencia nun documento oficial ás falas do Ellas como «galego en / de Estremadura», e así figura en todos os informes que o Comité de Expertos elaborou ata agora:

Ademais, o galego é lingua de uso en territorios limítrofes pertencentes ás comunidades de Asturias e Castela e León, así como en tres pequenas poboacións de Estremadura. (p. 31)

Nos documentos do suroeste do reino de Galicia e León do século XIII os topónimos e antropónimos desta área e áreas veciñas aparecían romanceados con formas galegas ou do leonés occidental: *Sequeyros* (hoxe *Sequeros*), *Tinallas* (hoxe *Tinajas*), *Trebello* (hoxe *Trevejo*), *Linnares* (hoxe *Linares*), *Sabugo* (hoxe *Saúgo*), *As Ellas* (hoxe *Eljas*), *San Martinno* (hoxe San Martín), *Pombeiro* (hoxe *Casal del Palomero*), *Vegameán* (*Peña de La Vega* só desde 1960) etc., topónimos que nuns casos desapareceron e noutros aparecen xa castelanizados en textos dos séculos XIV e XV.

O pobo hoxe en día segue a usar os nomes dos lugares en valego, no «galego» de alí, mentres que a oficialidade adapta, transforma, deturpa e acastrapa os topónimos populares nun pretendido castelán. A toponimia do val do Ellas é aínda hoxe case totalmente galega (ou galego-portuguesa), malia a intensa e secular presión do castelán.

A toponimia autóctona resiste na boca do pobo, e mostra desta vitalidade da lingua propia e da toponimia é mesmo a adaptación fonética e morfolóxica de formas castelás á fala popular no caso de topónimos *A Madroñeira*, *O Mostaxeiru* ou *O Guixarral*, formados sobre os castelanismos introducidos na fala como *madroño* (por *érbedo*), *mostaixo* (por *muruxa*) e *guixarro* (por *seixo*). Así e todo, principalmente desde finais do século XVIII e primeiros do XIX, detéctanse no val topónimos puramente casteláns: *Canalita*, *Lagunita*, *A Llaná*, *O Llanu*, *Pajarillus*, *Palomal* etc., que en ningún caso supoñen máis dun 4% dos máis de 2000 topónimos que temos rexistrados no val.

O realmente rechamante son as castelanizacións e traducións ás costas da xente que aparecen nos catastros oficiais e nos mapas do Instituto Geográfico Nacional (IGN), que son os que usan os ministerios e a administración autonómica para temas relativos a agricultura, gandaría, pesca, caza, recursos forestais, recursos hídricos, emerxencias, vías e obras etc.

En maio de 2017 buscamos cun informante nativo un lugar da devesa de Valverde chamado *Alcornocal* nos mapas municipais, autonómicos e estatais, porque ninguén me soubera dar razón del. Nun momento dado chegamos a un outeiro cuberto de relva e sobreiras (chamadas en Valverde *carrasqueiras*) e volvemos revisar o mapa do IGN. O nativo, Eugenio Manso, díxome: «Vai tu saber ondi estará u tal Alcornocal!, pa aquí non é porque istu pa aquí foi de toa a vía *A Sobreira*». E *A Sobreira* non viña no mapa pero era todo aquel outeiro, o mesmo que no mapa era un *Alcornocal* que ninguén identificaba nin localizaba e que o elaborador do mapa traducira no seu afán castelanizador.

No mesmo día pasounos un caso semellante co topónimo *La Bandera de Martín Chanca* que tampouco ninguén recoñecía nin localizaba. Postos no propio lugar que indicaba o mapa, o informante díxome que aquel sitio era *A Vadeira de Batichanca*, sendo *vadeira* en valverdeiro un lugar do río onde as augas son pouco profundas e están practicamente estancadas, fácil de vadear, e *Batichanca* un composto de «bater» e «chancar»², que se podería traducir por «bate e lapuza». Pois os mapas oficiais de Valverdi du Fresnu están inzados ata o delirio irracional de *Alcornocales* e *Banderas*, de traducións perfectas e de adaptacións macarrónicas; en calquera caso, de toponimia irrecoñecible e irreal para calquera nativo valverdeiro.

² *Chanca* como «poza, charco, parte fonda dunha canada» aparece nos dicionarios de Cuveiro Piñol, Porto Rei e Eladio Rodríguez (véxase *Diccionario de dicionarios*, en <http://sli.uvigo.es/ddd>). Alén disto, coñecemos outros dous ríos *Chanca* en Galicia, un no concello de Teo e outro entre Meis e Meaño.

2.3. Lexislación asturiana

A diferenza de Castela e León ou Estremadura, onde o galego continúa padecendo en distinto grao a opresión lingüística histórica do castelán, en Asturias o galego vive hoxe unha dobre imposición, pois á histórica do castelán améceselle agora a dun emerxente asturianismo oficial uniformizador que trata de xebrar o galego de Asturias do resto do dominio galego clasificándoo de «nova lingua asturiana que non é galego».

O vixente estatuto de Asturias de 1983 nada di verbo da existencia da lingua galega, e unicamente no seu art. 10.1.15 di que o «bable» gozará de «fomento y protección en todas as súas variantes», entendéndonos *bable* como lingua asturiana e entendendo que o galego de Asturias é un deses *ables* ou variedades do asturiano, ou polo menos así o considera a Academia de la Llingua Asturiana (ALLA) sen que haxa contestación por parte das autoridades académicas e culturais galegas.

Na Lei 1/1998 de 23 de marzo, de uso e promoción do bable / asturiano, dise que todo o que se lle aplique ao bable / asturiano tamén lle será aplicado ao «gallego / asturiano» (*sic*) nas zonas onde é modalidade lingüística propia, pero sen especificar por ningures cales son esas zonas:

Artículo 2. Gallego / asturiano

El régimen de protección, respeto, tutela y desarrollo establecido en esta Ley para el bable / asturiano se extenderá, mediante regulación especial al gallego / asturiano en las zonas en las que tiene carácter de modalidad lingüística propia.

Disposición adicional

El gallego-asturiano tendrá un tratamiento similar al asturiano en lo que se refiere a protección, respeto, enseñanza, uso y tutela en su ámbito territorial.

O art. 15 desta mesma lei está integramente dedicado á toponimia:

15.1. Los topónimos de la Comunidad Autónoma del Principado de Asturias tendrán la denominación oficial en su forma tradicional. Cuando un topónimo tenga uso generalizado en su forma tradicional y en castellano, la denominación podrá ser bilingüe.

15.2. De acuerdo con los procedimientos que reglamentariamente se determinen, corresponde al Consejo de Gobierno, previo dictamen de la Junta de Toponimia del Principado de Asturias, y sin perjuicio de las competencias municipales y estatales, determinar los topónimos de la Comunidad Autónoma.

Secasí, o organismo oficial encargado de fixar a toponimia galega eonaviega é a Xunta de Toponimia del Principáu d'Asturies, entidade onde non hai ningún experto en filoloxía galega e que non mantén ningunha relación coa Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia nin coa Real Academia Galega. A Xunta de Toponimia asturiana

remítelle periodicamente ao Goberno asturiano a proposta oficial das formas toponímicas de concellos eonaviegos. No BOPA n.º 228 de 1/10/2010, por exemplo, aparecen sancionadas e publicadas as formas oficiais dos topónimos de catro concellos eonaviegos (Taramundi, Santalla de Ozcós, Vilanova de Ozcós e San Martín de Ozcós) a proposta da devandito organismo.

Observamos nestas oficializacións vulgarismos evitables (*Vilamiá* por *Vilameá*, *O Preiro* por *O Pereiro*); castelanismos imperdoables (*Villarede*, en Taramundi, zona de *vila, galo, ela, cabalo* e, xa que logo, *Vilarede*, aínda que moita xente diga *Villarede* como en Galicia din *Villaza* e non *Vilaza*, *Villagarcía* e non *Vilagarcía*, ou *Valladares* e non *Valadares* por inercia histórica castelanizante); asturianismos gráficos (*Peizáis*, *San Payo*, *San Cristobo*, *El Acebeiral*) que soan a castelanismos gráficos; vacilacións en topónimos idénticos ou semellantes (*A Ferrería / A Ferraría*, *Villarede / Vilamarín / Vilarpille*, *Chau de Leiras / Chau do Monte* etc.) que denotan pouco coidado na oficialización da toponimia autóctona eonaviega. Se se tivese en conta o xa avanzado en Galicia e a Xunta de Toponimia del Principáu mantivese relacións fluídas coa Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia ou co Seminario de Onomástica da Real Academia Galega, moi probablemente moitas destas eivas poderían terse evitado. Mais en Asturias fóxese da «inxerencia e intromisión» do galego (e cáese na do castelán).

Acontece tamén que os apañadores de toponimia moitas veces son persoas pouco competentes, que ou non saben galego (pois por exemplo non distinguen vogais abertas de pechadas), ou que entrevistan só un ou dous informantes por parroquia ou por concello, ou que non cotexan documentación medieval (por exemplo os documentos —en galego e en latín— do mosteiro de Santa María de Vilanova de Ozcós), nin catastros antigos e que, en xeral, descoñecen bastante a fala do lugar e apenas botan un par de fins de semana en apañar a toponimia que logo é oficializada (só lugares habitados, vías, montes e cursos fluviais principais).

Imaxinemos o que tal faría hai cincuenta anos un aséptico, anxelical e desinformado apañador de topónimos en Galicia: daría por boas formas como *Puebla*, *Villagarcía*, *Corujo*, *Valladares*, *Sanghengho*, *Rubianes*, *Seijalbo*, *Mujía* etc., porque eran as únicas formas que lle escoitaban aos seus informantes ou que achaban nos catastros e nos documentos dos últimos dous séculos. Imaxínade entón que esas fosen as formas oficializadas. Pois logo non nos custará moito imaxinar o que está a pasar en Asturias coa oficialización de vulgarismos e castelanismos, cando non da asturianización inventada de formas vivas: *San Lluguís* é ás veces rotulado nun asturiano central *San Lluís* (e ás veces nun asturiano occidental *San Chuís*). Non se pode oficializar sen criterio todo o que está presente hoxe na fala, sobre todo cando algunhas formas da fala viva levan anos ou séculos deformadas. E se nós, na Galicia administrativa, despois de 36 anos de oficialización das formas galegas, aínda temos resistencias nos *Valladares*, *La Coruña*, *Orense*, *Villagarcía* etc., que lemos e escoitamos a cotío en empresas, necrolóxicas, falantes etc., imaxinemos o que pode

estar a pasar coa toponimia do galego exterior, que non ten ningún tipo de apoio escolar, mediático ou político.

Na zona lingüística e culturalmente galega do occidente de Asturias estase operando un fenómeno de transculturización acelerada. A lingua autóctona que se quere potenciar en toda Asturias (minimamente ou só folcloricamente) desde algúns poderes políticos, mediáticos e académicos asturianos é o asturiano central estándar ou, en moito menor medida e sempre nun lugar dependente e secundario, un galego eonaviego vulgarizante grafado segundo directrices da ALLA e da Conseyería de Cultura. De maneira que en Asturias podemos empezar a falar dunha certa triglosia toponímica; por exemplo:

	Forma oficial (aínda)	Forma popular
Deturpacións castelanizantes	<i>Carbajal</i> (Navia) <i>Carbajales</i> (A Veiga)	<i>Carballal</i> <i>Carballales</i>
Deturpación asturianizantes	<i>Carbayal</i> (Castropol) <i>Carbayal</i> (Eilao)	<i>Carballal</i> <i>Carballal</i>
Formas populares	<i>Carballofalso</i> (Ibias) <i>Carballo del Cuito</i> (Ibias)	<i>Carballo Falso</i> <i>Carballo del Cuito</i>

Táboa 1. Triglosia toponímica no galego de Asturias.

Debido á oficialización das propostas asturianizantes —galego escrito coa ortografía do asturiano—, a Xunta de Toponimia está consagrando na fixación de topónimos eonaviegos unha mouteira de asturianismos gráficos e de vulgarismos. Vexamos algúns exemplos:

- a) Emprego do grafema <y>, alleo a galego e portugués, en lugar de <ll> ou <i>: *Caleya*, *El Caleyo*, *Cornayo*, *Payoza*, *Carbayal*, *Peruyeira*, *Conceyu d'Ayande* etc., por *Calella*, *El Calello*, *Cornallo*, *Palloza*, *Carballal*, *Perulleira*, *Concello de Allande* etc.
- b) Emprego do apóstrofo na preposición *de* nos topónimos compostos: *A Veiga d'Eo*, *San Pedro d' Hío*, *San Pedro d'Agüeira*, *Vilanova d'Ozcós* etc., por *A Veiga de Eo*, *San Pedro de Hío*, *San Pedro de Agüeira*, *Vilanova de Ozcós* etc.
- c) Eliminación case sistemática dos artigos, galegos, en *Teixois*, *Mestas*, *Pedrouzos*, *Casía* etc., en información turística e sinalética viaria.
- d) Usos de <b / v> á asturiana (ou á castelá) e non á galega: *San Cristobo*, *San Esteba*, *Viduedo*, *Berducedo* etc., por *San Cristovo*, *San Esteva*, *Biduedo*, *Verducedo* etc.

- e) Eliminación do <-d-> nas terminacións en *-ado, -edo*: *El Peneo, El Poblao, Montefurao* etc., e mesmo hipercorreccións: *Naraído* por *Naraío* (Santiso de Abres).
- f) Acentuación á asturiana: *Nadóu, Nogueiróu* etc.
- g) Incoherencias na haxiotoponimia: a Xunta de Toponimia e a ALLA recomendan *San Tiso* e *San Esteba* pero *Santantolín d'Ibias* e *Samartín d'Ozcos*.
- h) Na haxiotoponimia teiman en fundir nasais: *Samartín, Samamede* etc.
- i) Consagración de vulgarismos no vocalismo átono en *Castripol, Bual, Carbueira, Pilliceira, Cuaña* etc., por *Castropol, Boal, Pelliceira, Coaña* etc.
- j) Asturianizacións como *San Lluís ou San Chuís* no canto de *San Llouguís*.

Así e todo esta «normalización toponímica asturianizante» é máis ficticia ca real, porque na inmensa maioría da sinalética, documentación administrativa, medios de comunicación, publicacións etc., seguen a aparecer os topónimos eonaviegos coas súas formas deturpadas polo castelán.

Nos últimos anos un novo fenómeno veu irromper na paisaxe lingüística asturiana do Eo-Navia para ensarillalo todo aínda máis: a presentación do Partido da Terra, reintegracionista, nas eleccións asturianas cos seus usos lingüísticos en portugués: *São Tisso de Avres, Póvoa de Alhande, Santalha de Ozcos, Piantão, Taramonde, Ouvianho, Chão de Samartim...*, usos lingüísticos que comezan a ser visibles tamén en rótulos viarios rectificadas, de tal xeito que nestes momentos un veciño pode ler o nome do seu concello ou da súa aldea escrito de múltiples maneiras: en castelán, en asturiano estándar, en galego asturianizado (ALLA), en galego eonaviego e, agora tamén, en galego portugués:

Castelán	<i>San Tirso de Abres</i>	<i>Puebla de Allande</i>	<i>Carbajal</i>
Asturiano	<i>San Tiso d' Abres</i>	<i>Pola d' Allande</i>	<i>Carbayal</i>
Galego asturianizado (ALLA)	<i>San Tiso d' Abres</i>	<i>Pobla d' Allande</i>	<i>Carbayal</i>
Galego de Asturias (RAG)	<i>Santiso de Abres</i>	<i>Pobla de Allande</i>	<i>Carballal</i>
Galego reintegrado	<i>São Tisso de Avres</i>	<i>Póvoa de Alhande</i>	<i>Carvalho</i>

Táboa 2: Propostas de grafización na toponimia eonaviega.

3. Desde Galicia tamén temos moita culpa desta desfeita

A toda esta confusión e consolidación das formas deturpadas e castellanizadas tamén estamos a contribuír desde a comunidade autónoma de Galicia. Hai unha falta total de sensibilidade e de coñecemento por parte da sociedade en xeral, pero sobre todo hai un desleixo e desinterese evidente por parte de actores implicados na normalización do galego de dentro de Galicia verbo do galego de fóra de Galicia:

- a) Hai axendas e mapas de editoras galegas onde a toponimia estremeira segue a aparecer na forma acastrapada: *Barjas, Illano, La Caridad, La Teijeira, Barjacova, Eljas* etc. (por *Barxas, Eilao, A Caridá, A Teixeira, Barxacova, As Ellas* etc.). Toda a toponimia galega está en galego, pero cando chega a raia fronteiriza con Asturias e Castela e León comeza a castrapización.
- b) En non poucos libros editados en galego —por exemplo, en Carballo Arceo (2006) ou Calo Lourido (1997)— achamos toponimia xa castellanizada, xa asturianizada, como *Chao Samartín (Chao de San Martín), Tixeu (Teixedo), Picu da Mina (Pico da Mina)* ou *San Lluís (San Llouguís)*, aínda que o habitual é que os libros galegos sigan consagrando as máis coñecidas formas deturpadas polo castelán: *Villanueva de Ozcos, Vega de Espinareda, Chano, Villafranca, Canteijeira, Balouta, Puente de Domingo Flórez* etc. (por *Vilanova de Ozcos, A Veiga de Espiñareda, Chao, Vilafranca, Canteixeira, Valouta, Ponte de Domingos Flórez* etc.). É imprescindible que na Galicia administrativa se coñeza e se utilice a verdadeira toponimia da Galicia asturiana, leonesa, zamorana ou estremeña, pois é unha maneira de lles axudarmos a normalizala.
- c) Caso especialmente grave foi o da *Enciclopedia gallega universal* da editorial Ir Indo, onde os topónimos galegos exteriores sempre aparecen coa súa forma acastrapada, deturpada. A pesar do ofrecemento da Universidade de Vigo para a orientar neste aspecto, a editora non quixo poñelos na forma autóctona galega —e deste xeito contribuír ao seu coñecemento e difusión entre os galegos—, argüíndo que as formas autóctonas en galego non eran oficiais neses territorios galegófonos. Desde a Universidade de Vigo explicóuselles que iso non era certo e que consonte a CELREM de 1992 as formas galegas destes territorios *tamén* eran oficiais, pero fixeron caso omiso. Polo mesmo motivo aducido por esta editora, moitos de nós non deberíamos empregar antes da Lei de Normalización de 1983 topónimos como *Sanxenxo, Ourense, A Coruña, Rianxo, Viveiro* ou *Pobra de Brollón, Chandrexo de Queixa...*, porque aínda non eran oficiais, mais si o fixemos, e moi conscientemente e cun obxectivo moi claro: visibilizármolos en galego e traballarmos pola súa oficialización. Non teñen razón, pois, os que esgrimen «falta de oficialidade e legalidade toponímicas», sobre todo cando esa dobre

oficialidade vén recollida na CELREM no seu artigo 10.2.g) e, aínda por riba, a protección da toponimia tradicional nas linguas autóctonas está expresamente recoñecida no art. 2a) na Lei 10/2015, de 26 de maio, para a salvagarda do Patrimonio Cultural Inmaterial, lei asinada polo que daquela era presidente de España M. Rajoy e o rei Filipe VI.

- d) Non só nos medios de comunicación en español en Galicia (onde falar destas cousas é coma falar cun penedo), senón mesmo nos medios de comunicación en galego, continúaase coa inercia denominativa en castrapo para os topónimos galegos extra-autonómicos: na TVG falan sen dó dun derrubamento en *Pereje* (*Perexe*), dun accidente en *Santa Eulalia de Oscos* (*Santalla de Ozcos*) ou dun incendio en *La Tejera* (*A Teixeira*); noutros medios en galego liamos o relato dun exguerrilleiro antifranquista berciano que andara agochado polo lago de *Campañana* (*A Campañá*) e por *Borrenes* (*Borrés*), cando nestes mesmos medios galegos non hai reparo en decer ou escribir exónimos como *Baraxas*, *Xetafe*, *Guadalaxara* ou *Badaxoz* (en galego antigo Badallouce). Menos *Guadalaxara* e máis *Perexe* ou *A Teixeira* é o que lles cómpre a estes medios de noso. Aos que escriben en castelán (recibindo subvencións por uso do galego da Xunta de Galicia) nada lles podemos pedir porque o viño non se fai sen acios.
- e) Temos que mencionar con tristura (e rabia) a indiferenza das institucións lingüísticas e culturais galegas nos últimos decenios³. A Real Academia Galega está obrigada a preocuparse pola lingua nestes territorios por mandato estatutario do seu art. 4 (2000): «Enténdese por idioma galego o propio de Galicia, así coma as súas variantes faladas nos territorios exteriores (Asturias, León e Zamora)», e dese xeito, en 2004 incorporou catro académicos correspondentes, un por cada un destes territorios e un máis polo do val do Elas. A RAG, en parcería coa SXPL, leva feito algunhas accións no Bierzo nos últimos anos, pero semella non se preocupar polo que lle ocorre ao idioma en Asturias, Zamora e Cáceres. Os seminarios de Onomástica e Sociolingüística da RAG nunca publicaron nada relativo ao galego exterior. O Consello da Cultura Galega (non de Galicia, galega) fixo unha publicación (Rubal / Veiga / Arza 1992) sobre a situación do galego nestas zonas en 1992 (hai 27 anos!!!) e nunca máis se (pre)ocupou do galego

³ Unicamente a Área de Normalización Lingüística da Universidade de Vigo mantivo a pulsión fraterna co galego exterior por medio das sete edicións da Escola de Formación Fermín Penzol, publicacións de estudos e escolmas literarias, análises lingüísticas e repertorios toponímicos <http://anl.uvigo.gal/opencms/export/sites/anl/anl_gl/documentos/REPERTORIO_TOPONIMIC_O.pdf>; e formando especialistas en toponimia e encargando a filólogos locais estudos toponímicos sobre Lubián (Zamora), A Veiga de Valcarce (León), Valverde e S. M. de Trebello (Cáceres).

extramurado. No ano 2002 o Consello valorou a posibilidade de crear no seu seo un departamento específico para o galego exterior, pero a idea quedou en auga de ovos. Porén, a maior tristura é a que nos produce a indiferenza actual do Instituto da Lingua Galega (si, galega, toda ela, non só de Galicia). Despois dos magníficos traballos do ALGa (1990-) onde se fixo unha radiografía perfecta da situación de todos os territorios da nosa lingua nos anos 1970, téñense realizado ultimamente traballos contrastivos entre os materiais de xeografía lingüística existentes ao longo do século XX mais —e aquí vén a triste novidade— ignorando inexplicablemente o galego exterior. Xa cando o ILG emprendera algúns traballos excelentes (pénsese na *Cartografía dos Apelidos Galegos* ou no *Portal de Ditados Tópicos*⁴) os mapas empregados eran mapas administrativos —non lingüísticos— que excluían a Galicia exterior, e deste xeito o estudo dos apelidos ou os ditados tópicos dos territorios extramurados de lingua galega foron totalmente ignorados. É moi triste e descorazonador que nos últimos anos para o ILG o galego remate onde acaba a artificial fronteira administrativa, ignorando a lingua dos 70.000 falantes de galego das terras do exterior.

4. A castrapización que non cesa

A auténtica deturpación toponímica, tanto en Asturias coma no Bierzo, As Portelas ou o val do Ellas é, como podemos supor, a derivada da castelanización histórica. Os procesos de deformación toponímica son exactamente os mesmos que operaron en territorio administrativo galego, coa diferenza de que nestes territorios exteriores, por inexistencia dunha lexislación protectora e de vontade política, persisten de maneira esmagadora as deturpacións castrapizantes, en moitos casos xa incorporadas esporádica ou sistematicamente na fala galega dos seus veciños:

- a) Redución dos ditongos decrecentes⁵ *-ou-*, *-ei-*: *Vega, Requejo, La Veguiña, Omente, Morentán, Uría, Ortiguera, Grandera, Figueras, Piñera* etc., por *A Veiga, Requeixo, A Veiguiña, Oumente, Mourentán, Ouría, Ortigueira, Grandeira, Figueiras, Piñeira* etc.
- b) Adaptación fonética sistemática do fonema fricativo palatal xordo en fricativo velar xordo: *Fojo, Roginos, Agelán, Seijas, Teijueira, Jarias, Coruja, Vinjoy, Vijande, Tejois, Jarrío, Arandojo, Gío, Freijulfe, Tejera, Canteixeira...*etc.

⁴ Véxanse <<http://ilg.usc.es/cag>> e <<http://ilg.usc.es/ditados>>.

⁵ Non sempre, pois a carón de formas deturpadas aparecen moitísimas formas populares inalteradas: *Rubieira, A Bruiteira, Perulleira, Piñeira* etc.

por *Foxo, Roxíos, Axelán, Seixas, Teixoeira, Xarias, Coruxa, Vinxoi, Vixande, Os Teixois, Xarrio, Arandoxo, Xío, Freixulfe, A Teixeira, Canteixeira* etc.

- c) Adaptación / tradución case sistemática de terminacións: *-ana* por *-á*: *Marcellana, Quintana, Mezana...*, por *Marcellá, Quintá, Mezá...*; *-ones* por *-ois/-ós/-óns*: *Mendones, Peirones...*, por *Mendois, Peirois...*; *-inas* por *-ías/-iñas*: *Cortinas, Figuerina, Vallina, Veguellina...*, por *Cortías, Figueiría, Vallía, Veigueliña...*
- d) Traducións parciais de topónimos compostos: *Chousavieja, Villarnovo, Villalaín, Puente del Porto, Valdebueyes, Barjacova* etc., por *Chousavella, Vilarnovo, Vilalaín, Ponte do Porto, Valdebois, Barxacova* etc.
- e) Traducións totais de moitos topónimos transparentes: *La Laguna, Sierra, Cabañas, Piedra Blanca, Peña del Cuervo, Puentenueva, El Llano, Vega de los Molinos, Alcornocal, Villanueva* etc., por *A Llagúa, A Serra, Cabanas, Pedra Branca, Pena do Corvo, A Pontenova, O Chao, A Veiga dos Molíos, Sobreiral, Vilanova* etc.
- f) Falsas segmentacións cos artigos: *Fuente de Louteiro (Fonte del Outeiro), Zoreira (A Azoreira), Viouga (Aviouga), La Mabona (Llama Búa)* etc.
- g) Alteracións debidas a defectos de audición ou transcripción: *Taladrid (Taladriz), Cedemonio (Zaramoño), Merón (Merou), La Bandera (A Vadeira)* etc.
- h) Alteracións inexplicables: *Viavélez (El Porto)*.

5. Perigos que axexan á toponimia da Galicia estremeira

Sen pretendermos ser exhaustivos, describimos a seguir unha serie de ameazas que poñen en perigo a vitalidade e recuperación da toponimia galega extramurada:

- a) O non recoñecemento das falas destes territorios como falas galegas e, secasí, a imposibilidade de normativización e normalización ao abeiro do establecido na CELREM, tal e como acontece hoxe en Asturias e en Estremadura, que as denominan «Fala» e lles negan a filiación galega.
- b) A indefinición e inconcreción legal do territorio preciso onde se emprega o galego, para saberen con certeza os poderes públicos cal sería o ámbito de actuación das desexables e urxentes medidas de protección.
- c) A mínima ou inexistente lexislación protectora da lingua, paliable nun primeiro estadio coa aplicación das medidas previstas na Parte II da CELREM.

- d) O practicamente inexistente estudo científico destas falas e / ou de aspectos delas (como a toponimia) nas universidades de Asturias, Castela e León e Estremadura e, tamén, case inexistentes estudos científicos nos últimos anos nas galegas⁶.
- e) O despoboamento acelerado de toda esta zona nos últimos 40 anos, con ausencia de informantes en moitas aldeas xa desertizadas, e o abandono dos traballos tradicionais relacionados co territorio (pastoreo, gandaría, silvicultura etc.).
- f) O desleixo das autoridades pola riqueza patrimonial e identitaria da toponimia local (malia o establecido na Lei 10/2015 do patrimonio cultural inmaterial); desleixo das autoridades e desinterese da poboación por falta de formación e información.
- g) A atmosfera recentralizadora imperante no estado español nos últimos anos, con proliferación de movementos contrarios a toda diversidade lingüística, especialmente mimados e protexidos polos medios de comunicación e os partidos centrípetos madrileños.

6. Accións a prol da recuperación toponímica destas zonas

Contra estas ameazas tamén podemos reaccionar, tanto desde a Galicia exterior coma, sobre todo, desde a Galicia administrativa. Eis algunhas accións:

- a) Distribución de mapas cos principais topónimos nas formas autóctonas correctas (concellos, parroquias, montes, ríos, praias, encoros) en redaccións, editoriais, asociacións, clubs deportivos, centros escolares, universidades etc, dos territorios exteriores, mais tamén de Galicia, xunto co fragmento da CELREM onde se cita a oficialidade da toponimia autóctona. O mapa de Ramón Pais Pazos «Territorios de lingua galega» foi reeditado desde a Universidade de Vigo en catro ocasións (uns 2.000 exemplares), pero cómpre unha acción institucional decidida e conxunta.

⁶ Na Universidade de Vigo prepárase nestes momentos unha tese, de Ana Fernández Troncoso, sobre o ensino do galego no Bierzo, e en 2014 defendeuse outra de Carlos Varela Aenlle sobre léxico eonaviego, que se pode consultar no seguinte enlace: <<http://www.investigacion.biblioteca.uvigo.es/xmlui/handle/11093/130>>. Na Universidade de Oviedo defendeuse en 2016 unha tese de Xavier Barcia sobre o galego de Asturias (<<https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=60698>>) e nas universidades de Salamanca e Cáceres están a piques de se defender as teses das nativas valegas Tamara Flores e Alicia Manso sobre sociolingüística e lexicografía das falas do Ellas.

- b) Distribución en rede dos topónimos galegos exteriores nas súas formas correctas. Neste sentido é de admirar o traballo realizado polo correspondente da RAG para o Eo-Navia, Carlos Xesús Varela Aenlle, ao publicar a listaxe de localidades, aldeas, casaríos, ríos, regatos, montes, covas, xacementos, encoros etc., da zona eonaviega no libro *Repertorio toponímico e xentilícico da terra Eo-Navia*⁷. Agora, a publicación na rede con xeolocalización de cada un destes microtopónimos sería unha acción importantísima.
- c) Levantamento microtoponímico de concellos e parroquias. Por exemplo, grazas ao acordo entre os concellos de Lubián (Zamora) e Valverde e San Martiño de Trebello (Cáceres) coa Universidade de Vigo, enviáronse expertos en toponimia que durante meses triparon o terreo, consultaron arquivos e apañaron e cartografaron a microtoponimia. Estes concellos queren estes estudos para solicitaren a revisión dos catastros e da terminoloxía oficial, pois os disparates alí contidos son moi graves.
- d) Sería de agardar unha oferta de colaboración e asesoramento da Asociación Galega de Onomástica (AGON), do Seminario de Onomástica da RAG e da Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia coas entidades homólogas oficiais de Castela e León, Asturias e Extremadura.
- e) Importantes serían unhas campañas de explicación e sensibilización da riqueza da toponimia local en colaboración con centros escolares, tecido asociativo e concellos proclives á recuperación deste milenario patrimonio inmaterial.
- f) Ademais, esta restauración toponímica tería repercusión na onomástica das persoas con apelidos toponímicos acastrapados: *Vijande, Ovalle, Veguellina, Seijas, Teijeiro* etc., por *Vixande, Ovale (Dovale / Do Vale), Veigueliña, Seixas, Teixeira* etc.

7. Ramo

Hai extramuros dos artificiais lindeiros administrativos un patrimonio toponímico milenario que se está esborrallando moi aceleradamente. As inercias castelanizantes plasmadas na documentación oficial e transmitidas teimosamente polos medios de comunicación e o mundo escolar, a desaparición do mundo rural, a emigración ás vilas e cidades, o avellentamento e despoboamento dos lugares habitados, o abandono dos traballos tradicionais ligados ao territorio e as construcións

⁷ Pódese consultar e descargar en:
<http://anl.uvigo.es/UserFiles/File/A%20xente/REPERTORIO_TOPONIMICO.pdf>.

irrespectuosas co medio están a soterrar milleiros de topónimos con toda a información histórica, económica, lingüística e antropolóxica que conteñen. É unha desfeita patrimonial.

Hai que conseguir que nos informes de impacto ambiental se inclúa tamén o de impacto patrimonial inmaterial, pois algúns parques industriais ou urbanizacións (por exemplo no Porto Seco de Salvaterra de Miño ou en Porto do Molle en Nigrán etc.) están arrasando con todo, e hai que conseguir que «os novos topónimos» recollan ou rescaten os vellos topónimos que as novas construcións poden facer desaparecer.

As brigadas de demolición identitaria que nestes momentos teñen o poder administrativo, cultural e lingüístico en Galicia, Asturias, Castela e León e Estremadura non están polo labor de emprender esa tarefa de recuperación toponímica (a toponimia non dá cartos nin votos), polo que teremos que ser os centros de investigación e a sociedade civil sensibilizada, formada e organizada, os que teñamos que acometer este labor. Se non o facemos nós, eles seguro que non o van facer.

Referencias bibliográficas

- Babarro González, Xoán (2003): *Galego de Asturias. Delimitación, caracterización e situación sociolingüística*, 2 vols. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza.
- Babarro González, Xoán (2004): «A fronteira do galego en Asturias», en Rosario Álvarez Blanco, Francisco Fernández Rei / Antón Santamarina (eds.), *A lingua galega: historia e actualidade*, vol. IV. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 317-330.
- Calo Lourido, Francisco (1997): *A cultura castrexa*. Vigo: A Nosa Terra
- Carballo Arceo, Xulio (2006): *Arqueoloxía de Galicia. Itinerarios polo pasado*. Vigo: Nigratea.
- Costas González, Xosé-Henrique (2004): «Historia e toponimia no val do río Ellas», en Rosario Álvarez Blanco / Antón Santamarina (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Escritos de filoloxía galega en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Barrié de la Maza, 81-99.
- Costas González, Xosé-Henrique (2008 / 2009): «A deturpación da toponimia galega do Eo-Navia», *Cadernos de Lingua* 30 / 31, 5-26.
- Costas González, Xosé-Henrique (2011): *A lingua galega no Eo-Navia, Bierzo Occidental, As Portelas, Calabor e o val do Ellas: historia, breve caracterización e situación sociolingüística actual*. Anexo 8 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: RAG.

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

- López Fernández, F. Severino (1994): *Topónimus d' As Ellas y rimas en lagarteiru*. Salamanca: Edición do autor.
- Rubal, Xosé / Daniel Veiga / Neves Arza (1992): *A lingua do alumnado e do profesorado nas franxas occidentais de Asturias, León e Zamora*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Seco Orosa, Ana (2001): «Delimitación da fronteira lingüística entre o galego e o leonés nas provincias de León e Zamora», *Revista de Filología Románica* 18, 73-102.
- Seco Orosa, Ana (2004): «O trazado da fronteira oriental do galego en León e Zamora», en R. Álvarez Blanco / F. Fernández Rei / A. Santamarina (eds.), *A lingua galega: historia e actualidade*, vol. IV. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 415-463.

TRANSLITERACIÓN DE TOPÓNIMOS DE LIBIA

Víctor Fresco Barbeito

(Universidade de Vigo)
frescobarbeito@gmail.com

1. Xustificación

Os alumnos de Xosé Antón Palacio (e, en xeral, calquera alumno) non nos facemos facilmente á idea de que un profesor sempre leva unha vida fóra das aulas. Respecto a Antón decateime antes que noutros casos porque procede case da terra da miña madriña: el de Ferreira (así lle chamamos a Pantón), ela de Proendos (Sober). Aínda así, tardei en facer a extrapolación ó plano académico, pois a súa intensa personalidade sempre irá asociada ás *Normas* para min e para toda a miña promoción. É por iso que non deixan de sorprendeme as súas contribucións sobre Cunqueiro e a súa terminoloxía, a literatura, a tradución técnica e de literatura xuvenil ou a onomástica, temas nos que forneceu valiosas puntualizacións. Para os que nos dedicamos á toponimia é sabido que este tema foi sobre o que centrou a súa tese de 1981, que analiza a de Pantón. Unha vez souben onde nacera, sempre me resultou curiosa a comparación do seu apelido *Palacio* cun lugar de Proendos chamado *Os Pacios* (por certo, punto L39 de informantes do ALGa) e cos moitos *Pazos*, *Pazós* e *Paciños* de Pontevedra e Ourense. Antón debe ben saber diso, porque no seu concello hai cando menos cinco *Pacios*, que analizou no seu traballo, e porque moitas veces os atoparía nos textos de Cunqueiro («O viaxe a Pacios» é un capítulo de *Merlín e familia*). Seica a Ribeira Sacra é a zona con maior densidade de derivados de *palatium* de toda a Romanía, e Rivas Quintas (1976) estableceu que a isoglosa entre Pacio e Pazo pasa preto destas terras de noso.

Volvendo ó rego: unha posible perspectiva transversal a tódalas súas achegas sería a da presenza de toponimia estranxeira nos textos para traducir, e como facer

este traslado correctamente, sen traizoar na tradución. Moitos son os lugares e idiomas exóticos que transitou Cunqueiro: bretóns, chineses, franceses, árabes... Entre todos eles, sempre condicionado polo noso coñecemento da lingua, ó noso modo de ver poucos están tan necesitados de corrección como os árabes. Por iso me propuxen traballar un caso de aparición de topónimos árabes en galego. Evidentemente non somos quen de botarlle remendos a *Si o vello Sinbad volvese ás illas*, pero si podemos ser previsores e tomar en consideración algo real e que non estivese traballado antes plena e sistematicamente. Lamentablemente, tan pouco feito hai que temos todo o mundo árabe á nosa disposición. Buscamos abarcar un país cun tamaño moderado, por ser accesible de completar e polas limitacións da nosa contribución, polo que ó final decidimos centrarnos en Libia.

Para este país, que deixou de ser actualidade tralo final da vergonzosa primeira guerra civil en 2011, centrarémonos nos topónimos de divisións administrativas e capitais actuais ou vellas (en moitos casos, as diferentes subdivisións conservan o nome ou parte del ó longo do tempo aínda que non manteñan a integridade territorial e gañen, perdan ou mesmo recuperen áreas), cunha sección para as capitais que non coincidan ou coincidiron coas anteriores. Antes de todo isto, abordaremos as denominacións do antigo estado e das divisións administrativas.

Non é doado atopar información segura sobre Libia polo histórico hermetismo político do país e o actual caos económico e militar, nin sequera en Internet. Peor aínda é falar de datos antigos (resultoume imposible confirmar se algunhas divisións estaban vixentes antes de 1998, co cal especifiqueinas ambiguamente mediante un «dende 1998 polo menos») e practicamente nada en galego, pois daquelas históricas reunións entre Fraga e o presidente libio Qadafi poucos datos nos quedaron.

2. Antecedentes e metodoloxía

Non imos afondar en cuestións como a transliteración, a gramática ou a escrita no árabe e como se aplica o método no caso galego, pois xa o fixemos no seu momento cando propuxémo-la metodoloxía (Fresco Barbeito 2007). Tampouco imos entrar nas suposicións complementarias sobre o xénero ou a tónica da adaptación resultante que deixamos caer daquela, pois non temos nada novo e concreto que engadir dende que o tratamos (Fresco Barbeito 2015). Para o grupo de topónimos rematados en <-n> tamén manterémo-las conclusións desta investigación: *Al-Butnán*, *Al-Qatrún*, *Fasán* (cf. *Fazânia* no DHLP), *Sabrata wa-Surmán*, *Saufaxín*, *Slitán*, *Yafrán*. Esta terminación sería, xa que logo, a única que recibiría acentuación gráfica sistemática (como xa foran *sukún* e *tanuín* en Fresco Barbeito 2007: 34 e *qaftán* / *quftán* en Fresco Barbeito 2007: 36). Esta tendencia probablemente se reforza coa

analogía respecto de palabras de orixe árabe como *afgán, otomán, turcomán, musulmán, (al)corán, cordobán, harmatán, sultán, imán, ramadán e talibán* (estas dúas últimas sen estar aínda no DRAG), aínda que hai que lembrar que isto é xenérico: entre o léxico acabado en <-n>, as oxítonas son moito máis abundantes cás paroxítonas (no VOLGA / DRAG repártense en: 229 <-án> contra 21 <-an>; 42 <-én> contra 19 <-en>; 92 <-ín> contra 12 <-in>; 2654 <-ón> contra 42 <-on>; 22 <-ún> contra 4 <-un>).

Pouco despois destas publicacións contamos cunha novidade, unha proposta de transliteración de arabismos que aínda non existía entón. Tratábase do protocolo usado para o *Atlas galego online [sic]* da CRTVG. A fixación oficial das formas toponímicas en galego repartiunas a Xunta entre a RAG e a Comisión de Toponimia (CT), e son competencias nas dúas acepcións da palabra (a de ‘competir ou rivalizar’ e a de ‘competer ou ser autoridade para decidir’). Mentres que a CT ten a autoridade para establece-los topónimos de Galicia, a RAG podería toma-las súas propias decisións vinculantes (con potestade outorgada por lei), pois posúe unha Sección de onomástica. Ademais, a forma que teñan os topónimos inflúe posteriormente na do xentilicio derivado. Neste confuso contexto, a compañía do audiovisual público pretendía terzar pola vía dos feitos.

Nun virtuoso exemplo de transparencia, a páxina *web* da CRTVG amosaba bastante información ó respecto do proceso que se seguiu e fornécense afortunadamente as táboas de transliteración que usaron para o chinés, o xaponés, o ruso e o árabe. Con todo, a pesar de que seguía case ó pé da letra a transliteración proposta polo *Institut d’Estudis Catalans* (só localizamos tres excepcións), a proposta sería tecnicamente correcta se non fose porque obvia totalmente o que fai o portugués e mesmo porfía no erro de dar como vogal a transcrición da primeira consoante, o *alif*, que xa aparecera na proposta feita pola coordinadora do equipo de traballo (Méndez Fernández 1997).

Ademais, non especificaba nada verbo dos detalles necesarios no proceso de transliteración: cal é a lingua base sobre a que se traballa (as variantes diatópicas ou o árabe estándar moderno), como se indica cal é a tónica na proposta resultante ou cal é o tratamento que se lle dá ó artigo inicial dos topónimos (consígnase? Sepárase con ou sen guión? Vai seguido de maiúscula? Márcase na escrita se hai asimilación coa consoante seguinte? Semella que nin sequera se lle dá un tratamento uniforme, vistos o topónimo saharauí *El Aiun*, os exipcios *El Minya* e *Al Fayûm* e o saudita *Riyad*, sempre en CRTVG). Xa daquela parecía que se ía converter nunha oportunidade perdida para conseguí-la corrección que reclamaba Rodríguez Ríó (1988), tamén colaborador. Xa pintaba mal cando cambiou de URL dúas veces sen aviso nin redirección, pero foi definitivamente á cañeira cando deixou de funcionar.

3. Convencións complementarias á transliteración de topónimos

Definidas xa as cuestións sobre a amálgama do artigo ou a conxunción con guión (*wa*, «e») e sobre como trata-los caracteres que non aparecían na táboa da CRTVG (Fresco Barbeito 2007: 23-25), mencionaremos respecto ás maiúsculas que as usaremos cando forman parte do nome na nosa tradición (no artigo e na palabra seguinte) e en cambio empregarémola conxunción en minúsculas (un exemplo combinado sería *Taxura wa-Al-Nawahi Al-Arba*, cf. en subdivisións antigas).

O fonema final do artigo en árabe (e outras partículas) asimíllase coa consoante seguinte en certos casos (nas chamadas consoantes solares —Busquets 1970: 12—: as sibilantes, as dentais e as alveolares), e isto moitas veces reflíctese na transliteración. Na proposta inicial non especificámo-lo que facer con esta asimilación, e agora reiterámonos na fidelidade á escrita árabe orixinal (Fresco Barbeito 2007: 19) para non marcar esta asimilación (*Dar Al-Salam*, a capital de Tanzania, en contraste co *Dar es Salaam* de AGE e *Dar es Salam* da EGU, sorprendentemente ausente en CRTVG; *Ar-Riyad*, a capital saudita, en AGE, fronte ó *Al-Riyád* da EGU).

O artigo en árabe omítese moitas veces (cf. *Al-Kufra* ou *Al-Xufra*), sobre todo se o topónimo perdeu a transparencia semántica. No caso de que exista certa tradición, nós conservarémolo, pero non pode considerarse incorrecto elidilo en galego se en árabe tamén se omite. O que non consideramos pertinente é traducilo (cf. *Al-Baida* en capitais contra *O Cairo* en DEE (tomando o artigo como en portugués), DGII, GDXL s.v. *caiota* e en AGE, CRTVG e EGU fronte a *Cairo* sen artigo en portugués).

O mesmo tratamento levarán os xenéricos para os lugares libios (e árabes) que comezan con *Marsa* («ancoradoiro»; *Marsa Al-Buraiqa*, o porto máis meridional do golfo de Sirte e de todo o Mediterráneo; ou *Marsa Susa*, cf. *Al-Baida* en capitais), *Ras* («punta» ou «cabo»; *Ras Al-Hilal* ou *Ras Taxura*, preto de *Taxura*), *Wadi* («val», ás veces «arroyo»; *Wadi Al-Haya* ou *Wadi Al-Xati*, cf. en subdivisións actuais), *Xabal* («montes»; *Al-Xabal Al-Ahdar* ou *Al-Xabal Al-Harbi*, cf. *idem*) etc.

Igual que en Fresco Barbeito (2007) buscámo-la fidelidade ó árabe estándar moderno, tamén procedemos así aínda que nas variantes libias exista un proceso fónico sistemático: o [q] intervocálico sonorizado (ás veces xa mesmo se documenta como <g>; cf. *Al-Murqub*, *Al-Nuqat Al-Hams* e *Mursuq* en subdivisións actuais e *Al-Qatrún*, *Al-Quba* e *Naqasa* en subdivisións antigas) ou a elisión das pretónicas e primeiras vogais nalgunhas palabras, sobre todo se son longas (cf. *Misurata* e *Al-Xifara* en subdivisións actuais, *Tarhuna wa-Masalata* en subdivisións antigas e *Biraq* en capitais).

Existen catro posibilidades para determina-la sílaba tónica non consideradas na metodoloxía inicial e que non se definen coas conclusións en Fresco Barbeito (2015):

- con dúas vogais na última posición e rematada en <-n> (oxítona): VCVVn;
- con dúas vogais na última posición e rematada noutra consoante (oxítona): VCVVC;
- con dúas vogais na última posición (paroxítona): VCVV;
- con dúas vogais na penúltima posición e rematada en vogal (paroxítona): VVCV;

onde V é calquera vogal, C unha consoante ou semiconsoante e a combinación VV sempre xunta unha vogal pechada ou feble (<i> ou <u>) con calquera outra vogal. Podería crearse unha convención para decidir a sílaba tónica en función da formación das formas flexivas (por exemplo, o feminino [*al-*arabia*] procedente dun masculino [*al-*arabii*], que chega ó galego como *algarabía*), pero consideramos que non se lle poden pedir eses coñecementos a un usuario común.

Polo tanto, simplificaremos coa norma xeral de que calquera combinación VV será ditongo, homoxéneo ou heteroxéneo, crecente ou decrecente. Os casos que atopamos foron (marcámo-la tónica con acento, aínda que non lle corresponda polas NOMIG): ditongo crecente final seguido de <n>, tónico, onde un hiato tampouco tería repercusións gráficas (*Rarián*: cf. en subdivisións antigas); ditongo crecente final seguido de consoante, tónico, sen repercusións gráficas (*Al-Abiár*: cf. en capitais); ditongo crecente final, átono (*xamahíria*, *xábia*: cf. en termos administrativos; *Al-Asísia*, *Axdábia*: cf. en subdivisións antigas); ditongo crecente non final, tónico, sen repercusións gráficas (*Suára*: cf. en capitais); ditongo decrecente non final, tónico (*Al-Báida*: cf. en capitais); e ditongo decrecente non final, pretónico, sen repercusións gráficas (*Aubári*, *Saufaxín*: cf. en subdivisións antigas). Esta nova norma xeral habería que aplicala ás palabras dadas de exemplo na metodoloxía inicial. Mentres algunhas como *haima* ou *haiqa* quedan igual (Fresco Barbeito 2007: 36 e 41, respectivamente), outras modifícanse: *ralábia*, *xáxia*, *kúfia*, *záub* (pp. 36, 37, 38 e 36). Aproveitamos tamén para emenda-lo erro de *haial*, que debería ser *hayal* (p. 40).

Estas decisións realízanse trala simplificación das semivogais establecida en Fresco Barbeito (2007: 29-30), pero cando se xuntan vogais porque desaparece unha consoante no resto do proceso de adaptación da transliteración, mantense a posición da tónica (*xaríá* < [*xarii*a*]>). Evidentemente, cada palabra considérase independente e, polo tanto, non se inclúen os artigos (*Al-Xáufi*: cf. en capitais). Outra excepción orixínase cando a existencia dunha semiconsoante intermedia dificulta a pronuncia, polo que convertémolo ditongo en hiato (*Sawía* < *Sáwia*: cf. en subdivisións actuais).

Un último apuntamento procede das formas asentadas xa no galego ou nas linguas románicas. As formas para *Bengasi*, *Sirte* e *Trípoli* son as tradicionais, xa que están consagradas polo uso mesmo no léxico común da norma (pero non *Radamis* e *Fasán*). Salvo nesas tres cidades e en *Al-Sawía* (en que nos apoiamos na eufonía), no resto dos casos, sempre aplicámo-la metodoloxía que acabamos de propor para a adaptación.

A necesidade dunha ferramenta de sistematización da adaptación do árabe ó galego faise patente cando se observa a variación nas formas que existen para *Adiri* (*Adri, Edri, Idri*) ou *Yafrán* (*Yafran, Yefren, Yifrin*), e outras cidades tan importantes como *Misurata* (*Mesrata, Misrata, Musrata*), *Sirte* (*Sart, Sert, Sirt, Surt*) e mesmo *Bengasi* (*Banghazi, Benghazi, Binghazi*).

4. Convencións na presentación dos datos

Para amosa-los datos da proposta para o galego de cada topónimo optamos por ofrecelos sistematicamente na seguinte orde dentro de cada un dos apartados mencionados na introdución:

- Nome galego proposto en letra negra e coa sílaba tónica acentuada con acento grave se non lle corresponde segundo as NOMIG.
- Transliteración do orixinal árabe segundo a proposta de Fresco Barbeito (2007) en letra cursiva e entre corchetes segundo se explica máis adiante.
- Códigos de normalización xeográfica (ISO 3166-2:LY ou FIPS), entre corchetes.
- Definición con posición xeográfica no país, datación da existencia da división, cidade capital da división (ou división da que é capital se se trata dunha vila), comentarios respecto á escolla da forma galega e traducións a outras linguas (véxase *infra*).

Para as formas en galego utilizámo-las fontes cartográficas AGE e CRTVG, a enciclopédica EGU (para a cal denotamos con acento agudo aquelas vogais que aparecen marcadas como longas), as lexicográficas GDXL, DEE e DGII e as normativas VOLGA e DRAG, mentres que para algúns detalles do portugués e do castelán referirémonos ó DHLP e ó DLE (todas aclaradas mediante s.v. ou s.vv., abreviaturas de *sub voce* e *sub vocibus*, no caso de que sexa necesaria facer algunha delimitación localizadora) e á GTL. Cómpre notar que ó longo da EGU (en boa parte unha tradución da *Enciclopèdia Catalana*) existe unha vacilación na forma dalgúns topónimos, dándose unha ortografía na entrada *Libia* e outra noutras entradas (aínda que é sistemático no artigo en minúscula). Eses casos son os seguintes: *Al-Xabal Al-Ahdar* (s.v. *Baydá', Al-*), *Rarián* (s.v. *Gebel el-Gharbī*), *Aubari* (s.v. *Uadi al-Há'it*) e *Al-Sawía* (no que se refire ó <h> final e á grafía para o artigo, s.v. *Záwiyah, Al-*). Para documenta-los topónimos que se usan noutras linguas (correctos ou non) e outros datos, utilizámo-las diferentes versións da Wikipedia¹ mesmo nalgúns casos a galega. Para o inglés servímonos tamén dos textos das normas ISO 3166-

¹ Véxase <<http://www.wikipedia.org>>.

2:LY e FIPS (abandonada en 2008) e das *webs* de Geonames², Statoids³ e do informe de avaliación do programa *Education for all 2000* da UNESCO⁴. No caso das *webs*, todas foron consultadas ó longo do segundo semestre de 2010 e referirémonos a elas abreviadamente como *statoids*, *unesco1*, *unesco2* (para a táboa 5 da páxina 2) e *geonames*.

Verbo das traducións, e para confirmarmos que as formas mencionadas en cada idioma son autóctonas ou están adaptadas e non son simples transliteracións, especificamos só as variantes escritas que non usan diacríticos alleos a cadansúa lingua (así, en francés haberá <é> e <è>, e en polaco poderán aparecer <ź> ou <ó>; pero non ó revés, nin haberá <g> ou <h> con diacríticos ou vogais con símbolo de longa en ningunha lingua). Debido á influencia e á súa posición como lingua de referencia, o inglés será a primeira lingua na ordenación (**en**), seguido das traducións a outras sete linguas. Todas estas formas van precedidas do código ISO 639-1 correspondente, en negra, e ordénanse alfabeticamente segundo esas dúas letras (**de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**; tamén usaremos estes códigos ó longo do texto para abreviar). Nas formas do **en**, consignamos primeiro a máis habitual e especificamos cales son as outras linguas nas que tamén se usa (segundo os datos que atopamos), mentres que mencionamos as formas no resto das linguas só cando son diferentes a esta primeira máis usada. Para presenta-los datos, conviñemos denota-las transliteracións do árabe entre corchetes, pecha-los grafemas illados e as graffias concretas entre parénteses angulares, delimita-los significados entre comiñas dobres e marca-las entradas localizadas na documentación e as adaptacións ó galego con cursiva (tanto de topónimos actuais como antigos e ruínas históricas, salvo para o tóponimo *Libia*), agás nos comezos de parágrafo e inmediatamente tras indicador de lingua.

No caso dos topónimos libios (ou líbicos, cando son da antigüidade), ademais da influencia e presión do inglés tamén se nota a do italiano (por exemplo, na aparición de formas con <g>). Con todo, hai unha enorme variación nos criterios de adaptación: nótense as diferenzas no uso de guións, maiúsculas e <h> final, mesmo dentro da mesma cadea (por exemplo, *Al-Nuqat al Khams*, a primeira con guión e a segunda sen el). Aínda así, algunhas linguas presentan moita maior estabilidade nestas diferenzas, por exemplo no caso do alemán grazas a teren un sistema estandarizado de transcrición (DMG), do polaco pola influencia xermánica ou do castelán na GTL.

² Véxase <<http://www.geonames.de>>.

³ Véxase <<http://www.statoids.com>>.

⁴ Véxase <http://www.unesco.org/education/wef/countryreports/libya/rapport_1.html>.

5. Termos administrativos para a organización do territorio

Xamahiria [*jamaahiriyya*]: Tipo de estado creado trala revolución do 1 de setembro de 1969 e declarado en 1977 por Qadafi. A palabra árabe para república ([*jumhuuriyya*]) procede do singular «multitude»; co seu plural fórmase o neoloxismo para designar esta forma de goberno, polo cal a «cousa pública» se converte na «cousa das masas». Pretende acadar unha representatividade democrática directa a través de consellos e comunas locais e sen partidos, e ser unha terceira vía entre capitalismo e comunismo. Este tipo de goberno só está aplicado en Libia, polo que tódalas linguas adoitan usa-lo termo árabe para este país. Debe tomarse a conxunción vocálica coma ditongo e escribirse en inicial maiúscula como *Autoridade, Ducado, Federación, Principado, Reino, República* ou *Unión: Gran Xamahiria socialista popular árabe de Libia*; **en**: Jamahiriya (tamén en **es** e **pt**); **de**: Dschamahiriyya, Dschamahiriya, Jamahiriyya; **es**: Yamahiriyya, Jamahiriya (GTL, p. 165); **fr**: Jamahiriyya, Jamahiriyya; **it**: Jamahiriyya; **pl**: Dżamahiriya; **pt**: Jamairia, Jamahiriyah.

muhafàsa [*muHaafaSa*^o]: División administrativa primaria de Libia entre a independencia en 1951 e 1963 e de moitos países arabófonos (de Palestina e Exipto a Siria e mesmo Iraq; esta palabra úsase con outro significado en Marrocos ou Alxeria). O nome procede do gobernador do seu territorio ([*muHaafiD*]). Xa mencionamos que o valor fonético da última consoante era variable xeograficamente en árabe (Fresco Barbeito 2007: 22), pero que manteríámola transcripción en función da variedade diatópica correspondente. Mentres que en Iraq, na península de Arabia e na lectura do Corán aínda se realiza como interdental, no caso libio é, coma no exipcio e na Asia mediterránea (tamén chamada Oriente Próximo ou Terra Santa), unha sibilante sonora; **en**: muhafazah (tamén en **fr**, **it** e **pt**), governorate, province, commissariat (antes de 1951); **de**: Gouvernement; **fr**: préfecture, subdivision, gouvernorat, province (antes de 1951), muhafaza; **it**: governatorato, provincia, muhafaza; **pl**: muhafaza, prowincja; **pt**: mohafazah, província.

balàdia [*baladiya*^o]: División administrativa primaria de Libia entre o golpe de estado de 1963 a 1995 e de Qatar e Líbano. Na maioría das linguas, os nomes que se empregaron posteriormente para traducir *xabia* usáronse indiferentemente tamén antes para *baladia*; **en**: baladiyah (tamén en **fr**, **it** e **pt**), municipality, district, governorate; **de**: Gemeinde, Gouvernement, Distrikt, Baladiyah (nótese a maiúscula); **es**: distrito; **fr**: district; **it**: municipalità; **nl**: gemeente; **pl**: gmina; **pt**: municipalidade, região, distrito.

xàbia [*xa*biya*^o]: División administrativa primaria (exclusiva con ese nome) de Libia dende 1995. O nome é un derivado de [*xa*bi*] («pobo, xente, xuntanza»), na liña coa etimoloxía do neoloxismo *xamahiria*. Como xa dixemos, mantémo-lo ditongo,

tanto en *xabia* como na anterior; **en**: shabiyah (tamén en **fr** e **pt**), district, popularate (ISO); **de**: Munizip, Gmeinde, Shabiyah, Sha'biyah e mesmo Schabiya; **es**: distrito; **fr**: municipalité, quartier, district; **it**: municipalità, suddivisione, sha'biya; **nl**: gemeente; **pl**: gmina, komuna, społeczność; **pt**: municipalidade, distrito. Durante a colonización, Libia dividíase normalmente en 3 partes (véxase subdivisións históricas), ás veces unificadas. Coa independencia en 1951, mantivéronse xeograficamente pero redenomínáronse *muhafasa*. Co golpe de estado en 1963 renomeáronse *baladia*: nun principio eran 10, en 1983 pasaron a 46 e en 1987 a 25. En 1995 creouse a *xabia* como estrutura, sendo inicialmente 13, pasando a 26 en 1998, a 32 en 2001 e a 22 dende 2007 ata actualidade. Polo tanto, houbo territorios co mesmo topónimo oficial anteriores a 1995 pero que antes foron *baladias* e actualmente son *xabias* (por exemplo *Trípoli*, *Bengasi* ou *Sirte*).

6. Topónimos correspondentes a subdivisións actuais

Al-Butnán [*'al-but.naan*]: Subdivisión (ISO: LY-BU) na costa nordeste, vixente dende 1995 e anteriormente co nome de *Tubruq*, con capital en *Tubruq* (cf. en subdivisións antigas). A vila aparece en CRTVG, pero non o nome da subdivisión; **en**: Al Butnan (e **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Al Batan; **de**: al-Butnan; **es**: Al Butnam; **pl**: Al-Butnan.

Al-Kùfra [*'al-kufra^q*]: Subdivisión (FIPS: LY08; ISO: LY-KF) no sueste, vixente dende 1998 polo menos, con capital en *Al-Xauf* (cf. no apartado de capitais). A cidade da que toma nome (non é a capital) é un importante oasis moi illado e coñecido por ser elo de unión entre Exipto e o Sáhara e por un asedio francés contra os italianos na Segunda Guerra Mundial. Xa aparecen como *Al-Kufra* na EGU (s.vv. *Kufra* (, *Al-*), *Libia*); **en**: Al Kufrah (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), Al-Kofra, Cufra (probablemente influenciado polo **it**), Al Kafrah (statoids); **de**: al-Kufra; **es**: al-Kufrah (GTL, p. 181), Cufrah (GTL, p. 126); **fr**: Al-Koufrah, Koufra, Al-Khofra, Khofra, Kufra; **it**: Cufra, al-Kufra; **pl**: Al-Kufra; **pt**: Cufra.

Al-Marx [*'al-marj*]: Subdivisión (ISO: LY-MJ) na costa nordeste, vixente dende 1998 e entre 1988 e 1995 co nome de *Al-Fatih* (cf. en subdivisións antigas), de capital homónima. En árabe significa «os prados». O seu nome en árabe, *Barqa* (cf. *Cirenaica* en subdivisións históricas), procedente da destruída *Barce*, usárase para toda a *Cirenaica* (cf. en subdivisións históricas). O porto de *Barce* foi *Ptolemaida* para os gregos (máis tarde *Tolmeta* para os romanos e [*butuuliimaais*] para os árabes), de onde procede o nome árabe actual da cercana vila de *Tulimaiza*, [*t.ulimayiza^q*]; **en**: Al Marj (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Al-Marj, El-Marj, Al-Maraj (statoids), al-Margh (statoids), Barce (antiga), Barca (antiga), Ptolemais (porto antigo: p. a.), Ptolemaida (p. a.), Tolmeta (p. a.

romano); **de**: al-Mardsch, al-Marg, Ptolemais (p. a.); **es**: Al-Marj, Atenas de África (coloquial; GTL, p. 107), Ptolemaida (p. a.); **fr**: Ptolémaïs (p. a.); **it**: Barce, Tolemaide (p. a.); **pl**: Al-Mardz, Al-Marj, Ptolemaida (p. a.); **pt**: Al-Marj.

Al-Murqùb [*al-murqub*]: Subdivisión (ISO: LY-MB) na costa noroeste, vixente dende 1998 polo menos e entre 1988 e 1995 co nome de *Al-Hums* (cf. en subdivisións antigas, con capital en *Al-Hums* (cf. en subdivisións antigas). Aparece na EGU como *Margib* (s.v. *Libia*). A pesar de que apareza na norma ISO, as dúas vogais son velares. As formas con <g> veñen orixinadas pola pronuncia dialectal líbica; **en**: Al Murgub (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Al Marqab (ISO), Al-Morqib, Al Markab (unesco2); **de**: al-Murgub, al-Murqub; **pl**: Al-Marakib, Al-Marqab; **pt**: Al Marqab.

Al-Nuqàt Al-Hams [*al-nuqaat. 'al-Hams*]: Subdivisión (FIPS: LY51; ISO: LY-NQ) na costa noroeste, vixente dende 1998 polo menos, con capital en *Suara* (cf. en capitais). Na EGU aparece como *Nigát al-Hums* (s.v. *Libia* e como entrada propia); **en**: An Nuqat al Khams (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Al Nuqat al Khams, Al-Nuqat al Khams (*sic*), Nikat al-Khums, Nikat Al-Khams, Al Noukat Al Khams (unesco2), an-Niqat al-Hams (statoids), Nigat al Khums (statoids); **de**: an-Nuqat al-Chams, an-Nuqat al-Hams; **pl**: An-Nukat al-Chams, Al-Nuqat al-Khams.

Al-Sawía [*al-Saawiya*⁹]: Subdivisión (FIPS: LY53; ISO: LY-ZA) na costa noroeste, vixente dende 1988, de capital homónima. Na EGU aparece como entrada coa forma *Záwiyah (Al-)* pero tamén se menciona como *Az-Záwiyah* (nótese a forma diferente do artigo e da terminación) s.v. *Libia*. Xa como entrada independente inclúese *záwiyah* como o árabe para un «cenobio de seguidores dunha determinada doutrina, xeralmente construída ó carón da tumba dalgún santón» (cf. *Al-Baida* en capitais para unha localidade con este alcuño e *Al-Quba* en subdivisións antigas para a construción). A pronuncia esperada como ditongo obriga a unha palabra de pronuncia difícil, polo que optamos por crear un hiato; **en**: Az Zawiyah (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), az Zawiyah, az-Zawiyah, az-Zawiyah (statoids), Al Zawiyah, Al-Zawiyah, Ez Zawiyah, Azzaweya, Zawiyah, Zawia, Zavia, Zauia, Elzawiyah (unesco1), ás veces co nome estendido de Az Zawiyah Al Gharbiyah (cf. sobrenome en *Tripoli*); **es**: az-Zawiyah (GTL, p.43); **it**: Ez Zauia, az-Zawiyah; **pl**: Az-Zawija.

Al-Wàhat [*al-waaKhaat*]: Subdivisión (ISO: LY-WA) no nordeste (chegando ata a costa dende que en 2007 absorbeu o distrito de *Al-Uqaila*), vixente dende 1998 polo menos, con capital en *Axdabia* (cf. en subdivisións antigas). En árabe significa «os oasis». A consoante final non se trata dun *ta marbuta*, polo que a conservamos; **en**: Al-Wahat (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), Al Wahat (unesco2), Al-Wahad, Al-Wahah; **de**: al-Wahat; **pl**: Al-Wahhat (única fonte, probablemente trabucada, na que documentámo-la xeminación da aspirada); **pt**: Al Wahah.

- Al-Xabàl Al-Ahdàr** [*'al-jabal 'al-'aHd.ar*]: Subdivisión (FIPS: LY49; ISO: LY-JA) na costa nordeste, vixente dende 1988, con capital en *Al-Baida* (cf. en capitais). En árabe significa «as montañas verdes» (cf. *Al-Xabal Al-Harbi* en subdivisións actuais e *Al-Hisam Al-Ahdar* en subdivisións antigas). Aparece na EGU (s.vv. *Baydá'* (, Al-), onde se rexistra *Gebel el-Achdar*, e *Libia*, onde se recolle *Gabal al-Akhdar* con diacrítico no <G>) e a súa capital inclúese en CRTVG, pero non o nome da subdivisión; **en**: Al Jabal al Akhdar (tamén en **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Jabal Al-Akhdar, al-Ghabal al-Ahdar (statoids), Djebel Akhdar (statoids), Jebel el Akhdar (statoids); **de**: al-Dschabal al-Akhdar, al-Dschabal al-Achdar; **es**: Gebel al-Ahdar (GTL, p. 95); **it**: Monteverde (colonial); **pl**: Al-Džabal al-Achdar, Al-Jabal al-Akhddar.
- Al-Xabàl Al-Hàrbi** [*'al-jabal 'al-Harbi*]: Subdivisión (ISO: LY-JG) no interior noroeste, vixente dende 2007 e dende 1995 a 1998, con capital en *Rarián* (cf. en subdivisións antigas). En árabe significa «as montañas occidentais» (cf. *Al-Xabal Al-Ahdar* en subdivisións actuais). Inclúese na EGU como *Gebel el-Gharbi* (con entrada propia e s.v. *Libia*), aínda que logo apareza *gabal* como entrada co significado de «montañas en árabe»; **en**: Al Jabal al Gharbi (tamén en **es**, **fr**, **it** e **pt**), Jabal al Gharb (statoids), Jebel el Gharb (statoids); **pl**: Al-Džabal al-Gharbi.
- Al-Xifàra** [*'al-jifaara*⁹]: Subdivisión (ISO: LY-JI) na costa noroeste, vixente dende 1998 e entre 1988 e 1995 co nome de *Al-Asisia* (cf. en subdivisións antigas), con capital en *Al-Asisia* (cf. en subdivisións antigas). A elisión habitual da primeira vogal palatal [*i*] débese a ser unha pretónica breve e inicial; **en**: Al Jfara (tamén en **de**, **es**, **fr**, **nl** e **pt**), Al-Jfara, Al Jifarah (ISO), al-Ghifara (statoids), Al Jafara, Al-Jafarah (statoids), Sahl El Jaffara (unesco2); **de**: al-Dschifara; **es**: al-Jifarah (GTL, p. 42); **it**: Gefara; **pl**: Al-Džifara; **pt**: Al Jifara, Al Jfara'.
- Al-Xùfra** [*'al-jufra*⁹]: Subdivisión (FIPS: LY05; ISO: LY-JU) no centro, vixente dende 1998 polo menos, con capital en *Hun* (cf. en capitais). En árabe significa «zona chaira» (GTL, p. 81); **en**: Al Jufrah (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), al Jufrah, Al-Jofra, Al Jafra (unesco2), al-Ghufra (statoids), Al Jafrah (statoids); **de**: al-Dschufra; **es**: al-Jufrah (GTL, p. 80); **it**: Giofra; **pl**: Al-Džufra, Al-Jufrah.
- Bengàsi** [*banRaaSi*] < [*bani RaaSi*]: Subdivisión (FIPS: LY54; ISO: LY-BA) na costa nordeste, vixente dende 1988, de capital homónima. O nome procede de [*RaaSi*], un benefactor da cidade no século XV (que á súa vez significa «veterano de guerra»), de onde se formaría [*bani RaaSi*], «os fillos de [*RaaSi*]». O nome turco *Bingazi* (cómpre lembrar que Libia formou parte do imperio otomán ata pasar a ser colonia italiana) formouse asimilando a primeira palabra á turca *bin*, que significa «un milleiro». É por iso probablemente que ás veces se pensa que o nome procede do singular [*bin RaaSi*], «o fillo de [*RaaSi*]». A transformación do [R] árabe moderno (que soa coma o <r> francés) no <g> italiano débese a unha adaptación interna do italiano, non ó dialecto libio do árabe (que si sería o caso

na adaptación do [q] do árabe clásico). A pesar de que poida parecer derivado por coincidi-la súa localización, o nome non evoluciona a partir da antiga cidade grega de *Berenice* ou *Berenicis*, refundación de *Euespérides* no ano 446, que dous séculos máis tarde se renomearía *Hespérides*. En CRTVG aparece a capital homónima *Benghazi*, pero no DHLP aparece *Bengasi* (s.v. *bengasiano*) e xa na EGU aparecía *Bengasi* (a vila e o distrito, tamén s.v. *Libia*). A extensión da forma italiana *Bengasi* ó **es**, **pt** e mesmo **de** ou **nl** lévanos a interpretala como unha forma tradicional panrománica (cf. **fr**), malia a proposta de CRTVG; **en**: Benghazi (tamén en **de**, **es**, **fr**, **nl** e **pt**), Banghazi, Banghaz, Binghazi, Bingazi; **de**: Banghazi, Bengasi, Benghasi, Bangazi; **es**: Bengasi, Evespérides (ruínas); **it**: Bengasi, Bengàsi, Banghazi; **nl**: Banghazi, Bangazi, Bengasi; **pl**: Bengazi; **pt**: Bengasi; Banghazi.

Dàrna [*darna*^g]: Subdivisión (FIPS: LY55; ISO: LY-DR) na costa nordeste, vixente dende 1998 e entre 1988 e 1995, de capital homónima. En CRTVG recóllese *Darnah*, a capital, que nos parece correcta salvo pola conservación do <h> final; **en**: Darnah (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Darna (unesco2), Darana (unesco1), Derna, Dernah, Derneh, Ternah, Terneh, Darnis (nome grego: n.g.), Darne (n.g.), Dardanis (n.g.), Darnis (nome latino: n.l.), Derna (n.l.); **de**: Darna; **es**: Derna; **it**: Derna; **pl**: Darna; **pt**: Dardânia (no DHLP, s.v. *dardânico*).

Misuràta [*mis.uraata*^g]: Subdivisión (FIPS: LY58; ISO: LY-MI) na costa noroeste, vixente dende 1998 polo menos, de capital homónima. Moitas veces o orixinal interprétase como [*mis.raata*^g] mesmo no propio árabe (porque se tende á elisión das primeiras vogais nas *palabras* longas), pero en realidade é con vogal. En ocasións tómase a *ta marbuta* por [h] ou [H]. En CRTVG documéntase a capital, *Misratah*; **en**: Misratah (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), Misrata, Misurata, Misuratah, Musrata, Mesrata (unesco2); **de**: Misrata; **es**: Misurata; **fr**: Misurata, Misrata, Musrata e nas adaptacións Misourata, Misouratah, Mousrata; **it**: Misurata; **pl**: Misrata.

Mursùq [*murSuq*]: Subdivisión (FIPS: LY30; ISO: LY-MQ) no sur, vixente dende 1998 polo menos, de capital homónima. En CRTVG aparece a capital *Murzuq* e na EGU tanto o territorio como a súa capital (s.vv. *Marzúq*, *Libia*). En certos contextos tamén se lle chama a *París do Sáhara*, denominación que tamén se lle aplica a *Marraqex*; **en**: Murzuq (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), Murzuk, Marzuq, Marzouk (unesco2), Murzaq, Marzug e tamén Murzag; **de**: Murzuk, Mursuk, Marzuq; **es**: Marzuq (GTL, p. 91); **fr**: Mourzouk, Murzaq; **it**: Murzuk, Marzuq, Mursuk, Murzuch; **pl**: Marzuk, Marzuq, Murzuk.

Nalùt [*naaluut*]: Subdivisión (ISO: LY-NL) no interior noroeste, vixente dende 1998, de capital homónima; **en**: Nalut (tamén en **de**, **es**, **fr**, **it**, **nl**, **pl** e **pt**), Nalout (probablemente por influencia francesa), Lalut; **fr**: Nalout; **it**: Lalut (quizais unha gralla que mesmo pasou ó **en**).

- Rat** [*Raat*]: Subdivisión (ISO: LY-GT) no suroeste, vixente dende 2001, de capital homónima. A pesar da unanimidade na adaptación deste topónimo para tódalas linguas coas que traballamos, preferimos non crear excepcións á aplicación da nosa metodoloxía; **en**: Ghat (tamén en **de, es, fr, it, nl, pl** e **pt**), Gat (statoids).
- Sàbha** [*sabhaa*]: Subdivisión (FIPS: LY34; ISO: LY-SB) no centro, vixente dende 1998 polo menos, de capital homónima. A palabra común adaptada *sabha* (procedente de [*sabKha*]) con minúscula xa a mencionamos no artigo sobre a metodoloxía (Fresco Barbeito 2007:40) na epígrafe de xeografía física, co significado de «lago endorreico estacional onde se forman areas movedizas e logo unha lámina de salmoira». Malia ter unha adaptación final idéntica, este topónimo libio *Sabha* procede doutra forma ([*sabha*]), que xa se rexistra como *Sabhá* na EGU (s.vv. *Libia, Sabhá*), e ten outro significado: «rosario (de doas)» (tamén escrito, en transcripción francesa, *misbaha, masbaha* ou *tasbih*). En CRTVG documéntase tamén *Sabha* como o nome da capital homónima; **en**: Sabha (tamén en **de, es, fr, it, nl, pl** e **pt**), Sebha, Sabah, Sabhah (statoids), Sibha (statoids); **de**: Sebha; **fr**: Sebha; **it**: Sebha; **pt**: Sabah.
- Sirte** [*surt*]: Subdivisión (FIPS: LY60; ISO: LY-SR) na costa norte, vixente dende 1998 polo menos, de capital homónima e que lle dá nome a un importante golfo. A palabra común *sirte* aparece no VOLGA, e no DRAG co significado de «baixo de area» e no GDXL, en DGII e na EGU (e no DEE s.v. *sirtes*) tamén co significado engadido de «penedo illado na costa». As súas traducións ó castelán e ó portugués segundo a EGU son tamén *sirte*. Para o DLE procede do grego mentres que para DHLP (s.v. *sirte*) chegounos por medio do latín *Syrtis*, co significado especializado para os «bancos de areia muito extensos na costa da Líbia». A definitiva instalación desta forma gráfica na norma e a harmonización co **fr, it** e **pt** son as causas polas que a mantemos para o topónimo. Sorprendentemente, aínda que aparece na EGU (para a subdivisión e o golfo e s.v. *Libia* para a cidade), non está en CRTVG, a pesar de darlle nome ó golfo máis importante de África setentrional. Cómpre mencionar que *Syrtis maior* era o nome do golfo para os romanos, en contraste con *Syrtis minor*, o golfo de *Qabis* (o único topónimo físico libio no AGE), en Tunisia; **en**: Surt (tamén en **de, fr, it, nl, pl** e **pt**), Sidra (para o golfo), Sirte (statoids), Sart (unesco2); **es**: Sirte, Sirt; **fr**: Syrte; Sert; **it**: Sirte; **pl**: Syrta.
- Trípoli** [*taraabulus*]: Subdivisión (FIPS: LY61; ISO: LY-TB) na costa noroeste, vixente dende 1988, de capital homónima, que asemade é a capital do país. O nome procede do grego *tri* «tres» + *polis* «ciudades», por formarse mediante o agrupamento de *Leptis Magna, Sabrata* (cf. *Sabrata wa-Surman* en subdivisións antigas) e a fenicia *Oea*. En ocasións engádeselle o sobrenome de *Al-Harb* na lingua orixinal (en árabe [*al-harb*]), que significa «a occidental» (cf. *Al-Xabal Al-Harbi* en subdivisións actuais, onde está en plural), para diferenciala da cidade

libanesa homónima (á cal se lle chama, xa que logo, *Trípoli de Líbano* ou mesmo *Trípoli de Siria*). Dálle nome á *Tripolitania* das épocas romana, otomá e italiana (cf. en subdivisións históricas), correspondente máis ou menos á costa líbica occidental. En AGE (único topónimo político para Libia), en CRTVG, no GDXL (s.v. *tripolitano*), en DGII (s.vv. *trípoli*, *tripolitano*) aparecen *Trípoli* para a capital e na EGU (s.vv. *Libia*, *Trípoli*) tamén para o territorio. No DEE hai porén inestabilidade na solución adoptada: *Trípoli* (s.vv. *libia*, *libio*) e *Trípolis* (s.vv. *trípole*, *tripolitano*). Nas definicións do DRAG e nas notas do VOLGA aparecen *Trípoli* e *Tripolitania* para a palabra *tripolitano* (tamén no DHLP, ademais de en *tripolítico*). A palabra común *trípoli* no DRAG, na EGU, no GDXL, en DGII, no DEE e no DHLP (e *trípole* no DEE) designa á súa vez un tipo de «rocha branca sedimentaria formada por cunchas de diatomeas» (sinónima de *tripolita* e *trípole* en portugués). De tomar como base o étimo grego, sería esperable a forma rematada en <ole> análoga a *metrópole* ou *necrópole*, pero o uso tradicional xa arraizado (é a cidade máis populosa de Libia, con aproximadamente un millón de habitantes, e xa era importante na época romana), as dúas devanditas fontes normativas e a harmonización con outras linguas (**pt**, **es**, **fr** e mesmo **nl**) aconsellan desbotar unha adaptación da actual forma árabe e manter *Trípoli* sen adaptación da terminación grega pero tamén sen fidelidade á terminación en <s> orixinal (en contraste coa súa conservación en **de** ou **pl**); **en**: Tripoli (tamén en **fr**, **it** e **nl**; as outras linguas teñen acento gráfico ou manteñen o <s>), Tarabulus, Tarabulus al-Gharb (con discriminante: c/d.), Oea (nome antigo: n.a.); **de**: Tripolis, Tarabulus, Tarabulus al-gharbiyya (c/d. en feminino), Tarabalus Al-Gharb (statoids; c/d.), Oea (n.a.); **es**: Trípoli, Tarabulus, Tarábulus al-Garb (sic) (c/d.), Trípoli de Occidente (c/d.), Oea (n.a.); **it**: Tarabulus, Tripoli di Libia (c/d.), Oea (n.a.); **nl**: Taraboeloes; **pl**: Trypolis, Tarabulus al-Gharb (c/d.); **pt**: Trípoli, Tarabulus, Tarabulus al-Gharb (c/d.).

Wàdi Al-Hàya [*waadii 'al-Khayaa^a*]: Subdivisión (ISO: LY-WD) no suroeste, vixente dende 1998 polo menos, con capital en *Aubari* (cf. en subdivisións antigas). En árabe significa «val da vida» (cf. *Wadi Al-Xati* en subdivisións actuais). Inclúese como *Uadi al-Há'it* (con diacrítico no <t>) na EGU (tamén s.v. *Libia*). Aínda así a mesma primeira palabra aparece noutros casos como *Wadi* na mesma fonte (en topónimos exipcios, pero non para o significado de «curso intermitente de auga en árabe»); **en**: Wadi Al Hayaa (tamén en **es**, **fr**, **nl** e **pt**), Wadi al Hayat, Wadi Al Hait, Wadi Al-Hait (statoids), Wadi El Hayat (unesco2); **de**: Wadi al-Haya, Wadi al-Hayah; **es**: Uadi al-Hayah (GTL, p. 83); **it**: Wadi al Haya; **pl**: Wadi al-Hajat, Wadi al-Hhayat (sic); **pt**: Wadi Al Hayat.

Wàdi Al-Xàti [*waadii 'al-xaat.ii*]: Subdivisión (ISO: LY-WS) no oeste, vixente dende 1998, e entre 1988 e 1995 co nome de *Al-Xati* (cf. en subdivisións antigas), con capital en *Adiri* (cf. en capitais). En árabe significa «val das regadas» (cf. *Wadi Al-Haya* en subdivisións actuais); **en**: Wadi Al Shatii (tamén en **de**, **es**, **fr**, **nl** e **pt**),

Wadi ash Shati, Ash Shati, Wadi Al-Shaati (statoids), Wadi ash-Shati' (statoids); **de**: Wadi asch-Schati'; **es**: Uadi ash-Shati (GTL, p. 82); **it**: Wadi al Shati, Wadi Al Shati (nótese a maiúscula), Sciati; **pl**: Wadi asz-Szati; **pt**: Ash Shatii.

6.1. Topónimos correspondentes a capitais actuais non epónimas

Adiri [*'adiirii* ou raras veces *'al-adiirii*]: Capital de *Al-Xati* e posteriormente de *Wadi Al-Xati*. Véxanse comentarios no parágrafo de *Biraq* (en capitais); **en**: Adiri (tamén en **es** (GTL, p. 80) e **pt**), Edri, Idri, Adri.

Al-Abiàr [*'al-abyaar*]: Capital de *Al-Hisam Al-Ahdar* e, entre 1983 e 1987, da *baladia* homónima. A tónica é evidentemente a vogal forte, pois se fose a feble sería paroxítona; **en**: Al Abyar (tamén en **it** e **pt**); **de**: al-Abyar; **pl**: Abjar.

Al-Bàida [*'al-bayd.aa'*]: Capital de *Al-Xabal Al-Ahdar*, en árabe significa «a (vila) branca» (cf. tradución en **it**). Tanto a forma proposta como *Al-Báida* cumpren a esixencia de seren paroxítonas, pero mantémo-lo ditongo. Na EGU aparece como *Al-Baydá'* (tamén s.v. *Libia*). Debido a se-la tumba dun compañeiro de Mahoma, a cidade tamén ten un nome relixioso no seu honor (*Sifi Rafa*). Coa construción dunha edificación relixiosa, alcumouse coloquialmente tamén como *Al-Sawía Al-Baida* («o mosteiro branco»; cf. *Al-Sawía* en subdivisións actuais e *Al-Quba* en subdivisións antigas). Un terceiro nome alternativo procede da colonia fundada en 1933 durante a ocupación italiana: oficialmente *Villaggio rurale Beda Littoria*, abreviadamente *Beda Littoria* (denominación tamén usada en **en**, **es**, **fr** e **it**). Nas inmediacións están as ruínas da *Balagrae* grega, de *Cyrene* (en dirección a *Xahat*) e de *Apollonia* (en *Marsa Susa*); **en**: Al Bayda (tamén en **es**, **it**, **nl** e **pt**), Az Zawiya Al Bayda', Al Bayda' (statoids), Al-Baidhah, Al Beida (unesco1), El-Beda, Beida, Balagrae (ruínas); **de**: al-Baida; **es**: Al-Baidhah, Al Beyda', Al Bayda', El-Beda, Beida, Az Zawiya Al Bayda' (coloquial), Sidi Rfaa' (relixioso), al-Bayda (GTL, p. 105); **fr**: Al Bayda', El Beïda; **it**: Beida, El Beida, Zawiyat el-Beda (coloquial), La Bianca (tradución na época colonial); **nl**: Elbeida; **pl**: Al-Bajda, Cyrena (ruínas); **pt**: El Beida.

Al-Xàuf [*'al-jawf*]: Capital de *Al-Kufra*. Propuxemos esta forma, fronte á tamén oxítóna *Al-Xaúf*, para mante-lo ditongo; **en**: Al-Jawf (tamén en **it** e **pt**); **de**: al-Dschauf; **es**: Al Jawf, al-Jawf (GTL, p. 121); **fr**: Al-Jaouf; **it**: al-Jawf (nótese a minúscula), El Giof; **pl**: Al-Dzauf.

Biràq [*biraq* ou *biraak*, ás veces coa longa simplificada e ás veces tamén con artigo]: Esta vila foi a capital de *Al-Xati* ata 1987, ano en que pasou a instalarse en *Adiri*, mesmo despois de 2001 en que o territorio pasou a chamarse *Wadi Al-Xati*; **en**: Birak (tamén en **es**, **fr**, **it**, **pl** e **pt**), Biraq, Brak; **it**: Brach, Brak; **pl**: Brak.

Hun [*Huun*]: Capital de *Al-Xufra*; **en**: Houn (tamén en **es**, **it** e **pt**), Homs (colonia italiana; cf. *Al-Hums* en subdivisións antigas); **de**: Hun; **es**: Hun (GTL, p. 81); **it**: Hun, Hon, Homs (colonia italiana; cf. *Al-Hums* en subdivisións antigas), Miskan (antiga); **pl**: Hun.

Suàra [*Suwaara*⁹]: Capital de *Al-Nuqat Al-Hams*, xa aparece como *Zuwára* na EGU (s.vv. *Libia*, *Zuwára*). A decisión de crear un ditongo na primeira sílaba non ten repercusións ortográficas. Na época medieval era visitada por viaxeiros (entre eles *Leo Africanus*), que a chamaban *Suara Al-Sahira*, «*Suara* a pequena», e nun portolano catalán menciónase como *Punta dar Zoyara*; **en**: Zuwarah (tamén en **es**, **it** e **pt**); **de**: Zuwara; **it**: Zuara, Zuwara; **pl**: Zuwara; **pt**: Zuwara.

7. Topónimos correspondentes a subdivisións antigas

Al-Asisia [*al-*aSiiSiya*⁹]: Subdivisión (FIPS: LY03) no interior noroeste, de capital homónima. Como xa comentamos, mantémo-lo ditongo postónico. A localidade é coñecida por se-lo lugar onde se rexistrou a maior temperatura do planeta (57,8º) en setembro de 1922; **en**: Al 'Aziziyah (tamén en **fr**, **it** e **pt**), al 'Aziziyah, El 'Azizia e tamén Al 'Azizia; **it**: El Azizia, El 'Azizia, Profumata (colonial).

Al-Fatìh [*al-faatiKh*]: Subdivisión (FIPS: LY48) na costa nordeste. O topónimo podería proceder das palabras árabes para «conquistador», «luz» ou «abrir». Non debe confundirse a última consoante cun *ta marbuta*; considerala como tal ademais cambiaría a tónica da proposta; **en**: Al Fatih (tamén en **fr**, **it** e **pt**), Al' Fatih (statoids), Al Fatah (probablemente trabucada por influencia do nome dunha organización palestina).

Al-Hisàm Al-Ahdàr [*al-KhiSaam 'al-'aHd.ar*]: Subdivisión (ISO: LY-HZ) na costa nordeste, vixente entre 2001 e 2007, con capital en *Al-Abiar* (cf. en capitais). En árabe significa «a franxa verde» (cf. *Al-Xabal Al-Ahdar* en subdivisións actuais); **en**: Al Hizam Al Akhdar (tamén en **fr**, **it**, **nl** e **pt**), al-Hizam al-Ahdar (statoids); **de**: al-Hizam al-Achdar; **pl**: Al-Hizam al-Achdar.

Al-Hums [*al-Hums*]: Subdivisión (FIPS: LY50) na costa noroeste. A capital está a tres quilómetros das ruínas de *Leptis Magna*; **en**: Al Khums (tamén en **fr**, **it** e **pt**); Homs (cf. *Hun* en capitais), Al Hums, Al Khams (unesco1), Khoms (statoids); **es**: al-Khums (GTL, p. 54); **pl**: Al-Chums.

Al-Qatrún [*al-qat.ruun*]: Rexión administrativa no interior de *Mursuq*, no sur, vixente entre 2001 e 2007; **en**: Al Qatrun (tamén en **es**, **it** e **nl**), Al Katrun, Al Gatrun (posible influencia do italiano); **it**: Al Katrun, Al Gatrun, El Gatrun; **pl**: Al-Katrun.

- Al-Qùba** [*al-qubba*^o]: Subdivisión (ISO: LY-QB) na costa nordeste, vixente entre 1998 e 2007, de capital homónima. Como xa indica a EGU (s.v. *qubba*), pertence ó léxico común árabe para designar «un edificio cúbico rematado nunha cúpula, normalmente indicador dunha tumba» (cf. *Al-Sawía* en subdivisións actuais e *Al-Baida* en capitais); **en**: Al Qubah (tamén en **de**, **fr**, **nl** e **pt**), Al Qubbah, al-Qubba (statoids), Al-Qoba, Al Kobbeh (unesco2), Al Gubbah, El-Gubba, Gubbah (estas formas con <g> son de probable influencia italiana), Giovanni Berta (para a capital, na época colonial italiana), Gub-Gub (coloquial durante a guerra); **it**: El Gubba, Gubba; **pl**: Al-Kubba; **pt**: Al Qubbah.
- Al-Wùsta** [*al-wustaa*^o]: Subdivisión (ISO: LY-WU) na costa nordeste, vixente supostamente entre 1988 e 1995. En árabe significa «a (parte) central, o centro». Hai poucos datos sobre este lugar (aparece na ISO 3166-2:LY antes da primeira corrección I-5 de 2003, para adecuala á configuración das primeiras xabias de 1995). A forma árabe deducímola polos diacríticos que aparecen na ISO.
- Al-Xarbùb** [*'al-jaRbuub*]: Rexión administrativa no interior de *Al-Butnán* (ISO: LY-JB) no nordeste, vixente entre 2001 e 2007; **en**: Al Jaghub (tamén en **es**, **it** e **nl**), Al-Jaghub, al-Ghaghub (statoids); **es**: Al-Jaghub, al-Jaghub e Yarabub (GTL, p. 120); **it**: Giarabub, Jarabub; **pl**: Al-Džaghub.
- Al-Xàti** [*'al-xaat.ii*]: Subdivisión (FIPS: LY13; ISO: LY-SH) no oeste, vixente antes de 1995. Parte do seu nome coincide co dunha subdivisión vixente dende 1998 (cf. *Wadi Al-Xati* en subdivisións actuais); **en**: Ash Shati' (tamén en **fr**, **it** e **pl**), Ash Shati, ash Shati', Al Chatek (unesco2); **it**: Sciati; **pt**: Ash Shatii.
- Aubàri** [*'awbaarii*]: Subdivisión (FIPS: LY52) no suroeste, vixente entre 1988 e polo menos 1995, de capital homónima. A capital aparece en CRTVG (*Awbari*) e na EGU con dúas formas distintas: <Awbári> s.v. *Libia* e <Awbári> (nótese a longa final) s.v. *Uadi al-Há'it*. Consideramos innecesaria a conservación do <w> e adaptámolo segundo Fresco Barbeito (2007:29-30). A localidade que era a capital e a orixe do nome desta antiga subdivisión é actualmente a capital de *Wadi Al-Xati* (cf. en subdivisións actuais); **en**: Awbari (tamén en **fr**, **it**, **pl** e **pt**), Awbar; **es**: Awbari (GTL, p. 88); **it**: Ubari; **pl**: Aubari, Ubari.
- Axdàbia** [*'ajdaabiyaa*]: Subdivisión (FIPS: LY47; ISO: LY-AJ) no leste e costa norte, vixente entre 2001 e 2007 e entre 1988 e 1995, de capital homónima. En CRTVG aparece o anglicismo *Ajdabiya* para a capital, que consideramos innecesario. Nós mantémo-lo ditongo. O topónimo *El Agheila* en **en**, **es** e **fr** claramente é un erro xeográfico, pois corresponde ó nome dun lugar distinto a 115 km chamado *Al-Uqaila* ([*al-'uqayla*^o]; en **en** tamén *Al 'Uqaylah*), *Automala* polos gregos e *Anabucis* polos romanos. Aínda que tamén está dentro da subdivisión de *Axdabia*, non é a que lle dá nome. Non hai motivo para confundilas, porque mentres que en *Axdabia* (a 20 km. da costa) conflúen dúas estradas de *Al-Kufra* pasando por *Tubruq* (cf. en subdivisións antigas) ata a *Via Balbia* (de *Trípoli* e

Sirte a Bengasi), pola contra *El Agheila* (na costa) foi escenario dunha batalla na Segunda Guerra Mundial e está despois do desvío a *Marada* (cf. en subdivisións antigas) na estrada de *Axdabia* a *Sirte*; **en**: Ajdabiya (tamén **de**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Ijdabiya (unesco1), Aghdabiya (statoids); **de**: Adschdabiya, Ajdabya, Egdabya, Idschdabiya, Agedabia, Corniclanum (ruínas); **es**: Ajdabia, Ajdabya, Egdabya, El Agheila (pola grafía, tomado do erro francés); **fr**: El Agheila; **it**: Agedabia; **nl**: Ajdabiyah, Adzjedabia, Agedabia (influencia italiana?), Egdabya; **pl**: Adzdabija.

Bàni Walid [*bani waliid*]: Subdivisión (ISO: LY-BW) no interior noroeste, vixente entre 1998 e 2007, de capital homónima. Coma no caso de *Bengasi*, ás veces pode verse interpretado e transcrito como singular; **en**: Bani Walid (tamén en **de**, **fr**, **nl**, **pl** e **pt**), Ben Walid (supostamente variante de Bin Walid ou tomado do francés); **fr**: Ben Walid (lido en francés fai ben pouca diferenza respecto a Bani Walid), Beni Oualid; **it**: Beni Ulid.

Maràda [*marada*^o]: Rexión administrativa no interior de *Axdabia*, no nordeste, vixente entre 2001 e 2007; **en**: Maradah (tamén en **pt**); **it**: Marada.

Misda [*miSda*^o]: Subdivisión (ISO: LY-MZ) no interior noroeste, vixente entre 2001 e 2007, de capital homónima; **en**: Mizdah (tamén en **fr**, **nl** e **pt**), Mesdah, Mizda (statoids); **de**: Mizda; **it**: Mizda; **pl**: Mizda.

Naqàsa [*naqqaSa*]: Subdivisión (ISO: LY-NA) vixente supostamente entre 1988 e 1995. Atopamos moi pouca documentación sobre este lugar (nin sequera a localización xeográfica, que non se indicaba na primeira versión da norma ISO 3166-2:LY). Deducímo-la forma orixinal (e polo tanto a galega) da inglesa nesta norma. Posiblemente se corresponda coa *Neggaza* (GTL, p. 53) en **es** e *Funduq en-Naggaza*, *Funduq Nagaza* ou *Fondugh en-Naggaza* en **en**, na costa entre Trípoli e *Al-Hums*; **en**: *Naggaza* (ISO).

Radàmis [*Radaamis*]: Subdivisión (FIPS: LY56; ISO: LY-GD) no interior noroeste, vixente entre 2001 e 2007 e entre 1988 e 1995, de capital homónima. Correspóndese coa Cydamus conquistada polos romanos. Existe certa inclinación por unha forma *Gadamés* por influencia do **fr** e o **it**, que xa ten presenza naturalizada no portugués (no DHLP, s.v. *gadameci*) e castelán (GTL, p. 72), pero optamos por conserva-la fidelidade ó orixinal para non crear excepcións inxustificadas; **en**: Ghadamis (tamén en **de**, **fr**, **nl**, **pl** e **pt**), Ghadames, Gadamis (statoids), Cidamus (antiga), Cydamus (antiga); **de**: Ghadames, Rhadames (para o nome bérber); **es**: Ghadames (sen acento; GTL, p. 80), perla del desierto (coloquial; GTL, p. 69); **fr**: Ghadamès; **it**: Ghadames; **nl**: Ghadames; **pt**: Gadamés.

Rarián [*Raryaan*]: Subdivisión (FIPS: LY57; ISO: LY-GR) no interior noroeste, vixente entre 1998 e 2007 e antes de 1995, de capital homónima. Xa aparece na EGU como

Garian (s.v. *Gebel el-Gharbi* e con diacrítico s.v. *Libia*); **en**: Gharyan (tamén en **de**, **fr**, **it**, **nl** e **pt**), Garian, Garyan; **es**: Gharyan (GTL, p. 70); **it**: Garian; **pl**: Garjan.

Sabràta wa-Surmán [*s.abraata^o wa surmaan*]: Subdivisión (ISO: LY-SS) na costa noroeste, vixente entre 1998 e 2007. O nome está composto do topónimo da localidade de *Sabrata* xunto co da de *Surman* unidos coa conxunción *wa*, moi preto e a medio camiño cara a *Al-Sawía*. *Sabrata* pertenceu anteriormente a 1998 a unha subdivisión homónima á parte e foi probablemente unha das tres que deu orixe ó nome de *Trípoli* (cf. en subdivisións actuais). Porén, ás veces abreviábase dando só o primeiro nome. O dígrafo <th> co que se escribe algunhas veces, xa usado en latín (cf. etimoloxía dada na EGU), probablemente sexa de etimoloxía fenicia, pois non foi colonia grega. A tonicidade da primeira parte deste topónimo pode estar naturalizándose en galego (na EGU rexístrase *Sábrata* para a localidade da antigüidade) na posición esdrúxula, como xa aparece ocasionalmente en **pt**: con todo, mantémo-la acentuación paroxítona; **en**: Sabratha Wa Surman (tamén en **de**, **nl** e **pt**), Sabrata wa-Surman (statoids), Sabratah Surman, Sabrata / Sorman; **de**: Sabrata wa-Surman, Sabratha wa-Surman; **es**: Sabratah (GTL, p. 43); **fr**: Sabrata Surman; **it**: Sabratha e Sorman; **pl**: Sabrata wa-Surman; **pt**: Sábrata (abrev.), Sabratah (abrev.), Sabrata (antiga, no DHLP, s.v. *sabratense*).

Saufaxín [*sawfaxiin*]: Subdivisión (FIPS: LY59; ISO: LY-SF) na costa norte, vixente entre 1988 e polo menos 1995, con capital en *Bani Walid* (cf. en subdivisións antigas); **en**: Sawfajjin (tamén en **fr**, **it** e **pt**), Souf El Jin (statoids); **fr**: Saoufajjine.

Slitán [*Slitian*]: Subdivisión (FIPS: LY45) na costa noroeste, vixente antes de 1995, de capital homónima; **en**: Zlitan (tamén en **es**, **fr**, **it** e **pt**), Zliten; **es**: ciudad santa de la Tripolitania (coloquial; GTL, p. 66).

Tarhùna wa-Masalàta [*tarhuuna^o wa masallaata^o*]: Subdivisión (ISO: LY-TM) no interior noroeste, vixente entre 1998 e 2007, con capital en *Tarhuna*. O topónimo desta localidade xuntouse mediante a conxunción *wa* co doutra área do mesmo territorio, pouco máis cara á costa. Este segundo topónimo podería proceder do árabe para «agulla, obelisco», debido ós mausoleos romanos das inmediacións (GTL, p. 67). Moitas veces o orixinal interprétase como [*msallaata^o*] mesmo no propio árabe (porque se tende á elisión das vogais pretónicas nas palabras longas), pero en realidade é con vogal. A consoante lateral está xeminada, e ás veces tamén se simplifica. O nome composto abreviábase ocasionalmente dando só o primeiro, que coincide co dunha subdivisión preexistente (*Tarhuna*, anterior a 1995), da cal é herdeira; **en**: Tarhuna Wa Msalata (tamén en **nl** e **pt**), Tarhuna wa-Masallata (statoids), Tarhunah-Masallatah, Tarhuna / Msalata, Tarhunah (abrev.), Tarhuna (abrev.), Tarhoona (abrev.), Tarhouna / Msallata (statoids); **de**: Tarhuna wa-Msallata, Tarhuna wa-Masallata; **es**: Tarhunah (abrev.; GTL, p. 52); **fr**: Tarhunah Msalata,

Tarhouna / Msallata, Tarhunah (abrev.); **it**: Tarhuna e Msalata, Tarhunah (abrev.), Tarhuna (abrev.); **pl**: Tarhuna wa-Masalata, Tarhunah wa-Masallatah, Tarhuna (abrev.); **pt**: Tarhunah-Masallatah, Tarhuna Wa Msalata', Tarhuna (abrev.).

Taxùra wa-Al-Nawàhi Al-Àrba [*taajuuraa' wa 'al-nawaaKhii 'al-'arbaa**]: Subdivisión na costa noroeste, vixente entre 2001 e 2007. O seu nome abréviase ás veces polo da capital, *Taxura*; **en**: Tajura Wa Al Nawahi Al Arba' (tamén en **de**, **nl** e **pt**), Taghura' wa-n-Nawahi al-Arba (statoids), Tajura Wa Al Nawahi AlArba' (*sic*: nótese a ausencia de guión ou espazo), Tajura Wa an Nawahi al Arba', Tajura (abrev.), Tajura' (abrev.), Tajoura (abrev., tomada do **fr**); **de**: Tadschura' wa-n-Nawahi al-Arba; **es**: Tajura (abrev.; GTL, p. 52); **fr**: variante adaptada da abreviación Tajoura; **it**: Tagiura e Al Nawahi al Arba, Tagiura (abrev.); **pl**: Tadżura wa-an-Nawahi al-Arba; **pt**: Tajura' wa an Nawahi al Arba'.

Tubrùq [*t.ubruq*]: Subdivisión (FIPS: LY42) na costa nordeste. A capital e o territorio aparecen xa na EGU (s.vv. *Libia, Tubruq*). O nome lexicalizouse en **fr**, e *tobrouk* significa agora un tipo de acubillos nazis subterráneos e pequenos, abertos á superficie para a defensa mediante metralladoras e mesmo metralletas. O nome que lle daban os gregos, *Antipyrgos*, significa «oposta a *Pyrgos*» refírese á súa posición fronte a un lugar de Creta chamado así; **en**: Tubruq (tamén en **de**, **it** e **pt**), Tobruk, Tobrok (unesco1), Tobruch, Tobruck e mesmo Tubruk, Antipyrgos (antiga), Antipyrgus (antiga); **de**: Tobruq, Tobruk; **es**: Tobruk, Tóbruch, Tobruch, Tobruck; **fr**: Tobrouk; **it**: Tobruch, Tobruk; **nl**: Tobroek; **pl**: Tobruk; **pt**: Tobruk.

Yafrán [*yafran*]: Subdivisión (FIPS: LY62; ISO: LY-YJ) no interior noroeste, vixente entre 1998 e 2007 e antes de 1995, de capital homónima. A detección do nome desta subdivisión combinado co doutra (que en galego sería *Xadu*) nalgunhas linguas (v. **en**, **it** e **pl**) fai sospeitar que nalgún tempo estiveron agrupadas, aínda que non consta cando; **en**: Yafran (tamén en **es** (GTL, p. 71), **de**, **fr**, **nl** e **pt**), Yafran-Jadu, Yafran wa-Ghadu (statoids), Yefren, Yefrin, Yifrin, Yifran, Ifrane (probablemente de orixe francesa); **fr**: a variante Ifrane; **it**: Yefren, Yefren e Giado; **pl**: Jafran wa-Dżadu, Yafran wa-Jadu.

8. Topónimos das subdivisións históricas

A antigüidade destes territorios provoca que xa non aparezan nas fontes cartográficas e si na lexicografía común. A existencia de denominacións mesmo na lingua latina fai que non haxa problemas graves para adapta-la forma. O territorio está inzado de herdanzas clásicas cos seus correspondentes nomes romanos ou gregos. Aínda que non nos imos deter, e sen pretender ser exhaustivos, non podemos pasar sen menciona-las que hai en *Al-Baida* (*Balagrae*, na propia cidade;

Cyrene, nas aforas cara a *Xahat*; e o porto de *Apollonia*, xa en *Marsa Susa*), *Al-Hums* (*Lectis Magna*, ou máis habitualmente *Leptis magna*: cf. DHLP s.v. *leptimagnense*), *Al-Marx* (*Barce*, reconstruída totalmente tralo terremoto de 1963, e o seu porto *Ptolemaida*), *Axdabia* (*Corniclanum*), *Bengasi* (*Berenice*), *Darna* (*Dardanis*), *Radamis* (*Cidamus*), *Rat* (*Rhapsa*), *Trípoli* (*Oea*, *Sabrata*), *Tubruq* (*Antipyrgos*), *Al-Uqaila* (con *Automala* e *Anabucis*, cf. *Axdabia* en subdivisións antigas) etc.

Tripolitània: A forma xa está na propia norma do galego (EGU s.vv. *Tripolitania*, *tripolitano*; GDXL, DGII e VOLGA s.v. *tripolitano*; non non consta no DEE) e non presenta problemas na súa creación (herdada directamente da forma latina); **en:** Tripolitania (tamén en **es** e **it**), Tripolitana; **de:** Tripolitaniën; **es:** Tripolitana; **fr:** Tripolitaine; **it:** Tripolitana; **nl:** Tripolitanië, Tripolitana; **pl:** Trypolitania; **pt:** Tripolitânia.

Cirenaica: O seu nome procede do latino *Cyrenaica* e non presenta problemas de adaptación (en galego aparece así na EGU e na wikipedia; en portugués, no DHLP s.vv. *araraucele*, *asbístia*, *cirenaico*, *fazânio*, *nasamão*, *pentapolitano*, *qüinqüegenciano*). O topónimo da capital, *Cyrene*, no cal se basea tampouco dá problemas para adaptalo como *Cirene*, nin ó galego (tamén está na EGU, no DRAG s.vv. *cireneo*, *hedonismo*, *hedonista*, en DGII s.v. *cireneo*, en DEE s.vv. *cirenaísmo*, *cireneu* e no GDXL s.vv. *cirenaico*, *cireneo*) nin ó portugués (no DHLP, s.vv. *batíada*, *cirenaísmo*, *cirenaico*). Inicialmente grega, baixo este dominio a parte oriental denominábase *Marmárica* (s.v. *marmáride* e *marmárica* do DHLP), mentres que a occidental incluía cinco cidades, polo que se lle chamaba *Pentapolis* (probablemente en contraposición a *Trípoli*): *Cyrene* (entre *Xahat* e *Al-Baida*) e o seu porto *Apollonia* (en *Marsa Susa*), *Tauquira* (ou *Teucheira*) ou posteriormente *Arsinoe* (en *Tukra*), *Euesperides* ou *Berenice* (en *Bengasi*), *Balagrae* (en *Al-Baida*) e *Barce* e o su porto *Ptolemaida* (en *Al-Marx*). En 296 foi dividida polos romanos en dúas provincias: *Libya superior* (ou *Libya pentapolis* ou *Libya pentapolitana* ou *Pentapolis libyca*) e *Libya inferior* (ou *Libya sicca*). En árabe chamaríase despois *Barqa* (por extensión do nome que daquela tiña *Al-Marx*, cf. en subdivisións actuais); **en:** Cyrenaica (tamén en **de**), Barqah (para o nome árabe), Pentapolis (tamén para o territorio actual); **de:** Kyrenaica, Barqah (árabe), Barka (árabe); **es:** Cirenaica; **it:** Cirenaica, Barqah (árabe), Barqa (árabe), Barka (árabe), Barce (árabe), Barca (árabe), Barga (árabe); **nl:** Cyrenaica; **pl:** Cyrenajka; **pt:** Cirenaica.

Fasán: Como *baladia* estivo vixente supostamente entre 1988 e 1995 (na norma ISO tiña código LY-FA), con capital en *Sabha*. As distintas fontes contradinse na primeira vogal en árabe estándar (para o cal se dan as tres posibilidades), aínda que en realidade nos dialectos libios tampouco estea moi definida. O máis probable é que se trate da vogal aberta. Aínda que a forma xa está adaptada normalmente con <e> noutras linguas (posiblemente a razón pola que se lle

presupoña con vogal palatal [i] en árabe), e tamén na EGU, parto da vogal aberta [a] para o orixinal árabe, coincidindo ademais coa adaptación *Phazania* (GTL, p. 78) dos latinos, que coñecían ós seus habitantes como *phazanii*, e coa adaptación *Fazânia* do DHLP (s.v. *fazânio*). É unha zona moito menos habitada cás outras subdivisións históricas de Libia e con maior presenza bérber e tuareg: para estes últimos o nome do territorio é *Targa*, do cal probablemente os árabes crearon en dialecto o etnónimo singular *targui*, co seu plural *tuareg* xa asentado como singular no VOLGA (respectivamente para o árabe estándar [*taarqi*] e [*tuwaariq*]). Foi durante un milenio a base do imperio garamante dende o quinto século antes de Cristo, mentres que cos italianos inicialmente formou boa parte do territorio baixo administración militar; **en**: Fezzan (tamén en **es** (sen acento gráfico), **fr**, **it** e **pl**), Fuzzan, Phasania (latino); **de**: Fessan; **es**: el Fezzan (con artigo; GTL, p. 80); Fuzzan; **pl**: Fazzan; **pt**: Fazânia (brasileiro), Fezã (brasileiro), Fezão (europeo).

Referencias bibliográficas

- AGE = *Atlas de Galicia e de España* (1996). Madrid: Grupo Anaya.
- CRTVG = *Atlas galego online*. Santiago: Compañía de Radio e Televisión de Galicia. Estivo dispoñible en <<http://www.crtvg.es/atlas>>, despois en <<http://atlas.lucanuS.Es>>, finalmente en <<http://onomastico.org/>>, pero sen datos na actualidade. [Consultado en 2010].
- DEE = *Dicionário da língua galega* (1986). Madrid: Alhena Ediciones. Dispoñible como *Dicionário Electrónico Estraviz* en: <<http://www.estraviz.org>>. [Consultado en 2010].
- DGII = *Diccionario de galego Ir Indo* (2004). Vigo: Ir Indo. Dispoñible en: <<https://digalego.xunta.gal/digalego/Html/index.php>>. [Consultado en 2010].
- DHLP = *Dicionário Houaiss da língua portuguesa* (2001). Rio de Janeiro: Editora Objetiva. Dispoñible como *Dicionário eletrônico Houaiss da língua portuguesa* en CD.
- DLE = Real Academia Española (2001): *Diccionario de la lengua española* (22ª edición). Madrid: Espasa. Dispoñible en: <<http://lema.rae.es/drae2001/>>. [Consultado en 2010]. [Ocasionalmente tamén usámo-lo texto da 23ª edición, publicado en liña: <<http://dle.rae.es>>].
- DRAG = *Diccionario da Real Academia Galega* (2011). Vigo: Real Academia Galega. Dispoñible en versión de actualización permanente en <<https://academia.gal/diccionario>>. [Consultado en 2010].

- EGU = *Enciclopedia galega universal de Ir Indo* (16 vols.) (1999-2002): Vigo: Ir Indo. Disponible en <<http://www.egu.es>>. [Consultado en 2010].
- FIPS = *Federal Information Processing Standard 10-4. Countries, Dependencies, Areas of Special Sovereignty, and Their Principal Administrative Divisions* (1995): Gaithersburg (Maryland, Estados Unidos): National Institute of Standards and Technology.
- Fresco Barbeito, Víctor (2007): «Transliteración e adaptación do árabe: Aplicación terminolóxica», *Cadernos de Lingua* 29, 5-43.
- Fresco Barbeito, Víctor (2015): «Codistribucións de tónica e derradeiro grafema en galego», en A. Acuña Trabazo / A. Alonso Núñez / X. A. Palacio Sánchez (coords.), *Homenaxe a Xosé Luís Sánchez Ferraces*. Vigo: Universidade de Vigo, 117-144.
- GDXL = *Gran Dicionario Xerais da Lingua* (2000). Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- GTL = *Guía total Libia* (col. Anaya Touring Club) (2009). Madrid: Grupo Anaya.
- ISO 3166-2:LY = *ISO 3166-2:LY. Codes for the representation of names of countries and their subdivisions – Part 2: Country subdivision code* (1997-1999, modificada polas Newsletter I-5 de 2003 e II-2 de 2010). Xenebra: International Organization for Standardization.
- Méndez Fernández, Luz (1997): «Esbozo dunha proposta de adaptación ó galego de topónimos de linguas con alfabeto distinto ó latino», en B. Fernández Salgado (ed.), *Actas do IV Congreso internacional de Estudos Galegos [Proceedings of the Fourth International Conference on Galician Studies] (Asociación Internacional de Estudos Galegos [International Association of Galician Studies], 1994)*. Oxford: Centre for Galician Studies, 222-238.
- NOMIG = *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* (2012). Santiago de Compostela: Real Academia Galega / Xunta de Galicia. Disponible en <<https://academia.gal/documents/10157/704901/Normas+ortograficas+e+morfologicas+do+idioma+galego.pdf>>. [Consultado en 2018].
- Rivas Quintas, Elixio (1976): «A isoglosa Pacio / Pazo en Galicia», *Verba. Anuario Gallego de Filología* 13, 356-364.
- Rodríguez Río, Xusto Alexandre (1998): «O tratamento dos préstamos na norma léxica do galego», *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 25, 293-322.
- VOLGA = *Vocabulario ortográfico da lingua galega* (2004) A Coruña: Real Academia Galega / Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponible en <<https://academia.gal/recursos-volg>>. [Consultado en 2010].

DE SANTA SÍA A SANTA SÍA DE ROMA, UN POSIBLE ENGADIDO ONOMÁSTICO (E NON TOPONÍMICO) DE FINAIS DO SÉCULO XVI

Xosé Mª Lema Suárez

Asociación Galega de Onomástica (AGOn)

Catro das dezaseis parroquias do concello de Zas (A Coruña) deben a súa denominación a outros tantos haxiotopónimos: San Martiño de Meanos, Santo Adrián do Castro, San Cremenzo de Pazos e Santa Sía de Roma. Quere isto dicir que o habitual é que os propios habitantes de cada unha destas freguesías e mais os doutras máis próximas as denominen unicamente polo nome do santo ou santa (San Martiño, Santo Adrián, San Cremenzo ou Santa Sía), sen ningún tipo de engadido. Dito doutro xeito: é raro que alguén as chame Meanos, Roma, Castro ou Pazos. Para os dous primeiros casos aínda pode haber xente de fóra da comarca ou das parroquias comarcás máis arredadas que diga que vai ir a un casamento a Meanos ou a un enterro a Roma, pero xa non así no caso dos dous últimos, pois Castro e Pazos a secas non teñen o máis mínimo uso¹.

¹ Para mostra o exemplo de San Cremenzo que, aínda que polo menos desde o *Catastro* de Ensenada (1753) pasando pola *Carta Geométrica de Galicia* de Domingo Fontán (1834-1845), a forma de entrada máis ou menos oficial viña sendo *Pazos*, os seus habitantes nunca se sentiron identificados con ela. Deste xeito, en 1991, solicitaron do pleno municipal de Zas que a freguesía recibise a denominación de *San Cremenzo* (ou mesmo de *San Cremenzo de Pazos*) pero non a de *Pazos* a secas, porque non tiña uso e mesmo lles causaba problemas burocráticos ó existiren outros lugares con este nome na redonda. Remitida a solicitude ó Goberno galego, tras un informe favorable da Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia, aprobouse a denominación actual de *San Cremenzo de Pazos* (*San Cremenzo*), na Orde do 22/12/1994 (publicada no DOG nº 8, do 12/01/1995).

O nome da parroquia de *Santa Sía de Roma* é un dos máis estudados e discutidos, non tanto pola primeira parte —o haxiotopónimo en si, Santa Sía— senón máis ben pola segunda: o complemento *de Roma*.

No tocante á primeira parte, está claro que *Sía* é a forma con seseo de *Cía*, e esta o resultado dunha evolución histórica a partir do nome latino CAECILIA, feminino do cognome latino CAECILIUS ('Cecilio'), que para uns derivaba de CAECUS 'cego' e para outros dun xentilicio (CAECIANUS) (Ferro Ruibal 1992: 310).

No paso do latín ó galego, SANCTA CAECILIA pasou, por haploloxía, primeiro a *Santa Cecía* e, finalmente, a *Santa Cía* ou *Santa Sía* (esta forma debida ó seseo dominante na área lingüística Fisterrá Norte). Noutras zonas de Galicia o resultado foi *Cilla* (*Santa Cilla do Valadouro*, na Mariña luguesa) ou *Icía* (*Santa Icía de Trasancos*, parroquia do concello de Narón, lindeira con Ferrol). Na documentación medieval, aparecen estas formas referidas á parroquia²:

- En latín: *Sancta Cecilia* (ano 1136), *Sancte Cecilie* (1173), *Sancta Cecilia* (1195).
- En galego: *Santa Çeçya de Soneyra* (sen data), *Santa Cezia* (sen data).

Como se observa, na Idade Media non aparece o complemento *de Roma* por ningures. A única vez que aparece cun engadido é o *de Soneyra*, referido á comarca da que forma parte (a Terra de Soneira), para diferenciala doutras freguesías coa mesma patroa. O complemento *de Roma* aparece na documentación no último terzo do século XVI. No servidor do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) atopamos os primeiros testemuños documentais desta novidade:

Santa Cecilia de Roma (1570), Santa Sía de Roma (1574), Santa Zezilia de Roma (1575),
Santa Sezilia de Roma (1587), Santa Cía de Roma (1591)³, Santa Zeçia de Roma (1592)⁴.

Como se pode ver, o nome de *Santa Sía* xa se rexistraba a finais do século XVI. Uns anos despois, xa a principios do século XVII, o engadido ou complemento debía estar xa consolidado, pois o cardeal-visitador Jerónimo del Hoyo escribe, na visita que fixo á freguesía en 1607, *Santa Cecilia de Roma*.

Cando e por que se produciu este cambio? Cando e por que se lle engadiu *de Roma* a *Santa Sía*? Pensamos que a resposta está nun relativamente recente artigo

² Procedentes todas elas do Tombo de Toxos Outos (Martínez Lema 2010: 219).

³ Todos estes testemuños documentais rexistráronos Moreira Villamarín, no seu Traballo de Fin de Grao titulado *Os resultados do nome latino CAECILIA* (Universidade de Vigo, xullo 2016). A autora, baixo a dirección do profesor Gonzalo Navaza, fixo o traballo para investigar a orixe e evolución do seu propio nome. Como se pode comprobar, o nome reducido de Santa Cecía ou Santa Sía xa estaba consolidado a finais do século XVI (véxase Moreira Villamartín 2017).

⁴ O testemuño de 1592 («Servicios y derechuras de Sta. Zeçia de Roma») corresponde a un documento relacionado coas obrigas dos veciños desta parroquia co conde de Altamira.

de Palacio Sánchez (2014) sobre os cambios de nomes de catro freguesías galegas a finais do século XVI: *Malos, Perros* (dúas) e *Cas*.

Estas catro parroquias, que ata mediados do século XVI se denominaban *Santa María de Malos* (no actual concello de Melide), *Santa María de Perros* (no de Boimorto e tamén no de Brión) e *San Mamed de Canes / Cas* (no de Oroso), seguramente por se consideraren os seus nomes feos ou irreverentes para figuraren acompañando o patrón ou a patroa da freguesía, foron substituídos polo de *Los Ángeles: Santa María de Los Ángeles*, nos tres primeiros casos, e *San Mamed de Los Ángeles* no cuarto⁵. O pobo adaptou estas novas denominacións á fala galega: *Os Ánxeles*, que son hoxe as oficiais.

Palacio Sánchez supón que este cambio estético foi, dalgún xeito, unha consecuencia máis dos acordos do Concilio de Trento, rematado en 1563, ó que asistiu o prelado Gaspar de Zúñiga, que tomara posesión como arcebispo de Santiago de Compostela en 1559. Ó seu regreso, este arcebispo convoca un Concilio Provincial Compostelano, celebrado en Salamanca entre 1565 e 1569, no que se acorda aplicar decontado as normas tridentinas e, entre outras cousas, impulsar a veneración e o culto á Virxe e ós santos. Unha desas medidas parece que foi afastar os padroados de nomes ridículos ou pouco respectables.

Os cambios a *Los Ángeles* destas parroquias con topónimos considerados feos ou irreverentes coinciden no tempo co engadido *de Roma* para a parroquia do actual concello de Zas, que ata daquela só se denominaba *Santa Cecía* ou *Santa Sía*. Tales cambios producíronse entre 1565 e 1570.

No caso desta parroquia soneirá non tivo nada que ver a estética do nome, senón que quizais se considerou que a freguesía estaba *coxa* co nome da santa a secas sen a compañía dun *apelido* referencial coma a maior parte das freguesías, sen un complemento que deixase claro que esta santa chamada *Cía* ou *Sía* polo pobo tamén pertencía con todo dereito ó santoral oficial católico e non era produto dunha de tantas veneracións espontáneas populares.

Ó prelado Zúñiga, castelán de nacemento, non lle había de agradar moito ningunha das formas populares galegas, e, seguramente del mesmo ou dalgún dos seus conselleiros partiu a orde de que, por unha parte, se recuperase a forma plena do nome, coincidente coa castelá, e, pola outra, de lle engadir o complemento *de Roma* para que non houbese a menor dúbida de que a patroa era a mártir romana do século III e non outra, pois houbera outras santas así chamadas.

Esta é a explicación que me parece máis veraz. Resumindo: o nome da parroquia foi, ata o ano 1570, unicamente *Sancta Caecilia* (en latín), *Santa Cecilia*, *Santa Cecía*,

⁵ En Palacio Sánchez (2014) cítanse outros casos de substitución de nomes de lugar por capricho de reis ou arcebispos tanto en Galicia coma noutras zonas de España e Portugal.

Santa Cía ou *Santa Sía* (en galego), e, a partir deste ano, pasou a ser *Santa Cecilia de Roma* por imposición dunha autoridade eclesiástica. Aceptouse o engadido, pero a xente seguiu mantendo *Santa Sía* tanto para o lugar onde se atopa a igrexa coma para falar da patroa, malia a teima castelanizadora dos sucesivos párrocos⁶.

Referencias bibliográficas

- Cabeza Quiles, Fernando (2014): *A toponimia celta en Galicia*. Noia: Toxosoutos.
- Domínguez Rial, Evaristo / Xosé Mª Lema Suárez (2017): «Santa Sía de Roma (Santa Sía)», en *Zas polo miúdo*. Dispoñible dende 2017 en:
<http://www.concellodezas.org/media/documentos/5._SANTA_SIA_DE_ROMA17marzo.pdf>.
- Ferro Ruibal, Xesús (dir.) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo.
- Lema Suárez, Xosé M^a (dir. e coord.) (2010): *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*. Vigo: Xerais.
- Martínez Lema, Paulo (2010): *A toponimia das comarcas de Bergantiños, Soneira e Xallas na documentación do Tombo de Toxos Outos (séculos XII-XIV)*. Santiago: Universidade. Dispoñible en:
<https://minerva.usc.es/xmlui/bitstream/handle/10347/2870/9788498875782_content.pdf;jsessionid=CCDE17C3D30DE5C95CDC70BDFB9B2323?sequence=1>.
- Moreira Villamarín, Icíá (2017): «Os resultados galegos do nome latino *CAECILIA*», *Cumieira. Cadernos de investigación da nova Filoloxía Galega*, vol. 2. Vigo: Departamento de Filoloxía Galega e Latina, 105-126. Dispoñible en:
<http://webh03.webs.uvigo.es/wp-content/uploads/2017/12/9ICÍA-MOREIRAS-VILLAMARÍN_Os-resultados-galegos-do-nome-latino-CAECILIA.pdf>.
- Palacio Sánchez, Antón (2014): «Malos, Perros e Cas, topónimos interditos», *Estudos de Lingüística Galega* 6, 217-231. DOI <http://dx.doi.org/10.15304/elg.6.1717>.

⁶ Por tanto, ía atinado Cabeza Quiles cando aventuraba que este *Roma* non era un topónimo de orixe xermánica coma outros tres existentes en Galicia (un deles no concello de Ponteceso), para os cales os filólogos remitían a unha voz *roma* de orixe xermánica co significado de 'casa, construción' (relacionada co inglés *room* 'cuarto'). Malia non dispoñer da documentación recente achegada por estes traballos da Universidade de Vigo, Cabeza Quiles (2104: 451) decatárase de que o complemento de *Santa Cecilia* ou *Santa Sía* era postizo e «debe facer alusión [...] ao nome desta cidade [é dicir: á Roma de Italia] por ser o lugar de nacemento da santa».

APELIDOS FORÁNEOS EN GALICIA

Luz Méndez

Asociación Galega de Onomástica (AGOn)
luz.mendez@crtvg.es

Para Antón, que sabe que un nome vale tanto coma un poema.

«Doce segadores / que alá en Toledo / segarán, ou cerca / de Madrid, o mesmo: /
Antón de Domaio, / Mamed de Salcedo, / Albertos de Coiro, / Macías de Hermelo. /
Martíño dos Cobres, / Bartolo do Tesso, / Bieito de Aldán, / Bras do Montecelo, /
Roque de Beluso, / Bastián do Castelo, / Jan de Figueirido, / Mingos do Penedo; /
mais quatro mulleres / que foran arreo / cinco anos á sega / por facer diñeiro: /
Lucía de Esculca, / Tereixa do Cerro, / Farruca da Braña, / Marta dos Rexelos. /
Tamén dous rapaces / e amos pequenos: / Xepiño da Fonte, / Perucho dos Merlos».

M. SARMIENTO

1. Introducción

Afirmar que a maioría dos apelidos de Galicia son galegos pode parecer unha obviedade. Pero o gusto por buscar orixes exóticas na ascendencia é notorio. Na sección «A Caixa dos Apelidos», do xornal *A Nosa Terra*, Gonzalo Navaza (2000) alertaba sobre a crenza falsa de que o apelido *Ruso* remitise a unha orixe foránea dos seus portadores e explicaba que é unha simple variante gráfica seseante de *Ruzo*, que provén da voz común *ruzo*, adxectivo que fai referencia á cor parda clara do pelo. Tamén indicaba que non se pode, agás algunhas excepcións, sinalar unha relación directa entre un apelido e a súa suposta orixe xudía, pois este pobo adoitaba levar apelidos semellantes ós dos non xudeus.

Estas interpretacións etimolóxicas fantásticas e a consideración errada de que un mesmo apelido supón unha mesma estirpe ou que o mesmo nome e apelido se refiren sempre a unha mesma persoa pódennos levar a ter ideas equivocadas con respecto á orixe familiar ou lingüística dos nosos segundos nomes. Isto faise moi evidente no caso dos patronímicos: o feito de que sexan tan habituais (*Rodríguez* e *Fernández* son os dous apelidos máis frecuentes en Galicia na actualidade; *García* éo no conxunto de España e tamén, por exemplo, nas provincias de Barcelona e Guipúscoa) débese a que os nomes *Rodrigo*, *Fernando* e *García* eran os máis usuais na Idade Media, época en que se asentou este tipo de formación onomástica. Por iso nesa época xa son moi abundantes as atestacións de individuos chamados por exemplo *Fernando Rodríguez* sen que iso queira dicir que sexan a mesma persoa ou da mesma familia.

A coincidencia formal de apelidos galegos con apelidos doutras orixes tamén nos pode levar a consideracións falsas sobre a procedencia foránea do noso segundo nome. Por exemplo, o apelido toponímico galego *Cano*, con orixe en nomes de lugar *O Cano* (hai dúas aldeas en Galicia con ese nome pero é frecuente tamén na microtoponimia; normalmente fai referencia a conducións de auga), conflúe co sobrenome asturleonés ou castelán *Cano*, que se aplicaba a individuos co pelo branco e que se corresponde co galego *Cao*, do cal tamén pode ser castelanización. Só o coñecemento da xenealoxía dunha persoa con ese apelido nos permitirá saber a forma orixinal da que procede.

Pero noutros casos, por exemplo o de *Aián* (que só se conserva coa grafía arcaica *Ayán*, con certeza pola presión gráfica do castelán), non debemos dubidar da súa galegitude¹, malia existiren apelidos semellantes en países coma Turquía, Paquistán ou Afganistán. Non só parece bastante evidente a escasa relación migratoria deses pobos con Galicia, polo menos ata épocas moi recentes, senón que a concentración do apelido nunha área bastante ben definida lindeira co concello de Samos, onde hai o topónimo *Aián* na parroquia de Reiriz, garante esta orixe toponímica da maioría dos portadores do apelido². Na mesma dirección apunta a abundante documentación histórica, que o atesta nesa área do noso territorio desde a Idade Media: *Pedro de Ayán* a.1226, documento do mosteiro de Oseira, *Arias López de Ayán*, alcalde de Sarria a.1374 PARES³, *Johán d' Ayán*, natural de Marei (O Corgo) a.1428 TMILG.

¹ A orixe autóctona, no caso concreto da súa familia, pona en cuestión un portador deste apelido nun artigo dun xornal galego de hai uns anos. Dispoñible en: <<http://www.galiciainconfidencial.com/noticia/13829-toquedes>>. [Consulta do 26/07/2018].

² Aínda hai outras dúas localidades co mesmo topónimo en Galicia, nos concellos de Agolada e Cambre, e non se pode descartar que existisen outras hoxe desaparecidas. Así, a existencia do apelido en lugares lonxe da área de máis densidade, pode supoñer que teña orixe remota en calquera deses nomes de lugar.

³ Na bibliografía final inclúense as siglas das fontes documentais.

Por outra parte, debemos distinguir entre a procedencia xeográfica dunha estirpe e a orixe lingüística do seu apelido. As persoas que teñen os apelidos galegos *Alemán, Bretón, Biscaíño*⁴, *Esturao, Francés, Gascón, Portugués, Sevillano* (ou *Sevilla*) seguramente teñan nos seus antepasados remotos xentes desas orixes e así o parecen indicar os xentilicios; pero estes son palabras todas elas pertencentes ó noso léxico común: é dicir, a estirpe pode ser foránea pero o apelido é galego. Con todo, moitos destes segundos nomes poden ter motivacións distintas, como sucede nalgún xa documentado na Idade Media coma o nome do trovador *Pero Amigo de Sevilla*, de moi probable nacemento en Galicia, pero que seguramente adquiriu o sobrenome por beneficiarse no repartimento de terras nese territorio andaluz (Beltrán 2005: 226 e ss.).

É posible que algunha motivación semellante á que acabamos de mencionar sexa a que explique tamén a insólita abundancia no noso territorio do apelido *Galego* (case mil ocorrencias na forma autóctona e arredor de 6.300 ocorrencias na castelanizada *Gallego*). Xa que parece pouco efectivo identificar como «galego» a alguén que vive en Galicia, entre outras posibles motivacións, puido suceder que, en ocasións, o sobrenome o adquirisen os individuos cando saían de Galicia e que o mantivesen á súa volta.

Entre os xentilicios aínda merecen comentario á parte *Castelán* —hoxe desaparecido pero documentado aínda no século XVI—, e *Castelao*, que fan referencia a habitantes dos lugares chamados (*O*) *Castelo* (máis de 80 en Galicia) ou a *Castela*, un antigo territorio medieval localizado na zona do Carballiño; como segundo nome está documentado xa en textos en latín de Galicia no século XII. Pola súa parte, o apelido español *Castellano*, bastante presente no noso corpus, ou ben é foráneo (chegou máis tardiamente e refírese ó reino de Castela) ou ben é unha castelanización das formas galegas.

Ademais, hai apelidos foráneos que poden coincidir formalmente con apelidos autóctonos e confundirse con eles, coma no caso de *Acedo* e *Agudo*, apelidos delexicais galegos, que ás veces aparecen nos textos coa preposición *de*, o que podería denotar a súa orixe nun topónimo foráneo (cf. *Acedo* en Navarra e *Agudo* en Cidade Real), ou *Cuba*, ben documentado na Idade Media como alcume, pero que nalgunhas atestacións antigas *de la Cuba* parece remitir a un topónimo, quizais o turolense *La Cuba*. E ademais, a existencia de topónimos doutros lugares da Península semellantes ós galegos pode poñer tamén en dúbida a orixe autóctona ou foránea dun apelido, coma no caso de *Oca* e *Pereda*.

⁴ Hoxe o apelido está completamente castelanizado en *Vizcaíno*. A forma normalizada proposta está ben atestada na Idade Media, coa grafía *Viscayño*. O B- inicial responde á forma oficial hoxe estándar en éuscaro.

Pero os apelidos foráneos, polo xeral, lévanos poucos portadores, están moi dispersos polo territorio, principalmente nos concellos das grandes cidades, e frecuentemente aparecen tamén noutros lugares da Península. En consecuencia, se un apelido pode ser autóctono, con bastante certeza éo.

Nestas páxinas queremos amosar un panorama xeral en relación cos apelidos foráneos que se poden encontrar no corpus dos apelidos galegos e tratar algúns casos particulares de especial interese.

2. Que entendemos por *apelido foráneo*

A grandes trazos, podemos dicir que o galego é unha lingua románica que xurdiu en calquera momento entre os séculos V e XII e que está consolidada como sistema independente distinto ó doutras linguas da Península no XIII, en que aparecen os primeiros textos.

Considérase que o sistema antroponímico indíxena, dos pobos que existían en Hispania antes da chegada dos romanos, é xa pouco efectivo arredor do século III a. C. (na *Gallaecia* algo máis tarde, pois a romanización foi posterior) e que, xa nos primeiros séculos da nosa era, o sistema latino do *tria nomina* se estaba esborando ata desaparecer en prol do nome único (*nomen singulare*) contra o século IV. Así, cando chegaron os pobos xermánicos e posteriormente os árabes, o usual era a denominación única para identificar un individuo. É a partir de finais do século IX ou no X cando empezan a xurdir nos textos os segundos nomes, a través de distintos procedementos e a partir de tres recursos básicos: o nome do pai (patronímicos), o lugar de orixe (detoponímicos) e os sobrenomes (delexicais). Este novo sistema xa está plenamente implantado no XIII cando, como dixemos, tamén a nosa lingua está totalmente singularizada (Boullón 1999: 21-24).

Así pois, a nosa antroponimia é herdeira da onomástica prelatina autóctona, da latina, da xermánica e, en menor medida, da árabe, pois os préstamos destas dúas linguas de superestrato están plenamente integrados na nosa lingua cando esta acada o seu esplendor medieval e os tres tipos de nomes que acompañan o nome persoal nos textos desa época poden ter calquera desas orixes lingüísticas, xa porque o nome do pai, o topónimo ou a voz común que os constitúen teñen esa procedencia. No galego, como lingua románica que é, o latín ten un peso considerable, pero non é desprezable o peso xermánico, dada a frecuencia de uso dos nomes persoais desa orixe na Idade Media; por esta razón, estes tamén son un elemento importante na formación de nomes de lugar galegos, pois hai máis de 1250 topónimos de posesor constituídos por nomes de pía xermánicos, arredor do 55% do total (cf. Boullón 2017: 35-36). A presenza prerromana e árabe é, no entanto, moitísimo menor.

Logo, cando falamos de apelidos foráneos referímonos a aqueles que pertencen a outros sistemas lingüísticos distintos do galego (por exemplo, castelán, catalán, francés, éuscaro...) e que se diferencian dos nosos por conter palabras cunha fonética ou morfoloxía distinta coma *Bueno, Chico, Cuervo, Dios, Noguera, Pont, Viejo*⁵ ou por proceder de nomes persoais, coma *Vélez, Guillén, Roxel* ou topónimos distintos dos nosos, caso de *Luna* (comarca de León, que toma o nome do río *Luna*; cf. o galego *río Lúa*, afluente do Eo), *Duval, Gantes, Mendoza* etc.

Algúns destes apelidos entraron moi cedo na lingua, polo que xa é indiscutible a súa galeguidade e, en ocasións, acomodáronse ás nosas particularidades fonotácticas coma *Caderno, Cadórnila, Guinarte, Oubel* etc. (Boullón 2018), polo que se singularizan das formas orixinais nos portadores de Galicia e, puntualmente, mesmo se trasladan desde aquí a países de América.

Outros, de chegada máis recente, non se integraron do mesmo xeito

3. Os apelidos foráneos no corpus dos apelidos galegos

O corpus de apelidos de Galicia está constituído por máis de 48.000 variantes e arredor de 5.800 apelidos distintos (véxase Boullón 2018 para unha descrición algo máis pormenorizada da que vai a seguir). O número de persoas que levan cada unha delas é moi desigual: o apelido *Rodríguez*, como xa dixemos o máis frecuente, rexístrase con máis de 237.000 ocorrencias (número de veces en que figura como primeiro apelido, como segundo ou nas dúas posicións). Pola contra, hai máis de 21.000 persoas que levan unha forma única, isto é, un apelido que só se rexistra unha única vez.

Estes datos tomámoslos do censo que está servindo de base para a elaboración do *Diccionario dos apelidos galegos* (DAG), que contén aqueles apelidos con máis de 30 ocorrencias, o que atinxe a arredor dun 97% da poboación.

Do estudo de todas as variantes, necesario para determinar qué apelidos seguen o criterio lingüístico que motiva o diccionario, o de seren galegos, conclúese que un 50% se poden clasificar claramente como autóctonos pola súa fonética e morfoloxía ou por procederem dos nosos topónimos.

Isto non significa, evidentemente, que a metade restante teña outras orixes, pois un 14%, fundamentalmente patronímicos (*Pérez, López, Sánchez...*) e delexicais (*Delgado, Moreno, Gallardo, Gato...*) correspóndense con formas comúns a outros romances peninsulares; e un 7% pertence a formas galegas híbridas, pois presentan

⁵ Téñase en conta que moitos poden deberse a castelanizacións de apelidos galegos, como veremos un pouco máis adiante.

grafías e morfoloxía castelanizantes (*Ameijeiras, Anllones, Barja, Cagiao, Caldevilla, Carid, Feijoo, Germade, Gey, Reyes...*)⁶.

O 29% restante, correspóndese en principio a apelidos (coas súas variantes) con orixe lingüística noutras linguas: español (19%), catalán (4%), éuscaro (2%), portugués⁷ (1%); asturiano (1%) e outras (2%). Aínda así, isto hai que matizalo, pois case a metade dos de suposta orixe española (arredor dun 9%) son seguramente castelanizacións de apelidos galegos que temos ben documentados: *Abad, Blanco, Caballero, Prieto, Sardina* etc., polo que, sumada á das outras linguas, a porcentaxe baixaría a máis ou menos a un 20%.

No gráfico 1 da páxina seguinte preséntase unha primeira aproximación ó panorama gráfico dos apelidos foráneos en Galicia segundo a súa orixe lingüística, tendo en conta que arredor dun 7% (81 apelidos), en xeral de aparencia castelá, aínda non se puideron clasificar con seguridade.

Estes apelidos foráneos de máis de 30 ocorrencias —algúns ben significativos en número (o portugués *Alves*, por exemplo, rexístrase con 1.977 ocorrencias e o castelán *Salazar*, con 1.191)—, poden constituír entrada propia no DAG se seguen un ou varios destes tres criterios:

- 1) adaptación á fonética e/ou á morfoloxía galegas;
- 2) antigüidade que teñen no noso corpus; e
- 3) frecuencia de ocorrencias.

Tamén se incorporan no DAG, cando teñen correspondencia cun apelido galego e baixo o seu lema, outros apelidos estranxeiros moito menos abundantes, en xeral chegados en época máis tardía e que presentan particularidades gráficas ou morfolóxicas alleas ó noso sistema, como é o caso do portugués *Carvalho*, o asturiano *Llamazares*, o catalán *Domenech* e o inglés *Thomas*.

⁶ Nalgúns destes apelidos, podería considerarse que conteñen grafías arcaizantes continuadoras das formas medievais, coma no caso de *Germade* ou de *Gey*. Con todo, parece evidente que a presión do castelán influíu nesa conservación. A este respecto, véxase Navaza (2012).

⁷ Pola orixe común desta lingua e a nosa, pénsese que moitos apelidos galegos coinciden cos portugueses, polo que só se engaden neste reconto os que presentan grafemas alleos ó sistema galego, unha morfoloxía distinta, voces exclusivas da lingua veciña ou que proveñen de topónimos portugueses. Isto non é óbice para que, cando é probable, se sinala a posible orixe portuguesa dalgún grupo de portadores de formas comúns; é o caso, por exemplo da variante *Formoso* do apelido *Fermoso*, hoxe moi maioritaria, que coincide coa do portugués estándar, polo que cabe pensar que nalgún caso sexa o apelido de orixe portuguesa; con todo, como o número de portadores é elevado, iso induce a pensar que, por cultismo, se debeu producir unha regularización latinizante, se cadra no séc. XV e non antes, segundo se deduce das ocorrencias dos documentos antigos.

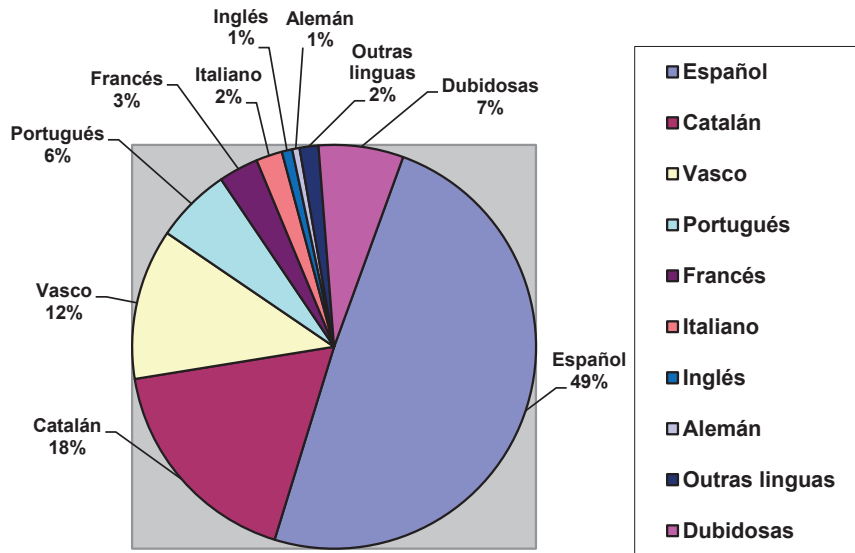

Gráfico 1: Distribución lingüística das variantes dos apelidos foráneos en Galicia.

4. A cronoloxía

4.1. Apelidos de incorporación temperá ó corpus galego

Na Idade Media, mentres se consolida o sistema onomástico galego, fóronse introducindo unha serie de segundos nomes, inicialmente alleos á nosa lingua, chegados quer a través do Camiño de Santiago, quer por emparentamentos da nobreza con casas foráneas e, seguramente tamén, como atrás se dixo en relación ó apelido *Sevilla*, pola constante relación dos distintos reinos hispanos nas campañas militares contra os musulmáns ou entre eles, entre outras causas que quizais nos escapen.

Non podemos, polo tanto, separalos doutros apelidos da nosa tradición e constitúen entrada no DAG. Comentamos aqueles máis antigos do noso repertorio actual, que teñen como principal orixe outras linguas peninsulares pero que chegan tamén do outro lado dos Perineos. A maioría son patronímicos e proveñen de nomes persoais, polo que, para unha maior aproximación etimolóxica, véxase Boullón (1999).

Muñoz⁸ 3.577. Patronímico de *Munio* ou *Munnio*, para o que se supón unha orixe prerromana pero escura. Pénsase que é variante de *Muñiz*. Á parte da terminación destas dúas formas, non usual nos patronímicos pois o xeral é que rematen en *-ez* e sexan graves, está formado a partir dun nome pouco frecuente en Galicia e máis común en textos de Castela, de onde é probable que chegase ó noso corpus. Xa está presente no século X en textos galegos en latín.

Vélez 402. Patronímico do nome altomedieval *Vela*, que se atesta en textos galegos no século IX. É de orixe incerta, segundo Menéndez Pidal, do nome gótico VIGILA e para outros autores, quizais prerromano e emparentado coa voz éuscara *bela* 'corvo' (como tamén se cre para *Velascus*), entre outras hipóteses. Tamén se considera que chegou aquí desde León dunha liñaxe foránea, posiblemente orixinaria de Araba. O mantemento do *-L-* intervocálico faino sospeitoso de non ser autóctono e, coma o anterior, rexístrase en textos latinos de Galicia xa no século X.

Beltrán 811. Patronímico. Procede do nome medieval de orixe xermánica *Berterandus*. A terminación, coa evolución típica do dominio galorrománico, delata que provén do outro lado dos Pireneos e que probablemente chegou polo camiño de Santiago⁹. Está datado polo menos desde o século XII.

Ximénez < 10, **Ximenes** (port.) 3. **Jiménez** (cast) 6.754, **Giménez** (cast.) 1.382, **Jimenes** (cast.) 3. Patronímico, hoxe moi castelanizado en *Jiménez*. Prové do nome medieval *Ximeno*, de orixe escura, eminentemente hispánico. Por ser frecuente nos textos da zona vasco-navarra, parece ser de orixe éuscara, xa que, ademais, o segundo elemento, sufixo *-en*, *-ena*, é moi habitual na antroponimia vasca. O mantemento do *-N-* intervocálico tamén o fai sospeitoso da chegada tardía á nosa lingua. Está datado polo menos desde o século XI.

Gama 61. Toponímico. É de orixe incerta. Piel (1966: 174) considéao zootopónimo proveniente do cérvido chamado *gamo*, pero sorprende o feminino e que se refira a un animal que, ademais, non se menciona nunca nos nosos textos. Quizais teña unha orixe máis antiga, prerromana, coma *Gamo*, nome medieval do río Coroño (Boiro), ou quizais dun nome persoal (cf. *Gama Velasci* a.1240 TMILG), que tamén puido xerar o patronímico *Gámez*. Como en Galicia non existe

⁸ A seguir do apelido, que se encabeza coa forma estandarizada con que figura no DAG, inclúense o número de ocorrencias de cada unha das variantes. As abreviaturas que van a continuación das formas indican se é forma anómala (f. a.) ou a orixe lingüística (cast.) = castelán ou castelanizada, (port.) = portugués etc. Logo das atestacións, tamén se inclúen siglas que corresponden ás fontes documentais de onde se tomaron, maioritariamente do CODOLGA e o TMILG, pero tamén doutros corpus, que se recollen ó final deste artigo, despois das referencias bibliográficas.

⁹ En relación con isto, véxase Boullón (1998).

ningún topónimo semellante, está bastante espallado polo territorio e non é moi frecuente, seguramente nos chegou en época temperá a través de Portugal, onde si hai os topónimos *Casal da Gama* e *Vale da Gama*, e é apelido abundante e desde onde tamén se espallou ó ámbito lusófono. No Brasil, hoxe, hai máis de 40.000 portadores. A primeira atestación nosa é do século XIII (*Johán Gamma* a.1290 TMILG), nun texto da zona de Monterrei (Ourense).

Ortiz 1.130. Patronímico. Hoxe en día admítese que provén da forma patronímica do nome *Orti*, evolución ó éuscaro do nome persoal latino *Fortunius*. *Ortiz* está documentado en Galicia polo menos desde o século XIII.

Rolán 460, **Roldán** 356. Patronímico. Do nome medieval de orixe xermánica, *Rolán*, que provén do xermánico *Hrodland* e que nos chegou a través do francés. Seguramente se divulgou pola sona do cantar de xesta medieval *A Canción de Rolán*, do século XI. En Galicia xa o encontramos documentado a finais do século XII.

Illanes 428. Toponímico. A terminación non usual no galego¹⁰, a súa presenza na documentación antiga sempre acompañado da preposición *de* e o rexistro frecuente da forma *Illanes* para o topónimo asturiano de *Llanes* confirman que esta é a orixe do apelido (*Joan de Illanes, natural de la villa de Illanes en Asturias*, a.1535-1557 CORDE). O topónimo é de etimoloxía escura e o apelido rexistrámolo en Galicia xa no século XV.

Andreu 138. Patronímico. Esta forma catalá do nome de orixe grega *Andreas*, formado a partir de *andr* 'home', xa a temos documentada en Galicia como segundo nome nos séculos da Idade Media e seguramente chegou polo Camiño de Santiago. Non obstante, a vinda de cataláns a Galicia en época máis recente, como veremos, tamén debe de ter que ver coa súa presenza entre nós.

4.2. Apelidos chegados despois da Idade Media

4.2.1. Nobreza, administración e clero

A finais da Idade Media, cando Galicia queda integrada nunha estrutura administrativa que inicia o camiño cara ó modelo de estado centralista da Idade Moderna, empeza tamén a incorporarse ó noso corpus onomástico unha cantidade grande de apelidos que viñeron con persoas de fóra, persoas que ocuparon os cargos das institucións gobernativas. Mariño (1998: 198) calcula que, nos séculos XVI e XVII,

¹⁰ Coa excepción do patronímico *Eanes*, moi castellanizado en *Yáñez*, que vén do xenitivo latino de *Iohannes*. O castelán regularizou a terminación en *-z* por analogía cos frecuentes patronímicos en *-ez*.

só o 2% dos oidores da Real Audiencia foron galegos e a maioría dos capitáns xenerais, gobernadores do reino, eran alleos a Galicia. Ademais, a reforma e reorganización do estamento eclesiástico supuxo tamén a chegada de abades e monxes foráneos. Con todos eles virían familiares e serventes que deixaron segundos nomes que ata aquel momento nos eran descoñecidos.

Desde o século XVI empezamos a rexistrar en textos de Galicia apelidos como *Alarcón* (319 ocorrencias), *Arce* (577), *Barrientos* (664), *Calleja* (324), *Carrillo* (1.377), *Contreras* (326), *Haro* (46), *Henao*¹¹ (97), *Maciel* (223), *Medina* (666), *Meneses* (189), *Monroy* (511), *Montoya* (2083), *Pacheco* (1.251), *Padilla* (234), *Quevedo* (296), *Robles* (708), *Serrano* (1.747), *Valdés* (919) e *Villegas* (304), entre outros, a maioría pertencentes a persoas con cargos eclesiásticos e civís.

Por entraren tan cedo no noso corpus, polo xeral, presentan hoxe un número significativo de ocorrencias, aínda que nalgún caso a incidencia grande dun apelido débese a que foi usual entre xitanos (Gamella, 2012)¹², que adoptaban xeralmente os apelidos máis comúns dos lugares onde residían. Seguramente este sexa o caso dos apelidos *Montoya*, *Pacheco* ou *Carrillo*.

Xa que cumpren algúns dos criterios atrás mencionados ou porque nalgún caso poden supoñer tamén castelanizacións de formas galegas hoxe case desaparecidas, moitos destes apelidos formarían parte do DAG. Vexamos algún.

Carrelo ¹⁴, **Carrillo** ^{1.377}. Sobrenome. Seguramente provén do cast. *carrillo* ‘fazula, meixela’, de etimoloxía dubidosa, talvez un derivado de *carro*. A súa motivación puido ser a prominencia desa parte da cara no portador ou a súa voracidade e rapidez á hora de comer. Pero tampouco podemos descartar que nalgúns casos substituíse unha forma autóctona *Carrelo*, este seguramente do s. *carrelo* ‘lombo; columna vertebral’, talvez como alcume dunha persoa forte ou larga de costas ou con algunha deformidade no lombo; a etimoloxía da palabra seguramente sexa un derivado co sufixo -ELLUM do celta latinizado CARRUM ‘id’, pero tamén podería corresponderse co lat. QUADRELLUM ‘azulexo’, ‘cadrado’ ou estar emparentada con *cadril* (do lat. CATHEDRAM ‘asento’). Non pode parecer estraño que *Carrillo* substituíse en ocasións a *Carrelo*, pois non son insólitas en galego as alternancias entre os sufixos *-elo* e *-illo* (cf. *cancela* / *cancilla*), aínda que seguramente en moitos casos este apelido o trouxeron individuos foráneos e ademais, como se

¹¹ Do español *Henao*, exónimo, a partir do picardo *Hénau*, dunha provincia de Bélxica chamada en francés *Hainaut* e en neerlandés *Henegouwen*.

¹² Aínda que non hai referencia a Galicia, onde a chegada de xitanos foi menos frecuente ca no sur de España, este artigo dá unha boa idea de como se deberon de consolidar na Península os apelidos deste pobo. Por eles, puidéronnos chegar, pero sobre todo aumentar de número, moitos apelidos doutras partes da península coma o catalán *Barrul* (*Barrull*), o castelán *Moreno* ou o hispánico *Cortés*.

dixo, é usual no pobo xitano, o que puido favorecer a súa frecuencia. A forma *Carrelo* documéntase desde o século XIII en textos galegos: *Karrelo* (confirmante) 1200 e 1202 CODOLGA, *García Gil Carrelo* a.1340 TMILG, *Joham Carrelo* a.1473 TMILG, *Pedro Carrelo* a.1606, *Melitón González Carrelo* a.1891 AMFerrol. A metade dos poucos portadores actuais residen na Fonsagrada e na Pontenova; tamén hai algún portador en Asturias e en Portugal e, ademais, rexístrase en América. O sobrenome castelán, que presentaba as formas *Carriello* (desde o século XII e que hoxe debe de estar xa desaparecida) e *Carrillo* (século XIV), deixa testemuños nas cadeas onomásticas da documentación antiga galega a partir do século XVI: *Miguel de Carrillo*, veciño da parroquia de Budiño (O Pino) a.1534, *Alonso Carrillo*, de Cardama (Oroso) a.1536, *Bartolomé Carrillo*, veciño de San Mamede de Cans (hoxe Os Ánxeles, Oroso) a.1574, *Jácome Carrillo*, labrador, veciño de Cardama a.1580 ACS. En Galicia, é característico dos concellos coruñeses de Boqueixón, Vedra e Oroso. *Carrilho* é bastante frecuente ademais no Brasil, Portugal e Mozambique.

Monroi, Monroy 511. Toponímico. É o nome dun concello de Cáceres, de orixe escura, seguramente de procedencia latina. Tense considerado que o primeiro elemento provén de MONTEM 'monte', pero o segundo é de difícil explicación. Nas pescudas xenealóxicas os Monroi están relacionados con Galicia desde o século XII, pero na documentación antiga consultada non encontramos testemuños do sobrenome toponímico ata o século XVI: *Juan de Monroy* a.1549 AHUS, *Diego de Monroi*, clérigo de San Cristovo Xabestre (Trazo, Co) a.1564 ACS, *Pedro Blanco de Salcedo de Monroy* a.1627, *Ramón Pérez Monroy* a.1786 AHUS. É apelido característico da comarca de Vigo e, en España, Cáceres é a provincia con máis portadores. Seguramente proceda propoñer unha forma adaptada ó galego moderno *Monroi*, que xa se rexistra na Arxentina, Chile e O Brasil.

Montoia, Montoya 2.083. Toponímico. Adóitase considerar que provén dun topónimo ou microtopónimo hoxe desaparecido, seguramente constituído por un primeiro elemento *monte* (< MONTEM) e talvez un elemento *hoya* 'foxa, cova', frecuente na toponimia castelá: na *Crónica do mouro Rasis* (século XIV) denomínase *cierra de Montoya* o lugar onde nace o río Douro e na *Crónica del rey don Pedro* de Pero López de Ayala (a.1400) tamén se fala de *una montaña muy fuerte, que dizían Montoya*, en Asturias. Con todo, na maioría dos dicionarios onomásticos véñse considerando que o apelido corresponde a un topónimo alavés. En Galicia non encontramos documentado este sobrenome toponímico ata o século XVI: *Pedro Gómez de Montoya*, xuíz de residencia do arcebispoado de Santiago a.1555, *Bartolomé de Montoya*, músico da catedral de Santiago a.1568 ACS, *Francisco de Montoya* a.1573 AHUS. En Portugal tamén existe o apelido *Montóia*. É un dos apelidos máis frecuentes do pobo xitano e quizais iso incida na súa frecuencia actual.

4.2.2. As industrias e o comercio

Unha das vías de chegada de apelidos foráneos foi a presenza de comerciantes e de profesionais de distintas industrias que viñeron en distintas épocas a Galicia.

A comarca da Maragatería, en León, foi coñecida polos arrieiros e comerciantes que se desprazaban por toda a Península. Aínda que os textos galegos nolos amosan con apelidos comúns a apelidos galegos xa documentados na Idade Media (cf. *Domingo Morán, Juan Criado, Josephe de Cabrera, Melchor Fernández...*, todos arrieiros de localidades da Maragatería de textos do Arquivo da Catedral de Santiago, no século XVII), pódese confirmar que algún apelido coma *Botas* ten esta procedencia e talvez *Caderno*, forma aparentemente galeguizada do apelido leonés *Cadierno*, pois dous terzos dos portadores actuais residen no Carballiño, concello que foi de paso de arrieiros maragatos e comerciantes do viño do Ribeiro.

Os comerciantes, mariñeiros e ferreiros éuscaros trouxeron tamén apelidos desa orixe a Galicia. As relacións con xentes desas terras iníciáanse xa na Idade Media pero no século XVI os vascos incrementan notablemente o comercio marítimo e a pesca en todo o Cantábrico, e especialmente en Galicia (véxase, por exemplo, sobre a pesca de baleas, Azpiazu 2000: 81-83) e empézase tamén a datar a chegada de ferreiros vascos. A estes movementos atribúeselles o asentamento de apelidos como *Aguirre, Echevarría* (e *Chavarría* e outras variantes), *Legazpi* e tamén *Lombardía* e *Lombardero* (que puido nacer aquí en Galicia, como variante do anterior), orixinarios desa rexión italiana pero que se cre que chegaron a Galicia desde Euskadi (Abraira *et alii* 2006: 39).

Finalmente, foron os comerciantes cataláns desde mediados do século XVIII, pero fundamentalmente no XIX coa industria da salga, os que nos trouxeron apelidos. Os dez máis frecuentes na actualidade en Galicia son *Barrul*¹³, *Ferrer, Noguerol, Soler, Romani, Puig, Martí, Tuset, Borges* e *Adrover*. Malia que algún rexistra case as mil ocorrencias, pola súa chegada tardía poucos van estar incorporados no DAG, como si o estará o catalán *Andreu* medieval, atrás comentado, ou algunha outra excepción que se trata un pouco máis adiante. Sobre os apelidos cataláns en Galicia, véxase Boullón (2007b).

5. Apelidos que se adaptaron á nosa morfoloxía

Cando algúns apelidos foráneos chegan moi cedo, non é infrecuente que se acomoden á nosa lingua. Atrás xa se mencionaron *Oubel* (probablemente do

¹³ Aínda que, como xa se dixo, na súa frecuencia debeu influír que sexa común na etnia xitana.

topónimo éuscaro *Ubel*), *Cadórñiga* (do cántabro *Cabuérñiga*), *Caderno* (do leonés *Cadierno*). Tamén o catalán *Guinart* se adaptou entre nós en *Guinarte*; o guipuscoano *Berridi* pasou a *Berride*, terminación moito máis frecuente en topónimos galegos; e *Marcote* puidera ser autóctono ou o resultado dun francés *Marcot* ou *Marcotte*. Son todos apelidos case exclusivos de Galicia que, nalgún caso, se conservan na forma orixinal noutras provincias.

Outro pequeno grupo que contén o sufixo *-illa*, podería responder tamén a adaptacións de apelidos foráneos procedentes de topónimos. Falamos de *Cadilla*, quizais o *Cadilhe* (tamén hai a variante *Cadilha*, menos frecuente) portugués; *Tombilla*, que se non provén dun apelido autóctono xurdido do topónimo *Toubille*¹⁴ ou semellante (apelido que non podemos rexistrar), quizais teña orixe nun topónimo foráneo coma os franceses *Touville* ou *Thionville*. Máis difícil é que sexa foráneo *Cousillas*, aínda que se lle atribúe esa orixe en lendas locais, pois está rexistrado xa con esa forma desde o século XVI como segundo nome de fidalgos, arrieiros e labregos.

O apelido leonés *Barrientos*, parece¹⁵ que ensaiou unha forma *Barrentos* acomodada ó galego, que non sobreviviu, datada xa no século XV: *don Lopo de Barrentos, obispo de Cunque* a.1448 TMILG e *Benito Barrentos*, escribán s.d.¹⁶ ARG.

Tamén unha forma *Sanduende*, debe de ser variante de *Zalduendo* (hoxe moi escaso en Galicia pero na mesma área da comarca da Coruña), que é apelido toponímico alavés proveniente do nome do municipio de *Zalduendo* (*Zalduendo de Álava*, en castelán), onde tamén hai o apelido castelanizado. Coa forma galega puido pasar a América (tamén alí case desaparecido), pois hai varios rexistros (FS), case todos de principios do século XX.

Con todo, para algúns destes apelidos comentados precisaríamos atopar máis documentación que permita confirmar o que, de momento, non pasan de simples hipóteses.

¹⁴ *Toubille* é nome dunha parroquia e unha aldea do concello de Láncara, Lugo, lonxe de onde hoxe se concentra o apelido, con case todas as ocorrencias no concello de Vigo.

¹⁵ Non podemos garantir neste caso, coma noutros, que as lecturas dos editores da documentación sexan correctas ou que os rexestos recollan as formas orixinais do texto. Con todo, sempre que puidemos acceder ó documento orixinal, comprobouse que a lectura fose correcta.

¹⁶ Seguramente sexa o mesmo ca *Benito de Barrientos y Pazos*, tamén escribán, que figura noutro documento do mesmo arquivo do ano 1739.

6. Posibles apelidos galegos de aparencia foránea

Á parte dos apelidos híbridos e castellanizados que xa foron tratados (Boullón 2007a, 2012; Méndez 2018), entre o 7% de apelidos dubidosos de orixe foránea, que aínda están sen estudar en profundidade ou para os que non apareceu documentación, é moi probable que se escondan apelidos galegos. Velaquí algúns exemplos.

Delantero 45. Parece posible que proveña da suma da preposición *de* e a castellanización do topónimo asturiano *Lanteiro* (Castropol), que está en zona de fala galega. Este topónimo deixou noutras provincias de España, entre elas a súa de orixe, esa forma castellanizada *Lantero*. A orixinal *Lanteiro* está documentada xa no século XV (*María Gómez do Lanteiro* a.1463 ACS, aínda que neste caso o segundo nome parece referido a un topónimo en Ordes, hoxe sen localizar, que podería conter o apelido). Tamén *Alonso Delanteiro*, en Vilanova de Arousa, a.1630, *José Lanteiro*, en Ferrol a.1798 e *José Lanteiro Fernández*, en Ferrol, a.1864, en textos do ARG. Non obstante, estas atestacións son de lonxe do foco actual do apelido, pois hoxe a maioría dos portadores de *Delantero* residen en concellos lindeiros con Castropol, onde está o topónimo de onde cremos que podería provir.

Basdediós 144. Este apelido característico do Salnés, só se rexistra en Galicia e seguramente é alteración dunha forma castellanizada *Valdediós*, hoxe con poucas ocorrencias e na mesma área. Esconde con bastante seguridade o topónimo *Valdedeus* (Armenteira, Meis) desa mesma comarca.

Abuelo 147. Tamén case exclusivo de Galicia —con algunhas ocorrencias noutras provincias de frecuente emigración galega— e concentrado na zona de Muros e Fisterra, seguramente oculta un topónimo (*O*) *Buelo*, sen localizar, semellante ó nome dun lugar de Saiáns, en Moraña (cf. tamén *Miguel Buelo* a.1828 ARG e o apelido actual *Buela*, con orixe no lugar do mesmo nome en Rarís, no concello coruñés de Teo).

Dibuja 55. A maioría dos portadores residen nos concellos do Pereiro de Aguiar e Ourense, que son lindeiros. Se non provén dunha aglutinación de *de Buxa*, en relación a un topónimo ourensán desaparecido (cf. *lugar de Buja* a.1554 ARG, que figura nun documento do mosteiro de Oseira), será foráneo, pois quizais houbera algún topónimo semellante nalgún outro lugar da Península xa que se rexistran as atestacións *Álvaro de Buja* a.1601 FS¹⁷ e *Ynés de Buja* s.d. FS¹⁸, en libros bautismais españois.

¹⁷ «España, matrimonios, 1565-1950», database, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:F53Z-H5L> : 10 February 2018), Alvaro De Buja and Ysabel Rodriguez, 12 Jun 1601; citing Santa Cruz, Medina De Rioseco,Valladolid, Spain, reference; FHL microfilm 1,383,644.

7. Conclusións

Unha parte significativa (arredor dun 20%) do corpus de apelidos de Galicia correspóndese con apelidos foráneos. A antigüidade dalgúns e a adaptación ás nosas particularidades lingüísticas doutros —o que demostra a vitalidade que tivo nalgúns momentos o galego para integrar nomes foráneos—, así coma a dificultade que supón desagregalos, debido á castellanización temperá que os nosos apelidos autóctonos sufriron, fai complicado en moitos casos garantir a súa orixe. Só un estudo particular de cada un deles permite ter certeza da súa adscripción a un ou outro sistema lingüístico, e iso depende de localizar documentación abonda. A restitución e interpretación das nosas formas autóctonas axudará, sen dúbida, a depurar e a recuperar o noso corpus, un importante tesouro patrimonial que desde Galicia tamén trasladamos a outros lugares do mundo, principalmente a América.

Referencias bibliográficas

- Abraira Pérez, Miguel A. / Roberto Bartolomé Abraira / José M. Pol Fernández (2006): «Un aspecto perdido do traballo tradicional do ferro no val do Eo: o mazo hidráulico», en *Murguía: revista galega de historia* 10, 37-58.
- Azpiazu, José A. (2000): «Los balleneros vascos en Cantabria, Asturias e Galicia», *Itsas memoria: revista de estudios marítimos del País Vasco* 3, 77-97. Disponible en:
<http://untzimuseoa.eus/images/itsas_memoria_03/3losballeneros.pdf>.
- Beltrán, Vicenç (2005): *La corte de Babel. Lenguas, poética y política en la España del siglo XIII*. Madrid: Gredos. Disponible en:
<https://www.academia.edu/9859727/La_corte_de_Babel_pol%C3%ADtica_y_po%C3%A9tica_de_las_lenguas_en_la_Espa%C3%B1a_del_siglo_XIII>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1998): «A influencia franca na onomástica medieval galega», en Dieter Kremer (ed.), *Homenaxe ó profesor Ramón Lorenzo*, vol. II. Vigo: Galaxia, 867-901.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (1999): *Antroponimia medieval galega (séculos VIII-XII)*. Tübingen: Niemeyer.

¹⁸ «España, bautismos, 1502-1940», database, *FamilySearch* (<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:FFJG-DDF> : 11 February 2018), Ynes De Buja in entry for Maria Colines; citing Matapozuelos, Valladolid, Spain, reference item 2 p 37; FHL microfilm 1,359,691.

- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2007a): «Aproximación á configuración lingüística dos apelidos en Galicia», *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 34, 285-309.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2007b): «Sobre a presenza dos apelidos cataláns en Galicia», en Helena González / Mª Xesús Lama (eds.), *Actas do VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península. Barcelona, 28 ó 31 de maio de 2003*. Sada: Edición do Castro / Asociación Internacional de Estudos Galegos (AIEG) / Filoloxía Galega (Universitat de Barcelona), 721-736. Dispoñible en:
<<http://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2944812>>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2012): «A gheada na onomástica (achegas á estandarización)», *Estudos de Lingüística Galega* 4, 151-168. Dispoñible en:
<<http://www.usc.es/revistas/index.php/elg/article/view/408/405>>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2017): «Nomes, topónimos e apelidos: camiños de ida e volta», *Guavira Letras*. Universidade Federal de Mato Grosso do Sul, 25, 34-49. Dispoñible en:
<<http://websensors.net.br/seer/index.php/guavira/article/view/480>>.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel (2018): «Estrutura do *Dicionario dos apelidos galegos*», en Ana I. Boullón Agrelo (ed.), *Antroponimia e lexicografía*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 143-177.
- DAG = Boullón Agrelo, Ana Isabel (coord.) / Luz Méndez / Gonzalo Navaza / Antón Palacio: *Dicionario dos apelidos galegos*. [En preparación].
- Gamella, Juan F. / Antonio Gómez Alfaro / Juan Pérez Pérez (2012): «Los apellidos de los gitanos españoles en los censos de 1783-85», *Revista de Humanidades* 19. Dispoñible en:
<<http://www.revistadehumanidades.com/articulos/29-los-apellidos-de-los-gitanos-espanoles-en-los-censos-de-1783-85%3E>>.
- Mariño Paz, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Méndez, Luz (2018): «Gheada, seseo e estandarización de apelidos», en Ana I. Boullón Agrelo (ed.), *Antroponimia e lexicografía*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 203-236.
- Navaza, Gonzalo (2000): «Os supostos apelidos xudeus» (23 de marzo, n° 927); «Falsos cosacos e outros apelidos» (6 de abril, n° 929), *A Nosa Terra*. Sección «A Caixa dos Apelidos». Vigo.
- Navaza, Gonzalo (2012): «A grafía do fonema prepalatal fricativo xordo en topónimos e apelidos galegos», *Estudos de Lingüística Galega* 4, 169-185. Dispoñible en:
<<http://www.usc.es/revistas/index.php/elg/article/view/409/406>>.

Piel, Joseph M.. (1966): «Über Tiernamen in der hispanischen, insbesondere portugiesischen Toponomastik I», *Portugiesische Forschungen der Görres-Gesellschaft* 6, 195-209.

Fontes documentais

- ACS = Arquivo-Biblioteca da Catedral de Santiago. Disponível en:
<<http://csa.archivo3000.es/jopac/controladorconopac?usr=null>>.
- AHUS = Arquivo Histórico da Universidade de Santiago. Disponível en:
<<http://www.usc.es/gl/servizos/arquivo/fondos/accesoweb.html>>.
- ARG = Arquivo do Reino de Galicia, incluído en *Galiciana: Arquivo dixital de Galicia* (Xunta de Galicia). Disponível en:
<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta_archivos/busqueda.do>.
- AMF = Arquivo Municipal de Ferrol, incluído en *Galiciana: Arquivo dixital de Galicia* (Xunta de Galicia). Disponível en:
<http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta_archivos/busqueda.do>.
- CODOLGa = *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Disponível en:
<<http://corpus.cirp.es/codolga/>>.
- CORDE = *Corpus Diacrónico del Español* (Real Academia Española). Disponível en:
<<http://corpus.rae.es/cordenet.html>>.
- FS = Family Search. Disponível en: <<https://www.familysearch.org/>>.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. Disponível en: <<http://pares.mcu.es/>>.
- TMILGa = Xavier Varela (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Universidade de Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Disponível en: <<http://ilg.usc.es/tmilg/>>.

SANTA BAIAS DAS DONAS DE ANTANO. NOTAS ETIMOLÓXICAS

Gonzalo Navaza

Universidade de Vigo
gnavaza@uvigo.es

*Para Antón Palacio,
polas incontables horas compartidas arredor dos nomes dos lugares*

1. Introducción

Santa Baia das Donas é unha das parroquias do concello de Gondomar. Constaba no *Nomenclátor de Galicia* (2003) co nome simple de *Donas*, denominación usual entre os non nativos do Val de Miñor, pero atendendo á tradición oral local e á documentación histórica a Comisión de Toponimia emendouno en 2011 e ditaminou como correcto o topónimo composto, onde a advocación é tamén haxiotopónimo: *Santa Baia das Donas*. O substantivo *donas* (< DOMINAS) está aquí co significado de ‘monxas, freiras’ e conserva memoria das mulleres que habitaron o mosteiro feminino medieval que tamén deixou pegada no nome do núcleo chamado *O Mosteiro*.

2. Santa Baia, pé do Cereixo

Na toponimia e nas advocacións parroquiais, o haxiónimo correspondente a *Sancta Eulalia* é indicio de antigüidade. O culto desta mártir (*Eulalia emeritense*), con nome

de orixe grega ('ben falada'), espallouse desde Mérida por toda a Península a partir do século IV, polo que se considera unha das advocacións primitivas do cristianismo hispánico, anterior ao século VIII (Pierre David 1947: 535; García Rodríguez 1966: 284-289). É advocación parroquial moi común en Galicia, onde ocupa o oitavo lugar entre as advocacións máis frecuentes como titular de 138 parroquias. Nese uso, o Nomenclátor rexístraa maioritariamente coas variantes xeográficas do resultado patrimonial galego (61 *Santa Baia*; 38 *Santalla*; 14 *Santaia*; 1 *Santoalla* ou *Santa Oalla*) e en menor proporción coa forma latinizante ou castelanizante (24 *Santa Eulalia*). Na toponimia só teñen presenza as primeiras (13 *Santalla*; 6 *Santa Baia*; 1 *Santaballa*; 1 *Santoalla*; 1 *Santaia*), o que proba que a forma *Santa Eulalia* nas advocacións non é tradicional senón resultado dunha castelanización (Navaza 2009: 193-194).

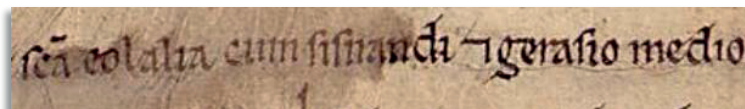
A primeira atestación do topónimo *Santa Baia* do Val de Miñor (cando aínda non era *das Donas*) figura nun dos máis antigos documentos do mosteiro de Celanova, datado no ano 934 e que recolle o *colmellum divisionis* do patrimonio que San Rosendo e os seus irmáns herdaran dos seus pais os condes Gutierre e Ilduara. Entre as propiedades que lle corresponden a Rosendo lese (cito polo CODOLGA):

ano 934: in Toronio, *Sancta Eolalia* qum Sisnandi et Enisio medio (lectura de Sáez & Sáez)

ano 934: in Toronio *Sancta Eolalia* qum Sisnandi suo medio (lectura de Andrade Cernadas)

E volve aparecer noutro do ano 942, entre as propiedades con que San Rosendo bispo dota a fundación do mosteiro de Celanova, nunha secuencia idéntica que permite interpretar correctamente a lectura problemática do texto do ano 934:

ano 942: In Tornio [sic] *Sancta Eolalia* cum Sisnandi et Gerasio medio

Imaxe 1: «*Sancta Eolalia cum Sisnandi & Gerasio medio*».

A imaxe reproduce a copia recollida no *Tombo antigo* de Celanova, séculos XII-XIII (AHN, CÓDICES, L.986; imaxe 14 de 408 en PARES). *Toronio* (en romance *Toroño*) era o nome da parte do territorio tudense situada ao norte do Miño. É topónimo prerromano, de significado oronímico, relacionado por exemplo co antigo nome da ourensá Serra de San Mamede, chamada *Monte Toro* antes de ver substituído ese nome polo actual, motivado pola erección da capela de San Mamede no século X (Rivas 2013: 91). *Sisnandi*, un xenitivo do nome persoal de orixe xermánica *Sisenandus*, corresponde, mediante insólita aférese da sílaba inicial, a *Nande*, na

contigua parroquia de Mañufe, onde sobrevive tamén *Senandes* na microtoponimia. *Gerasio* é hoxe coñecido como *Monte do Cereixo*, ou *O Cereixo*, que pecha polo sur o Val de Miñor. A disimilación de sibilantes, en área seseante, sen dúbida favorecida pola interferencia do substantivo común *cereixa*, impediu o resultado esperable **Xereixo*. Coma outros topónimos que conteñen o resultado dun sufixo -ASIO, -ASIA (*Arteixo*, *Cameixa*...), *Gerasio* ha de ser topónimo prerromano. É verosímil un étimo **Oger-asio* ou **Uger-asio*, que conta con paralelo no *Oger-ense*, *Uger-ense* (Navaza 2004; Bascuas 2007) do actual *O Xurés / O Gerês*, ao cal lle asigna Bascuas un significado hidronímico ('de onde baixan as augas') tamén válido para este monte, que divide as augas dos vales de Miñor e de Tebra.

3. As donas

Non sabemos canto tempo foi Santa Baia propiedade do mosteiro de Celanova desde que lla entregara en dote San Rosendo a mediados do século X. Douscentos anos máis tarde, a igrexa e a súa contorna son reguengos cando Afonso VII asinou en Salamanca o día 24 de abril (*viii kalendas maii*) de 1149 a carta pola cal lle concede a unha muller chamada *Aurumbellitum* certas propiedades acoutadas arredor de Santa Baia para que institúa alí un convento de relixiosas segundo a regra de San Bieito:

[...] ego Adefonsus imperator Hispanie [...] uobis domine Aurebelide (...[concedo]...) omnem hereditatem quam habeo et que ad me pertinet in sancta Eulalia, que est in territorio de Morgadanos et infra eius terminos, pro salute anime mee et parentum meorum ut ibi monasterium et locum in quo ducatis ordinem beati Benedicti statuatis [...].

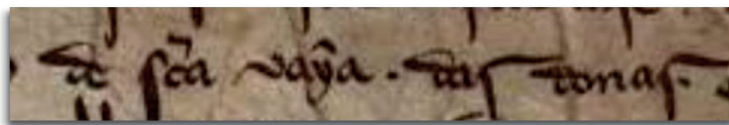
O mesmo documento dá tamén a demarcación do territorio que constituía o couto de Santa Baia:

[...] cauto vobis ipsam uillam predictam sanctam Eulalam per ipsos terminos suos: ex una parte per montem de Gereiso et inde quomodo descenditur ad riuum de Torno et ex inde per riuum de Minor et inde ex alia parte per Caualiusco et ex inde per illos oliuares et ex inde usque ad riuum de Minor.

Ademais do monte do Cereixo e do río Miñor, o texto rexistra outros topónimos. O río de *Torno* parece ser o actual *Río Pequeno*, na extrema con Mañufe, no leste da parroquia. O *Caualiusco* do texto é topónimo pouco verosímil; quizais é un erro de copia por *Cualarios*, actualmente *Cabaleiros*, un dos lugares da parroquia non recollidos no Nomenclátor, o mesmo ca o chamado *Os Olivares*, que corresponde ao que aparece no texto como *illos Olivares*. Neste último lugar tamén sitúa o *Catastro* de Ensenada (1753) un dos marcos que sinalan as extremas da parroquia seiscentos anos máis tarde.

Antes da concesión de 1149, o territorio incluído no couto de Santa Baia era a mediados do século XII un dos enclaves de señorío rexio nunha área maioritariamente dominada polo poder eclesiástico do bispo e o cabido de Tui, de aí que se diga que o couto está situado en territorio de *Morgadáns*, que era un lugar tamén reguengo. Para a administración eclesiástica, o nome do territorio —un arciprestado—, era *Miñor* ou *Val de Miñor*. Malia a atestación *Morgadanos* de 1149, todos os outros rexistros do século XII que nos ofrece o CODOLGA para o actual *Morgadáns* presentan en latín o topónimo en *-anes*, cando non o fan romanceado en *-ans*, o que parece esixir como étimo un derivado dun nome persoal en xentivo *-ANIS* ou acusativo plural *-ANES* (declinado segundo o modelo dos nomes de orixe xermánica *Froila*, *Vimara* etc) e non un xentilicio en *-anos* que faría referencia a poboadores con orixe nun hipotético *Morgade*. En ambos os casos, *Morgadáns* tería como orixe remota un nome persoal *Maurecatus*. Cremos menos probable que esta morfoloxía corresponda a un derivado de *morgado* (< MAIORICATU), referido á condición de fillo primoxénito dun nobre ou aos bens e propiedades vinculados a el, que é a explicación habitual que se dá para o nome de *Morgadáns* na tradición oral local.

Da *dona* beneficiaria da concesión de Afonso VII en 1149, que supoñemos foi tamén a primeira abadesa do mosteiro, nada coñecemos fóra do seu nome. Este, un composto *Aurobellitus* (*aurum bellitum* ‘ouro bonito’), é creación medieval que tivo uso nos séculos XI e XII como antropónimo feminino na Península. En Galicia posuímos testemuños desde a primeira metade do século XII: en 1134 *Ouro Uilido* en Xubia, en 1149 *Oruelido* 1149 en Sobrado etc. (Boullón 1999: 145). En áreas menos occidentais da Península parece que foi moito máis frecuente e ademais documéntase desde case un século antes: *Aurbellitu* en 1003 en León, *Arouellitu* 1017 en Sahagún etc. (Becker 2009: 227-28), polo que é verosímil que esa *dona* Orbelido que veu fundar un mosteiro feminino no Val de Miñor non fose galega. Talvez era freira dalgún convento de Salamanca, onde se asina a concesión. Noutros casos contemporáneos sabemos da chegada de relixiosos de orixe francesa ou occitana para fundaren mosteiros rurais en Galicia.

Imaxe 2: «de Sancta Vaya das Donas».

É moi pouca a documentación orixinal coñecida do mosteiro medieval de Santa Baia das Donas. No portal PARES podemos atopar en internet algunha da conservada no Archivo Histórico Nacional de Madrid, coma o pergamiño que recolle a venda ao mosteiro de Santa María de Oia dunhas herdades na parroquia de Baíña, en Baiona (ano 1274, AHN, Clero, C.1806, nº 7) ou o relativo a certos dereitos e

propiedades no couto de Panxón, en Nigrán (ano 1314, AHN, Clero, C.1819, nº 15). Outra información de interese para a historia do mosteiro localizámola preferentemente na documentación medieval de Santa María de Oia¹. Por ela podemos coñecer os nomes dalgunhas relixiosas, ademais da dona Orbelido fundadora. Nun documento de Tui de 1199 que non puidemos localizar (citado en *España Sagrada*, XXII, 102) menciónase a abadesa de Santa Baia chamada *Moor Páez*. Na documentación de Oia rexistramos outras abadesas e monxas do mosteiro:

dona Orraca Soárez, abadesa do moesteyro de Santa Vaya das Donas (anos 1274-1277)

eu *dona María Gonçalues*, abadesa de Ssanta Vaja & o conuento do moesteyro de Ssanta Vaja, outorgo esta que Mayor Peres, nossa dona, ffaz (ano 1297)

María Gonçalues, abadesa de Santa Vaia das Donas (ano 1306)

dona María Gonçález, abadesa de Santa Vaya das Donas (ano 1306)

dona María Gonçáluez, abadesa do moesteyro de Santa Vaya das Donas, & *Aldonça Páez*, çellareyra, & *Tareyga Ffernandes* & outras donas desse moesteyro, & *Stéuão Pérez*, procurador desse moesteyro (ano 1314)

a abadesa *doña Orraca Soárez* que ffoy de Santa Uaya (ano 1324)

Ssanta Uaya das Donas, que he enno Ual de Mjñor, *dona Costança Vaasques*, abadesa do dito moesteyro (ano 1347)

Costança Váasquez, abadesa, & donas do moesteyro de Ssanta Uaya (ano 1347)

Polos apelidos das freiras supoñemos que eran naturais das proximidades do mosteiro, ou polo menos do territorio da diocese tudense. Os patronímicos coinciden con outros rexistrados na zona e na parroquia xa na Idade Media: *Eluira Páez de Santa Uaya*, 1284; *Stéuao Peres de Ssanta Uaya*, ano 1347 etc. O da abadesa *María Gonçález* rexístrase como *Gonçaluez* e *Gonçalues* en documentos emitidos en Valença. Dos dous apelidos toponímicos, *Beiro* ha de ter orixe no lugar homónimo da parroquia de Borreiros, contigua de Santa Baia cara ao oeste, e *Cerveira* é orixinario da localidade portuguesa de Cerveira (Vilanova de), onde tiña propiedades o mosteiro de Santa Baia das Donas (*eno herdamento de Vila Noua & nas vinas desse logar, o qual herdamento & vinas nós tijnamos afforado do moesteyro de Santa Uaya*, en documento de Oia de 1306).

A documentación medieval de Oia tamén nos permite coñecer os nomes dos capeláns do mosteiro, que probablemente exercían ao mesmo tempo como párrocos da freguesía: *Joán Migueliz*, *capellam do moesteyro de Santa Uaya* (anos 1272-77), *Ruy Gonçáluez*, *clérigo et cura de Santa Vaya* (1306), *Domingo Peres*, *capelán de Santa Vaya* (1338).

¹ Citamos pola transcripción de Maria do Carmen Pérez González, inédita, realizada baixo a dirección de Ramón Lorenzo, a partir da copia que cedeu ao Instituto de Estudos Miñoráns.

O mosteiro extinguiuse na primeira metade do século xv, anexionado ao de Santa María de Tomiño, pois en 1450 consta dona María de Soutomaior como abadesa de ambos. A lenda tradicional local que explica o nome da parroquia mestura a etimoloxía popular con información histórica² e imaxina unha escena instauradora do nome, como acontece noutras lendas semellantes. Se ben a lenda recoñece que o substantivo *donas* fai referencia a unhas monxas que había no pasado, ve no haxiónimo unha forma do verbo *ir*. As monxas foron morrendo e cando só quedaban dúas, chegaron monxas doutro lugar para levalas consigo; como as locais se negaban a deixar o mosteiro, as outras ameazaron con levar a imaxe de *Santa Eulalia* que tiñan na igrexa, e elas responderon que «que a santa vaia, que nós quedamos», e de aí o nome de *Santa Baia*. Interpretamos que a referencia a monxas doutro mosteiro que veñen buscar as de Santa Baia pode gardar relación co feito histórico da absorción do mosteiro, na primeira metade do século xv, por parte do de Tomiño. A partir desa data non volvemos atopar máis referencias ao mosteiro de Santa Baia das Donas ou ás súas abadesas e freiras; o antigo couto do mosteiro pasou a ser unha parroquia reguenga, integrada na xurisdición real de Baiona.

4. Sete topónimos da parroquia

Vexamos os nomes de varios lugares da parroquia que son topónimos exclusivos, pois na súa forma non coñecen paralelo na toponimia galega ou doutras áreas.

4.1. Abrolido

En fontes anteriores ao século XIX rexistramos este topónimo con diferentes formas e grafías: *Joseph Álvarez de Abrulido* (1740, Colexiata de Baiona, PARES), *María de Brolido* (id), *Ana Fernández de Brulido* ou *Ana Fernández da Brulido* (1753, CME). *Abrolido* é a grafía con que se rexistra no *Diccionario Geográfico-Estadístico* de Pascual Madoz (1845), no *Nomenclátor de los pueblos de España* (1858) e noutras fontes oficiais. Desas formas proceden, con aférese da vogal inicial (deglutinada por interpretarse como artigo feminino) os apelidos *Brolido* e *Brulido*, que se rexistran en concellos do sur de Pontevedra e tamén no *Alto Minho* portugués. Interpretamos que teñen orixe neste lugar de Santa Baia das Donas.

Desde o Nomenclátor de 1910, a forma *Abrollido* substituíu na documentación oficial española a forma tradicional do nome, e como *Abrollido* figurou en todos os

² Pode consultarse no enlace <<http://toponimiadedonas.esmiweb.es/testemunas/santa-baia-das-donas-a-explicacion-popular-dun-toponimo.html>>.

nomenclátoreos do século XX e na primeira edición do *Nomenclátor de Galicia* (2003). Na actualidade, esa forma convive coas tradicionais (*Aborlido, Aburlido*) na fala local. Aínda que minoritaria, xa contaba con certa tradición escrita desde polo menos o século XVIII (*Juan Fernández de Abrullido el moço...*, *Juan Alonso de Abrullido...*, *campo que se dice y llama de Abrullido...* Ano 1712, Colexiata Baiona, PARES). Consideramos que esta é unha forma deturpada, castellanizante.

O topónimo é un derivado colectivo formado mediante o sufixo correspondente ao latín -ĒTU. Aínda que sería verosímil unha etimoloxía a partir de *abrula* (un dos nomes galegos da *Digitalis purpúrea*), non hai constancia do emprego dese nome nesta área xeográfica, polo que lle atribuímos un étimo ARBORĒTU, derivado de *árbore*. O fenómeno común de disimilación de líquidas explica o L da penúltima sílaba, en tanto que o R presenta posición variable por simple metátese.

4.2. O Alcóucer

En toda a documentación histórica este topónimo aparece como *O Alcouce* ou *O Alcouce*. A variante con -r final só se rexistra desde o século XX. O *Nomenclátor de Galicia* recolle 5 entidades de poboación chamadas *O Alcouce*, aínda que como denominación dunha parte da aldea, o mesmo nome está presente tamén en máis de 15 localidades galegas, segundo observamos na cartografía do *Proxecto Toponimia de Galicia*. Todos eses topónimos *O Alcouce* están situados no sur de Galicia, nas provincias de Ourense e Pontevedra, e designan núcleos habitados.

O nome *alcouce* ten todo o aspecto dun arabismo medieval. Segundo vemos no *Dicionario de Dicionarios*, no século XVIII o Padre Sobreira asignáballe á palabra *alcouce* en Ribadavia o significado de 'sitio solloso, abrigado ou agarimado dos ventos fríos', e en Maceda o de 'ángulo ou recanto abrigado que forman as casas'. O *Dicionário Estraviz* ofrece estas tres acepcións para *alcouce*: «(1) Sítio abrigado contra os ventos. (2) Ángulo abrigado que forman as casas. (3) Grupo de casas que recibe denominación propia dentro de uma aldeia ou localidade». En portugués existe *alcouce* co significado común de 'bordel, prostíbulo', mais non debeu de ser ese o significado orixinario que deu lugar aos topónimos. Interpretamos que estes deben de facer referencia á orientación ou situación do lugar, abrigado de ventos fríos, de xeito que o correspondente portugués non sería polo tanto o mencionado *alcouce*, senón *alcouço*, que o *Dicionário Online de Português* (Ribeiro 2014, s.v.) caracteriza como «antigo» e define así: «O lado do sul. As regiões que ficam para o sul».

Dos diferentes lugares galegos chamados *O Alcouce*, aparentemente só o de Santa Baia das Donas orixinou apelido. Na documentación da Colexiata de Baiona e no *Catastro* de Ensenada encontramos abundantes exemplos: *Joan do Alcouce*, 1602; *Gregorio do Alcouce*, 1686; *Ana Martínez do Alcouce*, 1753; *Juan Alcouce*, 1811; *Rosa Misa, viúda de Antonio Alcouce*, 1832 etc.

Non sabemos se a variante con *-r* final con que figura na actualidade no Nomenclátor é popular ou o resultado dunha corrección erudita, acaso condicionada por arabismos como *alcázar* ou *alcácer* (o topónimo ourensán *Alcázar de Milmanda* rexístrase na documentación histórica en *-er: Alcácer*). A forma *Alcóucer*, que se contradí coa do apelido (probablemente a partir do apelido dos propietarios, a forma *Alcouce* tamén ten presenza na microtoponimia de Santa Baia), entrou nos Nomenclátors a partir do de 1910.

4.3. A Barcalla

O nome de *A Barcalla*, un dos lugares de Santa Baia das Donas, é topónimo único no *Nomenclátor de Galicia*. É probablemente un nome de orixe prerromana, relacionado con *barco*, *barcal* e outros termos que poden designar recipientes ou embarcacións e que na toponimia denominan depresións, valgadas ou concavidades do terreo. Na veciña parroquia de Mañufe hai un lugar chamado *Barco* que ha de deber o seu nome á mesma motivación. Consideramos que *Barcalla* pode ser unha variante con sufixo *-ia* (cf. *Nava / Navia*, *Mera / Meira* etc.) de *Barcala*, que dá nome en Galicia a catro parroquias, catro núcleos de poboación e unha comarca con capital en Negreira, A Coruña. Os dicionarios recollen un substantivo común *barcalla* co significado de ‘cama pequena, berce’.

Como topónimo, *A Barcalla* de Santa Baia das Donas ha de vir motivado polo relevo do lugar, unha valgada ao pé das ladeiras do Castro da Pedra Moura. A pesar de que seguramente é un topónimo moi antigo, só dispoñemos de rexistros desde o século XVI, na documentación da Colexiata de Baiona e no Real de Leigos do *Catastro* de Ensenada: *lugar da Barcalla*, 1579; *Pedro Lourenço da Barcalla*, 1579; *Ana González da Barcalla* 1753; *Pedro Gabiño vezino da Barcalla*, 1753; *Juan Gonzales da Barcalla*, 1753; *Angela Giráldez de Barcalla*, 1753; *Francisco Lorenzo de Barcalla*, 1753; *Juan Domínguez da Barcalla*, 1833.

4.4. A Barga

A Barga é tamén un topónimo único no nomenclátor: non existe outro núcleo de poboación con este nome. A súa orixe e significado son escuros; quizais ten relación cunha raíz hidronímica prerromana BAR- ou VAR -, presente no nome da freguesía de *Baredo* (Baiona) ou o da punta de *Estaca de Bares*. Pola realidade xeográfica que designa, parece probable que o nome da *Barga* tivese en orixe un significado próximo ao de *barcia* ou *barxa* e designaría terreos cultivables próximos a un curso fluvial.

Desde polo menos o século XVIII vén escribíndose este topónimo habitualmente con B: *donde dizen la Barga*, 1711, Colexiata Baiona; *lugar da Barga*; *Pasqual Gallego*

el mozo, vezino da Barga, 1753 CME; *Pedro Pérez da Barga*, 1753 CME. Usado como apelido toponímico, a forma orixinaria *Da Barga* conviviu con diferentes variantes: con *V* en con *B*, en singular ou plural e reproducindo ou non a gheada local: *Da Barja*, *Da Barxa*, *Da Varxa*, *De Bargas*, *De Vargas* ou *Vargas*. No *Catastro* de Ensenada, unha *Francisca Martínez da Varja* ou *da Varxa*, pois das dúas maneiras se rexistra, é propietaria de *una casa terreña al sitio Barga*. E na documentación da Colexiata de Baiona atopamos exemplos coma o dun *Alonso da Barga*, veciño da freguesía de Santa Baia, que a partir de 1785 aparece como *Alonso de Bargas* ou *Alonso de Vargas*.

Na actualidade, segundo vemos na *Cartografía dos apelidos de Galicia*, o Concello de Gondomar presenta a máxima densidade de portadores do apelido *Vargas* na comunidade. Son sen dúbida continuadores dun antigo *Da Barga* e teñen ascendencia remota neste lugar de Santa Baia das Donas.

4.5. O Meixón

No *Nomenclátor de Galicia* figuran dous núcleos de poboación chamados *O Meixón* (o de Santa Baia das Donas e outro no concello coruñés de Ortigueira), un *A Cruz do Meixón*, nove *O Meixón Frío* ou *Meixonfrío* e un coa variante feminina *Meixonfría*. Considérase que estes topónimos conteñen o resultado galego do latín *MANSIONEM*, isto é, *mansión*, mais aquí probablemente cun significado relativo á gandería e o pastoreo, pois *o meixón* ou *a meixón* sería o 'lugar onde se recolle o gando ao final do día'. Significado parecido ten o derivado *Meixoeiro* ou *Meixueiro*. En portugués existe o substantivo *ameijoada* 'lugar onde se reúne o gado' e o verbo *ameijoar* 'reunir o gado na ameijoada', que se explican por un étimo *AD MANSIONARE*.

Consideramos que este lugar *O Meixón* é o foco orixinario do apelido actual *Mijón*, que presenta a súa máxima densidade en Galicia no veciño concello de Baiona.

4.6. Nocellal

Non figura na actualidade no *Nomenclátor* este lugar. O nome contén un derivado do fitónimo *nocella*, nome dunha planta gramínea que debería o seu nome (un derivado de *noz*) ás bólas bulbosas que presenta na raíz, que foron usadas como doas ou contas de rosario, de aí que a planta tamén reciba o nome de «herba das doas» (DdD, s.v.). Corresponde á especie *Arrenatherum elatius* (Losada *et alii* 1992, DdD, s.v.).

Deste mesmo derivado colectivo en -ALE rexístrase no *Nomenclátor* unha forma de plural *Nocelláns* (Parada das Achas, A Caniza), cunha nasal adventicia resultante da perda do -L- intervocálico. Un plural do fitónimo, *As Nocellas*, dá nome a un lugar da parroquia de Montemaior, concello da Laracha. Un derivado co sufixo correspondente a -ARIA témolo no lugar chamado *A Nocelleira*, parroquia de Lourido, Salvaterra.

4.7. A Sermán

A *Sermán* é nome dun núcleo inmediato ao lugar de San Cibrán, razón pola cal non figura nalgúns nomenclátors do século XX entre os lugares da parroquia, posiblemente por consideralo incluído en San Cibrán. É topónimo de orixe escura, sen paralelo na toponimia de Galicia ou doutras áreas, e carecemos de documentación escrita suficientemente antiga que poida botar luz sobre a súa orixe e significado, pois só o rexistramos na documentación da Colexiata de Baiona desde o século XVII e coa forma e grafía actuais: *Pedro Rodrigues da Sermán*, 1622; *lugar da Serman*, 1713; *al sitio de Sermán*, 1753; *Julian de Bargas, vecino da Sermán*, 1753 etc.

Aínda que pouco probable, non é inverosímil certa tradición local que relaciona o topónimo co nome persoal *Xermán*, que esixiría un cambio da consoante inicial coma o que se produciu no nome do monte do *Cereixo*. Trataríase entón dunha propiedade que talvez se chamou inicialmente *A de Xermán*. É só unha hipótese. Nun documento en latín do mosteiro de Santa María de Oia datado no ano 1258, relativo a propiedades na zona, un tal *Pedro Rodríguez de San Cibrán* (*Petrus Roderici de Sancto Cipriano*) aparece acompañado dun tal *don Xermán* (*domnus Germanus*), clérigo ao servizo do bispo de Tui (Oia, 17-02-1258).

Referencias bibliográficas

- Bascuas, Edelmiro (2007): «Aquis Ocerensis, diosa Ocaera, monte Ugeres y Ogerês», *Paleohispánica* 7, 43-54.
- Boullón Agrelo, Ana Isabel / Xulio Sousa Fernández (dirs.) (2005-): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/cag/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- CME = *Catastro del Marqués de la Ensenada*; parroquia de *Santa Vaya das Donas*, 1753. Cítase pola copia conservada no Arquivo Histórico Provincial de Pontevedra. As Repostas do *Interrogatorio* poden consultarse en PARES: <<http://pares.mcu.es/Catastro/>>.
- CODOLGA = López Pereira, J. Eduardo (dir.) (2004-): *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades. Dispoñible en: <<http://corpus.cirp.es/codolga/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- David, Pierre (1947): *Études historiques sur la Galice et le Portugal du VIe au XIIIe siècle*. Collection Portugaise publiée sous le patronage de l'Institut Français au Portugal, 7ème volume. Lisboa: Livraria Portugália Editora.

- DdD = Santamarina, Antón (dir.) (2003-): *Dicionario de dicionarios. Corpus lexicográfico da lingua galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://sli.uvigo.es/DdD/index.php>>. [Consulta do 30/07/2018].
- Documentos de Oia = Pérez González, M. Carmen (2006): *Colección documental de Santa María de Oia*. Dirixida por Ramón Lorenzo. Inédita. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega.
- Estraviz, Isaac Alonso (1995/2011): *Dicionário Estraviz*. Dispoñible en: <<http://www.estraviz.org/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- García Rodríguez, Carmen (1966): *El culto de los santos en la España romana y visigoda*. Madrid: C.S.I.C./Instituto Enrique Flórez.
- Navaza, Gonzalo (2004): «Os topónimos *Acea de Ama* e *O Xurés*», *Revista Galega de Filoloxía* 5, 141-162.
- Navaza, Gonzalo (2009): «Parroquias e toponimia», en F. García Pazos (coord.), *A parroquia en Galicia. Pasado, presente e futuro*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 181-201.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Madrid: Ministerio de Cultura. Dispoñible en: <<http://pares.mcu.es/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- PTG = Xunta de Galicia (2001-): *Toponimia de Galicia*. Dispoñible en: <<http://toponimia.xunta.es/gl/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- Ribeiro Santos, Débora / Flávia de Siqueira Neves / Luís Felipe Cabral (2014): *Dicionário Online de Português*. Rio de Janeiro: 7Graus. Dispoñible en: <<https://www.dicio.com.br/>>. [Consulta do 30/07/2018].
- Rivas, Elixio (2013): «San Rosendo e a Serra de San Mamede», en *Rudesindus*. Ferrol: Diócese de Mondoñedo-Ferrol, 73-108.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2004-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. Dispoñible en: <<http://ilg.usc.es/tmilg>>. [Consulta do 30/07/2018].
- Xunta de Galicia (2003): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dispoñible en: <<http://www.xunta.es/toponimia>>.

EDICIÓN DUN «FRAGMENTO DUN CADERNO DE TOPONIMIA ATRIBUÍBLE A J. CORNIDE»

Antón Santamarina

Instituto da Lingua Galega - Universidade de Santiago

1. Nota previa

Consérvase no arquivo da Real Academia Galega un «Fragmento dun caderno de toponimia atribuíble a J. Cornide», gardado na Sección de Manuscritos e Orixinais¹. Contén 37 entradas que van entre *Fonte Fría* e *Ludrio*. A parte primeira (perdida) estaba redactada porque na entrada *Landrove* remítese ao lema **Bretoña**; e na Nota Final deste caderno (segundo) remítese a **Arros** e **Bisancos**. A parte terceira (perdida tamén) debía de estar xa esbozada porque na mesma entrada **Landrove** hai unha remisión a **Mondoñedo**, o que dá a entender que esta redacción é a posta en limpo dun esbozo xa feito.

O texto, a día de hoxe, só ten interese para os que se ocupan da historiografía da toponomástica de Galicia e probablemente o ten tamén para os estudosos do celtismo como elemento constitutivo (real ou imaxinado) da identidade galega. Vouno transcribir sen comentarios; hoxe a toponomástica opera cuns criterios que no momento en que se redactou este documento eran inimaxinables; así é que non ten sentido que lle fagamos unha recensión ou crítica cos criterios de hoxe. As propostas que fai están todas erradas, mesmo naqueles casos en que o topónimo comentado é un verdadeiro celtismo.

¹ A referencia é ES.GA.15030.ARAG/5.1.3./MO.Caixa 80-8.

Sobre a presenza de celtas, da súa entrada e distribución na Hispania primitiva véñse falando por parte de varios anticuarios españois desde o século XVI; nas fontes gregas e romanas atoparon noticias deles e tamén de palabras concretas que os latinos tomaron dos celtas. Ademais diso, eruditos europeos do século XVII e XVIII atoparon semellanza entre certas palabras, e especialmente topónimos, da Europa actual, con palabras que conservan as linguas célticas vivas. Isto provocou unha expectativa grande de que o misterio etimolóxico de moitos topónimos e voces do vocabulario común se podía esclarecer botando man desa ferramenta. As *Mémoires sur la langue celtique* de Jean Baptiste Bullet en 3 vols. «contenat (...) 3º Un Dictionnaire Celtique renfermant tous les termes de cette langue» tivo unha influencia grande neste sentido, dentro e fóra de Francia. Hai que ter en conta que daquela o «celtique» non se entendía no sentido restrinxdo en que o entenden os indoeuropeístas de hoxe, senón nun sentido moito máis xeral, como unha camada de poboadores que viñeron desde Oriente Próximo ata os Finisterres de Europa deixando pegadas en todas as linguas que están no camiño, mesmo no hebreo e no vasco, e por suposto no alemán. Pode verse esta idea no texto que transcribimos na entrada **Galgao**. Por razóns de moi variado tipo, estudadas pormenorizadamente por Fernando Pereira González (2017) e por Ramón Villares (2017) entre outros, a partir do século XVI o celta deixou de ser un pobo «bárbaro» e a celtidade, especialmente en Francia (pero tamén fóra dela), converteuse nun dos caracteres que xustificaban a singularidade da nación, e unha das probas desa celtidade estaba moi patente na toponimia. Neste sentido principalmente é no que hai que entender o texto que presentamos.

O arquiteiro ou arquiteira da Real Academia Galega atribúelle a autoría do texto a Cornide e nós recoñecemos que é tentador atribuírlo. Cornide defendeu a presenza de «celtas y galos» en Galicia, a onde chegaron sobre o 600 antes de Cristo, os cales «mezclándose con los naturales dieron el nombre que oy conserba a este País» (Cornide 2010). E en varios outros escritos seus fai referencia á presenza dos celtas en Galicia, á súa distribución á chegada dos romanos e á pegada toponímica que deixaron. Fernando Pereira (2017: 353-402) trata con pormenor este asunto. Un indicio máis da autoría atribuída podería ser que o propio Cornide é autor dunha *Lista de algunos pueblos, ríos montes e yslas de Galicia que parecen de origen céltico o a los que no se les descubre semejanza con el latín*, manuscrito que tamén se garda no arquivo da Real Academia Galega². E outro indicio aínda poderíamos extraelo da nómina de topónimos comentados: das 37 entradas que ten o manuscrito, 27 corresponden a provincia de Lugo, e a maioría dos topónimos son da Terra Chá

² Dispoñible en:

<<https://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/es.ga.15030.arag/gl/consulta/registro.do?control=ADGD160368765>>.

(algún tamén de Mondoñedo, Lourenzá, Viveiro); como é sabido a orixe dos Cornide é o lugar de Cornide, na parroquia de Bendia, en Castro de Rei.

Con todo a atribución dese texto a Cornide parécenos moi improbable. En primeiro lugar pola letra. Se comparamos a letra deste manuscrito coa de autógrafos auténticos de Cornide dos que existen varios exemplares dispoñibles na rede³, un deles a *Lista* que acabo de mencionar, podemos comprobar que tanto o *ductus* como a feitura de varias letras individuais son moi distintos. Cornide ademais era moi amigo das abreviaturas, que no manuscrito que editamos están completamente ausentes.

Outro indicio para descartar a autoría de Cornide é a pouca coincidencia entre as 37 palabras do caderno (que van de *Fonte Fría* a *Ludrio*) e as 52 palabras da *Lista* que ocupan ese mesmo tramo de alfabeto (resalto as 6 coincidencias): *Frixe*, **Galdo**, *Gonte*, *Grobe*, *Gajate*, *Gondar*, *Goyanes*, *Gures*, **Galgao**, *Hombre*, *Hío*, *Hernes*, *Isorna*, *Illobre*, *Iñás*, *Iñobre*, *Jebe*, *Jabestre*, *Jornes*, *Jaras*, *Lariño*; **Landrobe**, *Lambre*, *Lestrobe*, *Laraño*, *Loroño*, *Lires*, *Lesón*, *Leiro*, *Luia*, *Lantaño*, *Luama*, *Louro*, *Landoi*, *Lema*, *Lourizán*, *Larazo*, *Lazo*, **Ladrado**, *Leripio*, **Ludrio**, *Larín*, *Liáns*, *Lubre*, *Laraje*, *Limodre*, *Lores*, *Loiba*, **Loira**, *Larojo*, *Láncara*, *Líncora*. Os topónimos de Cornide están sen explicar etimoloxicamente, pero vese que hai un criterio.

Por outra parte, Cornide (como Sarmiento) estaba persuadido de que o elemento esencial constitutivo do galego era o latín; por iso exclúe da súa lista palabras que teñen etimoloxía latina, como son claramente —para quen teña nocións de latín, e era ese o caso do autor—, algunhas das que inclúe no caderno: *Fonte Fría*, *Labrada*, *Lago* ou *Lousada*. Cornide nunca as consideraría celtismos. Sen dúbida, Cornide sería incapaz de soste unha afirmación coma esta (na entrada **Galgao**): «Nuestra palabra *pozo* no es derivada de la latina *puteus*, y perdónenme el aserto los autores de el diccionario de la lengua castellana».

Mencionamos antes a Sarmiento; o autor coñéceo e mesmo o cualifica de «doctísimo» (como facía Cornide), aínda que discrepe del; pero coñéceo só a través de textos publicados, non dos manuscritos, como ocorría con Cornide, de quen nos consta que era posuidor de varias copias de manuscritos filolóxicos de Sarmiento. Sabemos que os *argumenta ex silentio* non indican moito, pero engadidos a outros indicios non son desdeseñables.

Ora, se non é de Cornide, de quen é? Pereira (2017) menciona outros anticuarios galegos que salientaron o pasado céltico: Bernardo Herbella Puga, Pedro González

³ Outros son os *Bocablos del ydioma vulgar que se hallan en las historias y escrituras antiguas...*; ou as *Palabras de las lenguas góticas y árabe según las trae Alderete en el Origen de la castellana*; ou o *Catálogo de palabras gallegas* (os tres documentos no Arquivo da RAG); ou a *Carta de José Cornide a José Vázquez de Betanzos sobre asuntos familiares* (na Fundación Penzol: ES.GA.36057.AFP/3.2.1/CA-0205/110).

de Ulloa, Juan Sobreira Salgado e Pablo Rodríguez, pero non parecen ser candidatos á autoría deste caderno; o seu interese pola toponimia, aínda que presente, é marxinal. Tampouco ten traza de ser de Vereá y Aguiar, nin de Leopoldo Martínez Padín nin de M. Murguía, que xa son do século XIX. De indicios que podemos extraer do propio texto, o autor parece que non limitaba o seu programa toponímico só a Galicia. Na entrada **Juvia** promete algo semellante ao que está a facer con Galicia para Oviedo: «En realidade son sueños [derivar *Oviedo* de *Jovetanum*] como haré ver cuando trate este punto que corresponde al alfabeto de aquel obispado»; e tamén para Madrid: «mas tengo mi recelillo de que en Aranjuez y en tiempo de moros había un castillo. Cuando llegue el caso de tratar de esta provincial diré lo que haya podido alcanzar sobre este punto». O seu programa toponomástico, se entendemos ben esas palabras, non se limitaba a Galicia, e mesmo induce a pensar que non era galego. Isto parece confirmalo outra pasaxe do mesmo texto, na entrada **Gaveira**, onde di: «en Galicia acaban regularmente en *-eiro* y *-eira* las voces que nosotros acabamos en *-ero* y *-era*»; do «nosotros» parece desprenderse o sentido de «los españoles que no somos gallegos». Por outra parte, das palabras inseridas na entrada **Juvia**, a toponimia menor de Madrid non parece serlle allea: «decimos en el día, por algunas intermediaciones de Madrid, *Luzón*, que es un soto; *Lipa*, que es un distrito»; non sabemos se se pode extraer algunha conclusión disto.

Sexa nativo ou alleo hai dúas comarcas de Galicia que parecen serlle familiares, como realidades xeográficas vistas (e non aprendidas en mapas ou nomenclátors): As terras que van desde Castro de Rei a Viveiro (pasando por Vilalba e Mondoñedo) e as terras da ría de Ferrol. Son probablemente zonas relacionadas coa biografía do autor.

O que en cambio é seguro é que debía de ter unha formación humanística boa; o latín manéxao ben; cita palabras en grego e en hebreo; o francés tamén lle era lingua familiar; en cambio de inglés (aínda que ten dicionario) quíxase de que «solamente puedo arañar tal cual palabra». Así é que imaxinamos que detrás do autor podería haber un eclesiástico que dispuña dunha boa biblioteca institucional ou privada.

Fose quen fose o redactor do caderno, o que parece obvio é que tivo á vista algún dicionario de voces célticas. Seguramente no caderno primeiro indicaría a autoridade na que se fundaban as súas hipóteses. No fragmento conservado non hai alusión ningunha a esta fonte; como na época en que supoñemos que foi escrito (segunda metade do século XVIII) gozaba de grande crédito o libro de J. B. Bullet, que citei antes (1753) e como para a maioría das raíces célticas que invoca encontramos correspondencias nas súas *Mémoires*, damos case por seguro que foi Bullet a principal autoridade filolóxica que está detrás do noso «anónimo» autor.

2. Transcripción do texto

Fonfría. También parece nombre corrupto de *Fons* y *frigida*. Cabe muy bien. Pero igualmente es susceptible de la céltica formación:

bon 'curvatura, vuelta'
bri 'manantiales, fuentes'

A la verdad este pueblo está colocado a la naciente del río Azúmara, después de la unión de dos riachuelos que bajan de los montes inmediatos; allí hace una vuelta el río; probable es que los romanos de *Bon-bri* hiciesen *Fons frigida*, y de aquí, los posteriores, *Fuenfría*⁴.

Foz. Está en la costa del Océano al desagüe del río Masma. Vale lo dicho en el artículo *Fazouro*.

Frejulfe. Pueblo situado en lo alto del río de Oro, y puesto en la misma orilla del río. Su etimología me parece así:

flig 'cosa que da vueltas y redobres, como río'
wl 'lugar'
wp 'alto'

Y será: 'lugar en altura donde hace revueltas el río o alguna corriente'⁵

Fumiña. [sic] Pueblo colocado junto a la naciente del río Miño, que nace en unos montes que están a distancia de media legua de este pueblo y aún algo menos. Este nombre debe de haber padecido alteraciones; me parece derivado de *Bru-min*, esto es:

bru 'manantiales'
Min 'del Miño o de las montañas'

porque *min* significa 'montaña', y el Miño se llamó así por nacer y bajar de estas montañas del contorno⁶.

Furelos. Está este pueblo en el Arcedianato de Mellid, quasi a las mismas fuentes del río Ulla. Me parece que su etimología debe ser así:

⁴ Bullet: **bon** 'tortu, courbé' (II, 188); **bri** «le même que *bra bre bro bru*» (II, 209); **bru** «Je crois que ce mot a signifié 'source, fontaine' en Celtique. En patois de Basançon on appelle une fontaine *Bru; Bri* en Étrusque» (I, 218).

⁵ **flig** e **wl** non figuran en Bullet. **wb** «(...) ainsi on doit conclure que *wb, ub, wp, up, ob, op, of, ufher, uber ober ofer oper* ont signifié 'haut, élevé, élévation, sur, desus'» (III, 480).

⁶ **bru**. «Je crois que ce mot a signifié 'source, fontaine' en Celtique» (II, 218). **min**, «le même que *man, men, mon, mun*. (...) **man** 'montagne'» (III, 133) (Curiosamente en Bullet hai: **min** 'eau', 'rivière', que o autor descarta).

for 'lugar seguro'
el 'inmediato, orilla, borde'
os 'agua'⁷

G

Galdo. Está puesto este lugar en la orilla del río Landrove, cerca de Vivero, al desagüe de otro río que baja de las montañas de Orol y se incorpora con el Landrove. Son dos palabras célticas, a saber:

gal 'orilla, roca'
do 'río'⁸

Galgao. Pueblo inmediato a Mondoñedo al pie de los montes de Infesto y a la misma fuente de uno de los ramales que entran en Masma y se llama según entiendo *Pelourín*. La etimología que conviene a Galgao es:

gal 'orilla, roca'
gon 'fuente, manantial, montaña'⁹

He aquí palpable el origen de haberse llamado *galos* los franceses. La lengua de estos, antes de los romanos era la céltica en la cual *gal-os* quiere decir 'comarcas de rocas', 'cavernas de las rocas'. Ya dije que *gal* significa 'orilla, roca' y *os* 'agua, caverna, cueva, comarca'. Por tanto los galos son propiamente todos los que vivían en las cuevas entre las peñas y lugares defendidos, ya por circunvalación de aguas ya por la aspereza y fragosidad de las peñas. No estaban los *Gallos* primitivos o Celtas reducidos a sólo el término de Francia, como advierte el hecho de que los romanos llamaron *Gallica paludes* a las aguas sobre las que está fundada la ciudad de Venecia y a sus riberas e islotes, prueba manifiesta de la extensión de los Celtas o *Gallos* en la Europa oriental. Los Alemanes eran celtas, y el mismo nombre está diciendo que la Germania anterior a los Romanos llegaba hasta el Ponto Euxino donde desaguan los ríos Boristenes y Danubio (véase el artículo *Ove*); porque la etimología de Germania es así:

ger 'cerca'
man 'de desagüe'
ia 'de los ríos'¹⁰

⁷ **for** e **el** non localizados en Bullet; **o** 'eau, rivière' (III, 208).

⁸ **gâl** 'stade, but, borne, extrémité, bord' (...); **gal** «le même que *cal*, 'pierre, caillou'» (II, 613); **do** «le même qu'*o*» (II, 493); **o**, 'eau, rivière' (III, 208).

⁹ **gâl** 'stade, but, borne, extrémité, bord (...) (II, 613); **gon** = *gan*; **gan** 'cause, source, naissance'; **gon** 'rocher' (II, 657).

¹⁰ **ger** 'auprès, près' (II, 633); **man** «le même que *mnt*, 'embouchure' selon Baxter» (III, 133); **ia** (falta no Bullet).

Los getas eran tan celtas como todos los demás y se infiere de los nombres de los pueblos, v. g. de *Oc-sagon* quedó *Oczakow*; de *Gued-ach* quedó *Kudac*. De *Ged* se dijeron *Get* o *Getas*. Lo cierto es que la población de Europa se extendió empezando por las riberas del Boristenes [= Dniéper] hasta llegar al cabo de Finisterra, y de consiguiente los Celtas ocuparon toda esta faja de Europa, no siendo de admirar que los Venecianos anteriores a los Romanos fuesen *Gallos* o Celtas. No hablo de los de la ciudad de Venecia determinadamente porque es muy posterior a los romanos su fundación. *Celta*, *Callaici*, *Cantabri* y *Galli* son sinónimos y lo mismo significa en céltico *Cal* que *Gal*. Compuestos de *Cal* o *Gal* hay infinitos, v.g.: *Calabria* que es una parte de reino de Nápoles; compónese la voz de *Cal* y *bri*, esto es, *cal* 'orilla, roca' y *bri* 'manantiales'; lo mismo significa la voz *Cantabria*. *Calaia* en Sicilia. *Calesius* alias *Calbius* en Lycia. *Calagurris* en España. *Calais* en Francia, *cale* [= kalé]. *Calaserna* en Italia. *Calatum* en la Gran Bretaña. *Cale* en Portugal. *Cale* en Italia. *Calegia* en Alemania. *Calena* en Inglaterra. *Calenum* en Italia. *Calesia* en Italia. *Calesta* en Tesalia. *Calete* en Francia. *Caletravus* en Italia. *Calicula* en España. *Calipo* río de España. *Calisia* en Alemania. *Callateria* en Italia. *Calleto* en España, acaso *Called*. *Called* en España, acaso el *Calleto*. *Callia*, ciudad aetholia y también una provincia junto a Tarento. *Gallipoli* en Italia. *Galloway* en Irlanda, o *Gallovidia*. *Galliva* o *Galway* en Irlanda.

Otros muchísimos pueblos, ríos, montes, provincias y regiones que empiezan con *Cal* y *Gal* pudiera traer al caso si entendiera el idioma inglés de un diccionario que tengo presente con el cual no me atrevo por serme tan estraño este idioma que solamente puedo arañar tal cual palabra¹¹. Pero todos estos y otros muchísimos nombres son residuos de *cal* o *gal* de los Celtas. También la ciudad de *Capua* en Italia retiene sincopada de su original céltico el nombre *Cal-pwys* o *Gal-pwys*, dicha así porque está inmediata a un profundo río. *Cal* significa 'orilla', *pwys* 'cosa profunda'. De este *pwys* o *pws*, que es lo mismo, tomaron los romanos su nombre *puteus* y nosotros nuestras palabras *pozo*, *poza*. Por más que se ha intentado deducir este nombre *puteus* de πότης *potos*, que significa *potum*, o del eólico πύθιον *pytion*, lo tengo por cosa errónea, pues dicen a *putore*; solamente los pozos hediondos se podían decir a *putore*; los más no tienen hedor y la voz general *puteus* se estiende a toda suerte de pozos. Entendámonos: *pws* en céltico significa todo género de pozos. De aquí salieron *pyys* y *pwys* voces célticas de las cuales dedujeron los romanos su voz *piscina*. Se trasluce que *Capua* fue fundada sobre o cerca de alguna piscina profunda, lago hondo o cosa semejante. Pero *pws*, *pwts* y *pwits* significan el pozo labrado; aún en el día los franceses dicen *puis*, *puits* y *puy* 'pozo', así como también los ingleses *pit*

¹¹ O diccionario en cuestión pode ser o de Francis Gouldman (c. 1607-1688/89), *Latin-English dictionary* (1664) e varias edicións posteriores. A entrada *Capua* (á que se refire despois) está tomada literalmente deste diccionario (ou doutro que copiou deste, se é que este non é copia doutro, porque entradas parecidas xa as hai en Calepinos anteriores).

‘pozo’. Nuestra palabra *pozo* no es derivada de la latina *puteus*, y permítanme el aserto los autores de el diccionario de la lengua castellana. Pero ¿no causará admiración ver que el nombre *Capua* se busca en tantos y tan diversos orígenes? En tales términos que aún los mismos romanos dicen: «*Capua, dicta a Capy Samnitum duce*, Livio; *a camporum latitudine, in quibus sita est*, Cicero; *vel a falcone sub cuius augurio condita est, qui prisca thuscorum lingua Capys dicebatur*; *vel a Capy, Aenea conmmilitone qui eam condidit*, Virgil. *Vel quod esset duodecima urbium caput*, Flor.; *vel quod ipsa duodecima reliquis undecim praesset*, Strab.; *vel a capacitare quod omnem vita fructum capiat*; *vel rectius a Capi Sylvio 80 Latinorum rege qui hanc urbem aedificavit*». Esta misma variedad de sentencias y opiniones prueba que ni los mismos romanos sabían la etimología del nombre *Capua*. Lo mismo hicieron en España: confundieron *Cartha* (así la menciona Ovidio) con *Cartheia* y con *Tartesus*. ¡Qué bien se imponían! ¡Qué ensalada tan preciosa! Pero non son para este lugar estos puntos que corresponden a la topografía romano-hispana. Volviendo pues a nuestro punto, del cético *gal* dimanó el nombre *Gallos* sinónimo de Celtas, y Cántabros &.

Gaveira. Isla que está al frente de la ría de Viveiro cuya etimología me parece ser

cab ‘cabo’
er ‘inmediación, inmediato’¹²

Sacamos que nuestra palabra *cabo* nos viene de los celtas; todavía los franceses dicen *cab* o *cap*. Los romanos decían *promontorium*. He aquí el *er* mudado en *eira*, así como de *rib-er* salió *riveira*, que nosotros decimos *ribera* según apunté en el artículo **Candela**. En el artículo **Cillero** hemos visto haberse reducido *Celeiro* a *Cillero*; en Galicia acaban regularmente en *-eiro* y *-eira* las voces que nosotros acabamos en *-ero* y *-era*. Al fin sacamos que es el *er* de los celtas.

Gerdiz. Pueblo inmediato al río Landrove situado en lo alto del río; su etimología céltica:

gert o *gaerd* o *gaert* ‘altura’
is ‘del río’¹³

Germade. Está este pueblo al pie de los montes entre dos ríos inmediatos el uno a el otro, los cuales bajan de las montañas de Jestoso. Su situación conviene con la etimología céltica, a saber:

¹² **cab** «le même que *cap* (...)»; **cap** ‘promontoire, cap’ B[reton], ‘cap’ en François (II, 240); **er** ‘le long’ (II, 546).

¹³ **gert gaerd gaert** faltan en Bullet, pero hai un **gaer** «le même que ...*caer*...» que significa ‘promontoire’ (II, 246).

ger 'inmediato'
ma 'entre'
der 'ríos'¹⁴

Germar. Está este pueblo situado sobre el río Lama entre este y el Tamboga [= Támoga] donde se juntan los ríos Miño y Lama; tiene la etimología céltica

ger 'inmediato, cercano'
mer 'rio'¹⁵

Goá. Pueblo situado entre el río Tamboga [= Támoga] y el Lama, al norte de Germar. En Goá está el nacimiento de un arroyo que desagua en el Tamboga. Este arroyo en su fuente hace como un lago; en céltico *Goá* quiere decir:

go 'valle'
a 'agua'¹⁶

Goiriz. Pueblo al pie de un monte a distancia como de media legua del río Ladra y como una de el Tamboga [= Támoga], en cuyo intermedio está el monte y el pueblo. En céltico quiere decir 'valle entre dos ríos' en esta forma:

go 'valle'
ir 'río'
is 'río'¹⁷

Graña. Está situado a poniente del Ferrol, a la orilla del agua.

gra en céltico significa 'casa'

Véase el artículo siguiente¹⁸.

Grañas del Sor. A orilla del río Sor, por cuya razón se dice *del Sor*. Su etimología es la que acabo de exponer en el artículo **Graña**. El punto de averiguar el origen y antigüedad de esta voz *Graña* no es tan difícil; no es voz árabe; luego es más antigua que todo esto, por cuya consideración han recurrido a la latina *granum* bajo el supuesto de que las rocas hacen granalla, chinás, guijo, cascajo, guijuela &. Llamamos pedregales, guijarrales a los territorios de esta naturaleza por los cuales apenas se puede dar un paso en firme; esto llamaban los celtas *graw* y aun en el día los franceses llaman *gravier* al guijo, chinás &. Los ingleses según resulta de sus

¹⁴ **ger** 'auprès, près' (II, 633); **ma** non existe en *Bullet* co significado de 'entre'; **der** «le même que *dar*...» (II, 450); **dar** 'eau, rivière' (II, 437).

¹⁵ **ger** 'auprès, près' (II, 633); **mer** 'eau, rivière' (III, 157).

¹⁶ Nin **go** nin ningún dos sinónimos a que remite *Bullet* significan 'vale'; **a** 'eau' ... «C'est une syncope d'**av** 'eau, rivière'» (II, 1).

¹⁷ **go** e **ir** (ou sinónimos) non os rexistra *Bullet* como 'río', si **ri** 'ruisseau' (III, 316); **is** 'eau, rivière' (III, 51).

¹⁸ *Bullet* non rexistra **gra** (nin sinónimos) co sentido de 'casa'.

diccionarios aún llaman a esto *gravel*, todo originado de *graw*, de cuya voz salieron las griegas *γλαρίς glaris* y *χλαρόν klarón* que significan lo mismo que *graw*. También pasó esta voz *graw* a los Romanos que la convirtieron en *glarea*; pero hai distinción; aún en el idioma céltico *glaw* significa 'orilla o ribera con arena, guijo &'; *graw* 'los guijarrales enjutos que no están inmediatos a las corrientes'. Tan antigua es la palabra *Graña* como estotra *guijo*, compuesta de *gui* que en céltico significa 'agua', más propiamente el 'agua que se puede vadear, agua no profunda'; aún dicen los franceses *queer, passer à gué* 'vadear' y *gué* 'vado, baja, bajío'. Como el guijo se halla regularmente y se saca de las corrientes de pocas aguas de ahí dimana que desde los celtas tengamos en uso la voz *guijo* y la otra, *Graña*, compuesta de *graw* y de *na*; esto es:

graw 'guijo, cascalla'
na 'río, o de río'

Quitada la *w* doble quedó *grana* y de aquí, *graña*. También decimos *breñas*. Es voz céltica; *bre* significa 'montaña' y *na* 'río'. En su origen primitivo se dijo *bre-na* y se contraía a las montañas ásperas de las cuales se precipitan las corrientes de las aguas desde lo alto; después hicieron *brena* y *breña* (y *pena* de *pen*). De *pena* hicieron *peña*; de *pena-asc* que quiere decir 'peña de río o de agua corriente' hicimos *peñasco*. El tiempo ha ido variando las aplicaciones y usos de todas estas voces, mas esto no impide que sea conocido su origen, porque una cosa es que en estos tiempos se haga esta o la otra aplicación y uso de todas estas voces, y otra otra considerarlas en su primer origen. No ignoro que la palabra latina *granum* es hija del hebreo *גֶרֶן goren* que significa 'area' [sic] y los hebreos *per synedochem* [sic] interpretaron 'frumentum, fruges'; mas habría aún mucho que decir y discurrir sobre todo esto si no fueran digresiones pesadas para nuestra presente materia. Volviendo a nuestra etimología, nosotros aún decimos *gruta*, voz céltica compuesta de *graw* y de *ta*; los franceses dicen *grotte*, que quiere decir *graw* 'guijarral', *ta* 'habitación o casa de peñas o guijarrales'. De aquí los mismos celtas dijeron *grawn* 'unión de casas, muchas casas juntas, muchas grutas inmediatas'. Los primeros establecimientos y moradas se hicieron en las grutas y guijarrales entre las peñas¹⁹.

Iglesia feita. Nombre muy moderno de un pueblo situado en la naciente de los ríos Juvia y Mera.

Infesta (la). Es un pueblo muy inmediato a Mondoñedo en los montes que llaman de la Infesta, de donde nace y baja el río Pelourín. La etimología es:

¹⁹ **graw** (ou algún dos seus sinónimos) non o localizo en *Bullet* con significado de 'guijo, cascallo'; pero en **gravia** 'gravier' ... «Voyez *crag* 'pierre', *grae* 'rivage plat et sablonneux', *graian* 'sable, gravier'»; **na** non aparece co significado de 'río'; tampouco localizo en *Bullet* o **gui** de 'guijo'.

ing 'término de pasto'
pis 'abundante'
ta 'habitación'

Esto es, 'morada en tierra abundante en pastos'²⁰

Jestoso. Está este pueblo entre montes inmediatos a el nacimiento de tres ríos, dos de los cuales desaguan en el Ladra y otro en el Eume. En céltico:

i 'río'
es 'río'
tos 'colina, montaña'
o 'río'

Esto es: 'colinas de las cuales salen tres ríos'²¹

Judán. Pueblo colocado a la orilla del río, distante como una legua de Bretoña. Puede tener dos orígenes, a saber:

y-dan significa 'el río'

o también

Ju-dan 'aguas de dos ríos'

pues por su inmediación atraviesan dos ríos, a saber, uno el Eo, otro el que desagua en el Eo y pasa su corriente por el pueblo Judán.²²

Juvia. Nombre de un pueblo que está al desagüe del río llamado también Juvia, inmediato al Ferrol. En *i* significa 'río' y *ubay* también 'río'; quiere decir 'río de dos aguas' y así es, porque hasta su desagüe lleva solamente dos aguas, a saber, la de Juvia y la de Narahío²³. Llamóse este río también *Nebda*; mejor quisiera *Ne-bad-a* esto es 'río de dos aguas' en esta forma:

ne 'río'
bad 'agua'
a 'agua'²⁴

También se llamó *Tartaris*, esto es:

²⁰ **ing, pis** e **ta**, faltan as tres formas en Bullet.

²¹ **i** 'eau, rivière' (III, 35); **es** 'eau coulant' (II, 551); **tos** 'hauteur, élévation' (III, 430); **o** 'eau, rivière' (III, 208).

²² **y** «article masculin, féminin et neutre, G[allois]» (III, 485); **dan** 'vallée' [non 'río'] (II, 434); **jü** 'eau, isle' (III, 53); **iü** 'eau' (III, Additions p. XIII). Supoño que debemos interpretar 'río + río' (ou val+río).

²³ **i** 'eau, rivière' (III, 35); **ubay** non o rexistra B., pero si **ubaya** 'rivière' (III, 466).

²⁴ **ne** non se rexistra no Bullet; **bad** 'bain' (...) 'eau', «C'est le même que *Bodd*; l'a et l'o se substituent réciproquement» (II, 113); **a** 'eau' (I, 1).

tar 'impetuoso'
ta 'río'
ris 'río'

Esto es, 'que forma caudal impetuoso uniendo dos ríos'²⁵.

Sea por *Juvia*, sea por *Nebda*, sea por *Tartaris* sale la misma expresión. Así mismo le llamaron *Joyva*; mas creo que este nombre debe aplicarse al pueblo y no al río. Con este motivo alguno podría presumir fuese nombre romano porque suena a *Jovis*. Cada uno discurre a su modo aunque nunca estaré por la etimología romana llevada por tal estilo. El doctísimo Fr. Martín de Sarmiento, benedictino, escribió una sabia disertación sobre el nombre *Aranjuez*, que se insertó en el segundo tomo de la *Biblioteca* de Casiri²⁶ (pág. 61 y sig.). No se puede negar que está muy doctamente trabajada y con todas las señales de erudición y buenos principios; mas, doctísimamente se tratan y visten muchas cosas sin que por eso se pueda estar afirmativamente por el acierto. He aquí el porqué desconfío de todos los escritos profanos si se dirigen solamente a objeto profano, y se quedan en estos límites. Confieso con toda ingenuidad que cabe muy perfectamente acerca del nombre de *Aranjuez* cuanto dice el R. Sarmiento; pudo haber existido allí alguna ara de Júpiter y pudo suceder que de *ad aram Jovis* hubiesen dicho corruptamente *Aranjuez*. Pero si busco la etimología céltica hallo la que sigue:

arau o *aran* 'río caudaloso rápido'
gued [= gwed] 'junta de ríos'²⁷.

Este concepto es más fuerte que la conjetura de si hubo allí o no alguna ara dedicada a Júpiter, de que no tenemos la más mínima noticia pública, ni que yo sé que privada. *Quid vetat* dice; es decir, que no hai imposible. Vamos acordados en que no le hay, mas póngase su pregunta (con que se contentó como sabio) en una balanza y en otra la etimología céltica que cuadra de perilla con la rapidez y caudal del Tajo y con la unión de los ríos Tajo y Jarama por bajo de Aranjuez, y examine cada uno cuál de las dos llama más la atención, máxime cuando el mismo Sarmiento dice haber en España otro pueblo llamado también *Aranguiz* [Aránguiz]; cuando hay otro dicho *Arango* y cuando hay en Vizcaya *Aranzazú*, nombres que todos empiezan por la voz céltica *Arán*. Ni en *Arango* ni en *Aranzazú* hai vestigios de aras romanas, especie que corrobora no derivarse tales nombres de alguna de romanos. También se podría decir que *Araquil* y cuantos nombres de pueblos empiezan con *ara* y *aran* como *Aranda*, *Aaravaca*, *Araducta* y aun los *Arevacos* y otros se dijeron así por razón de

²⁵ **tar** 'impétueux, rude, brusque... rigorex' (III, 403) (pero Bullet parece que usa o adxectivo referido máis ao carácter dunha persoa que non á violencia dun río); **ta** 'eau, riviere' (III, 391); **ri** 'ruisseau' (III, 316).

²⁶ *Bibliotheca Arabico-Hispana Escorialensis*, tomo posterior, Madr. 1770.

²⁷ Non figuran no Bullet nin **arau** / **aran** nin **gued**.

alguna ara romana. Si se confiesa que el nombre *Aranjuez* viene ya de tiempo de los Romanos, no hay tampoco inconveniente en que venga del nombre de los celtas; mas me persuado a que allí no hubo pueblo hasta estos últimos siglos y a que el terreno se mantendría ya desde tiempo de los celtas con el nombre *Aran-gued*, esto es 'junta de los dos ríos caudalosos', nombre que darían a todo aquel distrito así como decimos en el día, por algunas inmediaciones de Madrid, *Luzón*, que es un soto; *Lipa*, que es un distrito &, sin embargo de que no son pueblos; si se poblase en la Lipa era regular que la población conservase este nombre; mas tengo mi recelillo de que en Aranjuez y en tiempo de moros había un castillo. Cuando llegue el caso de tratar de esta provincia diré lo que haya podido alcanzar sobre este punto aunque he visto algo que me puso en esta sospecha. Lo mismo digo de *Valsain*²⁸; mas viniendo a dar en el nombre *Escorial* hay varios pueblos que así se nombran. Pudo llamarse así por las escorias de las herrerías, concedo; también otros pueblos del mismo nombre que hay en España pueden tener etimología céltica, a saber:

esc 'río, exclusiva'
or o *ur* 'pueblo, agua, orilla, borde, impetuoso'
i 'río'
al 'inmediato al borde, a la orilla de &'²⁹

He aquí palpable lo que es esta materia. Al real sitio del Escorial no se puede aplicar esta etimología porque está distante de río y porque sabemos que allí hubo herrerías y hay minas de hierro y porque hay y hubo siempre bosque de encinas³⁰, pero donde ni hay ni se sabe haber habido uno u otro y al mismo tiempo sucede que el pueblo está a orilla de río, con nombre *Escorial*, se deberá aplicar el origen céltico porque conviene la expresión con la situación. Algunos escritores (como Harduino [= Jean Hardouin 1646-1729]) derivan con invenciones estrambóticas, por ejemplo, hacer venir el nombre *Oviedo* de *Jovetanum*³¹ disfrazado en *Ovetanum*. En realidad son sueños como haré ver cuando trate este punto que corresponde al alfabeto de aquel obispado. Tenemos pues un río con tres nombres: *Juvia*, *Nebda* y *Tartaris*. *Joyva* debió ser el nombre del pueblo, porque varía la etimología en estos términos.

i 'río'
o 'río'

²⁸ Tratado por Sarmiento no mesmo sitio, derivado segundo el de *vallis sapinorum*.

²⁹ **esc** 'eau, rivière' (II, 551); **or** 'rivière', 'pays'; 'bord' (III, 220); 'bord, fin, terme' (III, 221); **ur** 'bord, frontière, limite' (III, 475); **ura** 'eau, rivière' (III, 475); **i** 'eau, rivière' (III, 35); **al** 'près' (II, 31).

³⁰ Sarmiento no artigo citado decántase por un derivado de *ESCULUS* 'carballo' (*esculeus* **esculeale* **escuriale* **escurial* *escorial*, máis probable que de *escoria*).

³¹ A información tómaa probablemente de Flórez, XXXVII, p. 111.

i 'río'
va 'habitación'³²

y no hallo como componerla de otro modo con el idioma céltico para que salga puntual. Por lo tanto deduzco 'pueblo de tres ríos' pues cuando llega la corriente al pueblo *Juvia* o *Joyva*, inmediato al Ferrol, y puesto en la misma playa de la ría, ya lleva tres ríos, a saber el Juvia, el Narahío y el Neda, que a mi ver es el Nebda. Por tanto creo que Tartaris es el nombre que tuvo el río desde Neda hasta el último desagüe al mar, por fuera de Mugarbos. A este trozo de río convienen los tres nombres, porque ya lleva desde Neda las corrientes de los tres ríos Juvia, Narahío y Nebda.

Labrada. Pueblo inmediato a Mondoñedo, situado entre montes, en un valle distante como cosa de dos leguas de Mondoñedo. Los privilegios le nombran *Laborata*, nombre que parece romano. A pesar de esto aun puede ser céltico en su primer origen porque en todos idiomas hay locuciones que igualmente suenan en otros. Este *v. g.* pudiera componerse así:

lan 'lago, cénaga, pantano'
bor 'borde, orilla, montaña'
ad 'cerca, inmediato'³³

¿Qué imposible hay que de *Lan-bor-ad* (esto es: 'orilla de lago y montaña') hiciesen los romanos *Laborata*? En tales confusiones ha puesto Dios estas cosas *ut nesciat homo*. También *Lan-bor-ad* pudiera interpretarse *Lanios* o *Alanos* 'inmediatos al monte'; antes del ingreso de los Mahometanos en España debió o pudo llamarse aquel sitio *Lan* o *Lani*.

Ladra. Pueblo situado a orilla del río Ladra; baja este río de las montañas de Xistral; se incorpora con el Parga, y juntos desaguan en el Miño. En céltico *lan* significa 'laguna, pantano, cenegal' y *dra* quiere decir 'muchos'³⁴. Así pues este río tuvo por nombre 'muchos lagos'. El pueblo, a mi ver, tomó su nombre *a qualitibus fluvii*. También pudo decirse así por razón de los *Lanios* o *Alanos* que allí se establecieron en cuyo caso *Landra* significaría 'Lanios muchos' porque, mi juicio es que los celtas se llamaban *Lanios* siempre que habitaban los lagos, cénagas, pantanos &. así como se decían *Cántabros* cuando habitaban en lo alto de los montes de los cuales se despeñan aguas. Estos Lanios son Alanos primitivos españoles y distintos de los que sobrevivieron con igual nombre Alanos, en compañía de los Vándalos y Godos.

³² **i** 'eau, rivière' (III, 35); **o** 'eau, rivière' (III, 208); **va** «à la fin du mot signifie 'montagne, colline, lieu' G[allois]»; 'lieu, habitation', en Japonnois (III, 463).

³³ **lan** 'rivière... lac, marais' (III, 69); **bor** «On voit (**bor**) encore par *bord*» (II, 189); «Le même que *bar*; **bar** 'colline'» (II, 129); **ad** «Le même qu'*at*» (II, 12); **at** ... 'près, auprès' (II, 97).

³⁴ **lan** 'rivière... lac, marais' (III, 69); **dra** (non localizado en Bullet).

Ladrído. Está entre montes, situado a orilla del río Vales; en los privilegios a primera vista parece ser se le nombra *Lattarici*. Ni uno ni otro nombre creo estén originales; a mi ver este pueblo se llamó *Lan-tar-isc*, esto es

lan ‘Lanios o gente de lago’
tar ‘inmediatos’
isc a ‘una gran extensión de agua’ o a ‘muchas aguas’³⁵

Lago. Pueblo no distante de el Ferrol, en la costa del océano, llamado así por un lago inmediato que está entre el pueblo y el mar³⁶. Véanse los artículos **Baltar** y **Laje**.

Lagostelle. Pueblo situado entre los montes de los cuales baja el río Parga, y en la junta de dos de sus ramales que se unen allí mismo, llevando ya el río desde el pueblo Lagostelle cuatro aguas diversas. El origen de esta voz es:

llug ‘río’
staer ‘varias aguas o ríos’

Esto es, ‘unión de ríos’³⁷.

Laje. Pueblo situado a la orilla de un río que, bajando del monte de Orol, desagua en el río de Oro. Es corrupción del céltico; el punto es atinar.

lloc significa ‘río’
lluc ‘río cenagoso, con pantanos lagos &c.’
llug ‘torre, fortaleza puesta en medio del agua o de sitio acuoso’
llwg lo mismo que *luwg* ‘agua, río o arroyo con pantano’³⁸

Ya porque fuesen diversos los dialectos ya por otras causales, decían en un mismo sentido, ya *lloc* ya *lluc* ya *llug* ya *llwg*. En aquellos tiempos procuraban fortificarse o bien en la aspereza y altura de los montes o bien sirviendo de muralla las aguas de algún lago, foso de agua rivial, pantano o cauce &c. Se valían de la misma naturaleza para amurallarse con muy poco artificio. Los nombres *Lugo*, *Lagos*, *Lagostelle*, *Lago*, *Laje* y otros semejantes denotan fortificación de agua. Tenemos también por el norte algunos ejemplares como *Lugdun*, *Loughaber*, *Loughborow*, *Lubek* [= Lübeck] &c.; así *Lug* río en la provincia de Gales &c. &c. En Italia tenemos *Luca* en la Toscana; *Lucania* región entre la Apulia y Calabria; *Luceres* o *Lucerenses* nombre de la tercera

³⁵ **lan** ‘rivière... lac, marais’ (III, 69); **tar** ‘devant’ (?) (III, 403); **isc** ‘eau, rivière, cours de rivière, fleuve’ (III, 52).

³⁶ Entendemos que non considera a palabra *lago* descendente do lat. LACUS.

³⁷ **llug** non se rexistra co sentido de ‘río’, pero sí **lug** ‘lac, eau, rivière, liqueur’ (III, 97); **staer** «rivière, eau, bassin d’une fontaine, eau que l’on peut passer à gué, étang, lavoir» (III, 373).

³⁸ **lloc** ‘lac’ (III, 109); **lluc** non se rexistra así, pero si **luch** ‘lac’ (III, 96) e **lluch** ‘lac’ (III, 111); **llug** non aparece e Bullet; pero si **lug**: «...[William] Camden conclut que **lug** en Celtique signifioit ‘tour’» (III, 97); **llwg** **luwg**: Non hai **llwg** en Bullet co sentido de ‘auga etc.’; falta **luwg**.

parte de los primitivos Romanos que así eran llamados cuando se fundó Roma; *Luceria* pueblo de Apulia; *Lucretilis*, monte de los Sabinos; *Luccinium*, en la Apulia; *Lucidonesii*, pueblos de Cerdeña; *Lucus Jovis* en el antiguo Lacio. Y otros muchos que pudiera traer al caso, todos provenientes de la palabra céltica *lluc*.

Lama. Es un río que nace junto al lugar de Gontán y baja de los montes de Labrada entrando en el Miño antes que los ríos Lea y Tamboga [= Támoga]. Me parece que su etimología es:

lan 'lagos, pantanos, cénagas'
ma 'entre'³⁹

Lamas. Pueblo situado en la ribera meridional del río Juvia en lo llano, inmediato a los montes; debe de tener la misma razón de etimología que **Lama**.

Landrove. Nombre de un río que, antes de entrar en el mar por Vivero bebe seis aguas; en su orilla y lamiendo el agua está un pueblo que también se llama *Landrove*. El nombre céltico se compone de tres voces, a saber:

lan 'lago, cénaga, pantano, tierra'
dra 'muchos'
ove 'río'⁴⁰

Esto es: 'río de muchas cénagas'. No solamente llamaban *lan* a los lagos profundos y extensos; incluía esta voz los arenales de aguas e intransitables y toda especie de pantano. *Lan* también eran las fuentes de los ríos que forman especie de laguna como los ojos del Miño, de Guadiana &c. Los que habitaban el Landrove y el Ladra eran *Lanios* propiamente [enténdase 'gentes de los lagos, cénagas &c']. Véanse los artículos **Bretoña** y **Lendín**.

Lanzós. Pueblo situado a muy corta distancia de la ribera del río Ladra entre unos montes. En céltico es *Lan-cavs* que significa:

lan 'lago, cénaga, pantano &c.'
cavs 'cauces, arroyadas entre peñas'

De *Lan-cavs* hicieron *Lancobos*, así se lee el nombre en los privilegios, y de *Lancobos* ha quedado *Lazós*. *Cavs* y *cavs* son una misma voz⁴¹.

Lea. Río corto que entra en el río Miño y nace en el lugar de Lea que está al pie de los montes. Parece ser corrupto de *Li-ar-i*, tres palabras célticas que significan 'río inmediato a otro río'⁴². *Lea*, así materialmente según y como está escrito, suena a:

³⁹ **lan** 'rivière... lac, marais' (III, 69); **ma**, non localizado en Bullet.

⁴⁰ **lan** 'rivière... lac, marais' (III, 69); **dra** non figura en Bullet co sentido de 'muchos'; **ove**, non localizado en Bullet pero si aparece **owi** 'rivière' (III, 226).

⁴¹ **lan** 'rivière... lac, marais' (III, 69); **caus** non se rexistra en Bullet coa acep mencionada ('cauce'); talvez quixese remitir a **cau** 'cave, creux' (II, 287).

le o *li* 'río'
a 'rocas que dan aguas, agua'⁴³

La dificultad no está en esto sino en que *Lea* sea el nombre primitivo e incorrupto.

Lendín. Pueblo inmediato a Mondoñedo que, a primera vista me parece puede ser el que los privilegios llaman *Allanti* [*Nota á marxe*: Cuidado con esto, que hay un Allande en Asturias; es necesario saber si hubo dos llamados *Alanti* o si hubo tres]. Como que voy olfateando que este pueblo en tiempo de los suevos se llamaba *A-lan-i-o-bri* cuya significación es así

a-lan 'Lanios o gentes de los lagos, cénagas &c.'
i 'río'
o 'río'
bri 'manantiales'

Esto es: 'Lanios de los ríos y sus manantiales'⁴⁴. Dígolo porque está situado en medio de los tres ríos que bañan los campos de Mondoñedo y en medio de estos tres manantiales, a saber, el Pelourín, el Sisto y el Bría. Este *Bria* es el *bri* de *Laniobri*, que quiere así decir, escrito *Laniobri* 'río Bria de los Lanios'. He aquí el *Laniobriensis* de los concilios comprobado. ¿Qué dificultad hai en que los obispos de Bretoña residiesen algún tiempo en Lendín o por allí, y se titularan *laniobrienses*? ¿Qué dificultad en que se llamase *Laniobria* todo aquel distrito en que nacen los ríos Pelourín, Sisto, Bria, Masma, Beán y Miñotelo? Pongámonos aún en que de *Laniobria* o *Alaniobria* abreviaron y dieron contractamente al pueblo *Alan-ty* que quiere decir 'morada de los Lanios' ya sea con relación a los primitivos lanios o ya con motivo de haberse establecido por allí algunos Alanos de los sobrevenidos a los Lanios. De *Alanti* pudiera resultar *Lendín*. Véase el artículo **Mondoñedo**. Estrabón en su lib. 7 hace mencion de los Lanios de Alemania con el nombre latinizado *Landi*; no era nombre particular de nación sino general de todos los que vivían en lagos y nacientes de ríos. Por tanto el mismo Estrabón menciona en el Peloponeso el pueblo *Lano-vion* (compuesto de *lan* y *ove*); en Italia tenían los latinos a *Lanuvium* (también compuesto de *Lan* y *Ubay*) según le nombra Ptolomeo. En Francia aún se conserva el *lan* en *Langres*, *Languedoc*, &c. En Italia aún llaman el *Lago de la patria* en tierra de *Lavoro*, al que los romanos llamaron *Linterna*, mudado el *lan* en *lin*; mas, perdido el nombre antiguo, hoy dicen por traducción *Lago de la patria*. He aquí, palpablemente

⁴² **le**, **li** faltan en *Bullet* co sentido de 'río'; figura **lis** 'eau, rivière' (III, 87); **ar** 'vis-à-vis, contre, dans, sur, dessus, près, auprès...' (II, 73); **i** 'eau, rivière' (III, 35).

⁴³ **le** o **li** cf. a nota anterior; **a** 'eau' (II, 1).

⁴⁴ **a-lan**. (**lan**) 'rivière... lac, marais' (III, 69); **i** 'eau, rivière' (III, 35); **o** 'eau, riviere' (III, 208); **bri** «le même que *bra bre bro bru*» (II, 209); **bru** «Je crois que ce mot a signifié 'source', 'fontaine' en Celtique. En patois de Basançon on appelle une fontaine *Bru*; *Bri* en Étrusque» (I, 218).

el céltico extensive en Grecia, Italia, Alemania, Francia y España y a los Lanios en toda la extensión de Europa meridional.

Loentia. Pueblo situado a orilla del río Lea. Su etimología a mi entender es difícil poderse fijar. ¿Será el *Alanti* de que hablé en el artículo **Lendín**? ¿Será idéntico el origen de una y otra voz *Loentia* y *Lendín*? Estoy inclinado a que sí.

Loira. Pueblo situado en la orilla de el más meridional de los cuatro ríos que desaguan en la ría de Cedeira. El mismo nombre por sí está diciendo ser céltico pues en Francia, aún desde los celtas, conservan el río *Loire* que los romanos llamaban *Ligeris*, su denominación céltica. *Lo* equivale a la voz francesa *l'eau* 'agua', sincopada de *ove*. *Ir* significa 'río'⁴⁵. De aquí deduzco que en aquellos tiempos se llamó *Loir* estotro río de Galicia, en cuya orilla está situado el pueblo Loira.

Lorenzana. Monasterio no muy distante de Mondoñedo, en unión de los ríos que entran en Masma. En la averiguación de este nombre no tenemos para que detenernos. Aquí se unen con el Masma los ríos Bría, Pelourín y otros dos que bajan del monte Xistral, que naturalmente se llamaban acaso de Figueiras y de Vilacale; no sé sus nombres. *Bría* no se debe dudar tuvo su nombre *Bri*, esto es, 'manantial'⁴⁶. *Pelourín* es compuesto, o bien *Pel-vvr-ing* esto es 'río de los altos donde hai pastos', o bien de *Pel-or-ing* 'agua de las colinas de pasto'⁴⁷. Parece ser que en la ribera del río Pelourín hay un pueblo del mismo nombre según dice el Cl [sic]. Flórez. Hay otro riacho que entra en Bria y que llaman Sisto, nombre corrupto de *Stor*, que significa 'río'.

Lousada. Pueblo situado entre los montes de la Carba, de los cuales baja el Tamboga [= Támoga]. Su etimología céltica entiendo ser como sigue:

lo 'aguas'
sat 'pastos abundantes'
da 'morada, población'

Esto es, 'lugar de bosque, pastos abundantes y aguas'⁴⁸. La palabra latina *saltus* que significa 'soto o bosque para pastos' procede de *sat* que significa 'pasto' en céltico. De aquí el verbo *satio*. No conceptúo dimane este verbo del griego σάττω *satto* que

⁴⁵ **lo** 'eau, lac' (III, 88); **o** 'eau, rivière' (III, 208); **ir** = *er* (III, 50); **er** 'eau' (II, 546). *Bullet*, I, 47, dá unha etimoloxía algo diferente para o Loira (de Francia, lat. *Liger*): **Li** 'eau'; **guezr**, **guer** 'verte'; ou alternativa: **li** 'eau', **goer** 'froid'.

⁴⁶ Para **bri** ver a nota en Lendín.

⁴⁷ *Pel*, *-vvr-* *-or-* *ing* non figuran en *Bullet* cos sentido que lles atribúe o autor.

⁴⁸ **lo** 'eau, lac' (III, 88); **o** 'eau, rivière' (III, 208); **ir** = *er* (III, 50); **er** 'eau' (II, 546); **sat** non figura en *Bullet* co sentido de 'pastos', só co de 'abundante'; **sat** «le même qu'*at* ... De là le lat. *satis*» (III, 337) = **at** '... abondamment, plusieurs...' (II, 98); **da** 'chez' B[reton], «*Da* signifiant 'chez' doit signifier habitation, puisque *chez* est le même que *cae* ou *chae* 'habitation'».

significa cargar, pues aun este mismo en significación de ‘cargarse pastando’ procedió del céltico *sat*, pues tanto tienen voces célticas los griegos como los latinos o romanos. Del *sat* céltico resultó el adverbio *satis*; el verbo *saturō* con las voces *saturitas* y *satus*. Nuestro verbo *hartar* tiene el mismo origen. Son voces corruptas. No me detengo a razonar y desmenuzar todo esto porque ahora no aspiro a otra cosa que a hacer ver que los nombres de estos pueblos no provienen del arábigo.

Ludrio. Este nombre debe estar muy desfigurado. Es un pueblo situado entre los ríos Azúmara y Lea, a distancia igual, como poco más de un cuarto de legua de uno y otro. Mi dificultad está en si es o no el *Liario* de los privilegios, en cuyo caso sería su etimología céltica:

li ‘río’

ar ‘cerro, roca, inmediato, cercano’

i ‘río’

o ‘río’

La situación del pueblo concuerda con la etimología⁴⁹. Junto a Ludrio se unen las aguas de los dos manantiales que surten y forman el río Azúmara. Por otra parte, al otro costado tiene el río Lea. Por tanto está Ludrio entre tres corrientes, o tres ríos que se reducen a dos desde el frente del mismo pueblo.

NOTA

Después de escrito esto advertí haberme olvidado en el orden de los artículos **Arros**, **Bisancos** y **Lapaciencos**: pertenecen al orden de los nombres latinos y no a este presente alfabeto. Eran cinco arciprestazgos, a saber, los de Salagia, Bisancos, Trasancos, Lapaciencos y Arros. Entre las mitras de Santiago y Mondoñedo ocurrió sobre la pertenencia de ellos largas disputas; al fin en el año de 1122, según se lee en la *Historia Compostelana* (lib. 2, cap. 16, núm 2) se concordaron las dos iglesias quedando por la de Santiago los dos de Salagia y Bisancos; por la de Mondoñedo los otros tres con los votos de Santiago, por cuya razón siempre miré con respeto este punto y materia de votos y en todo tiempo le respetaré a pesar de que me gritara continuamente todo el género humano porque no entiendo la materia, ni estando documentado, así a ciegas me expondría a decir más disparates que un loco rematado. ¿Es muy justo y bien hecho respetar todo punto eclesiástico? Lo cierto es que todos los sabios eclesiásticos y seglares han tenido respeto a la materia.

⁴⁹ Son raíces xa vistas: **le**, **li** faltan en *Bullet* co sentido de ‘río’. Figura **lis** ‘eau, riviere’ (III, 87); **ar** ‘vis-à-vis, contre, dans, sur, dessus, près, auprès...’ (II, 73); **i** ‘eau, rivière’ (III, 35); **o** ‘eau, rivière’ (III, 208).

NON HABERÁ ILLA, PRO HAI O NOME
Homenaxe a Antón Palacio

Referencias bibliográficas

- Baptiste Bullet, Jean (1753-159): *Memoires sur la langue celtique*. 3 t. Besançon: Chez Claude Joseph Daclin.
- Cornide, Josef (2010): *Mapa del M[uy] N[oble] y M[uy] L[eal] R[ei]no de Galicia*. [Coruña], 1762-1766]. Disponible en: <<http://bibliotecadigital.rah.es/dgbrah/es/consulta/registro.cmd?id=12760>>.
- Pereira González, Fernando (2017): *Nas orixes do celtismo galego. Os celtas na historiografía dos séculos XVII e XVIII*. A Coruña: Edición do autor. Disponible en: <<https://independent.academia.edu/FernandoPereiraGonzález>>.
- Villares, Ramón (2017): «A invención do celtismo», en *Identidades e afectos patrios*. Vigo: Galaxia, 141-176.